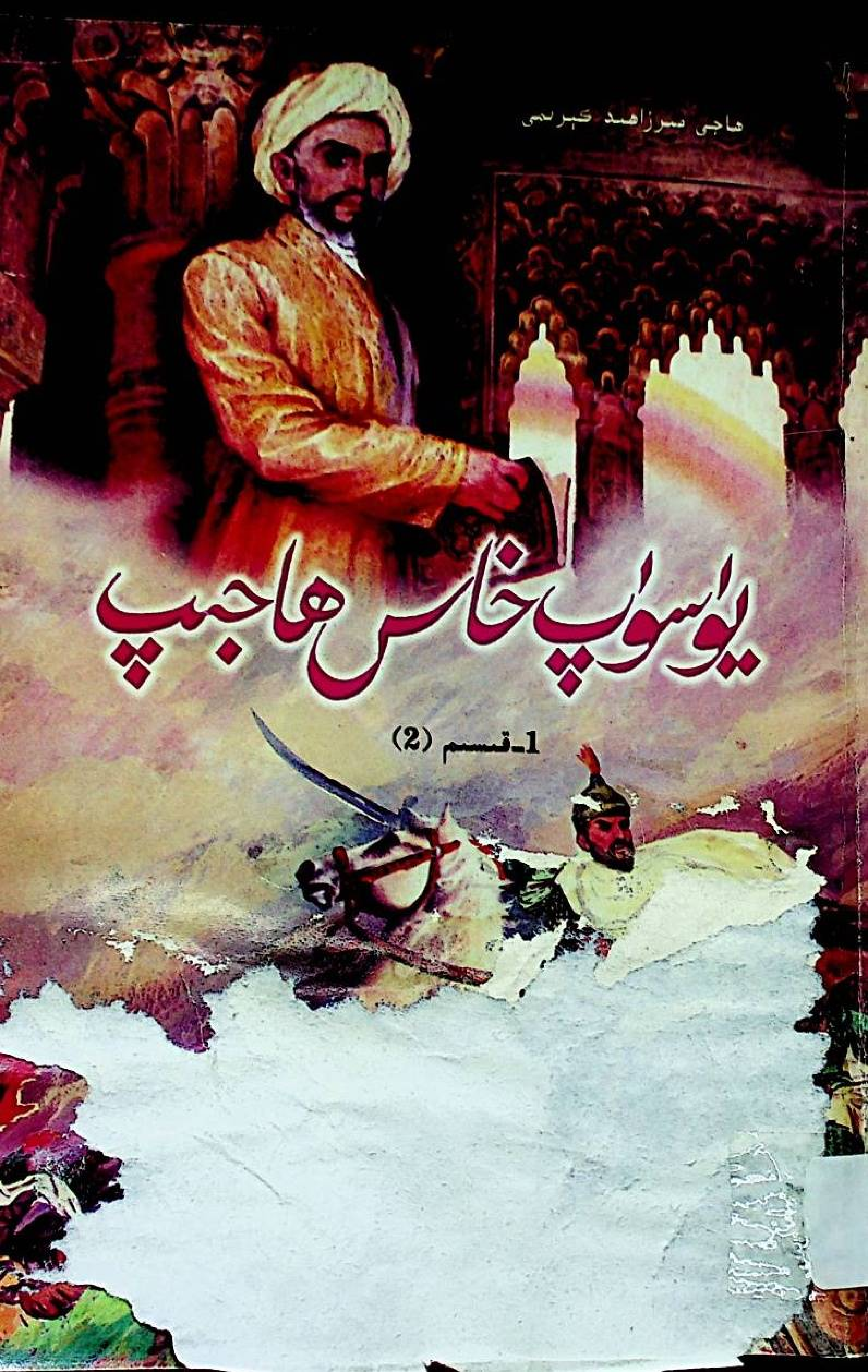
ھاجى مىرزاھىد كېرىمى
يۈسۈپ خاس ھاجىپ
1-قىسىم (2)

图书在版编目(CIP)数据

玉素甫·哈斯哈吉甫/阿吉米尔扎依提·克力木著.
乌鲁木齐:新疆人民出版社.2001.2
ISBN 7—228—06340—6/1.2327

Ⅰ.玉... Ⅱ.阿... Ⅲ.长篇小说—中国—当代—
维吾尔语(中国少数民族语言) Ⅳ.1247.5

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2001)第 02039 号

责任编辑:苏里坦·阿西木
责任校对:瓦力

玉素甫·哈斯哈吉不甫(维吾尔文)
长篇小说
第一部 (2)
阿吉米尔扎依提·克力木 著

新疆人民出版社出版
(乌鲁木齐市解放南路 348 号 邮编 830001)
新疆各地新华书店经销
新疆漠尔通(MORTOM)印刷有限责任公司印刷
850×1168 毫米 32 开本 印张 12.875
2002 年 12 月第 1 版 2002 年 12 月第 1 次印刷
印数:1—5000

قوللاپ كەلكەندى. ئىنالچۇق تىكىن

23.00 元
版权所有 盗印必究
…话:0991—2881874

ئون بەشىنچى باب

مەلىكۇل مەشرىق ھۇزۇرىدا

1

بامدات نامىزىنى مەسچىتتە ئوقۇپ چىققان رەبھانىدىن ئۆيدىكىلەر بىلەن چايىنى ئىچتى — دە، كىيىملىرىنى يۆتكەپ ھويلىغا چىقتى. پېشايۋان ئالدىدا يۇسۇپ ئۇنى كۈتۈپ تۇراتتى. ئۇ بېشىغا بادام بۆك، ئۇچىسىغا قايرىما ياقىلىق كەمزۇل، ئۈستىدىن سېرىق يوللۇق بەقەسەم تون كىيگەن ئىدى.

رەبھانىدىن بوي تارتىپ چوپچوڭلا بولۇپ قالغان ئوغلىغا قاراپ زوقلىنىپ تۇرۇۋىدى، يابىرا چىقىپ:

— ئەمدى يىگىت بولۇپ قالدىڭ، ئوغلۇم. بويىندىق ئېسىۋالساڭ ھەم سالاپەتلىك كۆرۈنىسەن، ھەم سوغۇق ئۆتۈپ كېتىشتىن ساقلىنىسەن، — دەپ ئېلىپ چىققان بويىندىقنى ئېسىپ قويدى، — قارا، شۇنداق ياراشتى.

يۇسۇپنىڭ ئاق - سۈزۈك چېھرىدە تەبەسسۇم پەيدا بولدى.

— رەھمەت، ئاتا.

— مەلىكۇل مەشرىققە مېنىڭدىنمۇ سالام ئېيتقىن، — دېدى زەمۇران ئانا بىلەن ھويلىغا چىققان بەكتۆمۈر. ئۇ، [illegible] ۋالغان كۈمۈش ساپلىق نەۋرىسىنىڭ بو[illegible] بېلىدا [illegible] ئەگرىمىسىنى مىننەتدارلىق [illegible]دى:

— ئەگەر بۇغرا قاراخان ئالدىدا سىلەرنى يەركە قاراتمىغاي، دەرىجەڭلەرنى ئۈستۈن، ھۆرمىتىڭلارنى زىيادە قىلغاي. ئامىن!

— ئامىن! — ھەممە دۇئاغا قول كۆتۈردى.

ئادار، يارۇقلار ئاتلارنى ئېلىپ كەلدى. ئۇلار ماڭغاندا، قىزىرىپ كۆلخان بولغان ئۇپۇقتىن كۈنمۇ كۆتۈرۈلۈپ چىقتى.

بۇ، يۇسۇپنىڭ ئوردىغا ئۈچىنچى قېتىم بېرىشى ئىدى. دەرۋازا، ئىشىكلەردىكى بۆرە، بۇغرا، ئۆكۈز، ئارسلان، قاپلان، ئەجدىھانىڭ سۈرەتلىرى تامامەن ئۆچۈرۈۋېتىلىپ، ئويما، كۆپتۈرمە نەقىشلەر چېكىلگەنىدى. بۇرۇنقى سۈر، ھەيۋەتتىن ئەسەر قالمىغانىدى. ئەمما بۇ، كىشىلەرگە ئازادىلىك، ئەمىنلىك ھېس قىلدۇراتتى. نېمە ئۈچۈن شۇنداق بولىدىغانلىقى يۇسۇپكە چۈشىنىشلىك بولغاچقا، «ئىنسانلار ئۆزلىرىنىڭ ھايۋانلاردىن ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقىنى بىلىپ يەتكەندىلا، ئاندىن ئاڭلىق ھېسابلىنىدۇ، ئىنسان ئاڭلىق بولمىسا، ھايۋاندىن پەرقى بولماي قالىدۇ. بۇغرا قاراخان بۇنى چۈشىنىشىمىزگە يول ئېچىپ بەردى، بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭغا تەشەككۈر ئېيتىشلا كۇپايە قىلمايدۇ» دەپ ئويلىدى. ئۇ ئاتىسى بىلەن ئوردىنىڭ خىشلىق يولىدا پىيادە كېتىۋاتاتتى، ئاتلارنى ئادار، يارۇقلار ئاتخانىغا ئېلىپ كېتىشكەنىدى.

ئۇلار دىۋانخانىغا كىرىپ، بۇغرا قاراخاننىڭ كېلىشىنى كۈتۈپ ئولتۇرۇشتى. بۇ مەرمەر تۈۋرۈكلۈك كاتتا ئىشخانىدا ئوردا ئەربابلىرى دۆلەت ئىشلىرىنى بېجىرەتتى. رەبھانىدىن يۇغرۇش باشى بولغانلىقىدىن ئۇلارنى نازارەت قىلاتتى. تۇغانخان سانى سەمەرقەنتكە كەتكەندە نائىب ئىلىكخان بولغان ئىنالچۇق تېكىن ھازىر دىۋانبېگى بولغانىدى. ئۇ دىۋاننىڭ كۈندىلىك ئىشلىرىنى باشقۇراتتى، رەبھانىدىن بىلەن يېقىن ئىدى، ئۇنى ئېھتىياتچانلىق بىلەن قوللاپ كەلگەنىدى. ئىنالچۇق تېكىن

رەيھاندىننىڭ بىر خۇشچىراي ئۆسمۈر بالا بىلەن كەلگىنىنى كۆرۈپ، ئەجەبلەنگەن ھالدا ئالدىغا كېلىپ ئۇلار بىلەن سالاملاشتى. يۈسۈپنىڭ تەۋەززۇ بىلەن قوللىرىنى كۆكسىگە ئېلىپ تۇرغىنىغا مەستلىكى كېلىپ:

— بۇ ئەدەپلىك يىگىت كىم بولىدۇ؟ — دەپ سورىدى.

— ئوغلۇم بولىدۇ، ئەمرى دىۋان.

— قانىتىڭىز ئىكەن - دە، يۈگرۈش باشى.

— شۇنداق، ئەمرى دىۋان، ئۇ مېنىڭ تايانچىم، ئىزباسارىم.

ئىنالچۇق تىكىنىنىڭ سوئال نەزىرى بىلەن قارىشىنىڭ مەنىسىنى چۈشەنگەن رەيھاندىن كېلىش سەۋەبىنى ئاشكارىلىدى:

— بۇغرا قاراخان ھەزرەتلىرىنىڭ ئوغلۇم بىلەن كۆرۈشكۈسى بار ئىكەن، شۇڭا ئېلىپ كېلىۋىدىم. ئېتى يۈسۈپ.

— مۇبارەك بولسۇن، مۇبارەك بولسۇن، بۇ بالىنىڭ بۇغرا قاراخان بىلەن تونۇشلۇقى بار ئىكەن - دە. ياش تۇرۇپ، ئەجەب... چىرايىدىن كەلگۈسىدىكى بوگۇ بىلگەنىڭ سىماسى كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ. ئاللا ئۆز پاناھىدا مۇرادىغا يەتكۈزگەي!

— رەھمەت، ئەمرى دىۋان.

شۇ چاغدا ئىشىكتىن كىرىپ كەلگەن بۇغرا قاراخان يۈسۈپ قادىرخان ئۇلارنىڭ پارىڭىنى ئۈزۈپ قويدى.

ھەممەيلەن قول قوۋۇشتۇرۇپ ئۇنىڭغا تەزىم بەجا كەلتۈردى. رەيھاندىن يۈسۈپنى يېتىلىگەن ھالدا ئالدىغا بېرىپ سالام بەردى:

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم مەلىكۇل مەشرىق. تەڭرىم قۇتلۇق قەدەملىرىنى سائادەت ئىشىكىنىڭ ئاچقۇسى قىلىپ بەرگەي.

— بۇغرا قاراخان ئاتا، ئالىيلىرى بىلەن يەنە دىدار كۆرۈشتۈرگەن تەڭرىمدىن مىننەتدارمەن، — دېدى يۈسۈپمۇ

جاراڭلىق ئاۋاز بىلەن.
يۇغرۇش، سۇباشىلار بۇ ئۆسمۇرنىڭ جۇرئىتىگە، پاساھى-
تىگە قايىل بولۇشۇپ باشلىرىنى لىڭشىتىپ قويىدى.
— مەنمۇ تەڭرىمدىن مىننەتدارمەن، بالام. ئۆسۇپ كاتتا
يىگىت بولۇپ قاپسەن، تەڭرىم بېشىڭنى ئاسمانغا يەتكۈزسۇن.
قېنى، بۇ ئالىپ بىلەن كۆرۈشكىن. ئېتى ئىبراھىم تىگىن،
جىيەن ئوغلۇم بولىدۇ، يەنە بىر ئېتى بۆرەتىگىن.
يۇسۇپ بېشىغا دۇبۇلغا، ئۇچىسىغا ساۋۇت كىيىپ گۇرزە
كۆتۈرۈۋالغان بويلۇق يىگىتكە قول ئۇزاتتى.
— مەلىكە ئادىرا ئابامدىن تەرىپىڭىزنى ئاڭلاپ دىدار
كۆرۈشۈشنى ئارزۇ قىلىپ كەلگەنىدىم.
— مەن سىز توغرۇلۇق ئاڭلىمىغان ئىكەنمەن. ئېتىڭىز
نېمە؟ — بۆرەتىگىن قولىنى بېرىپلا قايتۇرۇۋالدى.
— يۇسۇپ.
بۇغرا قاراخان ئۇلارنى ئىستىراھەت خانىسىغا باشلاپ
كىردى. ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىپ، مۇلازىملارغا شەربەت كەل-
تۈرۈشنى بۇيرۇدى.
يۇسۇپ، بۇغرا قاراخاننىڭ يېنىدا گۇرزە بىلەن قىلىچنى
تىزىغا توغرىسىغا قويۇپ ئولتۇرغان بۆرەتىگىنگە سەپسالدى:
بۆرەتىگىننىڭ كۆزلىرى چوڭ، غەلىتە، قارىمۇ ئەمەس، چېقىرمۇ
ئەمەس، قىزغۇچ — كۆك بولۇپ، بىنەپشە رەڭ ئۇچقۇن چېچى-
لىپ تۇراتتى. ئەگىم قاشلىرى، خەت تارتقان بۇرۇتلىرى قوي-
دۇزدەك قارا ئىدى. ئېڭىكى ئۇچلۇق، يۈزى سوزۇنچاق بولۇپ،
ساقال بېسىپ كەتكەنىدى، بۇ چاغقىچە تىغ تەگمىگەندەك قىلات-
تى، تۇرقىدىن كۆچتۈڭگۈر ئىكەنلىكى چىقىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ
تەلەتى سوغۇق ئىدى، قارىغان كىشىنى سۇر باساتتى. بۆرەتى-
گىن يۇسۇپقا مەنسىتمەسلىك نەزىرى بىلەن شۇنداقلا قاراپ
قويىدى.

— بۆرەتىكىن دېگەن نامىڭىزغا يارىشا جاسارەتلىك ئىد-
كەنسىز، قىياسىم توغرا چىقتى، — دېدى يۈسۈپ.
بۇغرا قاراخان بىلەن رەيھانىدىن كۆز سوقۇشتۇرۇۋېلىپ، ئۇلارنىڭ پارىڭىغا سەما بولۇپ ئولتۇردى.

— سىز جەڭگە قاتناشقانمۇ، بەگيۈسۈپ؟

— ياق، مەدرىسىدە ئوقۇۋاتىمەن.

— تالىپ ئىكەنسىز - دە.

— شۇنداق، شاھزادە.

— مەنمۇ مەدرىسىدە ئىككى يىل ئوقۇغان، كېيىن ئوقۇغۇم كەلمەي، شىكار قىلىش بىلەن بولۇپ كەتتىم، جەڭ ماھارىتىنى ئىگىلىدىم، قىلىچۋازلىق، كۈرزە ئۇرۇشتا ماڭا ھېچكىم تەڭ كېلەلمەيدۇ.

— مېنىڭ ئوقۇپ بوگۇ بىلگە بولغۇم بار، جەڭ قىلغۇم يوق.

بۆرەتىكىن قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى، بۇ كۈلكە رازىمەنلىك كۈلكىسى بولماستىن، مەسخىرە كۈلكىسى ئىدى. ئۇنىڭ قىسىلغان كۆزلىرىدىن بىنەپشە رەڭ ئۇچقۇنلار چاچراپ، يۈز - بويۇنلىرىدىكى مويلار تىكەنلىشىپ كەتتى. چىرايى قورقۇنچلۇق تۇس ئالدى، بەجايىكى بۆرىگە ئوخشاپ قالدى.

— بوگۇ بىلگە جەڭ قىلالمايدۇ، ئادەم ئۆلتۈرەلمەيدۇ، شەھەر ئالالمايدۇ، ھا - ھا - ھا...

— بەس، ئىبراھىم، — دېدى يۈسۈپ قادىرخان، — بوگۇ بىلگە قان تۆكۈشنى، شەھەرلەرنى ۋەيران قىلىشنى خالىمايدۇ. ئىنسانلارنى تىنچ، خاتىرجەم تۇرمۇشقا ئېرىشتۈرۈشنى خالايدۇ، بۇ جەھەتتە سەن يۈسۈپتىن ئۆگىنىشىڭ كېرەك.

— مېنىڭ ئارزۇيۇم بوگۇ بىلگە بولۇش ئەمەس، بۇغرا قاراخان بولۇش! — بۆرەتىكىن ئالدىدىكى بىر جام شەربەتنى كۆتۈرۈپلا ئىچىۋەتتى.

— بۇغرا قاراخان بولۇش ئۈچۈن، ئاۋۋال بىلىك ئۆگە-
نىپ دۇنيانى بىلىش، ئۆزىنى بىلىش كېرەك، ئاۋامنى قەدىرلەش-
نى ئۆگىنىۋېلىش زۆرۈر، شاھزادە. بۇنىڭ ئەكسىچە بولغاندا،
بۇغرا قاراخان بولغىلى بولمايدۇ، بولغان تەقدىردىمۇ ئاغدۇرۇ-
لۇپ كېتىدۇ.

— سىز ئۆگەتمەي قويۇڭ، قانداق قىلىشنى ئۆزۈم بىلى-
مەن!

— بولدى، تالاشما ئىبراھىم. يۈسۈپنىڭ سۆزلىرىنى
ئويلاپ كۆر،— دېدى بۇغرا قاراخان. ئاندىن رەبھانىدىنغا
قاراپ «مانا كۆردىڭىزمۇ، بۇ ئىككى ياش بىر - بىرىگە يول
قويىدىغاندەك ئەمەس» دېگەن مەنىدە باش چايقاپ قويدى.

— ئالىيلىرى، مەلىكە ئادىرا خېنىم ئوردۇكەنتتىمۇ، يېڭى
ھىساردىمۇ؟— سورىدى رەبھانىدىن سۆز يۆتكەپ. ئۇنىڭ بۇ
توغرۇلۇق بىلگۈسى، ئوغلىنىمۇ خەۋەردار قىلغۇسى بار ئىدى.
يۈسۈپنىڭ قۇلاقلىرى دىك بولدى.

— ھەمشىرەم ھازىر يېڭى ھىساردا ئىستىقامەت قىلىۋاتى-
دۇ. مەن سەمەرقەنتكە ئاتلىنىشتىن بۇرۇن ئىبراھىم تېكىن
بىرىپ كۆرۈشۈپ كەلگەنىدى، ئوبدان تۇرۇپتۇ. شۇنداقمۇ
بالام؟— بۇغرا قاراخان ئۇنىڭغا قارىدى.

— ناھايىتى ئوبدان تۇرۇپتۇ، قاراخان ئاتا،— دېدى
بۆرەتېكىن. ئۇنىڭ سۆرۈن چېھرىدە كۈلكە پەيدا بولدى. بايىقى
جىددىيلىك ۋۇجۇدىدىن كۆتۈرۈلۈپ مۇلايىملىشىپ قالدى،—
مەلىكە ئابام پات ئارىدا دۇئا - تەلەپتىن پارىغ بولۇپ، بۇ
ئەتراپتىكى چۆللۈكتە ماكانلىشمەن، قۇزئوردۇغا قايتمايمەن،
دېدى. مەن ئىلاجسىز يېنىپ كەلدىم. قۇم بارخانلىرى ئوراپ
تۇرغان مازاردا قانداقمۇ تۇرغۇسى كېلىدىغاندۇ، بىلمىدىم.

— مەلىكە بۇ دۇنيا بىلەن ئالاقىسىنى ئۈزۈۋەتكەن، بالام.
ئۇ ئۆزىنى ئۇ دۇنياغا تەئەللۇق دەپ قارايدۇ، شۇڭا قۇملۇق

چۆلدە ئۆزىنى تەڭرىگە يېقىن ھېسابلايدۇ، — بۇغرا قاراخان ئېغىر تىندى. ئۇ بۆرەتىكىنىڭ مەلىكە ئادىرانى ئانا ئۇرنىدا كۆرۈپ قەدىرلەيدىغانلىقىنى ئۇنىڭ ھازىرقى ھالىتىدىن تېخىمۇ ئېنىق بىلدى. بولمىسا، شۇنداق قوپال مىجەزلىك بۇ بالا ئۇنىڭ ئېتىنى ئاڭلاپلا مۇلايىملىشىپ قالارمىدى؟

يۇسۇپ ئۇنىڭ سوغۇق مۇئامىلىسىنى شۇنىڭ ئۇچۇنمۇ كۆڭلىگە ئالمىدى. «مەلىكە ئابام پادىشاھلارغا ئىنساپ تىلەپ ئىستىقامەت قىلىۋېتىپتۇ، بۇنى بۆرەتىكىن چۈشىنەمدىكىن؟ نېمىلا دېگەنبىلەن قوپال، كۆرەڭ بولسىمۇ، ئوچۇق – يورۇق، كۆڭلىدىكىنى يوشۇرمايدىغان قارام يىگىت ئىكەن. ھۆكۈمران بولۇشقىلا ئىنتىلىدىكەن. بۇنداق ئادەملەرنىڭ باغرى قاتتىق كېلىدۇ، دوستلاشماق قىيىن...»

— «بۇغراخان مەدرىسى» دە ئوقۇش، ئوقۇتۇش ئىشلىرى قانداق كېتىۋاتىدۇ، بالام؟

يۇسۇپ قادىرخاننىڭ بۇ سوئالى يۇسۇپنى خىيالدىن ئۆزىگە كەلتۈردى. ئۇ قوللىرىنى كۆكسىگە ئېلىپ جاۋاب بەردى:

— تالىپلار كۆپرەك بىلىك ئېگىلەشكە تىرىشىۋاتىدۇ. ئۇستازلار دەرسنى ياخشى تەييارلاپ، بىلگىنىنى ئايىماي تەقدىم قىلىۋاتىدۇ. ئۇستازلارمۇ، تالىپلارمۇ ئالىيلىرىدىن ناھايىتى مىننەتدار، بۇغرا قاراخان ئاتا.

— مەندىن ئەمەس، سەندىن مىننەتدار بولۇشى كېرەك. ئەگەر سەن قارىيخاننى مەدرىسە قىلىش توغرۇلۇق ماڭا تەلەپ قويمىغان بولساڭ «بۇغراخان مەدرىسى» دۇنيادا بەرپا بولمىغان بولاتتى.

— ياق، بۇغرا قاراخان ئاتا. مەدرىسە قۇرۇش بىرلا مېنىڭ تەلىپىم ئەمەس، مىڭلىغان بالىلارنىڭ تەلىپى. شۇڭا بۇ تەلىپىمىزنى ئورۇندىغان ئالىيلىرىدىن مىننەتدار بولغىنىمىز دۇرۇس.

— سېنى كىچىك بالا دېسە، كۆرمىگەن ئادەم ئىشەنمەيدۇ، يۈسۈپ. چوڭ كىشىدەك پىكىر قىلىدىغان بولۇپ كېتىپسەن. سېنى تەربىيىلىگەن ئۇستازلارغا ئوردۇكەنتىكە كەتكۈچە سالام بېرىپ كەلمىسەم ۋىجدانىم ئالدىدا ئىزا تارتىپ قالغۇدەكمەن.

چاقچاق ئارىلاش قىلىنغان بۇ گەپ يۈسۈپنى سۆيۈندۈردى:

— مەدرىسىگە قەدەم تەشرىپ ئەتسىلىرى، ئۇستازلارنىڭمۇ، تالىپلارنىڭمۇ بېشى ئاسمانغا يەتكەن بولاتتى، بۇغرا قاراخان ئاتا.

— يەنە قانداق تەلىپىڭ بار، بالام؟

— مېنىڭ تەلىپىم — دۇنيادا جەڭ بولمىسا.

— تەڭرىم، بۇ تىلىكىڭگە يەتكۈزسۇن بالام.

بۆرەتېكىننىڭ گۆشلۈك قاپىقى تۈرۈلدى، چاچ - ساقاللىرى تىكەنلەشتى:

— ھەممە ئادەم بوگۇ بىلگە بولۇپ، دۇنيادا جەڭ بولمىسا، ئالىپ، قەھرىمانلار قانداق مەيدانغا كېلىدۇ؟ پادىشاھ قانداق مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ؟

يۈسۈپ سۆزلەيمۇ، دېگەن مەنىدە بۇغرا قاراخانغا قارىدى. ئۇنىڭ بۇ قارىشىنىڭ مەنىسىنى چۈشەنگەن يۈسۈپ قادىرخان سۆزلە، دېگەن مەنىدە كۆز ئىشارىسى قىلدى. رەيھانىدىنمۇ باش لىڭشىتتى.

— ھەممە ئادەمنىڭ بوگۇ بىلگە بولۇپ كېتىشى ناتايىن، شاھزادە، ھەم مەڭگۈ ئۇنداق بولمايدۇ. ئەمما يىلىسېرى بوگۇ بىلگەلەرنىڭ سانى كۆپىيىپ، نادانلارنىڭ سانى ئازىيىپ بارىدۇ. ئادەملەرنىڭ تىنچ - ئامانلىق ۋاقتى ئۇزىراپ، جەڭگە - جېدەل ۋاقتى قىسقىرايدۇ. قەھرىمان - ئالىپلار جەڭگاھلاردىلا بارلىققا كەلمەي، تىنچ شارائىتتىمۇ بارلىققا كېلىدۇ. ئۇلار تۆھپىكارلار،

خالىس خىزمەت قىلىشنى شەرەپ بىلىدىغانلاردۇر! ياخشىلىق قىلىشنى خۇشاللىقىم، سائادىتىم، دەپ قارىغۇچىلاردۇر! يېتىم — يېسىرلارنىڭ بېشىنى سىلىغۇچى، موھتاجلارنىڭ ھاجىتىنى راۋا قىلغۇچىلاردۇر! — دېدى يۈسۈپ تەمكىن ھالدا راۋان سۆزلەپ.

— بارىكاللا، بارىكاللا، بالام. بۇ قىممەتلىك سۆزلىرىڭ بىلەن قاراڭغۇ كۆڭلۈمىزگە چىراغ يېقىۋەتتىڭغۇ، — بۇغرا قاراخان يۈسۈپنى ئۆزىگە تارتىپ پېشانىسىگە سۆيدى ۋە بۆرەتىكىنگە نەزىرىنى يۆتكەپ، — سەن بەك ساددا ئىكەنسەن، ئارسلانىم. كىتاب ئوقۇشقا خوشۇڭنىڭ يوقلۇقى، گۇرزە، قىلىچقا ھېرىسلىقىڭنىڭ ئاقىۋىتى سېنى مەنمەنچى قىلىپ قويۇپتۇ. بۇنداق كېتىۋەرسەڭ بولمىغۇدەك. كىتابنى دوست تۇتقىن، يۈسۈپتىن ئۆلگە ئال، — دېدى.

بۆرەتىكىن كۈلۈۋەتتى.

— مەن مۇشۇ گۆدەك تالىپتىن ئۆلگە ئالامدىمەن، — ئۇ قولىدىكى شەربەت قۇيۇلغان جامنى مىجىپ داستىخانغا ئاتتى — دە، يۈسۈپكە تەتۈر قاراپ دومسىيىۋالدى.

— پېقىر دېگەنلىرىمنى ئويدۇرۇپ چىقارمىدىم. «قۇرئان كەرىم» نىڭ تەپسىرىنى ئوقۇپ، دۇنيانى، ھاياتنى چۈشىنىشكە باشلىدىم. يۈزدىن ئارتۇق ھەدىسنى يادلىۋالدىم ۋە مەنمەنلىك، كۆرەڭلىكنىڭ ئىنسان ئۈچۈن زىيانلىق ئىكەنلىكىنى بىلىۋالدىم. فارابى ھەزرەتنىڭ «پەزىلەتلىك شەھەر كىشىلىرى توغرىسىدا» دېگەن كىتابىنى ئوقۇپ، تىرىشىپ بىلىم ئىگىلەپ نادانلىقتىن قۇتۇلغاندىلا، پەزىلەتلىك، يارامىلىق شەھەر ئادىمى بولالايدىغانلىقىنى بىلدىم، بۇغرا قاراخان ئاتا. لېكىن بۇ ئۆگەنگەنلىرىم ئۆگەنمەكچى بولغانلىرىمغا نىسبەتەن تامچە، بەك ئاز، بەك ئاز، — يۈسۈپ، توغرا دېدىممۇ، دېگەندەك قىلىپ مېھرى بىلەن تىكىلىپ ئولتۇرغان ئاتىسىغا ئىللىق نەزەر تاشلىدى.

رەيھاندىن، بۇغرا قاراخان نېمە دەيدىكىن، دەپ زۇۋان

سورمەي باش لىڭشىتىپ، ئوغلىنىڭ دېگەنلىرىنى تەستىقلىدى.

— توغرا دېدىڭ، بالام. يېشىڭغا باققاندا ئۆگەنگەنلىرىڭ ئاز ئەمەس ئىكەن. بۆرەتىكىن راستىنلا سېنى ئۈلگە قىلىپ ئۆگەنسە بولغۇدەك.

— نېمە دەۋاتىسىلا، بۇغرا قاراخان ئاتا. بىلمەكچى بولغانلىرىمنى ئاللا ماڭا بىلدۈرۈپ بولغان، بۇ تالىپ گۆدەكتىن ئۈلگە ئېلىپ ئۆمرۈمنى مەدرىسىدە ئۆتكۈزسەم قانداق بولىدۇ. مەن جەڭگاھتا تۇغۇلغان. بۆرىلەر ئارىسىدا ئۆسكەنمەن. مېنىڭ ئورنۇم مەدرىسە ئەمەس، ئوردا، ئالتۇن تەخت، — بۆرەتىكىن چاچراپ تۇرۇپ ئىستىراھەتخانىدىن چىقىپ كەتتى.

— بۇ بالا ئەركە چوڭ بولۇپ قالدى، يۇغرۇش، ئاتا — ئانىسى يوق دەپ مەيلىگە قويۇپ بەرگىنىمنىڭ ئاقىۋىتى بۇ. بىراق ئۇ ناھايىتى قەيسەر. سەمەرقەنتتىكى جەڭدە ئاجايىپ باتۇرلۇق كۆرسەتكىنىنى ئېسىڭىزدىدۇ. ئۇ ھۆكۈمرانىغا خاس جاسارەتكە ئىگە، مەن مۇشۇ جەھەتتىن ئۇنىڭغا ئۈمىد باغلاۋاتىمەن، پادىشاھ، قاراخان بولغۇچىلىكى بار، — يۇسۇپ قادىرخان ئەجەبلىنىپ قېلىشقان رەيھانىدىن بىلەن يۇسۇپنى، مۇلازىملار بىگى ئېلىپ كىرگەن قوغۇن — تاۋۇزنى يېيىشكە تەكلىپ قىلدى. ئۇ بۆرەتىكىننىڭ مىجەز — خاراكتېرىدىكى نۇقسانلارنى ئېتىراپ قىلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ تەبىئىتىدىكى ئۆزگەرمەس يامان پېئىلىنى تىلغا ئالمىدى. ئۆزىگە ھەددىدىن ئارتۇق ئىشەنىدىغان كۆرەڭ مىجەزى يېقىپ قالغانمۇ ياكى قانداشلىق تەرەپتىن قانات ئاستىغا ئالغۇسى كەلدىمۇ، بۆرەتىكىننى ئەيىبلىمىدى. رەيھانىدىنمۇ بۇ توغرۇلۇق سورىمىدى، يۇسۇپمۇ ئېغىز ئاچمىدى.

— بالام، يازغان ئەشئارلىرىڭنى ئاڭلاپ باققۇم بار، — بۇغرا قاراخاننىڭ بۇ سۆزى يۇسۇپنى ھاياجانلاندۇرۇپ قويدى. سەل تارتىنغاندەك بولۇپ ئاتىسىغا كۆز تىكىۋىدى، دادىسى:

— ئوقۇپ بەرگىن بالام. يەتتە ياشتىن باشلاپ شېئىر يېزىشنى مەشىق قىلىشقا كىرىشكەنىدىڭ. يازغانلىرىڭدىن ئەڭ ياخشى چىققانلىرىنى مەلىكۇل مەشرىققە ئوقۇپ بەرگىن. ئوقۇسانلىرىنى كۆرستىپ بەرسە، شېئىرىي تىلىڭ نەپىسلىشىپ، مەزمۇنى چوڭقۇرلاشسا ئەجەب ئەمەس، — دېدى رەبھانىدىن مەدەت بېرىپ.

يۇسۇپ بۇ ۋاقىتقىچە يازغانلىرىنى پىشىپ يېتىلگەن شېئىر، دەپ ھېسابلىمايتتى. باشقىلارغا ئوقۇپ بېرىپ ماختىنىشنى تېخىمۇ خالىمايتتى. مۇشۇدەم ئىككى خىيال بولۇپ تارتىنىپ تۇرۇشىمۇ شۇ تۈپەيلى ئىدى. لېكىن بۇغرا قاراخان ئوقۇپ بېرىشنى ئۆتۈنۈۋاتسا، ئاتىسى دەۋەت قىلىۋاتسا، قانداقمۇ ئوقۇپ بەرمەي تۇرالسۇن. يۇسۇپنىڭ ماڭلاي تومۇرلىرى كۆپۈپ، قوشۇمىسى تۈرۈلدى. مەڭزىگە قان يۈگۈردى. كۆزلىرى قىسىلىپ، لەۋلىرى تىترىدى، مۇشتۇملىرى تۈگۈلدى. يۈرەك سوقۇشى تېزلىشىپ، تېنى قىزىپ كەتتى... ئۇ ئويغا غەرق بولغاندا، پىشقان، مەزمۇن ۋە بەدىئىي جەھەتتىن ۋايىغا يەتكەن مىسرالار كۆڭۈل دەپتىرىدىن تاللىنىپ، سەل ئېچىلغان ئاغزىدىن راۋان بولدى:

بىلىمنى بۈيۈك بىل، ئوقۇشنى ئۇلۇق،
بۇ ئىككى يۈكسەلتۇر قۇلنىمۇ تولۇق.

بۇ سۆزگە گۇۋاھىدۇر تۆۋەندىكى سۆز،
بۇ سۆزنى ئىشىتكىن، سۆزۈڭ بوندا ئۈز.[①]

---

① «قۇتادغۇ بىلىك» 71 ـ بەت (مىللەتلەر نەشرىياتى 1984 ـ يىل)

ئەقىل قايدا بولسا، ئۇلۇغلۇق بولۇر،
بىلىم كىمدە بولسا، بۈيۈكلۈك تاپۇر.

ئەقىللىق ئۇقار ئول، بىلىملىك بىلۇر،
بىلىملىك، ئەقىللىق تىلەككە يېتۇر.①

— بارىكاللا، بالام يۈسۈپ، بۇ مەسىنەۋىلەرنى ئاڭلاپ بىلىمىنىڭ قەدرىگە تېخى يەتمەيۋاتقانلىقىمنى ھېس قىلىۋاتىمەن. ئىبراھىم تىكىنمۇ ئاڭلىسا بولۇپتىكەن، ئەپسۇس، چىقىپ كېتىپ قالدى،— ھاياجانلانغان يۈسۈپ قادىرخان ئىشىككە قاراپ قالدى. رەيھاندىن ئۇنىڭ ھەمىشە بۇ جىيەن ئوغلىنىڭ ئەسلى ئىسمىنى ئاتاپ گەپ قىلغىنىغا قاراپ، بۆرەتىكىن دېگەن نامنى ئانچە ياقتۇرمايدىغانلىقىغا دىققەت قىلدى. يۈسۈپمۇ بۇنى سەزدى.

— ئالىيلىرىنىڭ ئاڭلىغىنى — پۈتۈن ئاۋامنىڭ ئاڭلىغىنى. بۇ ئوغلۇم ئۈچۈن مەدەت ۋە ئىلھام، خاقانىم. ئىبراھىم تىكىن بۈگۈن ئاڭلىمىسا ئەتە ئاڭلاپ قالار،— دېدى رەيھاندىن ئىچى تىتىلداپ قالغان بۇغراخاننىڭ كۆڭلىنى تىندۇرۇپ.

— ياق، ئۇنى چاقىرتىمەن، ياش بوگۇ بىلگەنىڭ ئۆز ئاغزىدىن ئىشىتىپ باقسۇن.

يۈسۈپ قادىرخان ئىستىراھەتخانىنىڭ ئىشىكىدە تۇرغان ئەمىرى جاندارغا:

— ئىبراھىم تىكىننى دەرھال چاقىر،— دەپ بۇيرۇدى.

ھايال بولماي بۆرەتىكىن كىردى.

— بۇغرا قاراخان ئاتا، خىزمەتلىرىگە تەييارمەن.

— ئولتۇرۇپ بۇ ئىنىڭنىڭ نەزمىلىرىنى ئاڭلىغىن.

① «قۇتادغۇ بىلىك» 71 ـ، 72 ـ بەت

— مەن نەزمىلەرنى ئوقۇپ زېرىككەن، ئاڭلىغۇم يوق.
— بۇ سەن ئوقۇغان ئىشقىي مۇھەببەت نەزمىلىرىگە ئوخشىمايدۇ. بىر ئاڭلاپ باق،— بۇيرۇق ئاھاڭىدا ئاۋازىنى كۆتۈرۈپ دېدى يۈسۈپ قادىرخان.

بۆرەتېكىن خۇشياقمىغان هالدا ئولتۇردى.

— قېنى بالام، بايىقى مەسنەۋىلەرنى يەنە بىر ئوقۇغىن.

يۈسۈپ لەرزان ئاۋاز بىلەن ئوقۇپ بەردى.

— ئاڭلىدىڭمۇ، قانداق ئېكەن بالام؟— يۈسۈپ قادىرخان جىم بولۇپ قالغان بۆرەتېكىندىن سورىدى.

— ئاڭلىدىم، بىلىكنى مەدهىيىلەپتۇ،— ئىبراهىم تېكىن بېشىنى كۆتۈرۈپ يۈسۈپكە قاراپ قويدى.

— بالام، يەنە ئوقۇغىن، ئاڭلىغانسېرى ئاڭلىغۇم كېلىۋاتىدۇ.

— مەن كۆكلەم توغرىسىدا يازغان نەزمىلىرىمدىن ئوقۇپ بېرەي،— يۈسۈپنىڭ لەرزان تىترەڭگۇ ئۈنى بۆرەتېكىننى ئۆزىگە قاراتتى.

تىزىلغان تۆگىدەك كوكىش[1] تۇرنىلار،
ئۇچار، يەلپۈنەر هەم، ئۈنىن ياڭرىتار.

ئۇلاي قۇش سايرىدى ئۈندەپ يولدىشىن،
گۈزەل قىز قىچىرغان كەبى سۆيىمىشىن.

قاقىلدادى كەكلىك، كۈلۈپ قاتقارا،[2]
قىزىل ئاغزى قاندەك، قېشى قاپقارا.

---

① كوكىش — غاز.
② قاتقارا — قاقاقلاپ.

قارا قوشقاچ ئوتتى ستا تومشۇغىن،
ئۇنى نازىنىن قىزنىڭ ئۇنىڭغا يېقىن.

ئىلىك ۋە جەرەن گۈل ئارا ئويىنىشۇر،
ئارقار، تاغ ئۆچكىسى جۈپ - جۈپ سەكرىشۇر.

قاشىن تۇردى ئاسمان، كۆز ياش چاچار،
چېچەكلەر يۈز ئاچتى، كۈلۈپ قاتقارار.

بۇ ۋاقتا جاھان ئۆز - ئۆزىگە قاراپ،
سۆيۈنۈپ، قوۋانىپ مىلىنغا قاراپ.

ماڭا كۆز يۈگۈرتكەچ ئۇ ئاچتى سۆزىن،
دېدى: كۆرمىدىڭمۇ بۇ خاقان يۈزىن؟

ئەگەر ئويغۇلۇقسەن، تۇر، ئاچ ئەمدى كۆز،
ئىشتمىگەن بولساڭ، ئىشت مەندىن سۆز:

تۈمەن يىل تۇل ئەردىم، سولغۇن يۈز ئىدىم،
سىلىپ تۇل كىيىم، كىيدىم ئاق ئاس كىيىم.

ئۇلۇغ خان بېگىمدۇر، ياساندىم شۇڭا،
قوبۇل قىلسا، جانىم پىدادۇر ئاڭا.①

— نېمىدېگەن پاساھەتلىك نەزمە بۇ. دۇنيا باھارى شۇنداق نەپىس سۈرەتلىنىپتۇ. شىكارغا چىققان ۋاقتىكى تەبى-

---

① «قۇتادغۇ بىلىك» 55 - ، 56 - ، 57 - بەتلەر

ئەتىنىڭ ھاياتبەخش قۇچىقىغا تاشلانغانىدەك بولدۇم. سەنچۇ بالام؟ — ھاياجانلىنىپ قالغان يۈسۈپ قادىرخان بېشىنى سى-گارىيان قىلىپ بۆرەتېكىندىن جاۋاب كۈتتى.

— بالا چېغىمدا بۆرىسلەر بىلەن يۈرگەن جاڭگالنىڭ سېھىرلىك مەنزىرىسى كۆز ئالدىمغا كەلدى، بۇغرا قاراخان ئاتا، — بۆرەتېكىن خىيالچان ئولتۇرغان يۈسۈپكە كۆز تىكىپ قويدى، — بۇ نەزمىنىڭ مېنى ئەجەبلەندۈرگەن يەنە بىر يېرى — دۇنيا باھارى قاراخانلار، بۇغراخانلار ئۈچۈن جامال ئاچىدىكەن ئەمەسمۇ. ئاجايىپ كېلىشتۈرۈپ يېزىپتۇ. يۈسۈپ كىچىك بولسىمۇ، تەپەككۇرى كۈچلۈك ئىكەن.

يۈسۈپ قادىرخان كۈلۈمسىرەپ ئۇنىڭ بېشىنى سىلىدى.

— سەن زېرەك ھەم باتۇر، بۇنىڭدا گەپ يوق. ئەمما بىلىمىڭ كەملىك قىلىدۇ، بالام. ئۆگەنمىسەڭ بۇغرا قاراخان بولالمايسەن. بۇ توغرۇلۇق يۈسۈپ نەزمىسىدە چوڭقۇر پىكىر يۈرگۈزگەن، سەنمۇ بۇنى چۈشەنگەندەك تۇرىسەن. ئوغلۇم، سۇباشى تۆمۈر بۇقا نەسرىدىنبەگ بىلەن سەمەرقەنتكە بارغىنىڭ-دىن كېيىن، بىر مەزگىل بىلىم تەھسىل قىل، ماقۇلمۇ؟

— زېرەك، باتۇر بولغىنىم يەتمەمدۇ، بۇغرا قاراخان ئاتا؟ يەنە ئۆگىنىشىم زۆرۈر بولسا، سەمەرقەنتكە بارغاندا مەدرىسىدە ئوقۇپ بىلىم ئالاي. بىراق ھەر ھەپتىسى بىر نۆۋەت شىكارغا چىقىشىمغا ياردەمدە بولۇشنى سۇباشى تۆمۈر بۇقا نەسرىدىنبەگ-كە تاپىلاپ قويسىلا.

— ئەمدى ئەقلىڭنى تاپتىڭ، بالام، — يۈسۈپ قادىرخان بۆرەتېكىنىنىڭ مۈرىسىگە قاقتى، — ئوغلۇم، مۇھەممەت ئارسلان-خان قوزئوردۇغا كېلىشى بىلەنلا، سىلەرنى سەمەرقەنتكە ئۇزىتىپ ئوردىكەنتكە قايتىمەن. تەمكىنرەك بولغىن، بالام.

— تەمكىن بولىمەن، دەپ ئوردىدىن چىقماي ئولتۇرال-مايمەن، ئاتا. بەگيۈسۈپ بىلەن شىكارغا چىقىپ كېلەي. بىر-

نەچچە كۈندىن بېرى ۋەز ـ نەسىھەتلى تولا ئاڭلاپ بەك زېرىكىپ قالدىم.

بۇغرا قاراخان يۈسۈپكە سىنچى نەزىرى بىلەن باقتى.

— مەنمۇ شىكار قىلىشنى ياخشى كۆرىمەن، — يۈسۈپ ئوچۇق چىراي بىلەن بېشىنى لىڭشىتتى.

— ئات مىنەلەمسىز؟ — سورىدى بۆرەتېكىن تازا مەزـ ستىمىگەندەك قىلىپ.

— مەن ئالتە يېشىمدىلا ئات مىنىشنى ئۆگەنگەن.

— ئوقيا ئاتالامسىز؟

— ئوغلۇم ئوقيا ئېتىشنى، قىلىچۋازلىقنى، گۈرزە ئورۇشـ نى ياخشى بىلىدۇ، شاھزادەم. شىكارغىمۇ كۆپ چىققان، — دېدى رەيھانىدىن تارتىنىپ قالغان يۈسۈپنىڭ ئورنىغا جاۋاب بېرىپ، — شىكاردا ئالىيلىرىغا ئوبدان ھەمراھ بولالايدۇ.

كىتاب ئوقۇشتىن باشقا ئىش قولىدىن كەلمەيدۇ، دەپ قارىغان شاھزادە، بۇ كەپنى ئاڭلاپ ئاغزىنى ئېچىپلا قالدى.

2

كەچ كۈزنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى ئۆتمەكتە ئىدى. بۈگۈن سەھەردىن باشلاپلا بالاساغۇن ئاسمىنىنى قويۇق تۇمان قاپلىـ ۋالدى. ئاقۇش ھور كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان چۇ دەرياسىدىن ئەسكەن سوغـۇق شامال ئۇششۇك تەگكەن گۈل ـ گىياھ، دەل ـ دەرەخلەرنى شىلدىرلىتىپ، «دەرۋازەئى كاشغەر» دىن غۇرقىراپ كىرىشكە باشلىغاندا، رەيھانىدىن باشلىق ۋەزىر ـ ۋۇزرالار، ئوردا ياساۋۇللىرى بالاساغۇن شەھىرىدىن چىقتى. ئۇنىڭ كەينىدە ئۇدمىش، بويانقار بار ئىدى. ئۆز نۆكەرلىرى بىلەن ئايرىم سەپ تۈزگەن بۆرەتېكىن ئېتىنى دېۋىتىپ ئۇلارـ

نىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ كەتتى ۋە شۇ ماڭغانچە يەتتە چاقىرىم يول بېسىپ ئاچا يول ئېغىزىدا توختىدى.

سىم – سىم يامغۇر ياغقىلى تۇردى. غۇلاملار بۆرەتىكىن ۋە يۇغرۇشلارنىڭ باشلىرىغا كۈنلۈك تۇتۇشتى. يامغۇر بىر دەم توختاپ، بىردەم يېغىپ، يول ئۈستىنى سۇ سەپكەندەك كۆك مۇز قىلىۋەتتى. پات – پات گۈلدۈرماما گۈلدۈرلەپ چاقماق چاقاتتى. يېرىم سائەت ئۆتمەي سول ياندىكى يولدىن كېلىۋاتـقان سىپاھلارغا كۆزى چۈشكەن ئۇدمىش توۋلىۋەتتى:

— كەلدى! مۇھەممەت ئارسلانخان ئالىيلىرى كەلدى!

بۆرەتىكىن بويۇنداپ، خېلىلا يېقىن كېلىپ قالغان تورۇق ئات ئۈستىدىكى مۇھەممەت ئارسلانخاننى كۆردى.

رەبھاندىن ھەمراھلىرى بىلەن ئون بىر قەدەم ماڭغاندا، مۇھەممەت ئارسلانخان تىزگىننى تارتىپ ئاتنى توختاتتى. ئاۋۋال بۆرەتىكىن قوللىرىنى كۆكسىگە ئېلىپ سالام بەردى، ئاندىن رەبھاندىن باشلىق ۋەزىر، ئەمىرلەر، ياساۋۇللار تەزىم قىلىپ تىزلاندى.

— قۇزئوردۇغا كەلگەنلىرىنى بەجانىدىل قارشى ئالىمىز ئالىيلىرى! قۇتلۇق قەدەملىرى مۇبارەك بولسۇن!

— بۇغرا قاراخان ئاتامدىن مىننەتدارمەن، — مۇھەممەت ئارسلانخان ئېتىنى يورغىلىتىپ قارشى ئېلىشقا چىققۇچىلارنىڭ ئارىسىدىن ئۆتۈپ كەتتى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن بۆرەتىكىن قامچا ئۇردى. دوقاقبەگمۇ ئارقىدىن ئەگەشتى.

مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ خانىش – توقاللىرى چۈشكەن ئېگىز چاقلىق، ئۈستى يېپىق ھارۋىلار ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىنلا رەبھاندىن ئېتىغا مىندى. ئۇ، ئۇزۇن سەپ تۈزۈپ كېلىـۋاتقان سىپاھلاردىن كېيىن قېلىشنى خالىماي، ۋەزىر – ۋۇزرالار بىلەن ياندى. ئىككىنچى ھارۋىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە كېتىۋاتقان ئاغۋات ئۇنىڭغا تونۇشتەك بىلىندى، ئەمما ئېنىق تونۇيالمىدى.

ئاق پۈسىلاق، پاكار، پالكۆز بۇ ئادەمنى بىر يەردە كۆرگەندەك قىلدىيۇ، بىر چاغلاردا كۆرگىنى ئاغۋات بولمىغىنى ئۈچۈن ئېسىگە ئالالمىدى. «بولۇنبەگكە ئەجەب ئوخشايدىكەن، بىر - بىرىگە مۇنداق ئوخشايدىغان ئادەمنى ئىلگىرى كۆرۈپ باقمىغانىدىم، توۋا خۇدايىم...» دەپ ئويلىدى ئۇ ئاغۋاتنىڭ كەينىدىن قاراپ. يۈسۈپ قادىرخان ھەممىدىن بۇرۇن يېتىپ كەلگەن بۆرەتىكىندىن ئوغلىنىڭ كېلىۋاتقىنىنى ئاڭلاپ، ئوردا ئىشىكى ئالدىغا چىقىپ تۇرغانىدى. مۇھەممەت ئارسلانخان يىراقتىن ئاتىسىنى كۆرۈپ، ئاتتىن چۈشۈپ پىيادە ماڭدى. ئارقىسىدىكى دوقاقبەگ باشلىق ئاكابىر - ئەشرەپلىرىمۇ ئاتتىن چۈشۈپ قول باغلاپ مېڭىشتى. ئاتىسىغا ئۈچ قەدەم قالغاندا مۇھەممەت ئارسلانخان سېلىپ قويغان پايانداز ئۈستىدە تىزلىنىپ سالام بەردى:

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم بۇزرۇكۋارىم، دىدارلىرىغا يەتكۈزگەن تەڭرىمدىن مىننەتدارمەن.

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام ئوغلۇم، كەلگىنىڭدىن مەنلا ئەمەس پۈتۈن قۇزئوردۇ خەلقى سۆيۈنمەكتە. ئاۋامنىڭ ئۈمىدىنى يەرگە قويمىغايسەن، — يۈسۈپ قادىرخان ئۇنى يۆلەپ تۇرغۇزدى.

— خىزمەتلىرىنى جان پىدالىق بىلەن ئادا قىلىمەن، بۇزرۇكۋارىم.

— قۇزئوردۇغا ئىلىكخان بولۇپ، ئېلىمىزنىڭ قۇدرەت تېپىشى، ھەرقايسى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئىناق - ئىجىل، باياشات تۇرمۇش كەچۈرۈشى ئۈچۈن كۈچ ۋە پاراستىڭنى ئايىمىغايسەن، ئوغلۇم.

— باش ئۈستىگە، بۇزرۇكۋارىم.

يۈسۈپ قادىرخان ئوغلىنى بۇغراخان تەكيەخانىسىغا باشلاپ، «بەگ تەركىسى» ئۆتكۈزۈپ تەنتەنە بىلەن

كۆتۈۋالدى.

شۇ كۈنى كەچقۇرۇن يۈسۈپ قادىرخان، قاراخانىلارنىڭ غەربىي يۇرت ـ شەھەرلىرىگە ئىككى ئىلىكخان قويۇش تۈزۈمىنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلغانلىقىنى جاكارلاپ، ئىككىنچى ئوغلى ياغان تېكىن مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدىغانلىقى توغرۇلۇق يارلىق چۈشۈردى. ئوغلىنىڭ ئۆتۈنۈشى بىلەن دوقابەگنى يۈغرۇش باشى، رەبھانىدىننى ئۇلۇغ ھاجىپ قىلىپ تەيىنلىدى. ئىبراھىم تېكىننى سەمەرقەنت دىيارىغا باش ھاكىم، تۆمۈر بۇقا نەسرىدىنبەگنى ئۇنىڭغا سۇباشى قىلىپ بەلگىلىدى.

ئەتىسى چاشكا ۋاقتى بىلەن ئىبراھىم تېكىن سەمەرقەنتكە يۈرۈپ كەتتى. ئاتىسى بىلەن ئۇزاتقىلى چىققان يۈسۈپ، شىكار داۋامىدا خېلى يېقىنلىشىپ قالغان بۆرەتېكىنگە فارابىنىڭ «پەزىدلەتلىك شەھەر ئاھالىسى توغرىسىدا» دېگەن كىتابىنى يوللۇق تۇتتى. بۆرەتېكىنمۇ ئۇنىڭغا كۈمۈش ساپلىق خەنجىرىنى قالدۇرۇپ كەتتى.

3

يۈغرۇش باشى ۋە ئۇلۇغ ھاجىپنىڭ تەيىنلەنگەنلىكى توغرۇلۇق يارلىق ئوردا ئەربابلىرىنى، جۈملىدىن رەبھانىدىننى سەل ئەجەبلەندۈرگەن بولسىمۇ، ھېچكىم بۇ توغرۇلۇق ئېغىز ئاچمىدى. يۈسۈپ قادىرخان كەچ كۈزنىڭ ئاخىرقى بىر كۈنى بالاساغۇندىن يولغا چىقتى. مۇھەممەت ئارسلانخان ئوردا ئەربابلىرى بىلەن ئۇنى بىر چاقىرىم يەرگىچە بېرىپ ئۇزىتىپ قويدى. بالاساغۇن ئەھلىمۇ بۇ ئۇلۇغ خاقاننى يەتتە چاقىرىم كېلىدىغان يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە تۇرۇپ ھۆرمەت بىلەن ئۇزاتتى.

— ئۇلۇغ بۇغرا قاراخانغا ئاقىۋول تىلەيمىز.

— يۇسۇپ قادىرخان غازى پادىشاھىمىزنى ئاللا ئۆز پاناھىدا ساقلىغاي!

— ئاللا سىلەرگە رەھمەت قىلسۇن،— دەپ ئىككى يېنىغا قاراپ باش لىڭشىتىپ كېتىۋاتقان يۇسۇپ قادىرخانىنىڭ كۆز چاناقلىرى ياشقا تولدى. ئۇ ئاۋام ئارىسىدىن چىقىپ ئۆزىگە قاراپ كېلىۋاتقان يۇسۇپ بىلەن ئۇستازىنى كۆرۈپ ئېتىنى توختاتتى.

— مەلىكۇل مەشرىق ئالىيلىرى، «بۇغرا قاراخان مەدرىسى» دىكى تالىپلارنىڭ ئۆزلىرىگە بىر سوۋغىسى بار ئىكەن، قوبۇل قىلغايلا،— دېدى ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ.

— دۆلەت ئەربابلىرىنىڭ، باي - زەردارلارنىڭ ھەرقانداق سوۋغىسىنى بۇ قېتىم قوبۇل قىلمايدىغانلىقىمنى بىلدۈرگەنىدىم، كىشى قارا. سىلەرنىڭ شۇنچە يول يۈرۈپ ئۆزىتىشقا چىققىنىڭلار مەن ئۈچۈن ئۇنتۇلماس سوۋغا، مەن سىلەردىن مىننەتدار.

— ئەپۇ قىلسىلا، ئالىيلىرى، بىزنىڭ ئېلىپ كەلگىنىمىز زەر، جاۋاھىر ئەمەس، تالىپلارنىڭ كۆڭۈل ئىزھارى،— ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم يۇسۇپكە قاراپ،— قېنى بالام، سوۋغىنى خاقان ھەزرەتلىرىگە سۇنۇپ بەرگىن،— دېدى.

يۇسۇپ ناھايىتى چىرايلىق خۇشخەت بىلەن سەمەرقەنتنىڭ پاتلىق قەغىزىگە يېزىلغان «يوللۇقنامە» نى ئۇزاتتى.

— بۇغرا قاراخان ئاتا، بۇ ھەممە تالىپلارنىڭ سەمىمىي تىلىكى.

— رەھمەت، بالام، مانا بۇ سوۋغا نەپسانىيەتچىلىكتىن، غەرەزدىن خالىي كۆڭۈل ئىزھارى ئىكەن، قوبۇل قىلدىم،— يۇسۇپ قادىرخان قولىغا ئېلىپ ئوقۇدى:

ئىبسىل خۇلقى كەمتەر، دىلى مېھرىبان —
كىشى كىم؟ دېسەڭ، كەل، ئۇنى كۆر بۇئان.

ئەي خۇيى گۈزەل، پاك نەسەب، پاك ئۇرۇق،
جاھان قالمىسۇن سەندىن ھەرگىز قۇرۇق.[1]

— «بۇ يوللۇقنامە» نىڭ مۇئەللىپى كىم؟ — ئىپتىخار-لىق تۇيغۇسى بىلەن سورىدى بۇغرا قاراخان سۆيۈنۈپ.

يۈسۈپ قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ جىم تۇردى. ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم ئىھتىرام بىلەن جاۋاب بەردى:

— شاگىرتىم يۈسۈپ، رەبھانىدىنبەگنىڭ ئوغلى.

— سەن ئىكەنسەنغۇ، بالام. ئاللا سېنى كامال تاپقۇز-سۇن.

يۈسۈپ قادىرخان «يوللۇقنامە» نى قويۇن يانچۇقىغا سېلىپ يۈرۈپ كەتتى.

بۇغرا قاراخان ئۆزىگەن شۇ كۈندىن باشلاپ، مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ رەبھانىدىنغا قارىتا مۇئامىلىسى سوغۇقلىشىپ قال-دى. بۇنىڭدىن سىقىلغان رەبھانىدىن، ئىلىكخان چاقىرمىغۇچە يېنىغا كىرمەيدىغان بولدى. ئۇلۇغ ھاجىپ خانىسىدا جايلاردىن كەلگەن ئەرزنامە، شىكايەتنامە، ئىلتىماسلارنى كۆرۈپ، ئىلىك-خانغا مۇناسىۋەتلىكلىرىنى ئۇنىڭغا؛ يۇغرۇش، سۇباشىلاغا مۇنا-سىۋەتلىكلىرىنى ئۇلارغا يوللاپ بېرەتتى. دەرد ئېيتىپ كەلگەن-لەرنىڭ زارىنى ئاڭلاپ، ئىلىكخان ۋە يۇغرۇش باشى بىلەن كۆرۈشتۇرەتتى. لېكىن ئۆزىنى تۇتۇپ، ئارتۇقچە گەپ قىلمايت-تى. ئىلىكخان مەسلىھەت سورىمىسا، ئۇ نېمىدەپ ئېغىز ئاچ-سۇن. ئارىدىكى بۇ سوغۇقچىلىق قاچانغىچە داۋاملىشاركىن؟

---

[1] «قۇتادغۇبىلىك» 61 - بەت.

مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ رەبھانىدىنغا بۇنداق سوغۇق مۇئامىلىدە بولۇشى سەۋەبسىز ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ توقال ـ چۆرىلەردىن باشقا تۆت خوتۇنى بارئىدى. تۇنجىسى، سامانىيلار پادىشاھى نوھ سانى بىننى مەنسۇرنىڭ قىزى زىلەيخابىكە بو- لۇپ، جەڭگاھتا ئەسىر چۈشكەنىدى. ئۇ ھۈسەين ئارسلانخاننىڭ ئانىسى ئىدى. ئىككىنچى خوتۇنى چىگىل ئارسلانخاننىڭ قىزى سۇسەر ئايىكە ئىدى. ئۈچىنچى خوتۇنى قەشقەرلىق كەنچەك زەردارنىڭ قىزى قىلىچخان ئىدى. تۆتىنچى خوتۇنى بولسا، ئوقۇرمەنلەرگە مەلۇملۇق قارلۇق يابغۇسى، يۇغرۇش بولۇنبەگ- نىڭ قىزى قۇماربىكە ئىدى. ئۇ مۇھەممەد ئارسلانخانغا ياتلىق بولغاندىن بېرى، ناز ـ كەرەشمىسى بىلەن ئۇنى ئۆزىگە مەھلىيا قىلىۋالغانىدى. مانا شۇ نازىنىن خوتۇن، ئاتىسى بولۇنبەگنىڭ قۇزئوردۇدا دارغا ئېسىلغانلىقىنى ئاڭلىغان كۈندىن تارتىپ، ياغما قەبىلىسىنىڭ بۇغرا خانلىرىدىن قىساس ئېلىشنى كۆڭلىگە پۈ- كۈپ، ئېرىنى ئۆزىگە پۈتۈنلەي رام قىلىۋېلىش ئۈچۈن بارلىق ھۈنىرىنى ئىشقا سېلىپ كېلىۋاتاتتى. ئۇ، ئاتىسى ئۈچۈن ئاشكارا ياش تۆكمىگەن، مۇھەممەت ئارسلانخانغا بىر ئېغىز گېپىنى قىلمىغان بولسىمۇ، ئىچىدا كۈلۈپ، ئىچىدە قان يىغلايتتى. سەمەرقەنتتىكى جەڭدە يارىلىنىپ قاچقان بوزاغۇ ئايالچە كىيى- نىپ بارسخان شەھىرىگە بارغاندا، قۇماربىكە ئاكىسىنى قىزغىن كۈتۈۋالدى. بىر مەزگىل قەسرىدە يوشۇرۇپ ساقلىغاندىن كې- يىن، ئاختا قىلىنغان قۇللار قاتارىدا ھەرەمنىڭ ئىشلىرىنى قى- لىدىغان ئاغۋات قىلىۋالغانىدى. ۋاقىت تاپسىلا بىر ـ بىرىگە ئىچ ـ قارنىنى تۆكۈپ، يۈسۈپ قادىرخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادىدىن قىساس ئېلىش ئۈچۈن قەسەمىيات قىلىشاتتى.

ياغان تېكىن بۇ شەرەنداز خوتۇننىڭ ناز ـ كەرەشمىسىگە مەھلىيا ئىدى، ئۇنى بىر كۈن كۆرمىسە تۇرالماي قالاتتى. قۇماربىكە بۇغراخانلار جەمەتىگە مەنسۈپ بولمىسىمۇ، ئۇنى

«گۈزەللىك شاھى ئابىنچۇ قاتىن[1]» دەپ باشقا خانىشلىرىنىڭ ئۈستىگە قويۇپ ئەزىزلەپ كېلىۋاتاتتى. نېمە دېسە شۇنى تەييار قىلىپ بېرەتتى. ئۇنىڭ مەسلىھەتى بىلەن ئاتىسى يۇغرۇش باشى قىلىپ تەيىنلىمەكچى بولغان رەبھانىدىننى ئۇلۇغ ھاجىپ قىلىپ تەيىنلەتكۈزگەنىدى. قۇماربىبكەنىڭ مەقسىتى، رەبھانىدىننى ئۇ-نىڭدىن يىراقلاشتۇرۇش، دۆلەتنىڭ مۇھىم ئىشلىرى توغرىسىدا مەسلىھەتلىشىشتىن چەتلەشتۈرۈش ئۈچۈن ئىدى. ئۇ، بۇ مەق-سىتىگە يەتكەندىن كېيىن، رەبھانىدىننى ھەدەپ يامانلاپ، يوق ئەيىبلەرنى ئارتىپ، ياغان تېكىننىڭ رايىنى ياندۇرۇشقا كىرىش-تى. ئەڭ يېقىن، سۆيگەن ئادىمىدىن يامان گېپىنى ئاڭلاپ كۆڭلى قالغان ئىلىكخان، رەبھانىدىندىن مەسلىھەت سورىمايدى-غان، ئۇنى كېڭەشلەرگە چاقىرمايدىغان بولدى. ئالدى – كەي-ىنگە ئۆتۈپ تەزىم قىلىپ، كۆككە كۆتۈرۈپ ماختاپ تۇرىدىغان دوقابەگنى يېنىغا تارتىپ، ھەممە ئىشتا ئۇنىڭ مەسلىھەتىگە قۇلاق سالىدىغان بولدى.

رەيىھانىدىن بۇنى تۇيغانىدى. ھەرەم قەسرىدىن سارايغا ھەر كۈنى كېچىكىپ چىقىۋاتقان، ئاۋامنى، ئەلنى ئۇنتۇپ ئەيش – ئىشرەتكە بېرىلىپ كېتىۋاتقان ياغان تېكىننىڭ يۇرۇش – تۇرۇشىدىن غەم يەپ قالغانىدى. ئۇنىڭ شەيتان-ىنىڭ ئارقىسىغا كىرىپ، ئىلىكخانلىق بۇرچىنى ئادا قىلمايۋاتقان-لىقىدىن ئاچچىقلانسىمۇ، بۇ ھەقتە گەپ قىلىشنىڭ ۋاقتى ئە-مەسلىكىنى ئېغىر – بېسىقلىق بىلەن ھېس قىلاتتى. ئۇردۇكەنت-كە ئادەم ئەۋەتىپ بۇغرا قاراخانغا مەلۇم قىلىشنىمۇ توغرا تاپ-مايتتى. ئۆزى ئىلىكخان قىلىپ تەيىنلىگەن ئوغلىنىڭ ئۈستى-دىن مەلۇمات بېرىشنى رەبھانىدىن قانداقمۇ خالىسۇن. سەۋر قىلىپ تۇرسا ئاقىۋىتى بىر يەردىن چىقار.

---

[1] ئابىنچۇ قاتىن – جەلىبكار مەلىكە.

تۇغانخان سانى بىلەن ئەلى تىكىن سانىنىڭ سۈيىقەستى-لىنىڭ تۇپەيلىگى مەغلۇپ بولغاندا، ئۈمىد ـ ئىشەنچكە تولغان رەيھانىدىنىنىڭ كۆڭلى «ياغان تىكىن» دەپ نام قازانغان مۇھەممەت ئارسلانخان ئىلىكخانلىق تەختىدە ئولتۇرغاندا يەنە يېرىم بولۇپ قالغانىدى. جەڭگاھلاردا ھېچكىمگە بوي بەرمەيدى-غان ئالىپ، مەردانە شاھزادىنىڭ بۇنچە بىپەرۋالىشىپ كېتىشىگە سەۋەب بولۇۋاتقان ئىزىتقۇلار توغرۇلۇق پىكىر يۈرگۈزەتتى.

ئىنساننى ئىككى نەرسە ئازدۇرىدۇ: بىرى، گۈزەل نازىنىن ئايال، يەنە بىرى، پۇل ـ بايلىق.

نازىنىن ئايالنىڭ دامىغا چۈشكەن ئەرنىڭ ئۆمرى كوتا، ئېچىنىشلىق بولىدۇ. پۇل ـ بايلىقنىڭ دامىغا چۈشكەن كىشى-نىڭ ئۆمرى ئەنسىزلىك ئىچىدە ئۆتىدۇ، خاتىرجەم بولالمايدۇ. رەيھانىدىن مانا شۇنىڭ ئۈچۈن ئىلىكخانىدىن ئەنسىرەيتتى، تەشۋىشلىنەتتى. ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ ھاجىپلىق ۋەزىپىسىنى تولۇق ئادا قىلالمايۋاتقانلىقىدىن ئازابلىناتتى. بۇ ئەمەلدىن كېچەي دېسە، مەلىكۇل مەشرىق شۇ ۋەزىپىگە قويغان، ئوغلىغا ھەم مەسلىھەتچى، ھەم يول كۆرسەتكۈچى بولۇشنى تاپىلىغانىدى. كەچمەي دېسە، مەسلىھەتچىمۇ، يول كۆرسەتكۈچىمۇ بولالمايۋا-تاتتى.

رەيھانىدىنغا سەۋر قىلىشتىن باشقا يول قالمىغانىدى.

ئون ئالتىنچى باب

ئوردۇكەنت

1

رەيھانىدىن ئوردىدىن قايتقاندا، ئىشىك ئالدىدا ئۇنى ھەرقاچانقىدەك يۇسۇپ ساقلاپ تۇرغان بولاتتى. ئاتا بۇ يالغۇز ئوغلىنى ناھايىتى ياخشى كۆرەتتى، قەدىرلەيتتى. بەكتۈمۈر قىرىپ، كەپ ــ سۆز خۇشياقماس بولۇپ قالغاندىن بىرى، يۇسۇپ ئۇنىڭ سىر تۇتمايدىغان سۆھبەتدىشىغا ئايلىنىپ قالغانىدى. ئۇ ساۋاقداشلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇھاكىمە، مۇنازىرىلەرنى سۆزلەپ بىرەتتى، يازغان شېئىر ــ نەزمىلىرىنى ئوقۇپ ئۇمىدلەندۇرەتتى. بۇ يىل ئەنە شۇنداق تىپتىنچ ئۆتۈپ كەتتى.

يۇسۇپ ئون تۆتكە كىردى، تىنىم تاپماس ياشلىقنىڭ ئالتۇن بوسۇغىسىغا قەدەم قويدى، بويى ئۆسۈپ، بۇرۇتى خەت تارتىشقا باشلىغانىدى، تىلىكىگە تىلەك، ئۇيىغا ئۇي قوشۇلغانىدى. ئوقۇيدىغان كىتابلىرى ئاۋۇپ، يازىدىغان بېيىت ــ نەزمىلىرىمۇ كۆپەيگەنىدى. يەنە ئىككى يىل ئۆتۈپ، ئۇ، بويلۇق يىگىت بولۇپ قالدى.

ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم بۇ شاگىرتىنى نورۇز ئاخشىمى ئۆيىگە كۆچە ئىچىشكە تەكلىپ قىلدى. يۇسۇپ چۈشتە ئۆيىگە كەلگەندە ئانىسىغا بۈگۈن كەچرەك كېلىدىغانلىقىنى ئەسكەرتىپ قويدى.

— نورۇز ئېشنى بۇگۈن كەچ بىز بىلەن بىللە يېمەيدى-كەنسەن - دە، بالام،— دېدى يابىرا ئۆكۈنگەن قىياپەتتە، چىرايلىق كىيىنىپ، بويىنىدىق باغلاپ چىققان ئوغلىغا زوقلىنىپ قاراپ.

— كىشى قارا ئالاھىدە تەكلىپ قىلدى، ئابا. بارمىسام ھۆرمەتسىزلىك قىلغان بولمامدىمەن؟ ئاتامغا بۇ ئۆزرەمنى ئېيتىپ قويغىن.

يۇسۇپنىڭ ئاپتاپتەك خۇش چىرايىدا چاقناپ تۇرغان قارا كۆزلىرىنىڭ مېھرلىك بولىقىغا چۆمۈلگەن ئانا، ياق، دېيەلمىدى.

— ماقۇل، بالام. قوشناچىمغا سالىمىمنى يەتكۈزگىن، يېڭى يىلىنى مۇبارەكلەيمەن. كەچ قالماي قايتىپ كېلەرسەن. ئاتاڭ نورۇز شەرىپىگە كالا - قوي سويغۇزماقچى. ھەممە تۇغقانلار— ئاچىلىرىڭ، قېيىناكىلىرىڭ، ھەتتا ئاغرىق ئاتامۇ، ئاشانبۇقا، بۇدراچ مومايلارمۇ كەلمەكچى. ئۇلارغا ئادەم ئەۋەتىپ تۇنۇگۈنلا تەكلىپ قىلىپ قويغانىدىم. سېنىڭ يوقلۇقىڭنى بىلىپ ئۇلار نېمدەپ قالاركىن؟ خەيرىيەت، يولۇڭغا قارايمەن، ئوغلۇم.

— كەچ قالمايمەن، ئابا، خوش،— يۇسۇپ ئىتتىك قورۇدىن چىقىپ مەدرىسىگە كەلدى. ئىككى مۇدەررىستىن تارىخ، ئىلمى نۇجۇم دەرسلىرىنى ئوقۇدى. نامازدىگەرنى مەدرىسىدە ئوقۇپ، ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم بىلەن ئۇنىڭ ئۆيىگە باردى. ئىشىكتىن كىرىشىگە ھويلىغا سۇ سېپىۋاتقان ئاقبىرا يۇسۇپكە شۇنداق بىر قاراپ قويۇپلا ئۆيگە قېچىپ كىرىپ كەتتى. ئۇ ئۆتكەن يىلدىن بېرى يۇسۇپ كەلسىلا ئەنە شۇنداق قاچىدىغان بولۇپ قالغانىدى. بۇ قىزلىق تۇيغۇسىنىڭ يىلدىن - يىلغا كۈچىيىۋاتقانلىقىنىڭ ئالامىتى ئەمەسمىكىن؟

— قىزىم، نېمىشقا قاچىسەن، بۇ ئاكاڭ يۇسۇپقۇ. قولىغا

سۇ قۇيۇپ بەرگىن،— دېدى ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم يۇسۇپنى چىرايلىق سەرەمجانلاشتۇرۇلغان كۇتۇپخانىسىغا باشلاپ. ئۇ يۇسۇپ كەلسىلا مېھمانخانىسىغا باشلىماي، مانا شۇ خىلۋەت ئۆيگە باشلايتتى. تۆت تېمىدىكى ئويۇق — تەكچىلەر كىتاب بىلەن تولغان بۇ ئۆي يۇسۇپ ئۇچۇن بەجايىكى سېھىرلىك قەسىر ئىدى.

ئاپتۇۋا، چىلاپچا كۆتۈرگەن ئاقبىرا كىرىپ ئۇنىڭ قولىغا سۇ بەردى. يۇسۇپ ئاقبىرانىڭ بوي تارتىپ ئاجايىپ چىرايلىق بولۇپ كەتكىنىنى كۆردى. ئۇ ئۇن تۆت ياشقا كىرگەنىدى. رەسىدە بولۇپ قالغاچقا، ھايادىن قىزىرىپلا تۇراتتى. ئاقبىرا شۇئان ئاقۇچ يۇزلىرى شاپتۇل چېچىكىدەك رەڭ ئېلىپ يەرگە قارىۋالغانىدى. يۇسۇپ قولىنى يۇيۇۋېتىپ، ئىختىيارسىز ھالدا ئۇنىڭغا قاراپ قالدى. قىزنىڭ ئويناتچان كۆزلىرى بىلەن يۇسۇپنىڭ ئويچان كۆزلىرى ئۇچرىشىپ قالدى. ئىزا تارتقان قىز كۆزلىرىنى ئېلىپ قاچتى. يۇسۇپ ئۇنىڭ گۈزەل چىرايىغا تىكىلىپلا قالغانىدى. قولىغا شارىلداپ سۇ قۇيۇلۇۋەردى. ئۇ بىردىن ئېسىگە كېلىپ قولىنى تارتىۋېلىپ، لۆڭگە بىلەن ئېرتتى. بويۇنلىرىغىچە قىزىرىپ، ئۇستازى كۆرسەتكەن يېكەندازدا ئولتۇردى.

كۆجە بەكمۇ ئوخشىغانىدى. چامغۇر، يۇمغاقسۇت، توشقان گۆشى سېلىنغان بۇ نورۇز ئېشى شۇنداق ئېچىشلىك، مەززىلىك بولغان ئىدىكى، يۇسۇپنىڭ پۇتۇن ۋۇجۇدى ھۇزۇرلىنىشتىن يايراپ كەتتى. شۇ چاغدا ھويلىغا ئارقا — ئارقىدىن كىرىپ كەلگەن قىز — جۇۋانلارنى قۇشناچىم چوڭ مېھمانخانىغا باشلاپ ئولتۇغۇزدى.

— قىزىمنىڭ ئانىسى بۇ نورۇز كېچىسىنى ئۆزىنىڭ شاگىرتلىرى بىلەن تونەپ ئۆتكۈزمەكچى،— دېدى ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم، چىقىپ كېتىۋاتقان ئاقبىرانىڭ كەينىدىن قاراپ قالغان

يۇسۇپكە. ئۇ ۋىللىدە قىزىرىپ دېدى:
— بۈگۈن ئاخشام بىزنىڭ ئۆيگىمۇ بارلىق تۇغقانلار يىغىلىپ، نورۇز كېچىسى ئۆتكۈزمەكچى. ئۇلار مېنى كۈتۈپ ئولتۇرۇشقان بولسا كېرەك. ئەمدى قايتاي، ئۇستازىم.
— ماقۇل، بالام. كېلەر يىلمۇ بىزگە نورۇز كۈجىسىنى بىرگە ئىچىشكە تەڭرىم نېسىپ قىلسۇن.
ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم ئىشىك ئالدىغا چىقىپ يۇسۇپنى ئۇزىتىپ قويدى.
مۇشۇ تاپتا كوچا ـ كوچىدىن مەشئەل كۆتۈرۈپ چىققان ئۆسمۈرلەر، ياشلار «دەرۋازەڭنى باشا» غا قاراپ ئاقماقتا ئىدى. بادرا ياغاچنىڭ ئۇچىغا باغلاپ ئوت تۇتاشتۇرۇپ قويغان ياغلىق ـ قاپاق لاۋۇلداپ كۆيۈپ، بالاساغۇن كېچىسىنى سىرلىق تۈسكە كىرگۈزگەنىدى. يۇسۇپ ئۆيىگە قاراپ قەدىمىنى تېزلەتتى. «بەگبۇقا مەھەللىسى» دىكى باللار، يىگىتلەر ئۇنى كۈتۈپ تۇراتتى...
كېلەر يىلى يۇسۇپكە ئۇستازىنىڭ ئۆيىدە كۈجە ئىچىشكە نېسىپ بولمىدى. كۈجەنى شەرقنىڭ مەدەنىيەت بۆشۈكى، مەـ رىپەت بۇلىقى بولغان قەشقەردە ئىچتى. بۇ گۈزەل ئاستانىنىڭ ئوت يۈرەك ئەزىمەتلىرى بىلەن بىرگە نورۇز كېچىسىنى ئۆتكۈزدى...
يۇسۇپنى قەشقەرگە ئېلىپ بېرىشنى ئۇزۇندىن بېرى ئويلـ لاپ كېلىۋاتقان رەيھانىدىن، ھەر يىلى بىر ئېلىپ بارغۇسى، بۇغرا قاراخان ۋە مەشھۇر ئۇستازلار بىلەن ئۇچراشتۇرغۇسى، ئىلھاملاندۇرۇپ، نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتىپ كامال تاپقۇزغۇسى كېلەتتى. ئەمما ئىشنىڭ كۆپلۈكى، ئالدىراشلىق بىلەن ئۆتۈۋاتـ قان كۈنلەر ئۇنىڭ بۇ ئارزۇسىغا يەتكۈزمەيۋاتاتتى. بوسۇغا داۋاندىن ئاتلاپ چىقماقمۇ تەس بولۇۋاتاتتى.
قۇماربىبكەنىڭ ناز ـ كەرەشمىلىرىگە ئەسىر بولغان ياغان

تىكىن بارغانسېرى ئاۋامدىن يىراقلىشىپ، ئەيش ـ ئىشرەتكە بېرىلىپ كېتىۋاتاتتى. سەمەرقەنت، ئۆزگەن، دەشتى قىپچاق، خارەزىمدىن ئىبارەت كەڭ زېمىننىڭ ئىلىكخانى بولغان بۇ شاھزادە، ئۇ جايلارنى ئېسىدىن چىقىرىپ قويغاندەك قىلاتتى. قۇماربىبكەنىڭ دەۋىتى، دوقاقبەگنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن ئۇ جايلارغا كۆپرەك قارلۇق، قىپچاقلاردىن سۇباشى، ھاكىم، ئەمىرلەرنى بەلگىلەپ، ئۆزىچە ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملىگەن بولدى.

ياغان تىكىن ئىلىكخان بولۇپ يەتتىنچى يىلى رەبھاندىن قەشقەرگە بېرىش قارارىغا كەلدى. ئۇ سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرىدا ئۈچ ئاي ئىستىقامەت قىلىپ كېلىشنى سەۋەب قىلىپ، مۇھەممەت ئىلىكخاندىن رۇخسەت سورىدى.

— بېرىڭ، ئۇلۇغ بوۋامنىڭ روھىغا دۇئا قىلىپ، مائا ئامەت تىلەپ كېلىڭ، — دېدى ئۇ تۇز كۆڭۈللۈك بىلەن. لېكىن بۇغرا قاراخان ئاكامغا سالىمىنى يەتكۈزۈڭ دېگەن سۆزنىمۇ قىلمىدى.

ئىلىكخاننىڭ رۇخسەت قىلماسلىقىدىن خەۋپسىرىگەن رەيھاندىن، ئۇنىڭ بۇنچە بىپەرۋالىقىدىن ھەيران قالغان ھالدا سەپەر تەييارلىقىغا كىرىشتى. يۇسۇپ ناھايىتى خۇشال ئىدى. بويانقار بىلەن ئادار باشلىق ئون كىشىنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلغان رەبھاندىن سەيشەنبە ئەتىگەندە يولغا چىقتى. ھاۋا تېخى سوغۇق ئىدى. ھۇت ئېيى بولغاچقا، بەدەلئارت داۋىنىدىكى قارلار ئېرىمىگەنىدى. بۇ يۇسۇپنىڭ ئاپئاق قار بىلەن قاپلانغان داۋاندىن تۇنجى قېتىم ئۆتۈشى ئىدى.

2

قەشقەر ئۇ چاغلاردا سۇللاغ، ئوردۇكەنت، كاشغەر دېگەن

ئۈچ خىل نام بىلەن ئاتىلاتتى.

سۇللاغ ـــ ئايماق، يېزا ـ بازارلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قەشقەر دىيارىنى كۆرسىتەتتى.

ئوردۇكەنت ـــ قەشقەرنىڭ ئوردا جايلاشقان پايتەخت ئىكەنلىكىنى بىلدۈرەتتى. خاقان تۇرغانلىقى ئۈچۈن خاقانىيە دەپمۇ ئاتالغانىدى.

كاشغەر ـــ قەشقەردىكى ئۆي ـ ئىمارەتلەرنىڭ خىش ۋە كەجەك بىلەن ياسالغانلىقىغا قاراپ، پارس ۋە ئەرەب سايا-ھەتچىلىرى قويغان نام ئىدى. كېيىن شۇ نام بىلەن دۇنياغا تونۇلدى.

قەشقەرنىڭ ئەسلى ئورنى ئاتۇش تەختىيۇندا بولۇپ، «تەختىيۇن» قەشقەرنىڭ ئەڭ قەدىمىي ئورنى ئىدى.

بۇنىڭدىن ئۈچ مىڭ يىللار ئىلگىرى، كوئىنلۇن، تەڭرىتاغ ئېتەكلىرىدە، ئۇرخۇن دەريا ۋادىسى، بالقاش كۆلى بويلىرىدا كۆچمەن بولۇپ ياشاپ كەلگەن ھونلار، ئۆزلىرىنىڭ پادىشاھى چۇنۇي تەڭرىقۇت دەۋرىدە، شەھەر ـ بازارلارنى قۇرۇپ ماكان-لىششقا باشلىغانىدى. ئۇلار ئاتۇشقا بىر شەھەر بىنا قىلىپ، ئۇنى «تەختى ھون» دەپ ئاتىغانىدى. ھونلارنىڭ پادىشاھلىرى-دىن تۇمەن تەڭرىقۇت، باتۇر تەڭرىقۇتلار «تەختى ھون» نى پايتەخت قىلىشىپ گۈللەندۈردى. ئەينى زاماندا ئالىپ ئەرتۇڭا ـــ ئافراسىياپ دەپ ئاتالغان بۇكە قاغانمۇ «تەختى ھون» نى پايتەخت قىلغانىدى. ئۇ بەشكىرەمنىڭ ئەڭ خۇش ھاۋا يېرىگە چاھارباغ ياسىتىپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ يازلىق ئارامگاھى قىلغاچقا، بۇ يەر «خانئۆي» دەپ ئاتىلىپ، كىشىلەر دائىم تەلپۈنىدىغان خىسلەتلىك جاي بولۇپ قالغانىدى.

قۇرغاقچىلىق، يەر تەۋرەش ۋە ئۇزۇلمەي بولۇپ تۇرغان ئۇرۇشلار داۋامىدا «تەختى ھون» ۋە «مىڭ ئۆي» خارابلاشتى. شۇنىڭ بىلەن قىزىل ۋە تۇمەن دەريالىرىنىڭ ئارىلىقىدىكى

بوستانلىق پايتەخت شەھەر بولۇپ قالدى ۋە دەسلەپ «ئەسكى ھسار[1] » دەپ ئاتالدى.

چاسىدىكى قىشلىق ئوردىنىڭ غەرب تەرىپىدىكى ئەلچىخانا دەپ ئاتىلىدىغان يەردە، باشقا ئەللەرنىڭ ئەلچىلىرى ئولتۇراقلاشقان ئازادە كوچا بار ئىدى. ئوردا ئالدىدىكى بۇ كوچىدىن ئۆتسىلا ھېيتگاھ دەپ ئاتىلىدىغان گۈلزارلىق مەيدانغا چىققىلى بولاتتى.

شەھەرنىڭ شىمالىنى بويلاپ ئاقىدىغان تۈمەن دەرياسىدىن ئېلىنغان ئۆستەڭ، ھېيتگاھ مەيدانىنىڭ غەربىدىن ئۆتۈپ، يەنە تۈمەن دەرياسىنىڭ شەرقىتىكى ئېقىنىغا قوشۇلاتتى.

ئەسكى ھسار قىزىل دەرياسىغا ھەر يىلى كېلىدىغان كەلكۈننىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ تۇرغانلىقتىن چۆللىشىپ چاسىنى مەركەز قىلغان يېڭى شەھەر — ئوردۇكەنت يىلسېرى ئاۋاتلاشماقتا ئىدى...

رەبھانىدىن ئوردا ئالدىدىكى كۆل ياقىسىغا سېلىنغان قېيناتىسى بەگتاش ئابدۇللا داموللىنىڭ باغلىق قورۇسىغا چۈشتى. ئوتتۇرا بوي، بۇغداي ئۆڭ، ئىسسىق چىراي كىشى ئۇلارنى ئىشىك ئالدىدا كۈتۈۋالدى. بۇ، بەگتاش ئابدۇللا دامولىنىڭ ئىنىسى بەگتاش جالالىدىن ئىدى. رەبھانىدىننىڭ قەشقەردىكى تىجارىتىنى مۇشۇ قېيىنىسى باشقۇراتتى. رەبھانىدىن خەۋەر تېپىپ پەتىگە كەلگەن ئۇرۇق — تۇغقان، دوست — يارەنلەر بىلەن يىرىم كېچىگىچە ئەھۋاللاشتى. كەچ ئارىسىدا بۇغرا قاراخاننىڭ بىتاپ بولۇپ يېتىپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ غەم — ئەندىشىدە قالدى. قەشقەرگە كەلگىنىگە شۇنچە خۇشال بولغان يۇسۇپمۇ مەيۈسلىنىپ تازا ئېچىلالمىدى. كېچىچە بۇغرا قاراخاننىڭ بالاساغۇنغا بارغان ۋاقتىدىكى قايىنام تاشقىنلىقىنى، ئۇنىڭ

---

[1] ئەسكى ھسار — كونا شەھەر، كونا بازار.

بىلەن دىدارلاشقان دەملەرنى ئويلاپ چىقتى. «ئاجايىپ مەردا-نە، بىلىملىك پادىشاھ ئىدى. كىچىكلىكىمگە قارىماي، مەن بىلەن سۆزلىشىپ، تەلەپلىرىمگە ئېتىبار بىلەن قارىغانىدى. قاند-داق كېسەل بولۇپ قالغاندۇ؟...»

ناماز بامداتقا ئېيتىلغان ئەزان ئەمدىلا كۆزلىرى يۇمۇلغان يۇسۇپنى ئويغىتىۋەتتى. ئۇ كۆزىنى ئېچىپ، ئاتىسىنىڭ تۇرۇپ بولغانلىقىنى بىلدى. ئۇلار دېرىزىلىرى گۈلزارلىق ھويلىغا قاراي-دىغان مېھمانخانا ئۆيدە ياتقانىدى. رەبھانىدىن ھويلىدىكى ئەۋ-رەزدە[1] تەرەت ئېلىۋاتاتتى.

قەشقەرنىڭ كۆكلەم ۋاقتىدىكى سەھىرى غۇر - غۇر شاماللىق بولىدۇ. قىيا ئېچىپ قويۇلغان دېرىزىدىن قاراپ تۇر-غان يۇسۇپ، ساپ ھاۋانى سۇمۇرۇپ - سۇمۇرۇپ دەم ئالدى. ئاتا - بالا ئىككىيلەن ناماز بامداتنى مەسچىتتە ئوقۇپ كىرىپ، ئەتىگەنلىك چاينى ئىچتى - دە، ئوردىغا قاراپ ماڭدى. ئوردا ئىشىكى پارقىراپ كۆرۈنگەندە، يۇسۇپنىڭ ۋۇجۇدىنى ھاياجان چۇلغىۋالدى. يېقىنلاپ كەلگەنسېرى، ئىشىكتىكى ئويما، كۆپتۈرمە نەقىشلەر، سېرىق تۈچ ھالقىلار ئېنىق كۆرۈنۈشكە باشلىدى. ئىشىكنىڭ ئىككى تەرىپىدە، ئېگىزلىكى ئون توققۇز غۇلاچ كېلىدىغان ئىككى خىش مۇنار قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. مۇنارنىڭ ھەر ئۈچ غۇلاچ يېرىگە بىردىن كۆزنەك قويۇلغانىدى. بۇ كۆزنەكتىن بىر قاراۋۇل دەرۋازىدىن كىرگەن - چىققانلارغا قاراپ تۇراتتى. مۇنارنىڭ ئۈستى شالاسۇنلۇق بولۇپ، دۈگىلەك شەكىلدە ئىدى. بۇ مۇناردا قاراۋۇللۇق قىلىدىغانلارنىڭ كۆزى ئىنتايىن روشەن، يىراق - يىراقلارنى كۆرەلەيدىغان، تاللانغان نۆكەرلەر ئىدى. بالاساغۇندا بۇنداق مۇنار ئوردا ئىشىكى يېنىغا

[1] ئەۋرەز — يۈز - قولنى يۇيىدىغان، چوڭقۇر كولاپ ياسالغان تازىلىق ئورنىكى.

ئەمەس، شەھەرنىڭ دۈگرەك يېرىگە ياسىلىپ «قارغۈي» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى يۈسۈپ ئېسىگە ئالدى. ئۇ مۇناردىن كۆزىنى ئېلىپ ماڭغاچ، ئىشىكنىڭ ئىككى يېنىدىكى قاراۋۇللارغا سەپسال- دى. ئۇردا ئىشىكىنىڭ ئوڭ قانىتى تەرەپتە ئۈچ قاراۋۇل گۈرزى- نى تۇتۇپ تۇراتتى. سول قانىتى تەرەپتىكى ئۈچ قاراۋۇل ئۈچلۈق نەيزە كۆتۈرۈۋالغانىدى. ئۇلار قەشقەر چەكمىنىدىن شىم ـ كەمزۇل، بېشىغا ئاق سەللە ئورالغان سىدام بۆك كىيگەنىدى. پۇتىدا كۆن ئۆتۈك، بېلىدە كەمەر، قىلىچ ئېسىۋال- غانىدى.

رەبھانىدىن يېقىنلاپ كېلىپ قاراۋۇللارغا سالام بەردى ۋە مەلىكۇل مەشرىق ئۇلۇغ بۇغرا قاراخانىنىڭ ئەزىز دەرگاھىغا بالاساغۇندىن سالامغا كەلگىنىنى بىلدۈردى.

باشتىكى قاراۋۇل «بىر پەس ساقلاپ تۇرۇڭ» دېگەن مەنىدە ئوڭ قولىنى كۆتۈرۈپ قويۇپ ئوردىغا كىرىپ كەتتى. بىردەمدىن كېيىن ئوردا قاراۋۇللار بېگى چىقىپ، ئۇلارنى مەرمەر تۇۋرۇكلۇك كاتتا دىۋانخانىغا باشلاپ كىردى. ئىشىك ئاغىسى تۇردىئاخۇن ئۇلارنى كۈتۈۋالدى. بالاساغۇندىن كەلگىنىنى ئاڭ- لاپ ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى.

ـــ مەلىكۇل مەشرىق ئالىيلىرى، پادىشاھ ئەمچىخانىسىدا داۋالىنىۋاتىدۇ. سۇلايمان ئارسلانخان ئالىيلىرى نائىب بۇغرا قاراخان بولۇپ ئەلنى سوراۋاتىدۇ، تەقسىر.

ـــ بىز ئاۋۋال مەلىكۇل مەشرىق ئالىيلىرىغا سالام بېرىپ، ئاندىن نائىب بۇغرا قاراخانىنىڭ خىزمىتىدە بولايلى، ـــ رەبھانى- دىن ئولتۇرمايلا، يۈسۈپ بىلەن ئوردىنىڭ جەنۇبىدىكى ئەمچى- خانىغا كەلدى.

گۈمبەز شەكلىدە سېلىنغان يېشىل كاھىشلىق بىنا ئىچى جىمجىت ئىدى. ئەمچى باشى:

ـــ بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىنىڭ ئەھۋالى تازا ياخشى

ئەمەس، كىرىشكە بولمايدۇ،— دەپ ئۇلارنى توسۇپ قويىدى.
— قوز ئوردۇدىن ھاجىبۇل ھوجىجاپ ئوغلى بىلەن سالام بەرگىلى كەپتۇ، دەپ كەلگىنىمىزنى ئالىيلىرىغا خەۋەر قىلغان بولسىلا،— دېدى يۈسۈپ بىتاقەت بولۇپ.
— ماقۇل، ساقلاپ تۇرۇشقايلا.
رەبىھانىدىن ئەمچىخانىنىڭ بىر ئۆيىدە خېلى ئۇزۇن ساقلىدى. بىر چاغدا ئەمچى باشى ئىشىكتىن كىرىپ:
— قىبنىي مېڭىشسىلا، خاقان ئالدىيلىرى كۈتۈپ قالدى،— دېدى.
رەبىھانىدىن بىلەن يۈسۈپ ئۇنىڭ كەينىدىن ماڭدى. ئۇلار بۇغراخانلار جەمەتى داۋلىنىدىغان خاس ئۆينىڭ خىشلىق پايدىسنى بېسىپ دەھلىزگە، ئاندىن تىمتاس ياتاق ئۆيگە كىرىشتى.
— ئەسسالامۇئەلەيكۇم مەلىكۇل مەشرىق ئالىيلىرى، ئاللا ئۆزلىرىگە سالامەتلىك، ئۇزۇن ئۆمۈر ئاتا قىلغاي.
— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام رەبىھانىدىنبەگ، بالام يۈسۈپ، ئولتۇرۇڭلار،— يۈسۈپ قادىرخان ئىككى قولىنى تىرەپ بېشىنى سەل كۆتۈردى. چاچ - ساقاللىرى ئاقىرىپ كەتكەن بۇغرا قاراخاننىڭ كۆزلىرى ئولتۇرۇشۇپ، ياڭاق سۆڭىكى بۆرتۈپ چىققاندى، چىرايى سارغىيىپ قالغاندى. «خاقان ئەجەب ياداپ كېتىپتۇ، كېسلى خېلى ئېغىر ئوخشايدۇ»دەپ ئويلىغان رەبىھانىدىننىڭ كۆڭلى بۇزۇلۇپ، باش سىلىپ ئولتۇرغىنىچە زۇۋان سۈرەلمىدى. ئۇنىڭ تىلىكىنى يۈسۈپ ئىزھار قىلدى:
— بۇغرا قاراخان ئاتا، ئالىيلىرى بىلەن دىدارلاشقىلى خېلى بۇرۇنلا كەلمەكچىدۇق. تۇرلۇك - تۈمەن ئىشلار ئاتامنىڭ يولىنى توسۇپ قويۇپ كېچىكىپ قالدۇق. مۇبارەك دىدارلىرىغا شۇنچە تەشنا بولۇپ كەلگىنىمىزدە كېسەل بولۇپ يېتىپ قاپتىلا، شۇنداقتىمۇ مۇبارەك دىدارلىرىنى كۆرۈپ كۆڭلىمىز ئورنىغا چۈشتى. ئەلنىڭ بەختىگە شىپالىق تېپىپ، ئاۋامنى ئادالەت ۋە

شەپقەتلىرىدىن مەمنۇن قىلغايلا، — يۈسۈپ ئورنىدىن تۇرۇپ قوللىرىنى كۆكسىگە قويدى. بۇغرا قاراخان «ئولتۇرۇڭ» دېگەن مەنىدە قولى بىلەن ئىشارەت قىلغاندىن كېيىن، يىگىت تۆمۈر رەڭ بەقەسەم تونىنىڭ پەشلىرىنى تىزىغا باستۇرۇپ يۈكۈندى.

— بەللى، بەللى بالام، چوڭلا ئالىپ يىگىت بولۇپ قاپسىز، ئاتىڭىز بىلەن مېنى كۆرگىلى كەلگىنىڭىزدىن غايەت خۇش بولدۇم، — يۈسۈپ قادىرخان ئوچۇق پىكىرلىك، ئويچان نەزەرلىك يۈسۈپنىڭ ئويلىغىنىدىنمۇ بەكرەك پاراسەتلىك ئىكەنلىكىگە قايىل بولغان ھالدا، سەل ھاسىراپ سۆزىنى ئاستا داۋام قىلدى، — بۇ دۇنياغا تۆرەلگەن ئىنسان ئەجەل شارابىنى ئىچمەي قالمايدۇ، ئەجەل شارابىنى ئىچىش ئەسلىگە قايتىش دېگەنلىكتۇر. مەنمۇ ياشانغانسېرى ئەجەل شارابىنى سېغىنىپ قالغاندىم. بۇنى بىلگەن ياراتقۇچى ئىگەم ئاللا مانا كۆرۈپ تۇرۇپسىلەر، كېسەلگە مۇپتىلا قىلىپ، ئۇ دۇنياغا كېتىشىمنىڭ يېقىنلاشقىنىدىن بېشارەت بەردى. بۇنىڭدىن ھەرگىز نارازى ئەمەسمەن. ئاللا ئاتا قىلغان ئۆمرۈمدە، ئاۋامغا زۇلۇم قىلمىدىم، بارلىق تىرىشچانلىقىم بىلەن ياخشىلىق قىلدىم، ئېغىر يۈكىنى يېنىكلەتتىم، قارا كۆڭلىنى ئاقارتتىم. ئەسلىم — پەخرىم بولغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى بىر دىن ئاستىدا ئىتتىپاقلاشتۇردۇم. شەھەرلەرنى ئاۋات قىلدىم. جەڭگى — جېدەلنى توسۇپ، ناھەق قان تۆكۈلۈشنىڭ ئالدىنى ئالدىم. مەسلىھەتسىز، كېڭەشسىز ئىش قىلمىدىم. ئەلگە ۋە ماڭا دۈشمەنلىك قىلغان، ئارىنى بۇزغانلارغىمۇ كەڭ قورساقلىق قىلدىم. بۇنىڭدىن قىلچە ئەپسۇسلانمايمەن. ئەمما مېنىڭ بۇنداق ياخشى نىيەت، ياخشى ئارزۇدا كەڭ قورساقلىق قىلىشىم، بىر قىسىم قارا نىيەتلەرنىڭ مۇناپىقلىق بىلەن يۇقىرى ئەمەل، كاتتا ھوقۇقنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى. بۇنىڭ ئۈچۈن تەڭرىنىڭ جازاسىنى تارتىشقا لايىقمەن، مېنى يېقىنقى بۇ كېسەلمۇ

ئەنە شۇ جازانىڭ جۈملىسىدىندۇر. مەن بۇنىڭغا سەۋر قىلىمەن، ئەلۋەتتە.

سۈكۈتتە ئولتۇرغان رەيھانىدىن قول قوۋۇشتۇرۇپ دېدى:
— مەلىكۇل مەشرىق ئائىلىرى، قاراخانىلار خاندانلىقى ئاق كۆڭۈل، كەڭ قورساق، ئادىل، جاسارەتلىك، جۈرئەتلىك خاقانلارنىڭ ئارقا – ئارقىدىن ئىز بېسىپ تەختكە ئولتۇرۇشى بىلەن بۈگۈنكى كۈندىكىدەك كۈچ – قۇدرەتكە، كەڭ زېمىنغا، بایاشات تۇرمۇشقا ئىگە بولغاندۇر. ئاللا بەندىلىرىگە شۇنىمۇ ئىرادە قىلدىكى، پادىشاھقا ئاسىينى؛ بايغا ئوغرى – قاراقچىنى؛ سېخىي – مەردانىلەرگە بېخىل – تەمەخورنى؛ ئادىل، ھەققانىيەتچىلەرگە قارا نىيەت، نامەردلەرنى كۈشەندە قىلىپ، كىشىلىك تۇرمۇشنىڭ خىلمۇخىل مەنزىرىسىنى بەرپا قىلغاندۇر. ئائىلىرى ئەلگە مېھىر – شەپقەت ئۇرۇقىنى چېچىپ، بۇ مەنزىرىلەرگە گۈزەل كۆرۈنۈش بەردىلە. قانخورلار باشلىماقچى بولغان ئۇ- رۇشنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، ئاۋامغا ئامانلىق بەخش ئەتتىلە. بۇ ھەرگىز گۇناھ ياكى سەۋەنلىك ئەمەس، بەلكى ساۋابلىق، ئەلگە مەنپەئەتلىك بۈيۈك ئىشلاردۇر. بۇنىڭ ئۈچۈن توققۇز ئوغۇز، ئون ئىككى ئايماق ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئۆزلىرىدىن ناھايىتى مىننەتدار.

— يوقسۇ، رەيھانىدىنبەگ. مەن ئەل مىننەتدار بولغۇدەك نېمە ئىش قىلىپ بېرەلىدىم، — بېشىنى چايقىدى يۈسۈپ قادىرخان. ئۇنىڭ سۇلغۇن چىرايىنى ھەسرەت – نادامەت بولۇ- تى قاپلىدى، — قىلغانلىرىم — شاھلىق بۇرچۇمنىڭ پىرىم – يارتا ئادا بولۇشى، خالاس. بۇ توغرۇلۇق گەپ قىلساق، كېيىنىز ئۈزراپ ئاخىرىغا چىقالماي قالىمىز. كۆز ئالدىمىزدىكى ئەھۋاللار توغرۇلۇق پاراڭلىشايلى، سىلەرنى كۆرۈپ ساقىيىپ قېلىۋاتىمەن. قۇزئوردۇ، سەمەرقەنت توغرۇلۇق سۆزلەپ بېرىڭلار. ئىبراھىم تېكىنىدىن خەۋەر ئاڭلىدىڭلارمۇ؟ كۆڭۈلنى خۇرسەن قىلىدىغان

نېمە گەپ ـ سۆزۈڭلار بار؟ ئاڭلاپ كېسىلىمگە داۋا قىلاي.

رەيھانىدىن بۇغرا قاراخانىنىڭ سوئاللىرىغا نېمىدەپ جاۋاب بېرىشنى بىلمەي ئويلىنىپ قالدى: «نېمە دېسەم بولار؟ مۇھەممەت ئارسلانخانىنىڭ بېپەرۋالىقىنى دەيمۇ يا ئۇنىڭ ئەيش ـ ئىشرەتكە بېرىلىپ دۆلەت خەزىنىسىنى بۇزۇپ ـ چېچىۋاتقانلىقىدىن ۋاقىپلاندۇرايمۇ ياكى لاتىپۇرۇش،① تارىقچىلاردىن ئېلىنىدىغان سېلىقنى كۆپەيتىپ، ئەلدە نارازىلىق تۇغدۇرغانلىقىغا دىققەت ـ نەزىرىنى تارتايمۇ؟ زالىم، خىيانەتچى، كاززاپ، كۆرەڭ ئادەملەرنى مۇھىم خىزمەتلەرگە قويۇپ، ياخشى نىيەتلىك ساداقەتمەن ئەمەلدارلارنى چەتكە قېقىۋاتقانلىقىدىن ئاگاھلاندۇرايمۇ ۋە ياكى خانىش قۇماربىكەگە ئاتىنىڭ چولۋۇرىنى تۇتقۇزۇپ قويۇپ، ئەل بىلەن كارى بولمايۋاتقانلىقىدىن شىكايەت قىلايمۇ؟ ناھاتكى، بۇ دېمەكچى بولغانلىرىم بۇغرا قاراخانىنىڭ كېسىلىگە شىپا بولسا! ياق، ياق، بۇلارنى دېسەم ئۇنىڭ كېسىلى ئېغىرلاپ كېتىدۇ، ساقايغىچە كۈتەي.»

رەيھانىدىن مىنۇت ئىچىدە ئەلەملىك خىيال دېڭىزىدىن ئۈمىد قىرغىقىغا چىقتى. «دېمەكچى بولغانلىرىم چوقۇم بۇغرا قاراخانىنى خۇش قىلىشى، كېسىلىنى يېنىكلىتىشى كېرەك» دەپ ئويلاپ:

— مەلىكۇل مەشرىق ئالىيلىرى، پەرزەنتلىرى مۇھەممەت ئارسلانخان كۆك بۆرە كۆردى، — دېدى.

— ئوغۇل پەرزەنت كۆردىمۇ؟ ئەمدى بۆرىسى ئىككى بولۇپتۇ ـ دە. بىر ـ بىرىگە قانات بولۇپ ئۆتكەي ئىلاھىم. مېنىڭ ئۇ نەۋرەمنى كۆرگۈم كېلىۋاتىدۇ، — يۇسۇپ قادىرخانىنىڭ سولغۇن چېھرىدە ئىللىق تەبەسسۇم پەيدا بولدى. ئۇ يەنە ئىككى قولىنى تىرەك قىلىپ بېشىنى كۆتۈردى، — بۇ ئوغلۇم-

---

① لاتىپۇرۇش — سودىگەر (تىجارەتچى).

نىڭ نەۋرىسى مېنىڭ قېشىمدا. ئۆزىمۇ ئون ئالتە يېشىدا پەرزەنتلىك بولغانىدى، تەڭرىنىڭ ھېكمەتلىرى نېمىدېگەن قىزىقارلىق - ھە! مۇھەممەت تىكىننىڭ يىگى كۆرگەن پەرزەنتى ئۆز نەۋرىسىدىن توققۇز ياش كىچىك بولىدىغانلىقىنى ئويلاپمۇ باقمىغانىكەنمەن. بۇنىڭدىن بەك خۇش بولدۇم.

— بۇغرا قاراخان ئاتا، ئۇ نەۋرىلىرى ئوقۇۋاتامدۇ؟ — سورىدى پاراڭغا سەما بولۇپ ئولتۇرغان يۈسۈپ.

— ھەر جەھەتتىن تەربىيىلىنىۋاتىدۇ، بالام.

— بىز كۆرۈشەك بولامدۇ؟

— بولىدۇ، لېكىن ھازىر ئۇ خانلىقىمىزنىڭ يازلىق ئارامگاھى بولغان ئوپالدىكى چاھارباغدا چەۋەندازلىقنى ئۆگىنىۋاتىدۇ.

— چەۋەندازلىقنى؟ — يۈسۈپنىڭ ئەگىم قاشلىرى سەل كۆتۈرۈلدى، — ئىسىم - شەرىپىنى بىلىشكە بولامدۇ؟

— مەھمۇت، بالام، — يۈسۈپ قادىرخان ئۇنىڭ نېمىشقا ئەجەبلەنگىنىنى بىلىپ دېدى، — ئەۋرەم ساڭا ئوخشاشلا بىلىك ئاشىقى. كۈز، قىش مەزگىللىرىدە ئوردۇكەنتتىكى ساچ مەدرىسىدە بىلىك ئۆگىنىدۇ. يازدا ئوپالغا بېرىپ چەۋەندازلىقنى مەشق قىلىدۇ. ناھايىتى چېچەن. بۇ يىل ئەتىيازدىلا، ئوپالدا سىپاھىلىرى بىلەن تۇرۇۋاتقان ئاتىسى ئېلىپ كەتكەنىدى. ئانىسىنى سېغىنىپ قالغان ئوخشايدۇ.

— نەۋرىلىرى ھۇسەيىن تىكىنمۇ يانلىرىدا تۇرۇۋېتىپتۇ - دە، ئالىيلىرى، مەن قەشقەرگە دەسلەپ كەلگىنىمدە چەۋەندازلىقنى ئۆگىنىۋاتقان بالىكەن. ھازىر بالىلىق بولۇپتۇ، — سۆز قاتتى رەبىھانىدىن. ئۇ يۈسۈپ قادىرخاننىڭ پەرزەنت نەۋرىلىرى توغرۇلۇق گەپ بولسا، كۆڭلى ئېچىلىپ قالىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ.

— ئوغلۇم مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ ئارزۇلۇق بالىسى

بولغان ھۈسەيىن تېكىن كىچىكىدىن مېنىڭ يېنىمدا تەربىيەت تاپقان، — روھى كۆتۈرۈلۈپ قالغان بۇغرا قاراخان قىزىقسىنىپ سۆزلەپ كەتتى، — ئۇنى ئۆيلەپ قويغاندىن كېيىن ئوردا ياساۋۇللىرىنىڭ ئەمرى قىلىپ تەيىنلىگەنىدىم، پەرمانبەردارلىق بىلەن خىزمەت قىلدى. بولۇپمۇ ئۇدۇن شاھلىرى چۇقتى رىشىت، نۇقتى رىشتلەر ئوردۇكەنتكە باستۇرۇپ كەلگەندە، پىداكارلىق كۆرسىتىپ تەڭداشسىز چەۋەنداز، قابىل سەركەردە ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى. نەۋرەمنىڭ قورقۇمسىز، جاسارەتلىك سەركەردە بولۇپ يېتىشكەنلىكىدىن بەكمۇ خۇرسەن بولدۇم. «چاغرى تېكىن» دەپ نام قازانغان بۇ نەۋرەمنى «تايانغۇلار كېڭىشى» نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن سۈباشى قىلىپ تەيىنلىدىم. ئۇ، ئۇن ئىككى مىڭ نۆكىرى بىلەن يازلىق ئارامگاھىمىز ئوپالدا تۇرۇپ كەلمەكتە. ئەۋرەم مەھمۇتمۇ ئوپالنىڭ ئازىق كەنتىدىكى چاھارباغدا تۇغۇلغان. مەنمۇ ھەر يىلى يازدا ئوپالغا بېرىپ سەير قىلىپ كېلىمەن. تولىمۇ خۇش ھاۋا مەنزىرىلىك ئارامگاھ ئۇ.

بۇغرا قاراخاننىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، يۈسۈپنىڭ ئوپالغا بارغۇسى، مەھمۇت تېكىن بىلەن كۆرۈشكۈسى كېلىپ قالدى.

يۈسۈپ قادىرخاننىڭ كېسىلىدىن ئەنسىرەپ قېلىشقان تېۋىپلار، ئۇنىڭ ئاتا - بالا بىلەن كۆرۈشۈپ كۆڭلى ئېچىلىپ قالغانلىقىغا زەن قويۇشتى، ئۇنچىقماي كۆزىتىپ تۇرۇشتى.

رەبھانىدىن بۇغرا قاراخاننى چارچىتىپ قويۇشتىن ئېھتىيات قىلىپ خوشلىشىپ ماڭماقچى بولدى.

— مەلىكۇل مەشرىق ئالىيلىرى، مۇبارەك دىدارلىرىنى كۆرۈپ، قىممەتلىك سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، تەشنا يۈرىكىمىزنىڭ چاڭقىغى قاندى. ئەمدى رۇخسەت قىلغان بولسىلا، ئارام ئېلىشلىرىغا دەخلى قىلمىساق، — رەبھانىدىن يۈسۈپكە ئىشارەت قىلىۋىدى، ئۇ يېنىدىكى بىر جۈپ گۈللۈك خۇمرىنى ئېلىپ تەۋەززۇ بىلەن:

— بۇغرا قاراخان ئاتا، ئالىيلىرىغا بوۋام ئۆزى سالغان گۇلقەنتتىن ئېلىپ كېلىشۇدۇق،— دەپ ئۇنى ئاپتاپ چۈشۈپ تۇرغان دېرىزە تەكچىسىگە قويۇپ قويدى.

يۈسۈپ بۇغرا قاراخان يەنە ئىككى قولىنى تىرەپ بېشىنى كۆتۈردى:

— رەھمەت، بالام، رەھمەت، سىلەرنى كۆرۈپ خېلى ياخشىلىنىپ قالدىم. ئوردۇكەنتتىن كەتكۈچە پات - پات كېلىپ تۇرۇڭلار،— ئۇ قول باغلاپ تۇرغان يۈسۈپكە مېھرى بىلەن نەزەر سېلىپ، رەيھانىدىنغا تاپىلىدى،— ئۆز ئىشلىرىڭىز بىلەن بولۇپ كەتمەي، ئوغلىڭىزنى قوزئوردۇدا ئوبدان سەير قىلدۇرۇڭ. مەدرىسلەرگە، مازارلارغا ئېلىپ بېرىپ ئەجدادلارنىڭ ئىزىدىن مېڭىشقا، روھىدىن ئۆگىنىشكە ئىلھاملاندۇرۇڭ.

— بولىدۇ، ئالىيلىرى. مەن ئوغلۇمنى دەسلەپ ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مەقبەرىسىگە ئېلىپ چىقماقچى.

— ياخشى ئويلاپسىز. ئۇلۇغ بوۋامنىڭ قەبرىسى ئالدىدا ماڭا دۇئا قىلىپ قويۇڭلار. ئاندىن ئوپالغا بېرىپ ئەۋرەم بىلەن كۆرۈشۈپ، سەير قىلىپ كېلىڭلار.

— ماقۇل، بۇغرا قاراخان ئاتا،— يۈسۈپ مەمنۇن بولۇپ بېشىنى ئەگدى.

3

يۈسۈپ دادىسى بىلەن پادىشاھ ئەمچىخانىسىدىن چىققاندا كۈن قىيام بولغانىدى. ئۇلار بىر بېسىپ - ئىككى بېسىپ بەگتاش ئابدۇللا داموللىنىڭ ئوردا ئالدى كۆل بويىدىكى قورۇسىغا كەلدى. تۇغقانلار، پەتىگە كەلگەن كاتتا تىجارەتچىلەر ساراي ئۆيگە يىغىلغانىدى. ھەممەيلەن بۇغرا قاراخاننىڭ تىنچ - ئامانلىقىنى سوراشتى.

رەھىماندىن مېھمانلارغا بۇغرا قاراخانىنىڭ سالامەتلىكى-نىڭ خېلى ياخشى ئىكەنلىكىنى، ئۆزلىرى بىلەن ئۇزاق ھال - مۇڭ بولغانلىقىنى سۆزلەپ بېرىپ ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى تىندۇردى.

مېھمانلار ئۇزىغاندىن كېيىن يۇسۇپ دادىسى بىلەن مەنزەر ئۆيگە چىقىپ ئارام ئالدى.

كۈن ئولتۇرۇشقا ئاز قالغانىدى. كەچكى شەپەق ئوردا ئالدىدىكى كۆل سۈيىدە قىزىل - ھال رەڭ شولىلارنى پەيدا قىلغانىدى. يۇسۇپ مەنزەر ئۆيىنىڭ دېرىزىسىدىن كۆز سېلىپ، سۇ ئېلىۋاتقان قىز - ئوغۇل باللارنى كۆردى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا قۇزئوردۇدىكى قورۇسى كەلدى. ياز كۈنلىرى قورۇ ھويلىسىنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىدىكى بوستانلىق كۆل بويىدا ئاتا - ئانىسى، ئاچىلىرى بىلەن ئولتۇرۇپ پاراڭلىشاتتى، سەكرەيتتى. ئۇ ئانىسىنى بەكرەك سېغىنغانىدى. ئۇستازى، ساۋاقداشلىرىنى كۆرگۈسى كەلگەنىدى. ئاقىرا قىز خىيالىدىن كېچىپ ئىختىيارسىز ئېغىر تىندى. ئۇنىڭ نورۇز كۈنى نورۇز ئېشىنى ئىچىشتىن ئاۋۋال يۇسۇپنىڭ قولىغا سۇ قۇيۇپ بەرگۈسى كېلىپ ئىشىككە تەلمۈرۈپ قالارمىكىن؟ بۇنى ئويلىسا دەرھال كەتكۈسى كېلەتتى. ئەمما بۇ ئەلۋەك، مېھرى ئىسسىق شەھەر-دىن ئايرىلغۇسى كەلمەيتتى.

رەھىماندىن ئوغلىنىڭ خىيالى قۇزئوردۇدا ئىكەنلىكىنى سېزىپ:

— بالام، ئوردۇكەنت قانداقكەن، ساڭا ياقتىمۇ؟ — دەپ سورىدى.

— ياقتى، ئابا. ئوردۇكەنت «كاشغەر» دېگەن ئىسمغا لايىق ئىمارەتلىرى ئۇز، باغۇ بوستانلىق شەھەر ئىكەن، ماڭا ياردى. چوڭ پايتەخت بولغۇچىلىكى بار ئىكەن.

— قۇزئوردۇنى سېغىنىپ قالمىغانسەن؟

— ئابامنى، ئاچىلىرىمنى سېغىندىم.

— ئۇستازىڭنىچۇ؟

— ئۇستازىمنى، ساۋاقداشلىرىمنى شۇنداق كۆرگۈم كەلدى. ئەمما تېخى ئوردۇكەنتنىڭ بازار - رەستىلىرىنى، مەكتەپ مەدرىسىلىرىنى كۆرگىنىم، ئالىم - ئۆلىمالىرى بىلەن ئۇچراشقىنىم يوق، ئابا.

— سېنى بۇ يەرگە ئوردۇكەنتنى كۆرسىتىش، كاتتا ئالىملاردىن تەلىم ئالدۇرۇش ئۈچۈن ئېلىپ كەلدىم. بەختىمىزگە قارشى بۇغرا قاراخان كېسەل بولۇپ يېتىپ قاپتۇ. ئۇنى بەزى ئەھۋاللاردىن خەۋەرلەندۇرەلمەي كۆڭلۈم يېرىم. شۇنداق بولسىمۇ، خۇدا بۇيرۇسا سېنى ئەتە ئاتۇشقا ئېلىپ بېرىپ ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق مازارىنى زىيارەت قىلدۇرىمەن. ئۇ يەردە بىر نەچچە كۈن ئىستىقامەت قىلىپ، نورۇز بايرىمىغا ئۇلگۇرۇپ ئوردۇكەنتكە قايتىپ كېلىمىز، ئاندىن «مەدرىسى ساچىيە»گە ئېلىپ بېرىپ پىر - ئۇستازلار بىلەن دىدار كۆرۈشتۇرىمەن.

— بۇغرا قاراخانلارنىڭ سەيلىگاھى ئۇپالغا بارمامدۇق، ئابا؟

— بارىمىز بالام، ئاتۇشقا بېرىپ كەلگەندىن كېيىن بارىمىز.

— مەن ئۇ يەردە مەھمۇت تىكىن بىلەن كۆرۈشمەن، ئابا.

— ئەلۋەتتە، بالام، — رەيھاندىن شام نامىزىغا تەرەت ئېلىش ئۈچۈن قوپتى. يۈسۈپ قەندىلىدىكى شامنى يورۇتتى.

ئاتا - بالا ئىككىسى ئۇزاق سۆزلىشىپ ئولتۇرۇپ يېتىپ قېلىشتى. ئەتىسى بامداتتىن يېنىپ چاينى ئىچىپلا يولغا چىقىشتى.

ئۇلار ئىككى تەرىپى ۋادەكلىك ياغاچ كۆۋرۈكتىن، مەۋج ئۇرۇپ ئېقىۋاتقان تومەن دەرياسىغا كۆز سېلىپ ئۆتتى.

— بۇ يەر قورغان يېزىسىغا قاراشلىق باغىېرىق قىش - لىقى، — دېدى رەبھاندىن ئىككى تەرەپتىكى قورۇ - جايلارنى قولىدىكى قامچا بىلەن كۆرسىتىپ، — ئالدىمىزدا قاراخانىلار خانلىقىنىڭ چاپاۋۇل قىسىملىرى تۇرىدىغان كاتتا قورغان بار. بۇ يېزا ئاشۇ قورغان نامى بىلەن ئاتالغان.

يۇسۇپ شىرىلداپ ئېقىۋاتقان ئېرىقنى بويلاپ كەتكەن باغۇ بوستانلىق كوچۇم مەھەللىگە سەپسىلىپ ماڭدى. يول ياقىسىدىكى پوتلا تاشلاۋاتقان تېرەك، سۆگەتلەردىن، باغلىق هويلىلاردىكى ئاق، قىزىل مونچاق باغلىغان مېۋىلىك دەرەخلەر- دىن كۆز ئۈزمەي كېتىۋېتىپ، نەزىرى داغدام ئېچىلغان قارا هالقىلىق چوڭ دەرۋازىغا چۈشتى.

— ئابا، چاپاۋۇل قىسىم تۇرىدىغان قورغان مۇشۇمۇ؟ — سورىدى يۇسۇپ كۈنگۈرىلىك ئېگىز تېمى ئۈزۈندىن - ئۈزۈنغا سوزۇلغان قورۇققا بېقىپ. قورۇقتا ئاتلىق ۋە پىيادە ئەسكەرلەر قىلىچۋازلىق، نەيزە ئېتىش، ئۇمۇت ئۇرۇشنى مەشىق قىلىۋاتات- تى. دەرۋازا ئۈستىدە قارىغاي سۇرىتى چۈشۈرۈلگەن توققۇز قىزىل توغ لەپىلدەپ تۇراتتى.

— هەئە، بالام. بۇ بۇغرا قاراخانغا بىۋاستە قاراشلىق قوشۇن. بىز تونۇگۈن بارغان ئوردا يېنىدا جانقورغان دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر لەشكەر تۇراسى بار، ئۇلار بۇغرا قاراخان ئوردىسىنى قوغدايدۇ. ئوپالدىكى قورغاندا مەھمۇت تېكىننىڭ دادىسى هۈسەين ئارسلان تېكىننىڭ چاپاۋۇل قىسىملىرى تۇرى- دۇ. بۇنداق لەشكەرلەر تۇراسى قاراخانىلار ئېلىنىڭ هەممە يۇرت - شەھەرلىرىدە بار.

رەبھاندىن ئوغلىغا يول ئۈستىدىكى يېزا - قىشلاق، بازارلار هەققىدە سۆزلەپ ماڭدى. تاشلىق سايلاردىن ئۆتۈپ، چۈشكە قالماي ئاتۇشنىڭ مەشھەت قىشلىقىغا كەلدى. بۇ ناھىيە- تى كوچۇم مەھەللە بولۇپ، ئەنجۈرلۈك باغلىرى بىلەن مەشھۇر

ئىدى. بىر ئۆستەڭ تاغ سۈيى قاپپەلدىن ئۆتەتتى. قىشلاقنىڭ مەركىزىدە كاتتا بازار بار ئىدى.

— سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مەقبەرىسى مۇشۇ يەردە، بالام. ئاشۇ كۆرۈنۈپ تۇرغان گۇمبەز شۇ، — ئىبتىنى ئاستىلاتقان رەبھانىدىن قامچىسىنى ئالدىغا ئۇزىتىپ كۆرسەتتى. يۇسۇپ يېشىل كاھىشلىق ھەيۋەتلىك گۇمبەزگە قاراپ، ئىبتىنىڭ تىزگىنىنى تارتتى.

ھاۋا ئوچۇق، ئاپتاپنىڭ خېلى تەپتى بولسىمۇ، ئەتىيازنىڭ غۇر - غۇر سەلكىنى يۈزگە سوغۇق ئۇرۇلۇپ، ئاتلارنىڭ يايلىلىرىنى يەلپۈندۈرەتتى.

ئۇلار ئىككى تەرىپىدە ئىككى مۇنارى بار چوڭ دەرۋازىغا يېقىنلاشقاندا ئاتتىن چۈشتى.

رەبھانىدىن خىزمەتكارلارغا ئاتلارنى دەڭگە ئەكىرىپ قويۇشنى بۇيرۇپ، يۇسۇپ بىلەن ئادەملەر توپىنى ئارىلاپ ماڭدى. بازار تازا قىزىغانىدى. تەرەپ - تەرەپتىن كەلگەن چاربازارچىلار بازار سەيناسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا قاتارلىشىپ ئولتۇرۇپ يايما ئاچقانىدى. بازار سەيناسىنىڭ ئوڭ ۋە سول تەرەپلىرىدىكى رەستە دۇكانلىرىدا رەڭگارەڭ رەختلەر چاقناپ تۇراتتى. رۇمنىڭ يىپەك رەختلىرى، چاڭئەننىڭ كىمخاب تاۋارلىرى، مىسىرنىڭ يوللۇق شايىلىرى، سەمەرقەنت، بۇخارانىڭ بەقەسەملىرى، ئىران گىلەملىرى، خوتەننىڭ زىلچىلىرى، قەشقەرنىڭ چەكمەن، شاتاۋارلىرى تاي - تىيى بىلەن دۇكانلارغا قويۇلغانىدى. ھەممە دۇكاننىڭ ئالدىدا خېرىدار بار ئىدى. «بۇ يەردىمۇ بىر چوڭ دۇكان ئاچسام بولغۇدەك. بەگتاش جالالىدىن بىلەن بۇ ھەقتە مەسلىھەتلىشىپ باقاي» دەپ ئويلىغان رەبھانىدىن توختاپ، ئەتراپقا قىزىقىپ قاراپ كېلىۋاتقان يۇسۇپنىڭ قولىنى تۇتتى.

— بالام، بۇ بازارنى كۆرىمىز دېسەك بىر كۈندىمۇ ئارىلاپ بولالمايمىز. بىز سودا - سېتىق قىلغىلى كەلمىگەنىدى-

كىن، ئازراق بىرنەرسە يەۋېلىپ مەقبەرىنىڭ ئىچكىپخانىسىغا كىرىپ كېتەيلى.
— ماقۇل، ئابا، بۇ يەردە توخۇ سۇتىدىن باشقا ھەممە نەرسە تېپىلىدىكەن.
باش ئۇستىكە قارا كۇنلۇكنى سايە قىلىپ تۇتقان بىر سالاپەتلىك كىشىنىڭ قامەتلىك ياش يىگىت بىلەن كىرىپ كېلىۋاتقىنىنى كۆرگەن ساماۋارخانا خوجايىنى «ئوردۇكەنتتىن كەلگەن يۇغرۇش بولمىسۇن يەنە» دەپ پايپاسلاپ كېلىپ:
— مەرھابا، مەرھابا، جانابلىرى، — دەپ قارشى ئالدى ۋە ئۇلارنى گۇللۇك كىلەم ئۇستىگە يېكەنداز سېلىنغان يېرىم پەنجىرىلىك سۇپىغا باشلىدى. ئىككى ياستۇقنى رەيھانىدىنىڭ يېقىنىغا قويۇپ بەردى.
يۇسۇپ چوڭ ئوچاق ئالدىدىكى ۋىلىلداپ تۇرغان چوغ ئۇستىدە قايناپ تۇرغان چۆگۈنلەرگە قاراپ قالدى. ئۇ بۇ ۋاقىتقىچە چايخانىغا كىرىپ باقمىغانىدى.
— چاي ئىچىشەملا، شورپىمۇ؟ گۆشكىردە يېيىشەملا، پولۇمۇ؟ بۆدۇنە كاۋىپى يېيىشەملا، توشقان گۆشىنىگىنىمۇ؟
— ئادەملىرىم كېلىپ بولسۇن، ئاندىن گۆشكىردە بىلەن چاي كەلتۈرۈڭ.
— باش ئۇستىگە، جانابلىرى.
ئاتلارنى دەڭنىڭ ئاتخانىسىغا قويۇپ، مازارغا ئاتاپ ئېلىپ كەلگەن كالا - قويلارنى چايخانا سىرتىدا قالدۇرۇپ كىرگەن غۇلاملار بىر - بىرلەپ كىرىپ ئولتۇرۇشتى.
چايخانىچى گۇللۇك ھېجىرلاردا چاي، ئارقىدىن گۆشكىردە ئېلىپ كەلدى.
رەيھانىدىن يۇسۇپنىڭ چايخانا ئۇدۇلىدىكى باققالنىڭ دۇ-كىنىغا قاراپ قالغىنىدىن مېۋە - چېۋە يىگۈسى بارلىقىنى سې-زىپ، تاۋۇز - قوغۇن، ئىككى جىڭ ئۈزۈم ئەكەلدۈردى. تالدىن

پېگى ئۆزگەندەك ئۇيۇل، چىلەك تۇرغان ئۈزۈم شۇنداق شېرىن
ئىدى. ئاتىسى قوغۇن — تاۋۇز پىچقۇچە، يۇسۇپ ئۈزۈم يەپ
ئولتۇردى.

— قۇزئوردۇ تەرەپتە كىشلەر مېۋىلەرنى ساقلاپ پىيىشكە
ئانچە كۆڭۈل بۆلمەيدۇ — ھە، ئابا،— دېدى يۇسۇپ.
— شۇنداق، بالام، قۇزئوردۇلۇقلار مېۋىدىن گۆشنى
ياخشى كۆرۈشىدۇ، باغۋەنچىلىك قىلىشتىن شىكار قىلىشقا خۇش-
تار. ئوردۇكەنتلىكلەر شىكارغا چىقىشتىن باغقا ئىشلەشنى ئەۋزەل
كۆرىدۇ. بۇ يەردە قىشچە قوغۇن، تاۋۇز ئۈزۈلمەيدۇ. ئۈزۈم،
ئامۇت، ئالما، ئانار قاتارلىق مېۋىلەرنىمۇ يىل بويى ساقلاپ
پىيىشىدۇ. بۇ يەردە باغ قىلمىغان تارىقچى ھەقىقىي تارىقچى
ھېسابلانمايدۇ، ئوغلۇم.
ئۇلار قورسىقىنى تويغۇزۇپ ئورۇنلىرىدىن تۇرغاندا چۈش
بولۇپ قالغانىدى. مىڭ — مىڭ ئادەم توپىنى ئارىلاپ، مىس
تان سۇتۇق بۇغراخان مەقبەرىسىنىڭ ئالدىدىكى كۆل — چى-
مەنلىك سەيناغا قەدەم قويۇشتى. ھۇجرا پەنجىرىسىدىن كالا
پارقىراپ كەتكەن چوڭ دەرۋازىدىن سۇل-
— قويلارنى يېتىلەپ كىرگەن
بىر توپ ئادەمنى كۆرگەن شەيخ ئاخۇنۇم، بىرقانچە مۇلازىملى-
رى بىلەن ئالدىغا چىقتى.
— ئەسسالامۇئەلەيكۇم، تەقسىر. ھەزرىتى سۇلتان سۇ-
تۇق بۇغراخان مەقبەرىسىنى زىيارەت قىلغىلى كەلدۇق. جانابلى-
رىنىڭ مۇبارەك دىدارىنى يەنە كۆرگىنىمدىن خۇرسەنمەن،—
دېدى رەيھانىدىن مەنلا تون كىيگەن چارساقال، ئۆسكىلەك
قاشلىق كىشى بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈپ، يۇسۇپمۇ سەل
تارتىنىپ كۆرۈشتى.
— ئېسىم قۇرۇسۇن، جانابلىرى. ئۆزلىرى ھالىمىزدىن
ھەمىشە خەۋەر ئېلىپ كېلىۋاتقان رەيھانىدىن بېگىم ئەمەسمۇ؟

دەررۇ تونۇمىغىنىمنى قارىمامدىغان. مەرھابا، مەرھابا. يىراق يەردىن كېلىپ تازا چارچىغانلا. بىزنىڭ دىدارلاشمىغىنىمىزغا ئاللاھازەل يىگىرمە يىل بولۇپ قالدىغۇ دەيمەن. ئۆزلىرىنى ھەمىشە ياد ئېتىپ تۇردۇق. مەرھابا، مەرھابا،— شەيخ ئاخۇنۇم ھال — ئەھۋال سوراپ ئاغزى — ئاغزىغا تەگمەي سۆزلەپ كەتتى.

— ئۆزلىرىمۇ تېمەن تۇرۇپلا، تەقسىر. بۇ ئەزىز دەرگاھقا نەچچە قېتىم كەلمەكچى بولۇپ، تۈرلۈك قىسمەتلەر تۇپەيلى، بوسۇغا داۋاندىن چىقالمىدىم. خەيرىيەت، بۇ قېتىم ئاللا نېسىپ ئەيلەپ مانا بۇ ئوغلۇم بىلەن كېلىشىم.

— مەرھابا، مەرھابا، بۇ ئوغۇل پەرزەنتلىرىنىڭ ئىككىنچىسىمۇ؟ ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان بۇزرۇكۋارىمىزنىڭ روھى خۇش بولىدىغان بولدى. دەسلەپ كەلگەنلىرىدىمۇ بىر ئوغۇللىرى ھەمراھ ئىدى. ئەلھال، بالىلىق بولۇپ قالغاندۇ؟— شەيخ ئاخۇنۇم بەكتۇرمىشنى رەيھانىدىنىڭ ئېسىگە چۈشۈردى.

— چوڭ ئوغلۇم ئۆرخۇن دەرياسى بويىدا، قىتانلار بىلەن بولغان جەڭدە شېھىت بولغان تەقسىر،— دېدى كۆڭلى بۇزۇلغان رەيھانىدىن.

— مۇنداق دېسىلە، بېگىم. ئاللا ئىگەم جانابلىرىنى نائۇمىد قويماپتۇ. يەنە ئالتۇندەك بىر ئوغۇل بېرىپتۇ. كۆڭۈللىرىنى ھەرگىز مالال قىلمىغايلا،— شەيخ ئاخۇنۇم ئۇنىڭغا تەسەللى بېرىپ سورىدى،— جانابلىرى خالاملىكىن، ھۇجرىغا كىرىپ چاي ئىچكەچ بىرئاز ئارام ئېلىۋالسىلا؟

— رەھمەت، تەقسىر، ھازىر ھاممامغا كىرىپ غۇسلى قىلىۋالايلى، ئاۋۋال ھەزرىتى سۇلتانىمىنىڭ مەقبەرىسىنى تاۋاپ قىلىۋالايلى، بىزنى ھاممامغا باشلاپ قويسىلا، غۇسلى قىلىۋالساق. بۇ كالا — قويلارنى ھەزرىتى سۇلتانىمىنىڭ روھىغا ئاتاپ

نەزر قىلىش ئۈچۈن ئېلىپ كەلگەنىدۇق، ئۈزلىرىگە تاپشۇرىمىز.

— ئاللا رەھمەت قىلسۇن، رەيھانىدىنبەگ. بۇ چاغقىچە جانابلىرى زىيارەتكە كېلەلمىگەن بىلەن، نەزىرىگە ئاتاپ ئەۋەتكەن نەرسىلىرى ئۈزۈلمەي كېلىپ تۇردى.

شەيخ ئاخۇنۇم رەھمەت ئېيتىپ، ئۇلارنى يېنىك چايقىلىپ تۇرغان كۆلنىڭ سول تەرىپىدىكى ئاپئاق ئاقارتىلغان پاكىز ھاممامغا باشلاپ قويدى.

كۆل سۈيى بۇلۇتسىز ئاسماندەك تىنىق ئىدى. مەقبەردىنىڭ يېشىل كاھىشتىن قىلىنغان ھەيۋەتلىك گۈمبىزىنىڭ كۆلەڭگىسى كۆلنىڭ ئەينەكتەك يۈزىدە ئاجايىپ كۆركەم كۆرۈنەتتى. چۆرىسىدە ئەمدىلا پوتلا تاشلىغان تېرەك، سۆگەتلەر شىلدىرلايتتى.

ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق مازىرىنى قەشقەرلىقلەر «ھەز سۇلتۇنۇم»① دەپ قەدىرلەيتتى ۋە زىيارەت ئۈچۈن پات - پات كېلىپ تۇراتتى.

«ھەز سۇلتۇنۇم» نىڭ يەتتە شەيخى بولۇپ، شەيخ ئاخۇنۇم باش شەيخ ئىدى. كىشىلەر ئۇنى نۇرىدىن داموللام دېگەن ئىسىم - شەرىپى بىلەن ئاتىماي «شەيخ ئاخۇنۇم» دەپ ھۆرمەتلىشەتتى. شەيخلەر بالا - چاقىلىرى بىلەن يېقىن ئەتراپتىكى مازارغا ۋەخپە قىلىنغان ئەنجۈرلۈك باغلاردا تۇرۇشاتتى. باش شەيخ بولغان نۇرىدىن داموللا ئائىلە تاۋابىئاتلىرى، خىزمەتكار - غۇلاملىرى بىلەن مەقبەرىنىڭ ئارقىسىدىكى چوڭ قورۇدا تۇراتتى.

مەقبەرىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە مەسچىت، ئۇنىڭغا ياندىش مەدرىسە بار ئىدى. يىراق - يېقىندىن كەلگەن نەچچە يۈز

---

① ھەزسۇلتۇنۇم — ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ قىسقارتىلىپ ئاتىلىشى.

بىلىم تەشنالىرى بۇ مەدرىسىدە ئوقۇيتتى. نۇرىدىن داموللام يەنە باش مۇدەررىس ھېسابلىناتتى. ئۇ قەشقەر، بۇخارادا بىلىم ئىگىلىگەنىدى، ئەرەب، پارس تىللىرىنى ياخشى بىلەتتى. قۇرئاننى تەپسىر قىلىشتا ئۇنىڭ ئالدىغا ئۆتىدىغان مۇدەررىسلەر ئاز ئىدى. خۇش پېئىل، چىقىشقاق بولغاچقا، شاگىرتلىرىلا ئەمەس، ياغمىلارمۇ، قارلۇقلارمۇ، قىپچاق، چىگىللارمۇ ئۇستاز ئورنىدا كۆرۈپ ئىززىتىنى قىلاتتى.

رەيھانىدىنىڭ يۇغرۇش باشى، ھاجىپ بولغانلىقىنى بىلگەنلىكى، ئۇنىڭ قاراخانىلار ئېلى بويىچە كاتتا زەردار ئاتالغىنى ئۈچۈن، كەلگىنىدىن شەيخ ئاخۇنۇم غايەت خۇرسەن بولغانىدى. ئۇلار ھامامىدىن چىققۇچە ئېتىكاپخانىنىڭ ھۇجرىلىرىنى مۇلازىملارغا پاكىز تازىلىتىپ، بىساتلىرىنى يەڭگۈشلەپ تەييارلاپ قويدى.

غۇلاملىرى بىلەن ھامامىدىن چىققان رەيھانىدىن، يۈسۈپ قارلىق تاغ چوققىسىدەك ھەيۋەتلىك گۈمبەز ئىچىگە كىردى. پارقىراپ تۇرغان سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مەقبەرىسىگە سالام بېرىپ، ئىككى رەكەت نەپلە ناماز ئوقۇشتى. ئاتىسىنىڭ دەۋىتى بىلەن يۈسۈپ سۈرە «ياسىن» نى تىلاۋەت قىلدى، ساۋابىنى ھەزرىتى سۇلتانىنىڭ روھىغا ئاتاپ دۇئا قىلىشتى. ئاندىن تۇرۇشۇپ، مەقبەرىنىڭ ئوڭ تەرىپىگە يانداپ سېلىنغان يەنە بىر چوڭ گۈمبەز ئىچىگە سالام بېرىپ كىرىشتى.

— بۇ، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخانىنىڭ ئۇستازى ئەبۇ ناسىر سامانىي ھەزرەتلىرىنىڭ مەقبەرىسى،— دېدى رەيھانىدىن سوئال نەزىرىنى تىككەن ئوغلىغا.

— ھە، ئۇستازىم ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم، ئەبۇ ناسىر سامانى ھەزرەتلىرىنىڭ كىملىكى ھەققىدە سۆزلەپ بەرگەنىدى. ئەمما ئۇنىڭ مەقبەرىسىنىڭ بۇ يەردە ئىكەنلىكىنى بىلمەيدىكەنمەن.

— ئۇستازىڭ ئىمىلەرنى دەپ بەرگەندى، بالام؟ — ئاتا، ئوغلىنىڭ بۇ توغرۇلۇق ئىمىلەرنى بىلىدىغانلىقىنى ئۇقماقچى بولدى.

— ئۇستازىمنىڭ ئېيتىشىچە، — دەپ سۆز باشلىدى يۇسۇپ چىرايلىق قوپۇرۇلغان چوڭ قەبرىنىڭ چاقناپ تۇرغان كاھىشلىرىغا قاراپ، — ھىجرىيە 212 – يىللىرى[1] سامان ئاتلىق تاجىكلارنىڭ ئاقساقىلى ئۆز قوۋمى بىلەن مۇسۇلمان بولۇپ، خۇراسان دىيارىغا ھۆكۈمران بولىدۇ. شۇ چاغدىكى ئەرەب ئابباسىلار خەلىپىسى ئۇنى قوللاپ، نائىب[2] قىلىپ تەيىنلەيدۇ. ئۇ ۋاپات بولۇپ ھىجرىيە 257 – يىلىغا[3] كەلگەندە، ئۇنىڭ نائىب بولغان ئوغۇللىرى ناسىر بىننى سامانى بىلەن ئىسمائىل بىننى سامانى، ماۋەرائۇننەھر، جورجان دىيارلىرىنى ئىگىلەپ، ئۆز مەملىكىتىنىڭ نامىنى، ئاساس سالغۇچى ئاتىسىنىڭ نامى بىلەن «سامانى خانلىقى» دەپ ئاتايدۇ ۋە بۇخارا شەھىرىنى پايتەخت قىلىپ، ئابباسىلار خەلىپىلىكىگە نائىب بولۇشتىن باش تارتىپ، مۇستەقىل خانلىق تىكلەيدۇ.

— ئەبۇ ناسىر سامانى قانداق بولۇپ ئوردۇكەنتكە كېلىپ قالغان؟ ئۇستازىڭ بۇ توغرۇلۇقمۇ دەپ بەرگەندۇ، بالام؟

— دەپ بەرگەن، ئاتا. بۇ بىر ئۇزۇن تارىخ ئىكەن، — يۇسۇپ ئۇستازىدىنىڭ ئېيتقانلىرىنى ئېسىگە ئېلىپ جاۋاب بەردى، — ئىسمائىل بىننى سامانى ۋاپات بولۇپ ئوغلى ئەخمەت بىننى ئىسمائىل سامانى تەختكە چىقىدىكەن. ئۇ ئىككى پەرزەنت كۆرۈپتۇ. چوڭ ئوغلىغا تاغىسى ناسىر بىننى ساماند-

---

① ھىجرىيە 212 – يىلى — مىلادىيە 825 – يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

② نائىب — ئورۇنبار مەنىسىدە بولۇپ، ئەينى دەۋردىكى ئابباسىلار خەلىپىسى مۇسۇلمان ئەللەرنىڭ شاھ – سۇلتانلىرىنى ئۆزىنىڭ نائىبى دەپ قارايتتى.

③ ھىجرىيە 257 – يىلى — مىلادىيە 870 – يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

نىڭ، كىچىك ئوغلىغا ئاتىسى ئىسمائىل بىننى سامانىنىڭ ئىتتىنى قويۇپتۇ. بۇ ئاكا ـ ئۇكا سامانىلار بىزنىڭ غەربىي دىيارىمىزغا ئۈزلۈكسىز ھۇجۇم قىلىپ، زەربە يەپ ھالسىراپ قالىدىكەن. ئاۋامغا ئېغىر سېلىق سالغاچقا، ئېلىدە نارازىلىق قوزغىلىپ، تەرەپ ـ تەرەپتە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلىدىكەن. بۇ خاپىچىلىقتا كېسەل بولۇپ قالغان ناسىر بىننى ئەخمەت ئالەمدىن ئۆتۈپ، ئىنىسى ئىسمائىل بىننى ئەخمەت سامانىلار خانلىقىنىڭ تەختىدە ئولتۇرۇپتۇ. ئۇ ئېلىدە قوزغالغان نەۋرە ئاكا ـ ئىنىلىرىنىڭ، ئاۋامنىڭ توپىلاڭلىرىنى بېسىقتۇرۇشقا كىرىشىپتۇ. مانا شۇنداق چاغدا ئارقا ـ ئارقىدىن ئىككى پەرزەنت كۆرۈپتۇ. چوڭىغا ئەبۇ ھەسەن ناسىر، كىچىكىگە ئەبۇ ناسىر دەپ ئات قويۇپتۇ. قوزغى-لاڭلارنى تىنچىتقاندىن كېيىن، يەنە قاراخانىلار ئېلىگە ھۇجۇم قىلىپتۇ. تالاس شەھرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان ئوغۇلچاق قادىرخاننى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇنىڭ خانىشى ۋە ئون بەش مىڭ سىپاھىنى ئەسىر قىلىپتۇ. ئوغۇلچاق قادىرخان ئوردۇكەنتكە كېلىپ قايتۇرما زەربە بېرىشكە تەييارلىنىپتۇ. بالاساغۇندا تۇرۇ-ۋاتقان بۇغرا قاراخان بازىر ئارسلانخان ۋاپات بولۇپ، تېخىمۇ ئېغىر پاجىئە يۈز بېرىپتۇ.

— سامانىلار بالاساغۇنغا باستۇرۇپ كېلىپتىمۇ، بالام؟

— يوقسۇ، ئاتا، مۇنقەرز بولغان قارلۇق خانلىقىنىڭ ھايات قالغان ھۆكۈمرانلىرى، قايغۇلۇق پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، بالاساغۇندىكى ياغما قاراخان جەمە-تىنى قىرغىن قىلىپتۇ. بازىر ئارسلانخاننىڭ تېخى بوۋاق بولغان ئوغلى سالۇر تېكىننى[①] تۇغقانلىرى قۇتقۇلدۇرۇپ ئوردۇكەنتكە ئېلىپ كېتىپتۇ. شۇ كۈنلەردە سامانىلار خاندانلىقىنىڭ سۇلتانى

---

① سالۇر تېكىن — سۇتۇق تېكىن (سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان).

ئىسمائىل بىننى ئەخمەتمۇ ئالەمدىن ئۆتتۇپتۇ. ئۇ ۋاپاتىدىن بۇرۇن ئەقىللىق، بىلىملىك بولغان كىچىك ئوغلى ئەبۇ ناسىر سامانىنى تەخت ۋارىسى قىلىپ ۋەسىيەت قالدۇرغانىكەن. ئەمما چوڭ ئوغلى ئەبۇ ھەسەن ناسىر سامانى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ئىنىسىدىن تەختنى تارتىۋاپتۇ. يېڭىلگەن ئەبۇ ناسىر سامانى سۇللاغقا قېچىپ كېلىپتۇ. كىچىك سالۇر تېكىننىڭ ئورنىغا ۋاقىتلىق بۇغرا قاراخان بولۇپ تۇرغان ئوغۇلچاق قادىرخان، سامانىلار خانلىقىغا زەربە بېرىش ئۈچۈن ئەبۇ ناسىر سامانىغا پاناھلىق بېرىپ ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن كۈتۈۋاپتۇ ھەم قاراخا- نىلار جەمەتىنىڭ يەنە بىر ئارامگاھى بولغان ئاتۇش مەشھەدتە ماكانلىشىشىغا شارائىت يارىتىپ بېرىپتۇ. ئەبۇ ناسىر سامانى ئەنە شۇنداق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇ يەرگە كېلىپ قالغانىكەن.

— شۇنىڭدىن كېيىن ئېلىگە قايتماپتىمۇ، بالام؟ — رەيھانىدىن ئوغلىنىڭ بۇ ھەقتە بىلىدىغانلىرى ئۆزىنىڭكىدىن كۆپلۈكىگە قايىل بولغان ھالدا سورىدى.

— قايتالماپتۇ، ئانا، — يۈسۈپ مەقبەرىگە خىيالچان نەزەر تاشلاپ سۆزىنى داۋام قىلدى، — ئىسلام دىنىنىڭ سادىق مۇخلىسى بولغان ئەبۇ ناسىر سامانى ئوردۇكەنتتە سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىش داۋامىدا، مۇسۇلمانچى- لىقنىڭ قائىدە - قانۇنلىرىنى تەرغىب قىلىپ يىللارنى ئۆتكۈزۈپتۇ. ئۇ ئىككى ياشلىق سالۇر تېكىن شىكار قىلىپ ئاتۇشقا بارغاندا، ئەبۇ ناسىر سامانى بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىپ، ئۇنىڭ دەۋىتى بىلەن مۇسۇلمان بولۇپتۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ ئۇنى ئۇستاز تۇتۇپ، ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - تونۇشلىرىنى ئىسلام دىنىغا يوشۇرۇن دەۋەت قىلىشقا باشلاپتۇ. ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلارنىڭ سانى يىلسېرى كۆپىيىپتۇ. سالۇرتېكىن ئۆيلەنگەندىن كېيىنمۇ تاغىسى ئوغۇلچاق قادىرخان تەختنى بەرمەپتۇ. ئەلدە نارازىلىق، غۇلغۇلا پەيدا بولۇپتۇ. سالۇرتېكىن

يېگىرمە ياشقا كىرىپتۇ. ئۇنىڭ تۇنجى بالىسى بايتاش تېگىن ئۈچ ياشقا، قىزى نۇرئەلانۇر قۇنچۇيىسكە بىر ياشقا كىرگەن يىلى، ئۇستازى ئەبۇ ناسىر سامانىنىڭ، سۇلالىدىكى مۇسۇلمان ئەر ـ ئاياللارنىڭ قولىلىشى ئارقىسىدا، ئۆزىنىڭ غەيۇر سىپاھىلىرى بىلەن ئوردىغا تۇيۇقسىز بېسىپ كىرىپ، جاھىل، ئىنساپسىز تاغىسى ئوغۇلچاق قادىرخان ۋە ئۇنىڭ مۇرتەد، پاسىق ھەمتاۋاقلىرىنى ئۆلتۈرۈپتۇ. ئاخىر تەختنى ئىگىلەپ بۇغرا قاراخان بولۇپتۇ. ئۇنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان ئەبۇ ناسىر سامانىمۇ داۋامەت قاراخانىلار خانلىقى بىلەن دۈشمەنلىشىپ كېلىۋاتقان سامانىلار ئېلىگە قايتماي، ئۆمۈر بويى بۇ يەردە تۇرۇپ قاپتۇ.

— مۇنداق دېگىن. مەنمۇ ئاڭلىغان، لېكىن سەن ئېيتقاندەك تەپسىلىي ئەمەس. بولۇپ ئۆتكەن نۇرغۇن ئىشلارنى، سامانىلار خانلىقىنىڭ قانداق مەيدانغا كەلگەنلىكىنى ئەمدى تولۇق بىلدىم. ئەبۇ ناسىر سامانى ئىسلامنىڭ نۇرىنى سۇللاغ دىيارىغا ئېلىپ كەلگەن نىجاتكار ئىكەن. قېنى، ئۇنىڭ روھىغا ئاتاپ تىلاۋەت قىلغىن بالام، — كۆڭلى يورۇپ قالغان رەيھانىدىن ئوغلىدىن مىننەتدار بولغان ھالدا يۈكۈنۈپ ئولتۇردى. يۈسۈپمۇ ئۇنىڭ يېنىدا يۈكۈنۈپ «تابارەك» سۈرىسىنى ئوقۇدى، دۇئا قىلىپ قايتىپ چىقىشتى.

ئۇلار ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق مازىرىدا يەتتە كۈن ئىستىقامەت قىلىپ، نورۇز بايرىمى ھارپىسىدا قەشقەرگە قايتىپ كېلىشتى.

بۇ يىلقى نورۇز بايرىمى ھىجرىيە 424 ـ يىلى رەببىيەل ئاخىرنىڭ بەشىنچى كۈنىگە① توغرا كەلگەنىدى. شۇ كۈنى ئەتىگەندە رەيھانىدىن يۈسۈپ بىلەن بۇغرا قاراخاننى يوقلاپ ئەمچى خانىغا باردى.

---

① مىلادىيە 1032 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنىگە توغرا كېلىدۇ.

يۇسۇپ قادىرخان قىيا ئۇچۇق دېرىزىدىن باھار تۇسىنى ئالغان باغقا كۆز سېلىپ ياتاتتى. كۆكىرىشكە باشلىغان دەل ــ دەرەخلەر، ئەمدىلەتىن ئىككى ــ ئۈچ قۇلاق بولغان كۆل ــ گىياھلار مەيلىنى تارتقان بولسا كېرەك، رەبىھانىدىن بىلەن يۇسۇپ كىرگەندە، ئۇ دېرىزىدىن كۆزىنى ئالماي يانتۇ ياتاتتى. «كېسەل بۇ پادىشاھ، بۇ پۇقرا دېمەي ھەر باشقا كېلىۋېرىدىكەن. تەڭرى ئادەمنىڭ ئەسلىدە ئوخشاش يارىتىلغان-لىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن كېسەلنى بېرىدىغان ئوخشايدۇ» دەپ ئويلىغان يۇسۇپ ئاتىسى بىلەن قول قوۋۇشتۇرۇپ سالام بەردى:

ــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، كېلىڭلار، ئولتۇرۇڭلار،ــ دېدى بۇغرا قاراخان ساقال باسقان يۈزىنى ئۇلار تەرەپكە قىلىپ،ــ بوۋامنىڭ مەقبەرىسىنى زىيارەت قىلىپ كەلدىڭ-لارمۇ؟

ــ بېرىپ كەلدۇق، يەنە تۇرغۇمىز بار ئىدى، ئالىيلىرىنى سېغىنىپ كۆپ تۇرالمىدۇق،ــ جاۋاب بەردى رەبىھانىدىن.

ــ ئوغلۇم، سۇلايمان ئارسلانخان بىلەن تېخى كۆرۈش-مىگەن ئوخشىمامسىلەر؟ ئۇ كەلگىنىڭلارنى ئاڭلاپ كۆپ خۇر-سەن بولدى.

ــ ئاتۇشقا مېڭىشتىن بۇرۇن ئوردىغا سالامغا كىرمەكچى بولغانىدۇق. ئاڭلىساق، سۇلايمان ئارسلانخان غەزنەۋىلەرنىڭ ياللۇاچلىرى بىلەن سۆھبەتتە ئىكەن، شۇڭا كېتىپ قالدۇق. خۇدا بۇيرۇسا بۈگۈن پېشىندىن يېنىپلا ئوردىغا سالامغا بارىمىز، ئالىيلىرى.

ــ سۇلايمان بىلىملىك ئادەملەر بىلەن ھەمسۆھبەت بولۇشقا خۇشتار. ئۆزىمۇ كۆپ ئوقۇغان، شەھەر كۆرگەن، جەڭلەردە زەپەر قۇچقان. سىلەرنىڭ دىدارىڭلارنى كۆرسە ئەل-ۋەتتە خۇرسەن بولىدۇ.

رەيھانىدىن خىجىل بولغان ھالدا «سۇلايمان ئارسلانخان بىلەن كۆرۈشۈپ ئاندىن ئاتۇشقا بارساق بولۇپتىكەن...» دەپ ئويلاپ تۇرۇۋىدى، يۇسۇپ قادىرخان بېشىنى كۆتۈرۈپ دېدى:
— ئەلھال خېلى ياخشى بولۇپ قالدىم، مەن ساقايغىچە ئوردىۋكەنتتىن كېتىپ قالماڭلار. مەسلىھەتلىشىدىغان ئىشلار كۆپ.
— باش ئۈستىگە، ئالىيلىرى، ئۆزلىرىدىن ئىجازەت ئال-ماي يولغا چىقمايمىز.

4

يۇسۇپ چولپان تۇغقان مەھەلدە ئويغىنىپ كەتتى. ئا-تىسىنىڭ جايناماز ئۈستىدە ئولتۇرغىنىنى كۆرۈپ بې-شىنى كۆتۈردى.
— بالام، تېخى بالدۇر. كېيىنرەك قوپساڭمۇ نامازغا ئۈلگۈرىسەن، — دېدى قاق سەھەردە تۇرۇپ ئىبادەت قىلىشقا ئادەتلەنگەن ئاتا ئوغلىنىڭ يەنە بىرئاز ئۇخلىۋېلىشىنى خالاپ.
— تۇراي، ئابا. بۈگۈن بىزنىڭ يېڭى يىلىمىز — نورۇز بايرىمى كۈنى تۇرسا، قانداقمۇ ئۇيقۇم كەلسۇن، — دېدى يۇسۇپ ۋە كىيىنىپ ئىشىككە قاراپ ماڭدى.
— بەكتاش جاللىدىن ئاغاڭ ھامامغا ئوت ياقتۇرۇپ قويۇپتۇ، يۇيۇنۇپ كىيىملىرىڭنى يەڭگۈشلىۋالغىن.
— ماقۇل، دادا، — يۇسۇپ مەنزىردىن پەسكە چۈشۈپ چوڭ ھويلىنىڭ سول تەرىپىدىكى ھامامغا كىردى. يۇيۇنۇپ، يېڭى كىيىملىرىنى كىيىپ تۇرۇشىغا ئەزان چىقتى. بامدات نامىزىنى ئوقۇپ، ئاتىسى بىلەن مەسچىتتىن يانغان يۇسۇپ، كۆل بويىغا يىغىلغان جامائەت بىلەن ئوردىدىن بۇغرا تۆگىگە مىنىپ چىققان سۇلايمان ئارىسلانخانغا سالام بەردى. تۈنۈگۈن

ئوردىغا بېرىپ ئۇنىڭ قىزغىن كۈتۈۋېلىشىغا ئېرىشكەنىدى. سۇلايمان ئارسلانخان ئاتا ـ بالىنى نورۇز ئىشىغا ئىغىز تېگىشكە تەكلىپ قىلدى.

قاراخانىلار خاندانلىقى قۇرۇلغان بىر يۈز توقسان يىلدىن بېرى، بۇغرا قاراخانىلار نورۇز بايرىمىنى ئاۋام بىلەن بىرگە ئۆتكۈزۈشنى ئادەت قىلىپ كېلىشكەنىدى. نورۇز ئىشىغا دەسلەپ ئىغىز تېگىپ بېرەتتى.

بۈگۈنمۇ ئەتىگەندىن باشلاپ كۆچە، سۇمىلەك، كۆك چۆچۈرىسى، پولۇ قاتارلىق تاماقلارنى پىشۇرۇش ئۈچۈن ئۇنلىغان داشقازانلار مەدرىسە، جامە سەينالىرىغا، پائالىيەت مەيدانلىرىغا ئېسىلغانىدى. يۈزلىگەن قوي، كالا، تاي، بوتىلاقلار سويۇلغانىدى. چېلىشىش، ئات بەيگىسى، قىلىچۋازلىق ـ نەيزىۋازلىق، ئوقيا ئېتىش، قوچقار سوقۇشتۇرۇش قاتارلىق قوتلۇقلاش ئويۇنلىرى تۈمەن، قىزىل دەريا بويىدىكى مەيدانلاردا ئۆتكۈزۈلەتتى. مۇشائىرە، شېئىر ئوقۇش، مەدداھلىق، سۆز ئويۇنى، ئۇسسۇل، ناخشا ئېيتىش، مۇزىكا چېلىش كەبى ئەدەبىيات ـ سەنئەت پائالىيەتلىرى ئوردا ئالدى، بۇلاقبېشى، ھېيتگاھ، ئۆستەڭبويىدىكى چىمەنگاھ، بوستانلىقلاردا ئەۋجىگە كۆتۈرۈلەتتى.

ئالتۇن لېگەندەك پارىلدىغان كۈن قىزارغان ئۇپۇق يۈزىدە چاقنىدى. ھەشەمەتلىك ئوردا دەرۋازىسىنىڭ توققۇز غۇلاچ ئېگىزلىكتىكى كۆركەم پەشتىقىدا بۇغرا ـ كانايلار، ناغرا ـ سۇنايلار چېلىنىشقا باشلىدى. كۆل بويىغا قىلىنغان چەللە ـ باراڭ ئاستىدىكى ئوچاقلارغا ئېسىلغان داشقازانلاردا كۆجە، سۇمۇلەك ۋاراقشىپ قايناۋاتاتتى.

يۈسۈپ، سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ سول بېقىنىدا، جامائەتكە ئۇيچان نەزىرىنى تىكىپ تۇرغان ئون ياش چامىسىدىكى قارا كۆز ئۆسمۈركە قاراپ ـ قاراپ قويىدى. ئۇ ئاتىسىنى ئارىغا ئېلىۋالغان دۆلەت ئەركانلىرى بىلەن بىرگە، بۇغرا تۆگىدىن

چۈشكەن سۇلايمان ئارسلانخان كەينىدىن ئاستا قەدەم بېسىپ، كۆل بويىدىكى ئازادە سەرەمجانلاشتۇرۇلغان چەللە - باراڭ ئالدىغا كەلدى.

سۇلايمان ئارسلانخان «شاھ سۇپىسى» غا قويۇلغان تەختكە چىقىپ تۇرغىنىچە ئىككى قولىنى كۆكسىگە ئالدى:

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم جامائەت، نورۇز بايرىمىڭلار مۇبارەك بولسۇن!

ئۈنىڭ بوم، كۈچلۈك ئاۋازى ئاۋامنىڭ يۈرەك تارىنى چەكتى.

— سۇلايمان ئارسلانخانغا تەڭرى مەدەتكار بولسۇن! — دەپ چۇقان سالدى خالايىق.

— تەڭرى سىلەرگە مەدەتكار بولسۇن! — سۇلايمان ئارسلانخان قوللىرىنى ئېگىز كۆتۈردى، — بوۋىلىرىمىز تۇمەن تەڭرىقۇت، باتۇر تەڭرىقۇت، ئوغۇزخان، ئالىپ ئەرتوڭا زامانىدىن ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان نورۇز بايرىمى خانلىقىمىزنىڭ شەرىپى، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئىپتىخارى، ئەلنىڭ سۆيۈنىدىغان بايرىمىدۇر. تەڭرى ئاتا قىلغان نورۇز ئېشى — خانلىقىمىزغا، ئېلىمىزگە شۇنداق بىر كۈچ - قۇۋۋەت ئاتا قىلسۇنكى، ھېچقانداق ياۋۇز ياۋ ئېلىمىزگە ئاياغ باسالمىسۇن! ئىناق - ئىجىل قەبىلىلىرىمىز ئىتتىپاقىنى بۇزالمىسۇن، ئامىن!

— ئامىن! — كۆپچىلىكنىڭ بوراندەك ساداسى دەرەخ شاخلىرىدىكى قۇشلارنى ئۈچۈرۈۋەتتى.

ئاشچى باشى كۆجە، سۇمۇلەك ئۇسۇلغان ئىككى كۈمۈش ھېجىرنى ئالتۇن تەلەڭگىگە سېلىپ، تەختتە ئولتۇرغان سۇلايمان ئارسلانخانغا سۇندى:

— ئالىيلىرى، نورۇز ئېشىغا ئېغىز تېگىپ بەرگەيلا.

— بۇ ئاش ئەمچىخانىدىكى بوغرا قاراخان ئاتامغا ئېلىپ بېرىلسۇن!

— خوپ، ئالىيلىرى.

ئۇنىڭ تەخت ئالدىغا كەلگەن يۈسۈپ قوللىرىنى كۆك-
سىگە قويۇپ دېدى:

— ئالىيلىرى، رۇخسەت قىلسىلا، نورۇز ئېشىنى ئەمچىخا-
نىغا مەن ئېلىپ باراي.

سۇلايمان ئارسلانخان كۈلۈمسىرىگەن ھالدا:

— ماقۇل، ئاشچى باشى، نورۇز ئېشىنى بۇ بىلگە
يىگىتكە بېرىڭ،— دېدى.

يۈسۈپ ئاشنى قولىغا ئالدى.

— مەنمۇ بىللە بارىمەن،— قارا كۆز ئۆسمۈر بېلىدىكى
ئالتۇن كەمەرگە ئېسىلغان خەنجەرنىڭ كۈمۈش سېپىنى بىر
قولى بىلەن تۇتۇپ يۈسۈپكە يانداشتى.

— بارغىن، ئۇلۇغ بوۋاڭنى خۇش قىلىپ كەلگىن،—
دېدى سۇلايمان ئارسلانخان.

يۈسۈپ ئالتۇن لېگەندىكى نورۇز ئېشىنى ئىككى قوللاپ
كۆتۈرگىنىچە قارا كۆز ئۆسمۈرنىڭ كەينىدىن يۈرۈپ، ئوردا
ئىچىدىكى پادىشاھ ئەمچىخانىسىغا باردى. ئۇلار ئۆيگە كىرگەن-
دە، يۈسۈپ قادىرخان دېرىزىدىن تاشقىرىغا كۆز سې-
لىپ تۇراتتى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم بۇغرا قاراخان بوۋا، بىز نورۇز
بايراملىرىنى قۇتلۇقلاپ، نورۇز ئېشى ئېلىپ كەلدۇق،— دېدى
قارا كۆز بالا قوللىرىنى كۆكسىگە قويغان ھالدا تىزلىنىپ.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم بۇغرا قاراخان ئاتا، نورۇز بايرام-
لىرى قۇتلۇق بولسۇن،— يۈسۈپ تىزلىنىپ، نورۇز ئېشىنى
سۇندى.

— رەھمەت باللىرىم، رەھمەت، كامال تېپىڭلار،—
يۈسۈپ قادىرخان تەلەڭگىنى قولىغا ئېلىپ سورىدى،— سىلەر
قاچان تونۇشۇپ قالدىڭلار؟

— بايا، كۆل بويىدا كۆرۈشتۇق. ئەمما تېخى تونۇشقۇدەك بولمىدۇق،— دېدى قارا كۆز بالا.

— ئۇنداق بولسا تونۇشۇپ قېلىڭلار،— بۇغرا قاراخان ئاشنى شىرەگە قويۇپ ئىككىسىلەنگە خۇشال ھالدا كۆز سالدى،— بۇ، مەن ساڭا گېپىنى قىلىپ بەرگەن قوز ئوردۇلۇق بوگۇ بىلگە يىگىت يۈسۈپ بولىدۇ. بۇ بولسا، مېنىڭ ئەۋرەم مەھمۇت تېگىن. ئۇپالدىن تونۇگۇن كەچ كەلدى.

— نورۇز بايراملىرى مۇبارەك بولسۇن، مەھمۇت تېگىن.

— ئۆزلىرىنىڭمۇ نورۇز بايرىمى قۇتلۇق بولسۇن، يۈسۈپ ئاغا.

يۈسۈپ، مەھمۇت تېگىن بىر - بىرىگە ئۇللىق نەزەر بىلەن قارىشىپ، قول بېرىپ كۆرۈشتى.

— مەن بۇ يىل نورۇز ئېشىغا ئېغىز تېگەلمەسمەنمىكىن دەپ ئويلىغانىدىم. بۇ كۈنگە يەتكۈزگەن تەڭرىمگە شۈكۈر. خېلى ياخشى بولۇپ قالدىم. مۇشۇ ھالدا بىر خىل تۇرسام نورۇز ئاخشىمىدا ئاۋام بىلەن بىرگە سەيلە قىلغۇم بار. سىلەر چىقىڭلار، باللىرىم، كۆپچىلىك يولۇڭلارغا قاراپ قالمىسۇن، سالىمىنى يەتكۈزۈڭلار.

— باش ئۈستىگە،— دېدى يۈسۈپ.

ئۇلار قايتىپ كېلىپ نورۇز ئېشىنى ئىچىۋاتقان سۇلايمان ئارسلانخان ۋە جامائەتكە بۇغرا قاراخاننىڭ سالىمىنى يەتكۈزدى.

— ئاللاكەرىم بۇغرا قاراخاننىڭ ئۆمرىگە بەرىكەت بەرسۇن،— دەپ دۇئا قىلىشتى كۆپچىلىك.

سۇلايمان ئارسلانخان چۆكتۈرۈلگەن بۇغرا تۆگىگە مىندى. ھۈسەيىن ئارسلانخان، ئوغلى مەھمۇت تېگىنمۇ بىردىن تۆگىگە مىنىشتى. ئۇلاردىن كېيىن رەبھانىدىن، يۈسۈپلەر ئوردا خىزمەتچىلىرى ئېلىپ كەلگەن بۇغرالارغا سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ تەكلىپى بىلەن مىنىشىپ، تۇمەن دەرياسى بويىغا بېرىپ،

بۇ يەردە بولۇۋاتقان ئات بەيگىسىنى كۆردى. چەۋەندازلارنىڭ چېلىشىش، قىلىچۋازلىق، نەيزىۋازلىق ئويۇنلىرىنى تاماشا قىلدى. ھېيتگاھ مەيدانىدىكى توققۇزاق دەرۋازىسى ئالدىدا، ئېيتىلىۋاتقان ناخشا، غەزەل، ئوينىلىۋاتقان ئۇسسۇلدىن ھوزۇرلاندى. نامازپېشىنى قەشقەردىكى ئەڭ چوڭ جامە بولغان چاسا مەسچىتىدە ئوقۇپ، بۇلاقبېشىغا كېلىشتى. بۇ سەيلىگاھتا يىگىدىن كۆكرىشكە باشلىغان مەجنۇنتاللار ئارىسىدىكى مارجانبۇلاق، ئايبۇلاق، كۆمۈشبۇلاقلار چۆرىسىگە توپلانغان شائىر — ئەدىبلەرنىڭ مۇشائىرىسىگە داخىل بولۇشتى.

سۇلايمان ئارسلانخان ئوردىغا قايتتى. يۇسۇپ مەھمۇت تېكىن بىلەن خوشلىشىپ، ئاتىسى بىلەن بەگتاش جالالىدىننىڭ ئۆيىگە يېنىپ كەلدى.

ئۇ، بىر ساھىبجامال قىزنىڭ ھويلىنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى ئايۋان دېرىزىسىدىن تىكىلىپ قاراپ ئۇھ تارتقانلىقىنى كۆرمەي، ئاتىسى بىلەن مەنزەر ئۆيگە چىقىپ كەتتى. بۇ قىز بەگتاش جالالىدىننىڭ يالغۇز قىزى دىلدار ئىدى. يۇسۇپ قەشقەرگە كەلگەن كۈنى، ئۆزى دېمەتلىك دېدىكى بىلەن ھويلىدىكى گۈللەرگە سۇ قۇيۇۋاتقان بۇ قىز، ئۇنى كۆرۈپلا قاراپ قالغاندى. شۇ كۈندىن باشلاپ مەنزەر ئۆيگە ئورۇنلاشقان يۇسۇپ تاشقىرىغا چىققاندا ــ كىرگەندە، دىلدار دېرىزىدىن ماراپ ئۇنىڭغا كۆز سالىدىغان بولۇپ قالغانىدى. بۇ ئادەتتىكى قاراش بولماستىن، شەيدا بولغان قىزنىڭ تەلمۈرۈشى ئىدى.

بۇنىڭدىن قىلچە خەۋەرسىز بولغان يۇسۇپ، قەشقەر تەسىراتلىرىدىن تۇغۇلغان جۇشقۇن ھېسسىيات، ئوتلۇق تۇيغۇلار ئىلكىدە كۈنلەرنى ئۆتكۈزمەكتە ئىدى.

رەبھانىدىنمۇ، يۇسۇپمۇ بۇگۈن ناھايىتى خۇشال ئىدى. بەگتاش جالالىدىن داستىخانغا قويغان ئىككى تەخسە چۆچۈرىنى ئىشتىھا بىلەن يەپ بولۇشتى، يۇسۇپ بەش قولاق چىقىرىپ

تولىمۇ چىرايلىق تۈكۈلگەن چۆچۈرە قوشۇقىغا چىققاندا، ئۇنىڭ-
غا قاراپ قالدى.

— تەلەي چۆچۈرىسى ئىكەن، بالام. يېگىن، تەلىيىڭ
ئۇگدىن كەلسە ئەجەب ئەمەس،— دېدى رەيھاندىن غەرەز-
سىزلا.

— ئوھوي، قىزىم تۈككەن تەلەي چۆچۈرىسى بەگيۇ-
سۇپ بالامغا چىقىپتۇ - دە،— دەپ كۈلدى بەگتاش جالالد-
دىن.

ئۇنىڭ گېپىدىن بىر بېشارەتنى سەزگەن رەيھاندىن يۇ-
سۇپكە مەنىلىك قاراپ قويۇپ دۇئاغا قول كۆتۈردى.

تۆمۈر رەڭ بەقەسەم تون، چىمەن دوپپا كىيگەن يۇسۇپ،
ئاتىسى بىلەن مەنزەردىن چۇشۇپ دېرىزە ئالدىدىن ئۆتكەندە،
بىر ئاق يىپەك ياغلىق ئايىغى ئاستىغا چۈشتى. يۇسۇپ ئېڭىشىپ
ياغلىقنى ئېلىپلا يانچۇقىغا سالدى. نامازشامنى ئوقۇپ كىرگەندە،
ئايۋان دېرىزىسىدىن قاراپ تۇرغان قىزغا كۆزى چۈشتى. ھاۋا
رەڭ رومىلىنى ئاي يۈزىگە دالدا قىلىپ قىيا باققان دىلدار،
«ئاشۇ يىپەك ياغلىقنى مەن تاشلىغان» دېگەندەك قىلىپ پىسىڭ-
ڭىدە كۈلدى. ئەجەبلەنگەن يۇسۇپ ئۇنىڭدىن كۆزىنى ئېلىپ،
مەنزەر ئۆيىنىڭ پايەسىگە قەدەم قويۇشىغا، بەگتاش جالالىددىننىڭ
ئوغلى بەگتاش خېلىل ئۇچىغا ياغلىققاپاق مىخلانغان ئۇزۇن
بادرىنى ئۇنىڭغا تەگلەپ:

— بەگيۇسۇپ، بۈگۈن ئاخشام قاپاق كۆيدۈرگىلى
چىقامسىز؟— دەپ سورىدى.

— ئەلۋەتتە چىقىمەن،— يۇسۇپ بادرىنى قولىغا ئالدى.
قاپاق كۆيدۈرۈپ نورۇز كېچىسىنى كۈتۈۋالىدىغانلىقىدىن شۇنچە
شادلاندى. ئاتىسىغا دەپ قويۇپ، بەگتاش جالالىددىننىڭ ئوغلى
بىلەن ئىشىك ئالدىغا چىقتى.

مەھەللە - مەھەللىدىن سەپ تارتىپ كەلگەن ئۆسمۈرلەر،

ياشلار، ئۇچىغا ياغلىققاپاق ئورنىتىلغان ئۇزۇن بادرىلانى ئېگىز كۆتۈرۈشۈپ ئوردا ئالدىغا يىغىلماقتا ئىدى.

ئالەم قارايغانسېرى، كۆكتىكى يۇلتۇزلار شۇنچە چاقناشقا باشلىدى. نورۇز كېچىسى نۇرلۇق ئېتىكىنى قەشقەر ئۈستىگە يايدى. ئوردا ئالدى ئادەم دېڭىزىغا ئايلاندى.

— بۇغرا قاراخان چىقتى! — تۇۋلاشتى كۆل بويىنى چۆرىدەپ تۇرۇشقان ياشلار.

— مەلىكۇل مەشرىققە ئامانلىق تىلەيمىز! — كۆپچىلىك دەۋرەپ ياخشى تىلەكلىرىنى بىلدۈردى.

يۇسۇپمۇ، ئاق بۇغرا تۇگىگە مىنىپ ئوردىدىن چىققان يۇسۇپ قادىرخاننى كۆردى. بۇغراخان يېشىل سەللە ئورالغان ئالتۇن تاجنى كىيىپ تۇش① ئۈستىدە مەزمۇت ئولتۇراتتى. ئارقىسىدا سۇلايمان ئارسلانخان، ھۇسەيىن تىكىن قاتارلىق پەرزەنتلىرى، نەۋرە — ئەۋرىلىرى، دۆلەت ئەربابلىرى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى يېشىل شايى تون كىيىپ، بېلىگە خەنجەر ئاسقان مەھمۇت تىكىنگە كۆزى چۈشكەن يۇسۇپ كۆرۈشكۈسى كەلدىمۇ، ئالدىغراق سىلجىدى. بۇ قارا كۆز شاھزادىنىڭ بېشىدا ئالتۇن ئۇتىقات، قولىدا قىزىل ياغلىققاپاق مىخلانغان بادرا بار ئىدى.

جاندارلار ئەمرى تۆگىنى تىز چۆكتۈرگەندىن كېيىن، يۇسۇپ قادىرخان ئاق پاياندازغا دەسسەپ ئاۋامغا سالام بەردى:

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم ئالىپ ئەرتوڭا ئەۋلادى بولغان قېرىنداشلىرىم. ھەربىرىڭلار بىلەن قۇتلۇق نورۇز ئاخشىمىدا يەنە يۈز كۆرۈشتۈرگەن تەڭرىمدىن مىننەتدارمەن. ئامان بولۇڭلار!

---

① تۇش — ئېگەرسىمان تەخت.

— مەلىكۇل مەشرىققە سالامەتلىك تىلەيمىز!

— بۇغرا قاراخانىمىز ئامان بولسۇن! — دەپ تووۋلاشتى كۆپچىلىك.

— رەھمەت، قېرىنداشلىرىم، ھەربىرىڭلارنىمۇ ئاللا ئامان - ئېسەن قىلغاي، — دېدى يۈسۈپ قادىرخان كۈلۈمسىرەپ، — ئەمدى نورۇز مەشىلىنى ياندۇرۇپ بېرەي.

ئۇ، ياغلىققاپاق ئورنىتىلغان ئۇزۇن بادىرىلارنى كۆتۈرۈپ، ئۆزىگە تىكىلىپ تۇرۇشقان باللارغا، يىگىتلەرگە كۆز سالدى.

ئون قەدەم نېرىدا بويۇنداپ قاراپ تۇرغان يۈسۈپنى كۆرگەندە، چىرايىدا يېقىملىق تەبەسسۇم پەيدا بولۇپ، قولى بىلەن شەرەتلەپ ئۇنى چاقىردى.

ئىتتىك كەلگەن يۈسۈپ بادىرىنى تىكلەپ تۇتۇپ تىزلاندى.

— بۇغرا قاراخان ئاتا، خىزمەتلىرىگە تەييارمەن.

— نورۇز بايرىمىنى ئوردۇكەنتتە ئۆتكۈزگەنلىكىڭىزدىن مەمنۇنمۇسىز، بالام؟

— ئىنتايىن مەمنۇنمەن، ئالىيلىرى، نورۇز بايرىمى — ئەلنىڭ بايرىمى. پېقىر ئېلىمنىڭ قەيىرىدە بولاي، بۇ خاسىيەتلىك بايرامنى شۇ يەردىكى قېرىنداشلىرىم بىلەن بىرگە ئۆتكۈزسەم، ئۆزۈمنى قۇت ئېگىسى سانايمەن. بۇ بايرامدا ئالىيلىرىنى ئاۋام ئارىسىدا كۆرگىنىمدىن — قۇت ئېگىسى بولغانلىقىمنى ھېس قىلىپ سۆيۈنۈۋاتىمەن.

يۈسۈپنىڭ بۇ يۈرەك سۆزلىرى، بۇغرا قاراخانغا مەنزۇر كېلىپ، كۆزلىرى ياشلاندى.

سۇلايمان ئارسلانخان بەرگەن ئوتقاشنى قولىغا ئالغان بۇغرا قاراخان:

— كېلىڭلار باللىرىم، مەشئەللىڭلارنى ياندۇرۇپ بېرەي، — دېدى.

مەھمۇت تىكىن بىلەن يۈسۈپ بادرىنى تۆۋەن قىلىپ تۇتۇپ بەردى، بۇغرا قاراخان مەھمۇت تىكىن بىلەن يۈسۈپنىڭ ياغ تەپچىپ قىزىرىپ كەتكەن ياغلىققاپاقلىرىنى ئۇتقاش بىلەن ياندۇردى. ئارقا ـ ئارقىدىن كېلىشكەن ئۆسمۈر، ياشلارنىڭ ياغلىققاپاقلىرىغىمۇ ئوت تۇتاشتۇرۇپ بەردى. ئۇنىڭ دەۋىتى بىلەن سۇلايمان ئارسلانخان باشلىق شاھزادىلەر، دۆلەت ئەربابـ لىرى، ھەرقايسى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئاقساقاللىرى ياغلىققاـ پاقلارغا ئوت تۇتاشتۇرۇشقا كىرىشتى.

ئېگىز كۆتۈرۈلگەن يۈزلىگەن ياغلىققاپاقلار ۋە باللارنىڭ قوللىرىدىكى ئوتقاشلار ھاۋادا يالقۇنجاپ كۆيۈپ، ئۇچقۇنلىرى زەردەك چېچىلاتتى. قىزغۇچ ـ ھال رەڭ شولىلىرى كۆلنىڭ تىنىق سۈيىدە ئۇزىراپ ـ قىسقىراپ، ئاجايىپ گۈزەل مەنزىرە ھاسىل قىلىغانىدى. سۇر يىلاندەك يۆگىلىپ كۆتۈرۈلگەن تۇتۇنـ لىرى يۇلتۇزلۇق ئاسمان بوشلۇقىغا سىڭىپ كېتىۋاتاتتى. دېرىـ زىدىن مارىشىپ نورۇز ئاخشىمىنى تاماشا قىلىۋاتقان قىز ـ چوكانلارنىڭ كۆزلىرى ئەنە شۇ لاۋۇلداپ كۆيۈۋاتقان ياغلىققاـ پاقلاردا ئىدى، مەنزەر ئۆيىنىڭ دېرىزىسىدىن قاراپ، يۈسۈپكە كۆزى چۈشكەن دىلدارنىڭ جىغىلدىغان يۈرىكى ياغلىققاپاقتەك يالقۇنجاپ كەتتى. «قوزنۇردۇلۇق بۇ يىگىت، ئىشقىدا كۆيۈۋاتـ قانلىقىمنى بىلەمدىكىن، يا باشقا بىر قىزنىڭ پىراقىدا پۇچىلىنىـ ۋاتامدىكىن؟ شۇنچە تەلمۈرۈشلىرىمگە ئىلتىپات نەزىرىنى سېـ لىپمۇ قويمىدى. ياغلىقنى ئېلىپمۇ يېقىنىڭ ھالىدىن خەۋەر تاپمىغانمىدۇ؟ ئاھ، تەگرىم...» دېدى ئۇ ئىچىدە كۆزلىرىدىن سۆيگۈ ياشلىرىنى تامچىلىتىپ.

يۈسۈپ ئۆزى كۆتۈرۈۋالغان ياغلىققاپاقتىن كۆز ئۈزمەي ئوتلۇق تۇيغۇلارغا چۆمۈلگەنىدى...

ئۇ، بۇلتۇر مۇشۇ ۋاقىتتا، ئۇستازىنىڭ ئۆيىدە نورۇز ئېشىـ نى ئىچىپ بولۇپ ئۇزاپ چىققان ۋە بالاساغۇن ياشلىرىغا

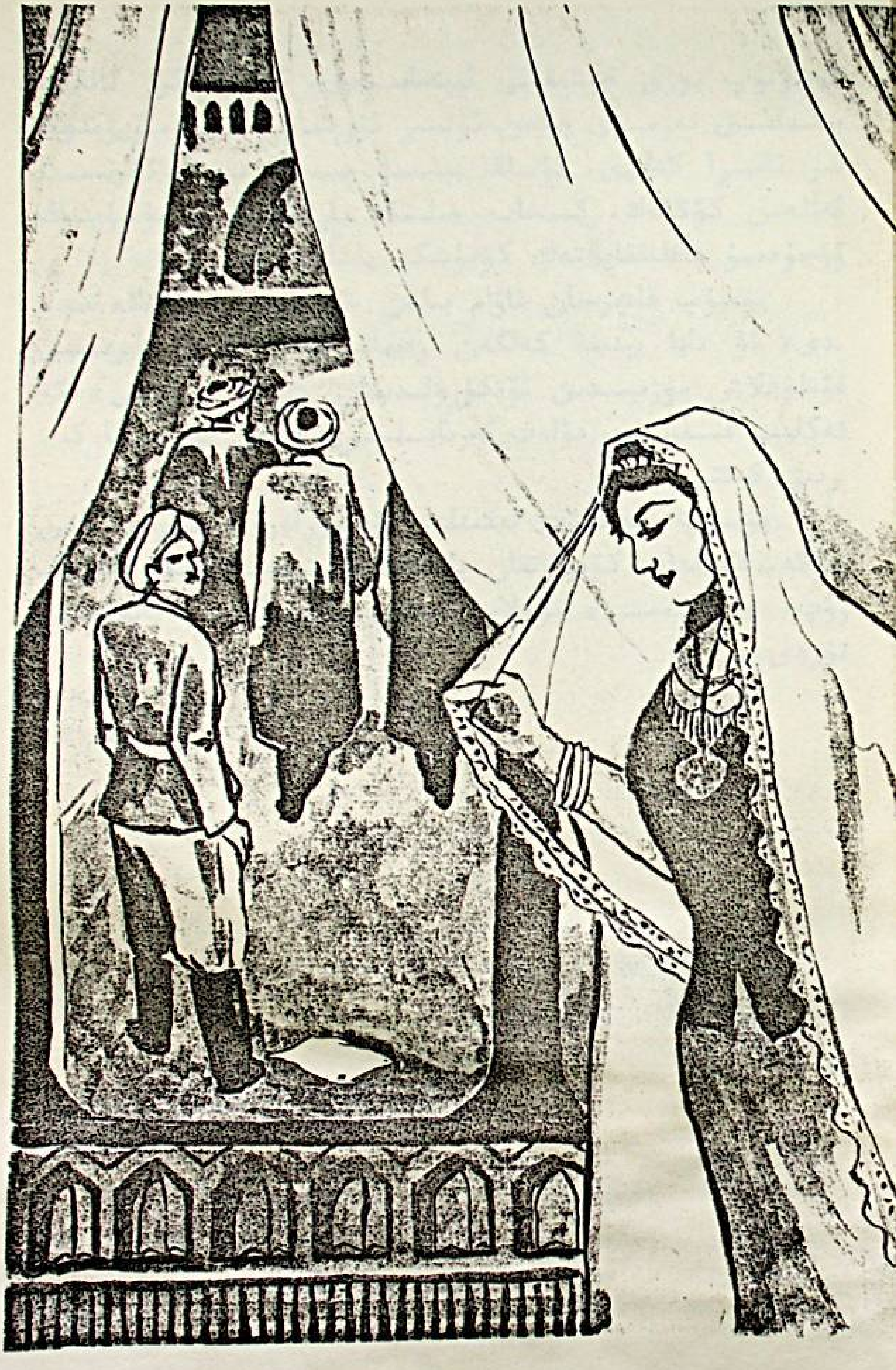

قوشۇلۇپ نورۇز قوشىقىنى ئېيتقانىدى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا يېقىملىق نەزىرى بىلەن ئۇنىسىز ئۈزۈلۈپ قالغان سۆيۈملۈك قىز ئاقىبىرا كەلدى. ئۇنىڭ بېشىدا چىمەن دوپپا، ئۇچىسىدا ئەتلەس كۆڭلەك، كىمخاب جىلىتكە بار ئىدى... يۇسۇپنىڭ ۋۇجۇدىمۇ ياغلىققاپاقتەك كۆيۈشكە باشلىدى...

يۇسۇپ قادىرخان ئاۋام بىلەن خوشلىشىپ تۆگىگە مىندى. ئۇ بايا يېنىغا كەلگەن رەيھانىدىنىنى نورۇز بايرىمىنى قۇتلۇقلاش يۈزىسىدىن ئۆتكۈزۈلىدىغان «بەگ تەركىسى» گە تەكلىپ قىلىپ، دۆلەت ئەربابلىرى بىلەن ئوردىغا كىرىپ كەتتى.

يۇسۇپ، مەھمۇت تىكىنلەر ئۈسمۈرلەر، ياشلار بىلەن بىرگە، لاۋۇلداپ كۆيۈۋاتقان ياغلىققاپاقلىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، «ۋەششەمسى» توۋلاپ قەشقەر كوچىلىرىنى ئايلانغىلى تۇردى...

ئون يەتتىنچى باب

قان تامچىلىغان يۈرەك

1

بەگتاش جالالىدىن قەشقەر سودىگەرلىرى ئىچىدە مەردا-
نىلىكى، سېخىيلىقى بىلەن نام چىقارغانىدى. كېپى ئوچۇق،
ۋەدىسىدە تۇرىدىغان بۇ ئادەم كىشىنىڭ ھەققىگە زادى قارا
سانىمايتتى. ئۆشرە – زاكاتنى ۋاقتىدا بېرەتتى. باج – سېلىقنى
كېچىكتۈرمەي ئىمگا① غا تاپشۇراتتى، ھەرقانداق بىر جايدا قول
تەگلىگەن سائىلنى قۇرۇق قايتۇرمايتتى.

ئۇ، مەرھۇم ئەخمەت تۇغانخان زامانىدا، تىجارەت ئۈچۈن
قەشقەرگە كەلگەن رەيھانىدىن بىلەن شېرىكلەشكەندىن باشلاپ
تىجارىتى تېخىمۇ يۈرۈشۈپ كەتكەنىدى. چاڭئەندىن ئىككى
قېتىم نەچچە يۈز تاي ئېسىل كىمخاب – تاۋارلارنى، گۈللۈك
چىنە – قاچىلارنى ئېلىپ كېلىپ ناھايىتى كۆپ پايدا ئالغانىدى.
ئالغان پايدىنىڭ يېرىمىنى رەيھانىدىن ھېسابىغا كىرگۈزۈپ،
سەرمايىسىنى يىلدىن – يىلغا كۆپەيتتى. سودىسىنى يەكەن،
خوتەن، ئەردەۋىل، ئۇچ، تۇرپان، بەشبالىق، ئالمىلىق، مىڭلاق
دىيارىغىچە كېڭەيتتى. ھەر يىلى رامىزاندا مىڭلىغان يېتىم –
يېتىمە، غېرىب – غۇربالارغا زاكات بېرەتتى. موھتاجلارغا،

---

① ئىمگا — باج ئالغۇچى، باجخانا.

دەردمەن كىشىلەرگە ئۆزىنى بىلدۈرمەستىن ياردەم قولىنى سۇ-
ناتتى. بۇ تەرىپى رەيھانىدىنغا ئوخشايتتى.
بەكتاش جالالىدىنىنىڭ ئۈچ ئوغلى، بىر قىزى بار ئىدى.
ئوغۇللىرى ساچ مەدرىسىدە ئوقۇيتتى. قىزى دىلدار قەشقەردىكى
ئاتاقلىق قۇشناچىم بىبى خەدىچە موللا خېنىمدا ئوقۇپ ئەرەب،
پارس تىللىرىنى پىششىق ئۆگەنگەنىدى. ئوتتۇز پارە «قۇرئان»
نى تولۇق يادقا ئالغانىدى. پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن بىلىم ئىگى-
لەشكە بېرىلگەن بۇ قىزنىڭ كۆڭۈل ئارامى قاچانكى يۈسۈپ
قەشقەرگە كېلىپ، بەكتاش جالالىدىنىنىڭ ئۆيىگە قەدەم قويغان
ئاشۇ كۈندىن بېرى بۇزۇلغانىدى. ئۇن ئالتە ياشقا كىرگەن بۇ
نازىنىنىنىڭ كۆزلىرى كىتابتىن هويلىغا قارايدىغان ئايۋان دېرى-
زىسىگە يۆتكەلگەنىدى. ئۇ ھەرقانداق قىلىپمۇ قىز ئوردۇلۇق
تەمكىن يىگىتنى كۆڭلىدىن چىقىرىۋېتەلمەيۋاتاتتى.
يۈسۈپ بۇنى بىلگەن، مېھرى بىلەن بىر قاراپ قويغان
بولسىچۇ كاشكى...
يۈسۈپنىڭ ئويلايدىغان دىلدارى بار ئىدى. ئۇ قىز ئور-
دۇدا قالغانىدى. گەرچە بۇ ۋاقىتقىچە ئاغزى بىلەن ئۆز مۇھەببى-
تىنى ئىزھار قىلمىغان بولسىمۇ، ئويچان كۆزلىرى بىلەن ئۇ
لەۋەن قىزنىڭ كۆل مەنزىگە سۆيگۈ شېئىرلىرىنى يازغانىدى.
بۇ باشقا بىر ساھىبجامال بولماستىن، ئۇستازى ئەبۇ پۈتۈھ
مەخدۇمنىڭ يالغۇز قىزى ئاقىبرا ئىدى. ئەمدىلا ئون تۆتكە
كىرگەن بۇ رەنانىڭ نازۇك كۆڭلىدە يۈسۈپ بارمىدۇ؟ يۈسۈپ
تېخى بۇنى بىلمەيتتى. ئەمما سەبي چېغىدىن كۆڭۈل دېرىزى-
سىگە شولىسى چۈشۈپ، سۆيگۈ يىپلىرىغا باغلىنىپ قالغان
رۇخسارى، قەشقەرغە كەلگەندىن بېرى كۆز ئالدىدىن دەقىقە
نېرى بولمايتتى. بۇ ھالدا قانداقمۇ باشقا بىر قىزغا نەزەر
سالالىسۇن؟ يۈسۈپ شۇ تۇپەيلى، ياغلىقنى ئالغاندىن كېيىنمۇ
ئايۋان دېرىزىسىگە قاراپ قويمىدى. ياغلىققا قان ئېقىپ تۇرغان

يۇرەك كەشتە قىلىنغانىدى. قىز پىنھان تۇرۇپ ئۇنىڭغا بەرگەنـ
كەن، ئۇمۇ قىزنىڭ بۇ نازۇك سىرىنى باشقىلارغا بىلدۈرمەي،
ياغلىقنى قايتۇرۇپ بېرىشى كېرەك... مۇشۇ قارارغا كەلگەن
يۇسۇپ، ئۆزى خالىي بولالماي، قىزنىمۇ خالىيدا ئۇچرىتالماي،
ياغلىقنى ساقلاپ كەلمەكتە ئىدى.

بەگتاش جالالىدىن يۇسۇپنى كۆرۈپلا ئۇنى كۈيئوغۇل قىلىۋېلىش نىيىتىگە كەلگەنىدى. قىزنىڭ ئانىسى خانكىش ئاغىچا بولسا قەشقەردىكى تاغىسىنىڭ ئوغلىغا ياتلىق قىلىش ئارزۇسىدا ئىدى. بەگتاش جالالىدىن ئۆز تىلىكىنى بىرقانچە قېتىم يۇرىتىپ ئۆتكەن بولسىمۇ، رەيھانىدىن جاۋاب قايتۇرمىدى. شېرىكىنىڭ بەرگەن ھېساباتىدىن ناھايىتى رازى بولۇپ، «ھالال، قولىدىن ئىش كېلىدىغان ئادەم بىلەن شېرىك بولۇپتىمەن» دەپ چىن قەلبىدىن سۆيۈندى. ئۇنىڭ ئون مىڭ سەر ئالتۇن قىممىتىدىكى مەبلىغى، ئون يىللاردىن بېرى بەگتاش جالالىدىنىنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن ئۈچ ھەسسە كۆپەيگەنىدى. شۇڭا ئۇ قەشقەر شەھرىدىكى چىغايلارغا[1] ئۈچ كالا، يەتتە قوي سويۇپ كاتتا نەزىر قىلىپ بەردى. ئۆلىما، ئەدىب، بىلىم ئەھلىنى بەگتاش جالالىدىنىنىڭ دۆلەتتاغ قىشلىقىدىكى بېغىغا چاقىرىپ زىياپەت ئۆتكۈزدى. زىياپەتنىڭ ئاخىرى ئالىملارنىڭ مۇھاكىمىسىگە، شائىر ــ ئەدىبلەرنىڭ مۇشائىرىسىگە ئايلىنىپ كەتتى. گۈل ــ چېچەكلەر بىلەن قاپلانغان باغ ئىچىدىن كاككۇك ــ تورغايلارنىڭ ئۈنى كېلىپ تۇراتتى. يۇسۇپ بۇ باغدا قەشقەر ساچىيە مەدرىسىنىڭ باش مۇدەررىسى ھۈسەين پەزلۇللا ئىبنى خەلەپ، مۇھەممەد بىننى ئەل كاشغەرى قاتارلىق ئالىم ــ ئۆلىمالار بىلەن تونۇشتى. باغدا ئۆتكەن بۇ كۈن يۇسۇپ ئۈچۈن ئۇنتۇلغۇسىز كۈن بولدى، ئۆمرىدە بۇگۈنكىـ

---

① چىغاي ــ كەمبەغەل.

دەك ھاياجانلانمىغانىدى. ئۇنىڭ قانلىرى ئۇقچۇپ، روھى ئۇر-
غۇپ، كۆكۈل دەپتىرىگە ھاياتقا، ئەلگە بولغان مۇھەببىتى مىسرا
بولۇپ يېزىلىپ قالدى.

زىياپەت ئاخىرلاشقاندا، ھۇسەيىن پەزلۇللا ئىبنى خەلەپ
رەبھانىدىنغا:

— بۇ ئالىپ ئوغلىڭىزنى ساچ مەدرىسىگە ئېلىپ بارغاي-
سىز. بۇ بىلىم گۈلزارىدا ئەقىل تىلسىملىرى ئېچىلىپ،
بىلىك نۇرلىرى بىلەن كۆكۈل غارى يورۇپ كەتسە ئەجەب
ئەمەس، — دېدى ئىللىق نەزىرى بىلەن يۈسۈپنىڭ ئىشتىياقىنى
قوزغاپ.

رەبھانىدىن ئەتىسى ئەتىگەندىلا يۈسۈپنى بۇغرا قاراخان
ئوردىسىنىڭ ئوڭ يېنىدىكى ساچىيە مەدرىسىگە ئېلىپ باردى.
نامى جايلارغا تارالغان بۇ مەدرىسىنىڭ تېرەك ياغىچىدىن نەپىس
ياسالغان پەنجىرىلىك دەرۋازىسىنىڭ ئىككى يېنىدا كاھىشتىن
قىلىنغان ئىككى مۇنار پارىلداپ تۇراتتى. كۈنگۈرىلىك پەشتاق،
ھاۋا رەڭ گۈمبەز بۇ دەرۋازىنى ھەيۋەتلىك كۆرسىتەتتى. ئۇلار
ھەدىيە قىلىنىدىغان سوۋغىلارنى كۆتۈرگەن خىزمەتكارلىرى بى-
لەن مەدرىسىگە كىرگەندە، بىلىم تەشنالىرى بولغان تالىپلار
دەرس ئېلىۋاتاتتى.

رەبھانىدىن بىلەن يۈسۈپ ئېرىق قىرىغا تىكىلگەن ئارچا
دەرەخلىرى ئىككى ياندىن سايە تاشلىغان خىشلىق يولدا ئاستا
مېڭىپ، مەدرىسە سەيناسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى كۆل بويىغا كې-
لىشتى. بىر جۈپ ئاق قۇ كۆن نۇرى چۈشكەن تىنىق سۇدا
بىمالال ئۈزۈپ يۈرەتتى. ئۇلار كۆلنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، باراۋ-
سان ئۈجمە دەرىخىنىڭ تۈۋىدە توختاپ قېلىشتى. باشلىرى
ئۈستىدىكى يېشىل ياپراقلاردا قىزغۇچ شولىلار چاقنايتتى. ئەت-
راپ تىمتاس بولۇپ، ئادەملەرنىڭ تىۋىشى ئاڭلانمايتتى. يۈ-
سۈپنىڭ نەزەر قۇشى كەڭ - كۈشادە پاكىز تازىلانغان مەدرىسە-

نى بىر ئايلىنىپ چىقتى.

مەدرىسە سەيناسىنىڭ شىمالىدىكى سۇپىلىق، تال باراڭلىق چوڭ - چوڭ يورۇق ئۆيلەر — دەرسخانا، جەنۇبىدىكى پىشايۋانلىق ئازادە ئۆيلەر — مۇدەررىسلەرنىڭ ياتاقلىرى، هاممام، هاجەتخانىلاردىن ئىبارەت ئىدى. غەربىدىكى ۋاسا جۈپ قىلىنغان تورۇسلىرىنى ئويۇلغان گۈلدار تۈۋرۈكلەر كۆتۈرۈپ تۇرغان بىنا — مەسچىت، كايىۋان، ئىتىكاپخانا، قىرائەتخانا بولۇپ، دېرىزە ئورنىغا ياغاچ، تۆمۈردىن قىلىنغان ئويما پەنجىرىلەر بېكىتىلگەنىدى. ئۆگزىلىرىگە تۈگلۈك قويۇلغانىدى. شەرق تەرەپتىكى دېرىزىلىرى پەردىلىك، چىرايلىق ئىمارەت — مېهمانخانا، ئۇنىڭغا يانداپ قاتار سېلىنغان ئىشىكى بىر قاناتلىق پەنجىرىلىك ئۆيلەر — تالىپلارنىڭ يېتىپ - قوپىدىغان هۇجرىلىرى ئىدى. مەدرىسىنىڭ شىمال تەرىپى ئوردا بىلەن پاسىلتام، ئۇنىڭ يان تەرىپى خانلىق مەدرىسە بىلەن تۇتىشىپ كەتكەنىدى. ئېرىقلاردا كېچە - كۈندۈز ئېقىپ تۇرغان سۇ كۆلگە ۋە ئۇنىڭ ئايىغىدىن چىقىپ گۈللۈكلەرگە قويۇلاتتى.

«بالاساغۇندىكى مەن ئوقۇغان مەدرىسىدىن چوڭ ۋە ئازادە ئىكەن. تالىپلارمۇ كۆپ بولسا كېرەك. بۇنداق مەدرىسىدە ئوقۇغان ئادەمنىڭ ئارمىنى قالمايدۇ» دەپ ئويلىدى يۈسۈپ.

رەيهانىدىن باش مۇدەررىسنىڭ دەرسخانىدا ياكى هۇجرىدا ئىكەنلىكىنى بىلەلمەي كۆز سېلىپ تۇرۇۋىدى، مەدرىسىنىڭ مۇتىۋەللىسى[1] كېلىپ سالاملاشتى.

— تەقسىر، بىز باش مۇدەررىس ئۇستاز هۇسەين پەزلۇللا ئىبنى خەلەپ بىلەن كۆرۈشمەكچى ئىدۇق.

— تولا ياخشى، باش مۇدەررىس چاشكا ۋاقتىدا دەرستىن

---

[1] مۇتىۋەللە — مەدرىسىنىڭ ئىقتىساد - تۇرمۇش ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى.

چۈشىدۇ. ھۇجرىغا كىرىپ ئولتۇرۇپ تۇرۇشقان بولسىلا.
مۇتىۋەللى ئۇلارنى باشلاپ بىرقانچە كۆللۈكلەردىن ئايلى-
نىپ ئۆتۈپ، دەھلىزلىك ھۇجرىغا ئېلىپ كىردى. تەكچە —
ئويۇقلىرىغا لىق كىتاب تىزىلغان بۇ ھۇجرا ئادەمگە يېقىشلىق
ئىدى. ئىككى دېرىزىسى مەدرىسە سەيناسىغا قارايتتى.
رەيھانىدىن، يۈسۈپ خىزمەتكارلىرى بىلەن ھۇجرىنىڭ
گىلەم سېلىنغلىق سۇپىسىدا ئولتۇرۇشتى.
— مەنزىرىلىك، خۇش ھاۋا مەدرىسە ئىكەن — ھە،
ئاتا، — دېدى يۈسۈپ دېرىزىدىن كۆللۈكلەرگە، تام — تاۋاللار-
دىكى گۈلدار نەقىشلەرگە كۆز سېلىپ.
— ھەئە، ئوغلۇم، بۇ قاراخانىلار ئېلىگە شان — شەرەپ
كەلتۈرگەن، مەشھۇر ئالىم، ئەدىبلەر يېتىشىپ چىققان
كاتتا مەدرىسە. بىلىم تەھسىل قىلىۋاتقان نەچچە يۈز
تالىپلىرى بار.
— مەملىكىتىمىزنىڭ ئەقلى مۇجەسسەملەشكەن «باغى
بىلىك»[1] ئىكەن — دە، ئاتا. پېقىر پەرزەنتلىرىنىڭ بۇ باغى
بىلىكدە بىلىم تەھسىل قىلغۇسى كېلىۋاتىدۇ.
— شۇنىڭ ئۈچۈن سېنى ئوردۇكەنتكە ئېلىپ كەلدىم،
ئوغلۇم، — رەيھانىدىن كۆلۈمسىرەپ يۈسۈپنىڭ يەلكىسىگە ئۇ-
رۇپ قويدى.
ئاتا — بالا مانا شۇنداق كەيپىشىپ ئولتۇرۇۋىدى، باش
مۇدەررىس ھۈسەين پەزلۇللا ئىبنى خەلەپ كىرىپ كەلدى:
— ئەسسالامۇئەلەيكۇم ھاجىبۇل ھۇججاپ جانابلىرى،
غېرىب خانامغا ئۆزلىرىنى قەدەم تەشرىپ قىلغۇزغان ئاللادىن
مىننەتدارمەن.
— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام مەۋلانا. ھەزرەتلىرى بىلەن يەنە

---

① باغى بىلىك — بىلىم بېغى.

كۆرۈشتۇرگەن خۇداغا مىڭ شۈكۈر، بۇزرۇكۋارلىرىم بەكتۆمۇر، بەكتاش ئابدۇللا داموللا ئۆزلىرىگە كۆپتىن كۆپ دۇئايى سالام يوللىدى.

رەيھاندىن سۇپىدىن چۈشۈپ قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇردى. يۈسۈپ تىزلىنىپ سالام بەردى:

— مەۋلانا، قوزئوردۇدىكى «مەدرىسە بۇغراخان» نىڭ باش مۇدەررىسى، ئۇستازىم ئەبۇ پۇتۇھ ئابدۇغوپۇر بىننى ھۈسىين ئەلئەلمائىنىڭ سالىمىنى ئاللانىڭ ئىنايىتى بىلەن ھەزرەتلىرىگە يەتكۈزگەنلىكىمدىن شەرەپ ھېس قىلىمەن.

— رەھمەت، رەھمەت، بۇزرۇكۋارلار ئامان بولغاي،— ھۈسىين ئىبنى خەلەپ يۈسۈپنىڭ قولىدىن تۇتۇپ ئورنىدىن تۇرغۇزدى،— قارىغاندا، سىلى ھاجىبۇل ھۇججاپنىڭ ئوغلى ئوخشىمامدىلا، بالام؟

— ئارى مەۋلانا. ھەزرەتلىرىگە شاگىرت بولۇشنى نىيەت قىلىپ، ئاتام بىلەن ئوردۇكەنتكە كېلىشىم.

— بەھۇزۇر ئولتۇرۇشسىلا. پېقىرنى يوقلاپ كېلىشكەنلىدىن زىيادە خۇرسەن بولدۇم. ئاللا ھەربىرلىرىگە رەھمەت قىلغاي،— دېدى باش مۇدەررىس، ئاندىن يوللۇق شايى تونىنى سېلىپ، سەللىسى بىلەن تامدىكى ئىلغۇغا ئېسىپ قويدى.

رەيھاندىنمۇ تونى، سەللىسىنى قول ئۇزاتقان ساھىبخانىغا بەرمەي، ئۆزى ئىلغۇغا ئېسىپ قويۇپ ئولتۇردى.

ھۈسىين ئىبنى خەلەپ، جارىپ[1] ئېلىپ كىرگەن قوغۇننى كاسىلاپ پىچىپ ھەممەيلەننىڭ ئالدىغا قويدى.

— ئەجەب تاتلىق ئىكەن،— دېدى قوغۇننى ھۇزۇرلىنىپ يېگەن يۈسۈپ،— كۆكلەم پەسلى يېرىملىشىپ قالغان

① جارىپ — مەدرىسىدىكى يوگۇر - يېتىم ئىشلىرىنى قىلغۇچى خادىم.

بولسمۇ، پىلىكىدىن يېڭى ئۆزگەندەكلا تۇرۇپتۇ.
ھۇسسيىن ئىبنى خەلەپ بىر ئانارنى پارىلاپ يۇسۇپكە ئۇزاتتى:
— بۇنىڭغىمۇ ئېغىز تەگسىلە، يازغىچە قوغۇنىلا ئەمەس، ئۈزۈم، ئانار، ئالما، ئامۇتلارنىمۇ ساقلاپ يەيمىز، بالام. ئاللاكەرىم سۇللاغ دىيارىنى مانا شۇنداق خىسلەتلىك قىلغان.
— رەھمەت، مەۋلانا. ئوردۇكەنتىنىڭ مېۋىلىرى بەكمۇ شېرىن ئىكەن،— يۇسۇپ باش مۇدەررىسنىڭ ئىلتىپاتىدىن خۇشال بولۇپ، ئانارنى دانىلاپ يېيىشكە كىرىشتى.
ھۇسسيىن ئىبنى خەلەپ ئوتتۇرا بوي، بۇغداي ئۆڭ، كەكە ساقاللىق كىشى بولۇپ، تەلەتى سۈرۈن كۆرۈنگىنى بىلەن، راستچىللىقى، چوڭقۇر مەنىلىك گەپ - سۆزلىرى بىلەن باشقىلارنى تېزلا ئۆزىگە رام قىلىۋالاتتى. مۇنازىرە - مۇھاكىمىدە خاتاغا قىلچە يول قويمايتتى. تەكەببۇر، كۆرەڭلەرگە زادى رىئايە قىلمايتتى. مۇشۇ توپەيلى «مىجەزى چۇس، ئاچچىقى يامان» دېگەن ئاتاققا ئىگە بولۇپ قالغانىدى. ئەمما سورۇن - مەرىكىلەردە كەمتەرلىكى، مۇلايىملىقى بىلەن ھەممىنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر ئىدى.
يۇسۇپ باش مۇدەررىستىن كۆزىنى ئېلىپ، رەبھانىدىنغا قارىدى. بۇ قاراشتا نۇرغۇن سوئال بار ئىدى، ھۇسسيىن ئىبنى خەلەپتىن سوراشقا پېتىنالمايۋاتاتتى. بۇنى تۇيغان ئالىم كۈلۈمسىرىدى:
— ھاجىپ، بۇ ئوغۇللىرى زېرەك بولسىمۇ تارتىنىماق ئىكەن. كىچىك چېغىمدا مەنمۇ شۇنداق ئىدىم. تارتىنىش — بىلىم ئېلىشنىڭ كۈشەندىسى، ئىنتىلىشنىڭ توسالغۇسى ئىكەنلىكىنى بىلىپ يەتكىنىمدىن كېيىن، تارتىنماي، بىلمىگەنلىرىمنى سوراپ ئۆگىنىشكە كىرىشتىم، ھېلىھەم ئۆگىنىۋاتىمەن. مۇرات مەنزىلىگە تېخى يېتەلىگىنىم يوق. پادىشاھ ئادىللىقى بىلەن، دانا

بىلىمى بىلەن، شەھەرلەر ئۆز باغرىدا قۇرۇلغان بىلىم يۇرتلىرى بىلەن ئالەمگە تونۇلىدۇ. «نۇردۇ كەنت» دەپ ئاتالغان كاشغەر شەھىرىنىڭ نامى ساچىيە، خانلىق مەدرىسىلىرى بىلەن مەشرىقـتىن مەغرىپكىچە تارالغان. ساچىيە مەدرىسىدە ئىككى يۈزدىن ئارتۇق بوگۇ بىلگە، مىڭدىن ئارتۇق ئىلىم تەلەپ قىلغۇچى بار، بالام. خانلىق مەدرىسىدىمۇ شۇنداق.

بىلىم — ئاللا تائالا بەندىلىرىگە ئاتا قىلغان بايلىقلار ئىچىدە ئەڭ قۇدرەتلىك، ئەڭ ھۆر، ئەڭ قىممەتلىك بايلىق. ئۇنىڭ راۋاجى ھەممە شەيئىلەر ئۈچۈن پايدىلىقكى، ئىنـسانلارنىڭ جاپا - مۇشەققەت دەشتىدىن راھەت - پاراغەت بوستىنىغا ئۆتۈشىدە كۆزگە كۆرۈنمەس كۆۋرۈك بولۇشى بىلەن قەدىرلىكتۇر. مەدرىسە بولسا، ئاشۇ كۆۋرۈكنى سېلىشـنىڭ قائىدە - قانۇنىيەتلىرىنى ئىگىلىتىدىغان خاسىيەتلىك قەسىر. بۇ قەسىرگە قەدەم قويغان ئىنسان بالىسى، يىگنە بىلەن قۇدۇق كولاپ سۇ چىقىرىپ، كۆڭۈل دەشتىنىڭ چاڭقىغىنى قاندۇرۇشى ھەر نەپەس زۆرۈر.

— يىگنە بىلەن قۇدۇق كولاش كەلىمىسىنى قانداق مەزمۇندا چۈشىنىش كېرەك، ئۇستاز؟ — يۈسۈپ ھۈسەين ئىبنى خەلەپنىڭ بىلىم ۋە مەكتەپ ھەققىدىكى چۈشەندۈرۈشلىرىنى ئاڭلاپ، ئىشتىياقى تارتىپ سورىدى.

— قۇدۇقنى كەتمەن، گۈرجەك بىلەن كولاشمۇ ئاسان ئەمەس، بۇ بىر ئاددىي ساۋات، — دېدى ھۈسەين ئىبنى خەلەپ قويۇق قارا ساقىلىنى سىيپاپ. ئۇنىڭ ئۆتكۈر كۆزلىرى نەزىرىنى ئۆزمەي ئولتۇرغان يۈسۈپكە تىكىلدى، — ئېيتىڭا يىگىت، يىگنە بىلەن قۇدۇق قازغىلى بولامدۇ؟

— بۇ قانداق مۇمكىن بولسۇن؟ — يۈسۈپ ئاق كۆڭۈللۈك بىلەن راستىنى ئېيتتى.

— توغرا دېدىڭىز بالام، لېكىن بۇ مۇمكىن.

— ئەجەب ـ ھە، «مۇمكىن ئەمەس» بىلەن «مۇمكىن» نىڭ ئارىلىقى شۇنچە يىراققۇ؟— يۇسۇپ ھەيرانلىق ئىلكىدە سوغۇق ئانار شەربىتىنى ئىچمەن دەپ، قىزىق چاينى ئوتلاپ ئاغزىنى كۆيدۈرۈۋالدى.

ھۇسىيىن ئىبنى خەلەپنىڭ قوشۇمىسىدىكى تۈرۈك يوقاپ، چىھرىدە ئىللىق تەبەسسۇم پەيدا بولدى:

— چىدام ۋە غەيرەت بولسىلا يىگنە بىلەن قۇدۇق قىزىپ سۇ چىقارغىلى، سۇغىرىپ چۆلنى بوستان قىلغىلى بولىدۇ. ئەگەر چىدام ۋە غەيرەت بولمىسا، يىگنە بىلەن ئەمەس، كەتمەن، گۈرجەك بىلەنمۇ قۇدۇق قازالمايدۇ كىشى. خۇددى شۇنىڭدەك بىلىم ئىگىلەشمۇ يىگنە بىلەن قۇدۇق قازماقتەك ئىنتايىن، ئىنتايىن مۇشەققەتلىك ئىش. چىدامسىز، غەيرەتسىز ئادەملەر بىردەملىك ئارام، راھەتنى دەپ بوشاپ كېتىدۇ ـ دە، پۇرسەتنى، ۋاقىتنى قولدىن بېرىپ قويىدۇ. شۇنىڭ بىلەن نادانلىقتا جەبرى ـ جاپادىن، كۈلپەتتىن قۇتۇلالماي خارلىنىپ دۇنيادىن پۇشايمان يەپ ئۆتىدۇ. يىگنە بىلەن قۇدۇق قېزىش دېگەن سۆزۈمنىڭ ئەسلى مەنىسى شۇ، بالام.

— چۈشەندىم، ئۇستاز. پېقىر شاگىرتلىرى مۇشۇ دەمدىن باشلاپ قۇدۇق قېزىشقا ئىرادە باغلايمەن.

— قارىغاندا، قۇدۇق قېزىشقا خېلى بۇرۇنلا كىرىشكەندەك قىلىسىز، ئويچان كۆزلىرىڭىز بۇنى ماڭا ئېيتىپ تۇرۇپتۇ، ئەمدىكى گەپ، بوشاشماي ئالغا ئىلگىرىلەشتە.

— ھەرقانداق قىيىن شارائىتتىمۇ ئۆگىنىپ بىلىم ئىگىلەش ئىرادەمدىن يانمايمەن، ئارقىغا ھەرگىز چېكىنمەيمەن!

رەيھاندىن يۇسۇپنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ «ئوغلۇمنى ئوردۇ كەنتكە ئېلىپ كېلىپ ياخشى قىلغان ئىكەنمەن، ئۇنىڭ كۆزىمۇ، زېھنىمۇ ئېچىلىدىغان بولدى» دەپ ئويلىدى.

2

بىلىمنىڭ ئەل ئۈچۈن ھاۋادەكلا زۆرۈرلۈكى، ئادالەت، ئىنساپ، ئىتتىپاقلىق توغرىسىدىكى گەپ — سۆز قىزغىن داۋاملىشىۋاتقاندا، بىرىنچى قېتىملىق دەرس تۈگەپ، تالىپلار ھۇجرىلىرىغا قايتتى.

— ئەمدى مەن سىزنى بىرقانچە شاگىرتىم بىلەن تونۇشتۇرۇپ قوياي، — دېدى دەرسخانىدىن چىقىۋاتقان تالىپلارنى دېرىزىدىن كۆرگەن ئالىم ئىشىككە قاراپ مېڭىپ.

يۈسۈپ، بۇ ئۇستازنىڭ شاگىرتلىرى بىلەن تونۇشۇش پۇرسىتىنىڭ كەلگىنىدىن ھاياجانغا چۆمۈپ ئولتۇرۇۋىدى، ھۈسەين ئىبنى خەلەپ بەش نەپەر تالىپنى باشلاپ كىردى.

ئاۋۋال سالام قىلىپ كىرگىنى زەر ياقىلىق شايى تون كىيىپ، كۈمۈش ھالقىلىق كەمىرىگە خەنجەر ئېسىۋالغان قامەتلىك، چىرايى ئاققا مايىل، كۆھەر قادالغان سەللىسىگە پەي قىستۇرۇۋالغان بۇرۇتلۇق يىگىت ئىدى.

— بۇ ئەبۇ ئەلى ھەسەن تىكىن، سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ چوڭ ئوغلى، بۇغرا قاراخاننىڭ نەۋرىسى، — دەپ تونۇشتۇردى. يىگىت سالاپەتلىك، مەغرۇر كۆرۈنگىنى بىلەن، چىرايىدىن خۇشخۇيلۇق چىقىپ تۇراتتى.

ئىككىنچى بولۇپ كىرگىنى — ئون ياش چامىسىدىكى مەگزىدىن قان تېمىپ تۇرىدىغان قوي كۆز ئۆسمۈر ئىدى. بېشىدا نەپىس تىكىلگەن بادام دوپپا، ئۈچىسىدا ئالتۇن تۈگمىلىك كەمزۇل بولۇپ، بېلىنى قىسىپ تۇرغان كۈمۈش توقۇلۇق كەمىرىگە كىچىك خەنجەر ئېسىۋالغانىدى. ئويچان چىرايىدىن زېرەكلىك بىلىنىپ تۇراتتى.

— بۇ ھۈسەين تىكىننىڭ ئوغلى مەھمۇت تىكىن،

مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ نەۋرىسى، بۇغرا قاراخاننىڭ ئەۋرىسى بولىدۇ.

بۇ شاھزادە ھۇجرىدىكىلەرگە ئىتتىك كۆز يۈگۈرتۈپ چىقىپ، ئۆزىگە قىزىقىپ قاراپ تۇرغان يۈسۈپكە باش لىڭشى-تىپ كۈلۈمسىرەپ قويىدى. ئاندىن ئاق سەللە ئورىغان، چەك-مەن تونىنىڭ ئۈستىدىن شايى بەلۋاغ باغلاپ، پىچاق ئېسىۋالغان قوڭۇر بۇرۇتلۇق يىگىت كىردى. ئۇ قولتۇقىغا كىتاب قىستۇرۇ-ۋالغانىدى. ھۈسەيىن ئىبنى خەلەپ:

— بۇ قەشقەردىكى قازى قۇززات نۇرىدىن مەخدۇم ھاجىمنىڭ ئوغلى ئاخۇنبەگ مەخدۇم. قارىي قۇرئان. دەقىقنىمۇ بوش ئۆتكۈزمەي بىرىلىپ ئۆگىنىۋاتقان شاگىرتلارنىڭ بىرسى،— دەپ تەرىپىنى قىلدى.

ئاخۇنبەگ مەخدۇم ئولتۇرۇپ تۇرۇشىغا، ئاق سىرىق، كەمزۇل - شىم كىيىپ، سارغۇچ شايى سەللە ئورىغان، كۆك كۆز، بىر قاراشتا ئاچچىقى يامانىدەك كۆرۈنىدىغان ئېگىز بويلۇق يىگىت بىلەن ساقاللىق، قىزىل يۈزلۈك، مىسىرنىڭ يوللۇق شايىسىدىن تون كىيگەن، بېشىغا رومالچە سېلىپ قارا چەمبەر قويىۋالغان يىگىت كىرىپ سالاملاشتى.

—ماۋۇ،— دېدى ھۈسەيىن ئىبنى خەلەپ كۆك كۆز يىگىتنى تونۇشتۇرۇپ،— ئىراندىن كەلگەن شىرازلىق تالىپ. ئېتى سۇلايمان شىرازى. شەرق تارىخىنى، ئۇيغۇر تىلىنى ئۆ-گەنگىلى كەلگەن،— دېدى ئۇ بېشىغا رومال سېلىپ چەمبەر قويىۋالغان يىگىتكە كۆز سېلىپ،— مەككىدىن كەلگەن مەزىن-ئاخۇنۇمنىڭ ئوغلى ئوسمان. شەرق ئەدەبىياتىنى ئۆگەنگىلى كەلگەن، شېئىر يېزىشقا ھەۋەس قىلىدۇ، خاقانىيە تىلىنى①

---

① خاقانىيە تىلى — قەشقەرنى ئاساس قىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى.

ئۆگىنىپ قالدى.

يۈسۈپ ئالىمنىڭ تونۇشتۇرۇشىدىن بىلدىكى، ساچىيە مەدرىسىگە ئوقۇشقا كىرگەنلەر ئىچىدە رۇم، مەككە ــ مەدىنە، مىسىر، ئىراق، ئىران، ئافغان، بۇخارا، سەمەرقەنت، شاش، بالاساغۇن، مىگلاق، بەشبالىق، ئۈچ قاتارلىق مەملىكەت ۋە شەھەرلەردىن كەلگەن ئوقۇرمەنلەر بار ئىكەن. ئۇلار ئاز دىگەندە بەش يىل، كۆپ بولغاندا يىگىرمە يىل ئوقۇپ بىلىم تەھسىل قىلىدىكەن، ئوقۇرمەنلەر باشلانغۇچ، ئوتتۇرا ۋە ئالىي مەلۇمات ئېلىشتىن ئىبارەت ئۈچ باسقۇچلۇق جەرياندا، شەرت ــ شارائىتى يار بەرگەن ۋاقىتقىچە ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرىدىكەن.

باشلانغۇچ مەلۇمات ئېلىش ئۈچ يىلدىن بەش يىلغىچە بولىدىكەن، بۇ جەرياندا سوغدى يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە ئەرەب يېزىقىدىن ساۋات چىقىرىش، «قۇرئان» نى راۋان ئوقۇيالايدىغان بولۇش ئاساس قىلىنىدىكەن. قوشۇمچە ئەخلاق دەرسى، ئىملا ــ خۇشخەت دەرسى، دۇنيانى، ئۆزىنى تونۇشنى چۈرىدىگەن ھالدا دىنىي دەرس ئوقۇلىدىكەن. باشلانغۇچ مەلۇماتقا ئىگە بولغانلارغا شاھادەتنامە بېرىلىدىكەن. خالىغانلار ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرىدىكەن. شارائىتى يار بەرمىگەنلەر، ھۈنەر، تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىش ئۈچۈن مەدرىسىدىن ئايرىلىدىكەن.

ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرغانلار، ئەرەب تىلىنى داۋاملىق پىششىقلاپ، پارس تىلى، ئەدەبىيات، مۇسىقا، تارىخ، ھېساب، مەنتىقە، كىمياگەرلىك، فىزىكا، ئىلمى نۇجۇم، پەلسەپە، تىبابەت ئىلمى قاتارلىق پەنلەرنى ئۆگىنىدىكەن، ياخشى ئوقۇغانلار بەش يىلدا، ئادەتتىكىچە ئوقۇغانلار يەتتە ــ سەككىز يىلدا ئىككىنچى باسقۇچلۇق ئوقۇشنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، ئوتتۇرا مەلۇماتقا ئىگە بولغانلىقى ھەققىدە شاھادەتنامە ئالىدىكەن. خالىغانلار، بىلىملىك ئادەم بولۇشقا بەل باغلىغانلار ئۈچىنچى باسقۇچلۇق بىلىم

ئىكىلەشنى باشلايدىكەن. «قۇرئان كەرىم» نى تەپسىر قىلىش، ھەدىس ئۆگىنىشنى ئاساس قىلغان ئىسلام پەلسەپىسى ۋە خالىدخان پەننى ئوقۇشقا كىرىشىدىكەن. ئىخلاس بىلەن تىرىشىپ ئوقۇغانلار بەش يىلدا، ئادەتتىكىچە ئوقۇغانلار يەتتە - سەككىز يىلدا ئۈچىنچى باسقۇچلۇق ئوقۇشنى تاماملاپ، بۇغرا قاراخاننىڭ خاس مۆھۈرى، ئۇلۇغ ھاجىپ، باش ۋەزىر، شەيخۇلئىسلام، باش مۇدەررىس، مۇدەررىسلەرنىڭ مۆھۈرى بېسىلغان ئالىي مەلۇماتقا ئېرىشكەنلىكى — داموللا بولغانلىقى توغرۇلۇق گۇۋاھنامە ئالىدىكەن.

ھۈسەيىن ئىبنى خەلەپ مەدرىسە ھەققىدە چۈشەنچە بەرگەندىن كېيىن دېدى:

— ئوردۇكەنت ئەتراپىدىكى يېزىلاردا مەدرىسىمىز ئىگىدارچىلىق قىلىدىغان مىڭ چارەكتىن ئارتۇق ۋەخپە يەر، ئۈچ جايدا باغ، جۇۋازخانىمىز بار. ئاشلىق، خىراجەتتىن قىسىلمايمىز. دۆلەت خەزىنىسىدىنمۇ پۇل، نەرسە - كېرەك بېرىپ تۇرىدۇ. تالىپ - مۇدەرىسلەرنىڭ تۇرمۇشى كاپالەتكە ئىگە. ئىلىم تەلەپ قىلغۇچىلارنىڭ ھەممىسى باي، كەمبەغەل، چوڭ - كىچىك دەپ ئايرىلماستىن مەدرىسىمىزگە ھەقسىز قوبۇل قىلىنىدۇ...

ئالىمنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ «قۇزئوردۇدىكى مەدرىسلەرگە ئوخشايدىكەن، لېكىن بۇ يەردە مۇدەررىسلەرمۇ، تالىپلارمۇ كۆپرەك ئىكەن، چوڭ پايتەخت - دە...» دەپ ئويلىغان رەبھاندىن، ئوغلىنىڭ بىلىمگە بولغان ئىشتىياقىنىڭ ھەسسىلەپ ئېشىۋاتقانلىقىنى ئۇنىڭ ئوتتەك چاقناپ كەتكەن كۆزلىرىدىن بىلدى.

يۈسۈپ ئەبۇھەسەن تىكىن، مەھمۇت تىكىن ۋە ئۇلارنىڭ ساۋاقداشلىرى بىلەن قىزغىن پاراڭغا چۈشۈپ كەتتى. سوقراتنىڭ قەتئىيلىكى، ئەپلاتوننىڭ پەزىلىتى، ئارىستوتېلنىڭ بىلەرمەنلىكى، لوقمان ھېكىمنىڭ تاپقۇرلۇقى، فارابىنىڭ شېرىن سۆ-

خەلىكى توغرىسىدا؛ ھۆججاجنىڭ[1] زالىملىقى، نۇشىرۋاننىڭ ئادىللىقى، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ باھادىرلىقى ھەققىدە شۇنداق قىزغىن سۆھبەت بولدىكى، گويا قەلب كۆكىدە گۈل-دۈرماما گۈلدۈرلەپ چېقىلغان چېقىندىن سوغۇقتىن توڭلاشقا باشلىغان تەنلەر ئىسسىدى. شارقىراپ ياغقان يامغۇردىن قاغجى-راپ كەتكەن قاقاس يەرلەر كۆكەردى...

سەما بولۇپ كۆڭلى يايراپ قالغان ھۇسەين ئىبنى خە-لەپ ئۇلارنىڭ پاساھىتىگە ئاپىرىن ئوقۇدى، رەبھانىدىنىڭ چېھ-رىدە قايىل بولغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان ئىللىق تەبەسسۇم پەيدا بولدى. «نېمىدېگەن پاساھەتلىك يىگىتلەر — ھە! ئۇلارنىڭ ئالدىدا ئوغلۇم مات بولۇپ قالمىدى، بەلكى ھەممىيلەننى ئاغزىغا قارىتىۋالدى. مەھمۇت تېخى ئۆزى كىچىك بولسىمۇ ناھايىتى ئەقىللىق ئىكەن. گەپ — سۆزلىرى شۇنداق ئورۇنلۇق، ئولتۇ-رۇش — قوپۇشى شۇنداق قائىدىلىك، ئاجايىپ چېچەن بالىكەن» دېدى ئىچىدە.

يۇسۇپ، ھۇسەين ئىبنى خەلەپكىمۇ، شاھزادىلەرگىمۇ يېقىپ قالغانىدى. يۇسۇپكە ھەممىدىن يېقىپ قالغىنى مەھمۇت تېخى ئىدى. بۇ گۈدەك شاھزادە، يۇسۇپنىڭ دېگەنلىرىگە قوشۇلۇپلا قالماي، ئاق كۆڭۈللۈك بىلەن قوللىغانىدى.

داستىخان بىر قېتىم يىغىشتۇرۇلۇپ قايتىدىن سېلىندى. ھەر بىر كىشىگە ئايرىم — ئايرىم پولو قويۇلدى، پولوغا توشقان، قىرغاۋۇل گۆشلىرى بىلەن بېھى سېلىنغانىدى.

ھۇسەين ئىبنى خەلەپ شاگىرتلىرى بىلەن يۇسۇپكە سەپسېلىپ ئولتۇرۇپ كۆزلىرىگە ياش ئالدى. ئۇنىڭ ۋاقىتسىز ۋاپات بولغان ئىككى ئوغلى يادىدىن كەچكەنىدى. ئۇ زورىغا كۈلۈمسىرەپ مېھمانلىرىنى تاماقتىن كېيىن دەرس ئاڭلاشقا تەك-لىپ قىلدى.

---

① ھۆججاج — زالىم پادشاھ.

3

يىپەك ئىچ كۆڭلەككە كەشتە تىكىپ ئولتۇرغان دىلدار، دېرىزىدىن ھويلىغا پات ـ پات كۆز سالاتتى ۋە خورسىنىپ قوياتتى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ مەيلىنى تارتىۋاتقان نەرسە شىلدىرلاپ يەلپۈنگەن يېشىل ئارچا، پورەكلەپ ئېچىلغان قىزىلگۈل ياكى ئەمدىگىنە ياپراق چىقارغان ئۈزۈم تېلى ئەمەس ئىدى. ئۇنداق بولسا ئۇنى قىزىقتۇرغان پېشايۋان ناۋاسىدىكى ئۇۋىسىدا ئۇچۇر-ما بولغان باچكىلىرىغا يەم بېرىۋاتقان كەپتەرمىدۇ، يا دەرەخ شېخىدىكى يېقىملىق ئۈنى بىلەن كۆكلەم پەسلىگە مەدھىيە ئوقۇۋاتقان كاككۇكمىدۇ؟...

دىلدارنىڭ تال ـ تال كىرپىكلىرى ئوراپ تۇرغان مۇڭلۇق كۆزلىرى يەنە ھويلىغا تاشلاندى. ئۇنىڭ نەزەر قۇشى ھويلىدى-كى گۈل، دەرەخلەرگە ئەمەس، قاراڭغۇ دالاندىن ئۆتۈپ، قورۇ دەرۋازىسىنىڭ ھالقىسىغا قونغانىدى. ئەجەبا...

قىيا ئوچۇق دېرىزىدىن كىرگەن مەيىن شامال ئۇنىڭ چېكە چاچلىرىنى يۈزىگە چۈشۈرۈپ كۆزلىرىنى توسۇۋالسا، بېشىنى شۇنداق بىر قىيغىتىپ كەينىگە تاشلايتتى. ئىچى تىت ـ تىت بولۇپ، قوللىرى ئىشتىن توختاپ قالاتتى، ھەس-رەتلىك كۆزلىرى قايتىدىن ھويلىغا تەلمۈرەتتى...

ئۇلۇغ تەڭرى ئادەمنى ياراتقاندا، ئۇنىڭ كۆڭلىگە مۇھەب-بەت ئاتلىق ئوتلۇق سېزىمنى يوشۇرۇپ قويغانىكەن. شۇڭا ئادەم ھەۋۋانى كۆرۈپلا ئاشىقى شەيدا بولۇپتۇ. شەيتاننىڭ ئازدۇرۇشى بىلەن شېرىن مېۋىنى يەپ سېلىپ جەننەتتىن قوغ-لىنىپتۇ. ھالبۇكى، رەھىمدىل تەڭرى ئۇنىڭ گۇناھىدىن ئۆ-تۈپ، باللىق بولۇشىغا شارائىت يارىتىپ بېرىپتۇ. شۇنداق قىلىپ دۇنيا مۇھەببەت بىلەن ئاۋاتلىشىپ، مۇھەببەت بىلەن

گۈللەنگەنىكەن. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، مۇھەببەت ئىنسان ئىرادىسىگە بويسۇنمايدىغان سېھىرلىك تۇيغۇدۇر. مەيلى ئۇ ئەر ياكى ئايال بولسۇن، مۇھەببەتكە گىرىپتار بولسا، كۆپىنچە ھالدا ئۆزىنى تۇتۇۋالالماسلىقتىن ئىبارەت شېرىن ئازابقا دۇچار بولىدۇ، بۇ كۆيۈك دەپ ئاتىلىدۇ. دىلدارمۇ يۈسۈپ كەلگەندىن بېرى ئەنە شۇنداق ئوتى ئۆچمەس كۆيۈك بىلەن پۇچىلىنىپ، كۈندىن ــ كۈنگە تارتىلىپ زىلۋالىشىپ كېتىۋاتاتتى. دەردى بىر خۇداغا مەلۇم ئىدى، ئانىسىمۇ بىلمەيتتى.

ئۇ، بۈگۈن ئەتىگەن يۈسۈپ ئاتىسى بىلەن ساچىيە مەدرىسىگە ماڭغاندا دېرىزە كەينىدىن تەلمۈرۈپ قالغانىدى. يۈسۈپ شۇ كەتكەنچە چۈشتىمۇ قايتمىدى. غىققىدە بولۇپ قالغان دىلدارنىڭ گېلىدىن چۈشلۈك تاماقمۇ ئۆتمىدى.

ــ نېمە بولدۇڭ، قىزىم، بىر يېرىڭ ئاغرىۋاتامدۇ؟ نېمىشقا يىلىكتەك شېرىن نېرىن چۆپنىمۇ يېگۈڭ كەلمەيدۇ، بالام؟ ــ دەپ سورىدى يېنىغا كەلگەن خانكىش ئاغىچا ئەنسىرەپ.

ــ ياق، ئانا. بىر يېرىم ئاغرىغىنى يوق. بىلمەيمەن، كۆڭلۈم ھېچ نەرسىنى تارتمايدۇ، يېگۈم يوق، ــ دىلدار بېشىنى چايقىغىنىچە ئانىسىنىڭ قۇچىقىغا باش قويۇپ يىغلاپ كەتتى.

ــ بۇرۇن بۇنداق ئەمەس ئىدىڭ، قىزىم، نېمە بولغانسەن؟ ــ دېدى ئانا قىزىنىڭ ئۇچىسىغا يېيىلغان قوڭۇر چاچلىرىنى سىلاپ، ــ ئېيتقىن قىزىم، زادى نېمە بولدۇڭ؟

ــ مەن... ــ قىز ئانىسىنىڭ بېلىدىن چىڭ قۇچاقلاپ، تىلىنىڭ ئۇچىغا كېلىپ قالغان يۈرەك سۆزلىرىنى ئىچىگە يۇتۇۋەتتى.

ــ ئېيتالمايمەن، ئانا، سورىما، خۇش بولۇپ كېتەي، سورىما... سورىما، ئانا...

خانكىش ئاغىچا قىزىنىڭ ئىزا تارتىپ كېتىۋاتقىنىدىن

دەردىنى بىلگەندەك بولدى ۋە ئورنىدىن تۇرۇپ ئۆز خانىسىغا چىقىپ كەتتى. «خۇدايىم يالغۇز قىزىمنى مۇرادىغا يەتكۈز-گىن» دېدى ئىچىدە.

«بىر ئېغىز گېپىنى ئاڭلىماي، بىر قېتىممۇ نەزىرىگە مۇ-يەسسەر بولالماي، بۇ يەردە يىغلاپ قالارمەنمۇ، ئۇ شۇنداقلا كېتەرمۇ؟» بۇ سوئال دىلدارنىڭ يۈرىكىنى قوغۇننى تىلغاندەك تىلىۋەتتى. يۇسۇپ بوگۈنلا كېتىپ قالىدىغاندەك تويۇلۇپ باغ-رى ئېچىشتى. پېشىن نامىزىنى ئۆتكەندىمۇ، نامازدىگەرنى ئو-قۇغاندىمۇ: «تەڭرىم، ئاجىزە قولۇڭنى بەختسىز قىلىپ قويما» دەپ ئىلتىجا قىلدى. جايىنامازدا ئولتۇرۇپ دۇئا قىلىۋاتقاندا، ئىشىك ھالقىسىنىڭ قېقىلغان ئاۋازى ئاڭلانغاندەك بولۇپ، دۇئا قىلىۋېتىپلا ئىتتىك دېرىزە ئالدىغا كەلدى. دېگەندەك، رەيھان-دىن بىلەن يۇسۇپ خىزمەتكارلىرى بىلەن ھويلىغا كىرىپ كەلدى. ئالدىغا چىققان بەگتاش جالالىدىن ئۇلارنى باشلاپ مېھمانخانىغا كىرىپ كەتتى. «يەنە قاراپمۇ قويمىدى، دۇنيادا يولىغا قاراپ بىتاقەت بولغان مەندەك بىر ساپ دىل مەشۇقنىڭ بارلىقىنى خىيالىغا كەلتۈرمەيدىغان ئوخشايدۇ» دەپ ئويلىغان دىلدارنىڭ كۆزىدىن ئاققان يېشى ئەتلەس كۆڭلىكىنىڭ ئېتىكى-نى ھۆل قىلىۋەتتى. «كەچلىك تاماقمۇ تەييار بولغان ئوخشاي-دۇ. بىچارە ئابام مېنى ئۆز ھالىمغا قويۇپ ياردەملىشىشكىمۇ چاقىرماپتۇ. ئۆيگە ــ ھېسىپنى قۇيۇپ پىشۇرغۇچە تازا قىينالغان-دۇ؟ ئاھ تەڭرىم، ھىجران ئازابىدىن پىقىرەنى قۇتقۇزغىن» دېدى ئۇ ئىچىدە نالە قىلىپ.

مېھمانخانا ئايۋانغا يانداش سېلىنغان بولسىمۇ، بۇ ئىككى ئۆيدىكى كىشىلەرنىڭ بىر ــ بىرىنى كۆرۈشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بىر سائەتلەردىن كېيىن بەگتاش جالالىدىن رەيھاندىن بىلەن سىرتقا، يۇسۇپ مەنزەر ئۆيگە چىقىپ كەتتى.

قانداق قىلىش كېرەك؟ دىلدار ئۇنداق ئويلاپ، مۇنداق

ئويلاپ، ئاخىر بالاساغۇنلۇق «ھاكاۋۇر» يىگىت بىلەن كۆرۈ-
شۈش قارارىغا كەلدى. ئۇ، مەنزەرگە چىقىپ ــ چۈشكەندە بىرەر
قېتىممۇ دېرىزىگە قاراپ قويمىغان، ھەتتا ئايغى ئاستىغا تاشلان-
غان سۆيگۈ ياغلىقىنى ئېلىپ تۇرۇپمۇ، ئىگىسىنى ئىزدەپ باقمى-
غان يىگىتنى «ناھايىتى ھاكاۋۇر بولسا كېرەك» دەپ ئويلاپ
قالغانىدى.

زاۋال ۋاقتى ئۆتۈپ، كەچكى شەپەقنىڭ ئالتۇن شولىسى
دېرىزىدىن يىتكەندە، دىلدار شام نامىزىنى ئۆتەپ بولغانىدى.
«تەڭرىم، ھەۋۋا ئانامغا ئادەم ئاتامنى مەپتۇن قىلىپ ھۆر تۇر-
مۇشنى بەرپا قىلغان سەن ئۆزۈڭ، شېرىن بىلەن لەيلىنى بىر ــ
بىرىگە شەيدا قىلىپ، ئايرىۋەتكەنمۇ سەن ئۆزۈڭ. ئاجىزە قو-
لۇڭنى جۇرئەتلىك، ئىرادىلىك قىلغىن. ئۆزۈڭ تەقدىر ئەتكەن
قىسمەتنى ھېچكىم ئۆزگەرتەلمەيدۇ» دەپ مۇناجات قىلىپ جاي-
نامازنى يىغدى. قەندەلدىكى چىراغنى يورۇتۇپ كۆتۈرگىنىچە
ھويلىغا چىقتى. كۆڭلىدىن «ئانام ئاشخانىدا ئىكەن، قاچا ــ
قومۇچلارنى يىغىشتۇرۇۋاتسا كېرەك» دېگەن ئويى كېچىپ سۇ-
پۇرگىنى ئالدى ــ دە، تامغا يانداپ ياغاچتىن كۆركەم ياسالغان
توققۇز پايىلىق پەلەمپەيگە پۇت قويدى.

ئەمدى كۆتۈرۈلگەن ھىلال ئاينىڭ كۈمۈش نۇرى چۈش-
كەن مەنزەر ئۆيگە چىراغ يېقىلمىغاندەك قىلاتتى. دىلدار مەنزەر
ئۆيىنىڭ چىرايلىق ئىشىكى ئالدىدا توختىدى. يۈرىكى كۆپۈل-
دەپ سېلىپ كېتىۋاتاتتى. سۈرە «ۋاقىئە» نى تىلاۋەت قىلىۋات-
قان يۇسۇپنىڭ دەريا سۈيىنىڭ شارقىرىشىدەك يېقىملىق ئۈنى
ئىشتىلدى. ئاۋازى شۈنچىلىك لەرزان، شۈنچىلىك جەلپكار
ئىدى. «ئابام بولارنى بالىخانىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ ياخشى
قىلغانىكەن، ئەتراپ بەش قولدەك ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدى-
كەن» دېدى قىز ئىچىدە ھەر تەرەپكە كۆز يۈگۈرتۈپ. ئۈنىڭ
كۆيۈپ ياڭقۇنجاۋاتقان ۋۇجۇدى غەلىتە بولۇپ كېتىۋاتاتتى. قىز

ئىشكنى چەكمەكچى بولۇپ ئۇزاتقان قولنى يىغىۋالدى. چۇ-
شۇپ كەتمەكچى بولدىيۇ، غۇنچىدەك لەۋلىرىنى چىشلەپ تۇ-
رۇپ قالدى.

شەيدالىق شۇنداق بىر نازۇك تۇيغۇ بولسا كېرەك. ئادەم-
نىڭ شۇنچە كۆرۈشكۈسى كېلىپ تۇرۇقلۇقمۇ كۆرۈشەلمەي
پۇرسەتنى كەتكۈزۈپ قويىدىغان، سۆزلىشىشكە تەقەززا بولسىمۇ،
كۆڭلىدىكىنى ئىزھار قىلالمايدىغان ھالەتنى ئەنە شۇ تۇيغۇ
كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بۇ نېمىدېگەن ئۇز — ئۆزىنى قىيناش —
ھە!

جىسمانىي ئازابنىڭ ئەڭ دەھشەتلىكى ئاچ قويۇپ قىيناش.
روھىي ئازابنىڭ ئەڭ ھەسرەتلىكى ئىنتىزارلىق. ئاچلىقتىن قىي-
نالغان كىشى جاننى قولغا ئېلىپ بىسىمدارغا ئېتىلغاندەك،
ئىنتىزارلىق دەردىنى تارتقان ئاشىقمۇ جاندىن كېچىپ جانانىغا
يېتىشكە ئىنتىلىدۇ. بۇ ئىنتىلىش يا مۇرات بېغىدا ۋىسال تاپقۇ-
زىدۇ، يا جۇدالىق دەشتىدە ھالاك بولغۇزىدۇ. بۇنداق ئىرادىگە
كېلەلمىگەنلەر ئاشىق — مەشۇق ھېسابلانمايدۇ.

دىلدار ئەنە شۇنداق سېھىرلىك تۇيغۇنىڭ دەۋىتى بىلەن
قەتئىي ئىرادىگە كېلىپ ئىشىكنى چەكتى. جاۋاب بولمىغاندىن
كېيىن، ئىشكنى ئاستا ئېچىپ ئۆيگە كىردى. بېھى، ئالمىنىڭ
خۇشبۇيى دىمىقىغا گۈپپىدە ئۇرۇلدى.

ھويلىنىڭ غەربىدىكى شالاسۇنلۇق ساراي ئۆينىڭ ئۇستى-
گە كىچىك پېشايۋان چىقىرىپ سېلىنغان بۇ ئۆينى ئائىلىدىكى
ھەممەيلەن ئاددىيلا «بالىخانا» دېيىشسىمۇ، مېھمانلار ئالدىدا
«مەنزەر» دەپ ئاتاپ ئەتىۋارلىشاتتى. دېمىسىمۇ قەشقەر شەھە-
رىدە بۇنداق ئازادە بالىخانىسى بار ئائىلىلەر ساناقلىق ئىدى.
بەكتاش جالالىدىن ئاتىسىدىن قالغان بۇ قەدىم جاينى كېڭەيتىپ
ياسىغاندا، بالىخانا سېلىشقا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەنىدى. بىدە،
سامان قويۇش ئۈچۈن ئەمەس، ياز كۈنلىرى ھاۋالىنىش، قاراپ

نەزەر سەيلىسى قىلىش ئۈچۈن، قىش كۈنى قازىنقىدا مېۋىلەرنى شاختىن ئۈزۈلگەن پېتى ساقلاش ئۈچۈن چوڭ، كۆركەم ئىككى ئېغىز قىلىپ سالدۇرغانىدى. بالىخانىنىڭ ھويلىغا قارايدىغان تېمىغا ئىككى دېرىزە قويۇلغانىدى. قالغان تاملىرىغا چىرايلىق نەقىشلەنگەن ئويۇق، تەكچىلەر چىقىرىلغان بولۇپ، تەتىللادىن زەدىۋال تۇتۇلغانىدى. يەركە سېلىنغان گۈللۈك، رەڭدار گىلەم ئۆينى بۆلەكچە چىرايلىق قىلىۋەتكەنىدى. ئويۇق ـ تەكچىلەركە تىزىۋېتىلگەن ئالما، ئانار، بېھىلەر بەجايىكى زىننەت بۇيۇملىرىدەك ياراشقانىدى.

دىلدار چىراغنى تەكچىگە قويدى. سۈپۈرگىنى تۇتقىنىچە، جايناماز ئۈستىدە قۇرئان تىلاۋەت قىلىۋاتقان يۇسۇپكە ئارقىسىدىن قاراپ، تاك شامىلىدا ئىرغاڭشىغان ئالمىنىڭ ياپرىقىدەك تىترەپ كەتتى...

بىرسىنىڭ كىرگىنىنى تۇيغان يۇسۇپ دۇئا قىلىپ قوپتى. ئۆرۈلۈپ، دەقىقە داۋام قىلغان تىكىلىش ئۇنى تەمتىرىتىپ قويدى. ئالدىدا زىلۋا قامىتىنى يېشىل رومال يوشۇرغان بىر قىز تۇراتتى. «بەگتاش جالالىدىن ئاغامنىڭ قىزى ئوخشىمامدۇ، ماڭا ياغلىق تاشلىغان مۇشۇ رەنا ئىكەن ـ دە، شۇ ئىكەن، كۆڭلۈم تۇيۇۋاتىدۇ...» دەپ ئويلىغان يۇسۇپ:

ــ ئولتۇرسىلا خانقىز، ئۆيدە تەنھا قېلىشىمنى ئەدەپسىزلىك دەپ قارىمىغايلا،ــ دېدى يۇسۇپ نەزىرىنى ئۇنىڭدىن يۆتكەپ.

ــ يوقسۇ، ئۇنداق قارىمىدىغان. بۇ مەنزەر ئۆينى سۈپۈرۈۋېتەي دەپ چىققۇىدىم. سىلىنىڭ بۇ يەردە ئىكەنلىكلىرىنى بىلمەپتىمەن،ــ دىلدارنىڭ ئۇنى ناھايىتى ھەسرەتلىك چىقتى،ــ ئۆزلىرىگە مالال كەلمىسە ئولتۇرسام بولامدۇ؟

بۇنى كۈتمىگەن يۇسۇپ ئارسالدى بولۇپ قېلىپ:

ــ ئولتۇرسىلا خانقىز، بۇ ئۆزلىرىنىڭ ئۆيىغۇ،ــ دېدى.

— رەھمەت، — دىلدار سىلىقلىق مەخمەل كۆرپىنىڭ چېتىگە تىزىنى قويدى، — بۈگۈن تەگرى نېسىپ قىلىپ سىلى بىلەن كۆرۈشۈپ قالدىم، — ئۇنىڭ ئۈنى ئاران ئاڭلىنغۇدەك بوش ئىدى، ئىزادىن شەلپەردەك قىزىرىپ كەتكەن چىرايىنى رومال سىرتىدىن يۈسۈپ كۆرەلمەي قالدى. قىز، يۈسۈپنىڭمۇ ئىزادىن قۇلاقلىرىغىچە قىزىرىپ كەتكىنىنى كۆرۈپ دادىللىشىپ سۆزىنى داۋام قىلدى، — تەگرىم پېقىرەنى ئويلىمىغان چاغدا، كۈتمىگەن جايدىن ئىشق بالاسىغا گىرىپتار قىلدى. بۈنىڭدىن شۇنىڭ ئۈچۈن مىننەتدارمەنكى، كۈتۈش، ئىنتىزارلىق ئىچىدە ئۆتكۈزگەن كۈنلىرىمدىن سىلىنىڭ قىلچە خەۋەرلىرى يوق. بۇ، ھاياتىمدا ئەڭ مەنىلىك ئۆتكەن كۈنلەر بولدى. ھالبۇكى، ئىسىم - شەرىپلىرىنى ماڭا بىلدۈرۈشنى خالاش - خالىماسلىقلىرىنى تېخى بىلمەيمەن.

— ئىسمىمنى بىلمەكچى بولسىلا، ئېيتىپ بېرەي. ئىسمىم يۈسۈپ، رەبھاندىنبەگنىڭ ئوغلى بولىمەن، — ئۆز تۈيغۇسىنىڭ توغرا چىققىنىدىن چۆچۈگەن يۈسۈپ جىم بولۇپ قالدى.

— پېقىرەنىڭ ئىسمىنى بىلىشنى خالامدىلا؟

يۈسۈپ دەرھال جاۋاب بەرمىدى. «خالايمەن» دېسە، ئۇنىڭغا مايىل ئىكەنلىكىنى بىلدۈرگەن بولاتتى. «خالىمايمەن» دېسە قىزنى رەنجىتىپ قوياتتى. شۇڭا:

— ئىسىملىرى گۈزەل ھەم مەنىلىك بولسا كېرەك، خانقىز، — دەپ قويدى.

— دىلدار...

— راستىنلا گۈزەل ھەم مەنىلىك ئىكەن.

دىلدار تېخىمۇ جىددىيلىشىپ سورىدى:

— ئۇردۇكەنتكە كېلىشتىكى مۇددىئالىرى نېمىكىن؟

— دوستلار بىلەن دىدار كۆرۈشۈش ۋە ئۆگىنىش.

— مۇددىئالىرىغا يەتكەنلا، يۇسۇپ؟

بۇ چاغقىچە ئۇنى ئاقىبرالا «بەگ» نى قوشماي ئىسمىنىلا ئاتاپ چاقىراتتى. دىلدارنىڭمۇ بەگنى قوشماي ئىسمىنىلا ئاتىغانلىقى ئۇنى تەسرلەندۈردى. «سەممىي، راستچىل، پەزىلەتلىك قىز ئىكەن، ئۇنى ھەرگىز رەنجىتىپ قويماي....» دەپ ئويلىدى يۇسۇپ.

— مۇددىئايىمغا تەگرىم يەتكۈزۈۋاتىدۇ، خانقىز.

دىلدارنىڭ چىرايى تۇتۇلدى.

— ئىسمىنى تىللىرىغا ئېلىشنى خالىمامدىلا، يۇسۇپ؟

— ياق، ئۇنداق ئەمەس، دىلدار، — دەرھال جاۋاب قايتۇردى يۇسۇپ، — ئەدەپسىزلىك بولمىسۇن دەپ ئىسمىلىردىنى ئاتىمىغانىدىم.

يۇسۇپ ئەقلىگە كەلگەندىن بېرى تۇنجى قېتىم يالغان سۆزلىدى. بۇ ئىختىيارسىز بولدى، قىزنى رەنجىتىپ قويماي دەپلا شۇنداق قىلدى. ئەسلىدە بولسا ئىسمىنى ئاتىغۇسى كەلمىگەنىدى. ئىسمىنى ئاتىسا ئۇمىدلەندۈرۈپ قويىدىغانلىقىنى چۈشىنىپ يېتىپ، چوڭ كىشىلەرگە ئوخشاش سىپايە ئاتالمىنى قوللانغانىدى. قىزنىڭ خاپا بولغانلىقىنى ئۇنىدىن بىلىپلا، رەنجىپ قالمىسۇن دەپ يالغان ئېيتىشقا مەجبۇر بولغانىدى.

— ھە، بىلدىم، سىلى بەك ئەدەپلىك ئىكەنلا، يۇسۇپ. مەن يۈزى ئېچىلمىغان بىر قىز بولساممۇ، كۆڭلۈمدىكىنى سىلىگە ئېيتىشتىن بۇرۇن، بىرقانچە سوئالىمغا جاۋاب بېرىشلىرىنى ئۆتۈنىمەن، — دىلدار سىنچى كۆزلىرى بىلەن يىگىتكە سەپسالدى. يۇسۇپنىڭ قىزغۇچ ئاق چىرايىدا ئەجەبلەنگەنلىك ئالامىتىدىن باشقا ئۆزگىرىش يوق ئىدى. «ئۆزىگە بىر دىلرەبا قىزنىڭ تەلمۈرگىنىنى سەزمىگەندەك ئولتۇرغىنىغا قارىغاندا، مەن سىققۇدەك جاي ئۇنىڭ كۆڭلىدە يوق ئىكەن. ئىلاھىم، بۇ ئويۇم يوققا چىققاي...»

— بولىدۇ، دىلدار، سورىسىلا، جاۋابىمدىن قانائەتلەندۈ-رەلىسەم خۇش بولاتتىم،— دېدى يۈسۈپ سەگەكلىشىپ.
خىيال يىپى ئۈزۈلگەن قىز مۇگدىنىپ سورىدى:
— بۇ بىۋاپا دۇنيادا سىلىنى ئەڭ قىزىقتۇرغان نەرسە نېمە؟
— بىلىك.
— ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان نەرسىلىرىچۇ؟
— بىلىك.
— سىلىنى ئۆزىگە ئەڭ مەپتۇن قىلغان، سىلىمۇ بەجان-دىل سۆيگەن نەرسە نېمە؟
— يەنىلا بىلىك.
— ھە...— دىلدار قاتتىق سىلىپ كېتىۋاتقان يۈرىكى-نىڭ دۈپۈلدىشىنى بىرئاز تىڭشاپ ئاندىن دېدى:
— بىلىككە مەنمۇ ئەسىر، بىلىك مېنىڭ مەشۇقۇم، خۇددى سىلىدەكلا بىلىكنى سۆيىمەن.
يۈسۈپنىڭ چىرايىدا تەبەسسۇم پەيدا بولدى.
— بىلىك مېنىڭمۇ مەشۇقۇم. ئۇنى ئالەمدىكى ئەڭ ساھىبجامال، ئەڭ خۇشخۇي، پەزىلەتلىك، لاتاپەتلىك پەرىگە ئوخشىتىپ ئىشقىدا كۆيىمەن. تېخى ۋىسالىغا يەتكىنىم يوق.
دىلدار ئۇلۇغ - كىچىك تىندى. ھىلھىلە رومال كۆپكەن-دەك بولدى. جىلىتكە قىسىپ تۇرغان كۆكرىكى بىر كۆتۈرۈلۈپ بىر پەسلەيتتى. يۈسۈپ قىزغا بىرەر قېتىممۇ تىكىلىپ قارىمىدى.
قىزنىڭ گۈل بەرگىدەك لەۋلىرى تىترەپ - تىترەپ ئېچىلدى.
— پېقىرەمۇ بىلىكنى ناھايىتى كېلىشكەن، كۆزلىرى ئوتتەك يېنىپ تۇرىدىغان مەرد - مەردانە بىر يىگىتكە ئوخشىتىمەن. يۈزلىگەن كىتابلارنى كۆرگەن بولساممۇ، دىدارىغا قانغى-نىم يوق.

«نېمىشقا بىلىكنى گۈزەل قىزغا ئوخشىتىپ ئۇنداق تەرىپ-
لەپ كەتكەندىمەن؟ دىلدارمۇ بىلىكنى يىگىتكە ئوخشىتىپ
مېنى لال قىلىپ قويدى. بوش قىز ئەمەس ئىكەن....»

— ئىككىمىزنىڭ قىزىقىدىغىنىمىز، ياخشى كۆرىدىغىنىد-
مىز، سۆيگۈنىمىز ئوخشاش ئىكەن، يۇسۇپ. ئېيتسىلا، بىلىك
ۋىسالىغا يېتىشتىن مۇرادلىرى نېمە؟— دىلدارنىڭ بۇ سوئالى
ئۇنىڭ خىيالىنى بۆلۈۋەتتى.

— ئەلگە ئاسايىشلىق بەخش ئېتىش.

— ئائىلىلىرىڭىزچۇ؟

— ئەل ئاسايىشلىق تاپسا، ئائىلەم ئەمىنلىككە ئېرىشىدۇ
ئەمەسمۇ؟

دىلدار جىمىپ كەتتى. يۇسۇپ «بۇ قىز يەنە قانداق
سوئاللارنى سورار؟» دەپ كۆزلىرىنى يەردىن ئالماي سۈكۈت
قىلدى. قىزنىڭ كۆڭلىدىكىنى ئوچۇق ئېيتالماي، باشقا
نەرسىلەرگە ئىما قىلىش ئارقىلىق بىلدۈرۈۋاتقان-
لىقىنى ئۇ بىلگەندى.

يۇسۇپ زۇۋان سۈرمىگەندىن كېيىن دىلدار ئۆزى ئېغىز
ئاچتى:

— سىلى ئەتكەن ساچىيە مەدرىسكە ماڭغاندا دېرىزى-
دىن قاراپ قالغانىدىم. خۇشال كېتىپ ئۇيغا چۆمگەن ھالدا
يېنىپ كەلدىلە. سىلىنى نېمە مەيۈسلەندۈرۈپ قويدى، كۆڭۈل-
لىرىگە كەلگۈدەك بىر ئىش بولمىغاندۇ؟ بۇنىڭدىكى سەۋەبنى
بىلىشكە تەقەززا بولغان قىزغا تەسىراتلىرىنى سۆزلەپ بەرگەن
بولسىلا.

قىزنىڭ بۇ ئۆتۈنۈشىدىن بىلدىكى، ياغلىقنى تاشلىغان قىز
باشقا بىرسى ئەمەس، دىلدار. بۇ خىيال ئىلكىدە جىددىيلەشكەن
يۇسۇپ دېدى:

— مەدرىسىدە مەيۈسلىنىدىغان، كۆڭلۈمگە كېلىدىغان

ئىش سادىر بولمىدى، دىلدار. لېكىن ئويلىنىپ قالغىنىم راست. قۇزئوردۇدىكى چېغىمدا، ساچىيە مەدرىسىنى ۋە ئۇنىڭ ئاتاقلىق مۇدەررىسلىرى توغرىسىدا ئۇستازىمدىن ئاڭلاپ، بېرىپ بىر كۆرۈشنى ئارزۇ قىلغانىدىم. بۈگۈن تەڭرىم تىلىكىمگە يەتكۈزدى، بۇنىڭ ئۈچۈن ئىمىشقا مەيۇسلىنەي.

— ئۇستازلار، تالىپلار بىلەن ھەمسۆھبەت بولغانىلا؟

— ئەلۋەتتە، ئارزۇيۇممۇ شۇ تۇرسا،— يۇسۇپ ئېچىلىپ سۆزلىدى،— بىلىم بۇلىقى بولغان ساچىيە مەدرىسىنى كۆردۈم. ئۇستازلار، تالىپلار بىلەن دىدار كۆرۈشۈپلا قالماي، ئەبۇ ھەسەن تېكىن، مەھمۇت تېكىن قاتارلىق بىلىم تەھسىل قىلىۋاتقان شاھزادىلەر بىلەنمۇ تونۇشتۇم. ئۇستاز ھۈسەيىن ئىبنى خەلەپ، مۇھەممەد بىننى ئەل كاشغەرى قاتارلىق ئالىملار بىلەن ھەمسۆھبەتتە بولۇشقا، ئالەمنىڭ يارىتىلىشى ۋە تەرەققىياتى توغرىسىدىكى پەلسەپە دەرسىنى ئاڭلاشقا مۇيەسسەر بولدۇم. ئۇستاز ھۈسەيىن ئىبنى خەلەپنىڭ «جاھان چوڭ بولغان بىلەن، ئىزدەنگەن ئادەم ئۈچۈن ئۇنى بىلمەك تەس ئەمەس. ئادەم كىچىك بولغان بىلەن، ئۆز — ئۆزىنى تونۇماق، بىر — بىرىنى چۈشەنمەك ئاسان ئەمەس» دېگەن سۆزى مېنى ئويلاندۇرۇپ قويدى. بۇ ھەقتىكى بىلىمىمنىڭ ناھايىتى ئازلىقىنى ھېس قىلدىم. مۇشۇ ئوي بىلەن يېنىپ كەلگەنىدىم. سىلى كۆرۈپلا، لېكىن خاپا ئەمەس ئىدىم.

— ئەمدى بىلدىم. بۈگۈن سىلى ئۈچۈن مەنىلىك ئۆتكەن بىر كۈن بولۇپتۇ. ماڭىمۇ ھەسرەتلىك بىر كۈن بولدى،— دىلدار ئۇھ تارتتى، كۆز يېشىنى سۈرتۈپ سورىدى،— جان پىدا غوجام بىلەن ئىلمىي ئاتايى غوجام توغرۇلۇقمۇ پاراڭ بولغاندۇ؟

— ياق.

— ئوردۇكەنتتە بولغان ھەرقانداق سورۇندا، بۇ ئىككى

ئەزىمەتنىڭ كېپى بولماي قالمايتتى، بۈگۈن ئەجەب كېپى بول-
ماپتىغۇ؟

— بۇنى بىلمىدىم، بەلكىم ۋاقىت يار بەرمىگەن بولسا كېرەك. قايتىدىغان ۋاقتىمىزدا ئۇستاز ھۈسسىين ئىبنى خەلەپ ئەسكىسادىكى بېغىغا چايغا تەكلىپ قىلدى. جۇمە كۈنى چىقىدىغان بولدۇق.

— تازا ياخشى بولۇپتۇ، يۈسۈپ، سىلى بۇ ئىككى ئەزىمەتنىڭ قەبرىسىنى كۆرىدىغان بولۇپتىلا.

— بۇ نېمە دېگەنلىرى، دىلدار، بۇ ئىككى ئەزىمەت زادى كىم؟ — يۈسۈپنىڭ كۆزلىرى يېشىل رومالغا ئورالغان قىزغا تىكىلدى.

— بۇ ئىككى ئەزىمەت ھۈسسىين ئىبنى خەلەپ ھەزرەتلىرىنىڭ ئوغۇللىرى. ئۇلارنىڭ جەسىتى باغقا دەپنە قىلىنغان، دېمەكچى بولغىنىم شۇ. سىلى باغقا چىققان كۈنى بۇ توغرۇلۇق سۆزلەپ بېرىشنى ئۇستازدىن ئۆتۈنسىلە. ئۇلارنىڭ شانلىق ھاياتىنى ئۈلگە قىلىشقا ئەرزىيدۇ. بىزگىمۇ ئۇستاز ئۆزى سۆزلەپ بەرگەن.

— ھە، چۈشەندىم، دىلدار. ئەلۋەتتە بۇ ئىككى ئەزىمەت توغرۇلۇق سۆزلەپ بېرىشنى ئۆتۈنىمەن. ئەجەبكى، سىلىمۇ ئۇستازدىن ئاڭلىغانمۇ؟

يۈسۈپ تەئەججۇپ ئىلكىدە قىزغا ئىككىنچى قېتىم باقتى. ئەپسۇس، رومال ئىچىدىن رەنانىڭ چىرايىنى كۆرۈشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ھالبۇكى، دىلدار يۈسۈپنىڭ ئۆزىگە قارىغانلىقىنى كۆرۈپ، يۈزىنى ئاچمىغان بىلەن كۆڭۈل دېرىزىسىنى ئېچىۋەتتى. نازۇك ئۈنى شامالدا يەلپۈنگەن پەردىدەك تىترەپ چىقتى:

— پېقىر، يەتتە يېشىمدىن ئون ئۈچ يېشىمغىچە مەۋلانا ھۈسسىين ئىبنى خەلەپتە ئوقۇغانىدىم. نۇرغۇن قىزلارنى بېغىدا ئوقۇتاتتى. ئۇ چاغدا چوڭ ئوغلىنىڭلا قەبرىسى بار ئىدى، كېيىن

بۇ قەبرە ئىككى بولدى. بىزگە ئىككى ئوغلىنىڭ ئۆلۈمى توغرۇ-لۇق سۆزلەپ بەرگەن. ئاڭلاپ نەچچە كۈنگىچە كۆز يېشىم قۇرۇمىغان، ھەر نامىزىمدا ئۇلارنىڭ روھىغا دۇئا قىلىمەن.

قىز ئۆزىنى تۇتۇۋالالماي كۆز يېشى قىلدى.

— يىغلىمىسىلا، دىلدار، ئۇلارنىڭ روھى ئازاب - لانمىسۇن،— يۈسۈپ تەسەللى بەردى. ئىككى ئەزىمەتنىڭ قانداق ۋاپات بولغانلىقى توغرۇلۇق سورىغۇسى كەلدىيۇ، قىز-نىڭ ھەسرىتىنى كۈچەيتىۋەتمەي، دەپ ئېغىز ئاچمىدى.

ئۆيىنى جىمجىتلىق باستى. دىلدار ئۈنسىز ئۇزاق يىغلىدى. ئۇ، ئۆلۈپ كەتكەن ئىككى ئەزىمەت ئۈچۈن يىغلاپلا قالماي، ئۆزى ئۈچۈنمۇ، يۈسۈپ ئۈچۈنمۇ يىغلىدى. ئۇنىڭغا كۆڭلىنى قانداق ئىزھار قىلسا بولارئىكىن؟ يۈسۈپ بىرەر ئېغىز گېپىدىمۇ دىلدارغا مايىل ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ باقمىسا، قىز قانداقمۇ «مەن سىلىنى ياخشى كۆرۈپ قالدىم» دېيەلىسۇن؟

يۈسۈپ قىزنىڭ ئۆز ئىشقىدا پۇچىلىنىۋاتقانلىقىنى بىلىپ بولغانىدى. بۇ توغرۇلۇق ئۇنىڭ ئېغىز ئاچماسلىقىنى ئارزۇ قىلىپ ئولتۇراتتى. ئاللىبۇرۇن بىر قارارغا كېلىپ بولغان دىلدار، كۆز يېشىنى سۈرتۈۋېتىپ يەنە سورىدى:

— سىلى بالا - چاقىلىق بولغانمۇ، يۈسۈپ؟

— ياق، تېخى...

— ئادەم ئاتا - ھەۋۋا ئانىغا، يۈسۈپ - زۇلەيخاغا، لەيلى - مەجنۇنغا تەڭرى ئاتا قىلغان نەرسىنىڭ نېمە ئىكەنلى-كىنى ماڭا ئېيتىپ بېرەمدىلا؟

— ئۇ مۇھەببەت،— دېدى يۈسۈپ تەمكىن ھالدا،— ئىنساننىڭ ئىرادىسىگە بويسۇنمايدىغان سېھرىلىك ياخشى كۆ-رۈش تۇيغۇسى — مۇھەببەت.

— مۇھەببەت نېمىشقا ئىرادىگە بويسۇنمايدۇ؟

— ئەگەر تەڭرى مۇھەببەتنى بەندىسىنىڭ ئىرادىسىگە

بويسۇنىدىغان قىلىپ ئاتا قىلغان بولسا، ئىككىمىزنىڭ قەدرى-قىممىتى، ھاياتىنىڭ ھالاۋىتى بولمايتتى.

— توغرا دېدىڭىز، يۇسۇپ. سىلىدىمۇ مۇھەببەت بولغانمۇ؟

يىگىت مەڭدەپ قالدى. ئۇ بۇ چاققىچە ئۇستازىنىڭ ئالدىدىمۇ سورىغان سوئالغا جاۋاب بېرەلمەي بۇنداق ئارىسالدى بولۇپ تۇرۇپ قالمىغانىدى.

— بولدى، خىجىل بولمىسىلا يۇسۇپ، سوئالىمنى قايتۇرۇۋالدىم.

يۇسۇپ ئاي يورۇقى چۈشكەن دېرىزىدىن كۆزىنى ئېلىپ قىزغا قارىدى:

— سوئاللىرىغا جاۋاب بېرىمەن، دىلدار. ئەگەر ماڭىمۇ مۇھەببەت ئاتا قىلغان..

دىلدار رومال ئىچىدىن يۇسۇپكە تەلمۈردى:

— كۆڭۈل سارايلىرىدىكى مۇھەببەتنى كىمگە بېغىشلىغانلىرىنى پىقىرەگە ئېيتىپ بېرەمدىلا؟

— نېمىشقا بۇنى بىلگىلىرى كېلىپ قالدى؟

— سىلىگە بەخت تىلەش ئۈچۈن، — قىزنىڭ يىغلامسىرىغان ئۈنى ناھايىتى ھەسرەتلىك چىقتى.

ئەمدى گەپنى ئۇچۇق قىلمىسا، قىزنى ئازابلاپ قويىدىغانلىقىنى بىلگەن يۇسۇپ، كۆڭۈل قېتىدىكى سىرىنى ئاشكارىلىدى:

— مەن پاك مۇھەببىتىمنى قوزئوردۇلۇق بىر قىزغا بېغىشلىغان.

بېشىغا تۇيۇقسىز مۆلدۈر چۈشكەندەك ئەندىكىپ كەتكەن دىلدار گەپ قىلماي جىمىپ كەتتى. خېلى ۋاقىتتىن كېيىن يەنە ئېغىز ئاچتى:

— ئۇ قىزنىڭ ۋاپادار ئىكەنلىكىگە ئىشەنچ قىلالامدىلا؟

— ئىشەنچىم كامىل.
— شۇنچە چىرايلىقمۇ؟
— جامالىلا ئەمەس، كۆڭلىمۇ شۇنچىلىك.
— زۆھرە يۇلتۇزىدەكمۇ؟
— يۇلتۇز ئاسماندا، ئىنسان يەردە تۇرسا، قانداقمۇ ئارىسىدا ئوخشاشلىق بولسۇن؟
— زۆھرە يۇلتۇزىنىڭ ئەسلىدە بىر قىز ئىكەنلىكىنى بىلمەمدىلا، يۇسۇپ؟
— نېمە؟ زۆھرە يۇلتۇزىنى قىز دەمدىلا؟ — يىگىت ھەيرانلىق ئىلكىدە قىزغا قارىدى. قارىدىيۇ، ئۆز جامالىنى توسۇۋالغان يېشىل رومالغا كەشتىلەنگەن قىزىل گۈلنى كۆردى...
— زۆھرە يۇلتۇزى راستىنلا بىر قىز ئىكەن، — قىزنىڭ ئۈندىكى ھەسرەتلىك سادا يوقىلىپ، كاككۇك ئاۋازىدەك يېقىملىق ياڭرىدى، — بۇ رىۋايەتنى مەۋلانا ھۈسەين ئىبنى خەلەپ ھەزرەتلىرىنىڭ رەپىقىسى ئۇستازىم خەيرىنىسا ئاغىچا ئېيتىپ بەرگەن، — دىلدار ئۆزىنىڭ بىر نامەھرەم يىگىت يېنىدا ئولتۇرغانلىقىنى، كۈندۈز ئەمەس، كېچە ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇپ قالغاندەك باشلىدى، — زۆھرە سودىگەرنىڭ يالغۇز قىزى ئىكەن. بىر كۈنى يولدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان بىر شاھزادە ئۆگزىدە چاچ تاراۋاتقان زۆھرەنى كۆرۈپ قاپتۇ - دە، ۋۇجۇدىغا ئىشق ئوتى تۇتىشىپ تۇرالماي ھويلىغا كىرىپتۇ. قىزمۇ بۇ تېمەن، چىرايلىق شاھزادىنى ياخشى كۆرۈپ قاپتۇ. شاھزادە كۈندە بىر تەلەڭگە تىللا ئېلىپ كېلىپ قىزنى كۆرۈپ كېتىدىكەن. قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى تېزلا بىيىپ كېتىپتۇ. بىر كۈنى كەچتە شاھزادە ئىككى تەلەڭگە تىللا ئېلىپ كەپتۇ ۋە قىزنىڭ ئاتا - ئانىسىنىڭ ئالدىغا قويۇپ، قونۇپ قالىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپتۇ. ئاتا - ئانا ماقۇل بولۇپ، قىزنىڭ ھۇجرىسىغا كىرگۈزۈپ قويۇپتۇ. زۆھرە،

ئۆزلىرىنىڭ نىكاھى بولماي تۇرۇپ بىر ئۆيدە تۇرسا گۇناھ بولىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، شاھزادىنى دەرھال چىقىپ كېتىشكە ئۈندەپتۇ. شاھزادە ئىشىكنى چىڭ تاقاپ قويۇپ، ئەمدى ئايرىلسا چىداپ تۇرالمايدىغانلىقىنى، بۈگۈن كېچە ۋەسلىدىن بەھرىمەن قىلىشنى ئۆتۈنۈپ يىغىلاپ كېلىپتۇ.

«پېقىرەنى قىز قىلىپ ياراتقان ئۇلۇغ تەڭرىم، مەن شاھزادىنى ھەقىقەتەن ياخشى كۆرىمەن. ئۇ ناھايىتى مەرد ۋە سۆيۈملۈك. لېكىن نىكاھ بولماي تۇرۇپ بىر ئۆيدە تۇرۇشنى خالىمايمەن. سېنىڭ رىزالىقىڭنى تىلەپ بۇ ئىرادىگە كەلدىم. گۇناھ قىلىشتىن ئۆزۈڭ ساقلاپ ماڭا نىجاتلىق بەرگىن...» دەپ نىدا قىلغان ساپ دىل قىزنىڭ دۇئاسىنى خۇدا ئىجابەت قىلىپتۇ. پەرىشتە ئەۋەتىپ، ئۆيىنىڭ تۈڭلۈكىدىن قىزنى ئاسمانغا ئېلىپ چىقىپتۇ ۋە يۇلتۇز قىلىپ قويۇپتۇ. بۇ زۆھرە يۇلتۇزى پاك ۋۇجۇدىدىن ھەركېچىسى دۇنياغا سۆيگۈ نۇرلىرىنى چاچىدىكەن... باياتىن بۇ رىۋايەت ئېسىمگە چۈشۈپ، ھەربىرلىرى ئوردۇكەنتكە كەلمەستىن بۇرۇنقى ھالىتىمگە كېلىپ قالدىم. ئەمدى سىلىگە ئەرزىمىگەن چېھرىمنى بىر كۆرسىتىپ قوياي، — دىلدار رومالنى قايرىدى.

يۇسۇپ تىزىغا قويۇۋالغان قوللىرىدىن كۆزىنى ئالالمىدى. ئۇ بېشىنى كۆتۈرگەندە، دىلدار ئىشىك سىرتىغا چىقىپ بولغانىدى. پەقەت قىزنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى:

— خەير — خوش يۇسۇپ، ئەلۋىدا...

ئون سەككىزىنچى باب

باغدىكى قوش قەبرە

1

يۇسۇپ كېچىچە ئۇخلىمىدى. تۈن يېرىم بولغاندا قايتىپ كەلگەن رەيھانىدىن ئوغلىنىڭ ئويغاق ئىكەنلىكىنى تۇيغان بولسىمۇ، ئارامىنى بۇزۇپ قويماي، دەپ قەشقەردىكى بىر قىسىم دوكار تىجارەتچىلەر بىلەن تۈزگەن سودا توختاملىرى توغرۇلۇق سۆزلەپ بېرىشنى كېيىنكە قالدۇرۇپ يېتىپلا ئۇيقۇغا كەتتى.

«دىلدار ئاجايىپ ئەقىللىق، سەزگۈر قىز ئىكەن. ئۇ ئۈمىدسىزلەنمىدى، مېنىمۇ تەڭلىكتە قويمىدى، تەقدىرگە تەن بېرىپ ھىجران ئازابىدىن ئۆزىنى قۇتقۇزدى. مۇبادا مەن ئۆزۈمنى تۇتۇۋالالماي، كۆڭۈلنىڭ كەينىگە كىرىپ، يۈزىنى ئاچقاندا جامالىغا قارىغان بولسام، پاك سۆيگۈمگە داغ چۈشۈرگەن بولاتتىم، جامالىغا قارىمىغانلىقىم كۆڭلىنى زېدە قىلىپ، ئۇنى ئىشق بالاسىدىن، پىقىرنىمۇ ھاۋايى ھەۋەسنىڭ كەيپ - ساپاسىدىن قۇتۇلدۇردى. ئەمدى مەڭگۈ يۈز كۆرۈشمەسلىكىمىز مۇمكىن، ياغلىقىمۇ مەڭگۈلۈك خاتىرە بولۇپ قالغۇسى...»

يۇسۇپنىڭ بۇ خىيالى توغرا چىقتى. ئۇ، ئەتىگەندە ئاتىسى بىلەن چاي ئىچىپ ھويلىغا چۈشكەندە، ئايۋان دېرىزىسىدىن ھەر كۈنى تەلمۈرىدىغان دىلدارنىڭ قارىسىمۇ كۆرۈنمىدى. يۇسۇپ ئىشىكتىن چىققۇچە دېرىزىگە كۆز سېلىپ ماڭدى:

«دىلدار قىز زۆھرەدەك ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈپ يۇلتۇزغا ئايلىنىپ قالغانمىدۇ؟...»

ئۇ يۇلتۇزغا ئايلىنىپ كەتمىگەنىدى. ئۇز ھۇجرىسىدا ئىبن سىنانىڭ «كىتابۇل ھىدايە»[1] دېگەن ئەسىرىنى ئوقۇپ ئولتۇ-راتتى...

رەبھانىدىن ئوغلىنى تاۋار، كىمخاب، ئەتلەس كەبى يىپەك رەخت ساتىدىغان رەستىنى ئايلاندۇردى. مىسىر شايىسى، سە-مەرقەنت، بۇخارا بەقەسەملىرى، چاڭئەن كىمخابلىرى، ئىران گىلەملىرى، رىمنىڭ يىپەك رەختلىرى، قەشقەر شايىلىرى تولۇپ كەتكەن كاتتا رەستىدە خېرىدار ئاز ئەمەس ئىدى. يۇسۇپ قەشقەرلىق سودىگەرلەرنىڭ سىپايە، تەۋەززۇلۇق ئىكەنلىكىگە دىققەت قىلدى ۋە ئاتىسىنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن بىرقانچە مەشھۇر زەردار بىلەن ھەمسۆھبەتتە بولدى. ئۇ يەردىن زەرگەر بازىرىغا كەلدى. خىلمۇخىل شەكىلدە نەپىس ياسالغان زىرە، سۆكە، ھالقا، زەنجىرلىك زۇننار، ئۈزۈك، بىلەزۈك قاتارلىق ئالتۇن، كۈمۈشتىن ياسالغان زىبۇزىننەتلەر كۆزنىڭ يېغىنى يەيتتى. يۇسۇپ، دادىسى ئاجايىپ چىرايلىق ياسالغان بىر كۈ-مۈش رىيىلنى كۆرۈۋاتقاندا، ياقۇت كۆز قويۇلغان زۇننار سېتىۋېلىپ، شايى يەكتىكىنىڭ قويۇن يانچۇقىغا سېلىپ قويدى.

ۋاڭ ـ چۇڭ، سۈرەنلىك بولغان مىسكەر بازىرىمۇ يۇسۇپ-نىڭ دىققەت ـ نەزىرىنى تارتتى. ساپ مىستىن ياسالغان ئاپتۇۋا، چىلاپچا، چۆگۈن ـ چەينەكلەر ھەممە دۇكانلارنىڭ ئۈچى ـ سىرتىغا تىزىۋېتىلگەنىدى. قۇيما چۆگۈن ـ قازان، ئۈچ پۇتلۇق داڭقان، چوڭ داشلارمۇ بۇ بازارنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتى ئىدى. رەبھانىدىن بىرقانچە جۈپ ئاپتۇۋا ـ چىلاپ-چا، چۆگۈن ئېلىپ خىزمەتچىلىرىدىن بەگتاش جالالىدىن ئۆيدە-

---

[1] «كىتابۇل ھىدايە» ـــ «توغرا يول كۆرسىتىدىغان كىتاب».

كه ئەۋەتتۈەتتى.

پىچاق بازىرى قەشقەر بازارلىرى ئىچىدە خېرىدارلىق ئا-ۋات بازار ئىدى. بولقا، بازغانلارنىڭ ساداسى ئاڭلىنىپ تۇرغان پىچاق بازىرىغا قەدەم قويغان يۇسۇپنىڭ نەزىرى دۇكاندىكى ئىلغۇچلارغا ئېسىپ قويۇلغان بىر بىسلىق، ئىككى بىسلىق قىلىچ، خەنجەرلەر، ئۇزۇن ساپلىق شەمشەر قادالغان نەيزىلەر، بەش قىرلىق، ئۈچ قىرلىق تۆمۈر ئۇمۇتلار، چويۇندىن ياسالغان تىكەن چوماقلىق گۈرزىلەر، ئەگرى، تۈز بىسلىق خىلمۇخىل شەكىلدىكى پىچاقلار، يا ئوقلىرى، جادۇ، پالتا، كەكلەر، ئارا شەكىللىك جەڭ قورالى، ساداق، قالقانلارغا چۈشكەندە يۈرىكى ئويناپ كەتتى. ئۇ قەشقەرنىڭ ھۈنەرۋەن ـ كاسىپلىرىغا ئاپىرىن ئوقۇپ، بىرقانچە خەنجەر، پىچاق، ياقۇت كۆز قويۇلغان كۆ-مۈش ساپلىق قەلەمتىراچ سېتىۋالدى. رەبھانىدىن مىڭ جۈپ قىلىچ، خەنجەر، ئون مىڭ تال يا ئوقى ۋە يەنە خېلى كۆپ ساندا گۈرزە، ئۇمۇتلارنى بۇيرۇتتى. تۆمۈر، پولات دۇبۇلغا، سىم تورلۇق، زەنجىرلىك، پولات تاختىلىق قالقان ـ ساۋۇتلارمۇ بۇ بازاردا سېتىلاتتى. رەبھانىدىن ئوغلىغا پولات تاختىلىق ساۋۇت ـ قالقان سېتىۋالدى.

ئۇلار چۈشتىمۇ ئۆيگە قايتمىدى. كۆن قىيام بولغاندا دوپپا بازىرىدىكى ئاشخانىدا تاماق يېدى، شۇ يەردىكى مەسچىتتە پېشىن نامىزىنى ئوقۇدى.

بادام دوپپا، چىمەن دوپپا، گىلەم دوپپا، مەنچۇ دوپپا، مەرۋايىت دوپپا، مارجان دوپپا، جىيەك قاداق ئاق دوپپا، شاپاق دوپپىلار ئۈستى ـ ئۈستىگە دەستىلەپ قويۇلغان دۇكانلاردىن كۆزىنى ئالماي كېتىۋاتقان يۇسۇپ دادىسىغا دەپ ئائىلىدىكى ھەممەيلەنگە بىردىن دوپپا ئالغۇزدى. ئۇ، ئۇستازىمىنىڭ قىزىغا ئالغاچ بارىمەن، دەپ يەنە بىر مەرۋايىت دوپپا ئالدى. ئالغان نەرسىلەرنى ئۆيگە ئەۋەتتۈەتىپ، نەپىس ئەسۋابلار بازىرىغا كې-

لىشتى. چىرايلىق ياسالغان ئۇد، تەمبۇر، نەي، ساتار، داپ، دۇمباق، ناغرا ـ سۇناي، بۇغرا ـ كانايلار خىردارلارنى جەلپ قىلغانىدى. يۇسۇپ بىر نەي ئالدى. ئۇ، ئۇد، تەمبۇر چېلىشنىمۇ بىلەتتى.

ئۇلار قاسقان بازىرىدىكى مەسچىتتە نامازدىگەرنى ئوقۇپ ئۆيگە قايتىشتى.

ــ ئوھۇ، نېماندا ق ئېسىل چالغۇ ئەسۋابلىرى بۇ. جاناب- لىرى بازاردىن ئېلىپ ئەۋەتكەن نەرسىلەر بىلەن ئامبار توشۇپ كەتتى. قارىغاندا، كېيىنكى تەرەددۇت قىلىشىۋاتقان ئوخشىمامدۇ؟ ــ دېدى بەگتاش جالالىدىن رەبھانىدىنىڭ قولى- دىن تەمبۇرنى ئېلىپ.

ــ ئۇردۇكەنتكە كەلگىنىمىزگە ئىككى ئاي بولۇپ قالدى. دېگەنلىرى توغرا، بىز قايتماقچى بولۇۋاتىمىز، ــ رەبھانىدىن جاۋاب بېرىپ، بەگتاش جالالىدىنىنىڭ باشلىشى بىلەن مېھمانخا- نىغا كىرىپ ئولتۇردى.

ــ سوۋغاتلارنى سىلى ئالمىسىلىرىمۇ بىز ئېلىپ بېرەت- تۇق. شۇنچە كۆپ نەرسىلەرنى ئېلىپ كەلگەن يەردە، بۇنچى- لىك سوۋغا ـ سالام بىلەن ئۇزاتمىساق بولامدۇ؟ يەنە بىر ـ ئىككى ئاي تۇرۇشسىلا بولاتتى. يۇسۇپ بالام، سىلى تۇرۇشنى خالىمامدىلا؟

ــ مېنىڭ كەتكۈم يوق، بەگتاش ئاغا. ئەمما ئانامنى سېغىندىم. بوۋام، موماملارمۇ ياشىنىپ قالغاچقا، يېنىدا بولۇشى- مىزنى ئىستەيدۇ، ــ دېدى يۇسۇپ ئاق كۆڭۈللۈك بىلەن.

ــ ئەتە ئۇستاز ھۇسەين ئىبنى خەلەپ ھەزرەتلىرىنىڭ يېنىغا چىقىپ كىرىپ، بۇغرا قاراخان بىلەن خوشلىشىۋالساق، ھايال بولماي يولغا چىقىمىز. ھېلىمۇ ئۇزلىرىنى كۆپ ئاۋارە قىلدۇق، ئوكا.

ــ بۇنىڭغا نېمىمۇ دېيەلەيمەن. جانابلىرىنى بەگ-

يۈسۈپ بىلەن ئاران بىر كەلگەندە ئۇزۇنراق تۇرار، دەپ ئويلىغاندىم، — بەكتاش جالالىدىن مەيۈسلەنگەندەك بولۇپ ساقلىنى سىيپاپ قويىدى.

رەبھانىدىن ئەتىسى ئەتىگەندىلا يۈسۈپ بىلەن ئاتقا مىنىپ ئىبنى خەلەپنىڭ بېغىغا چىقتى. ئالىم خۇشال كۆتۈۋالدى. تۈنۈگۈن كەچ ياتار چاغدا ئوغلىنىڭ دېگەنلىرىنى ئېسىدە تۇتقان رەبھانىدىن، ئىشىكتىن كىرگىنىچە، ئالما دەرەخلىرى سايە تاشلىغان خىلۋەت يول بىلەن ئۆيلەرنى يانداپ مېڭىپ، باغنىڭ ئوتتۇرىسىدا چوقچىيىپ تۇرغان قوش قەبرە يېنىغا كېلىپ توختىدى. گىلەم جايىناماز ئۈستىدە ئىككى رەكەتتىن نەپلە ناماز ئوقۇشتى. يۈسۈپ سۈرە «تابارەك» نى تىلاۋەت قىلدى. رەبھانىدىن دۇئاغا قول كۆتۈردى. شۇ چاغدا ئىشىكتىن كىرگەن ئەبۇ ھەسەن تىكىن بىلەن مەھمۇت تىكىنمۇ ئۇدۇل كېلىپ ئۇلار بىلەن كۆرۈشتى ۋە قەبرە ئالدىدا يۈكۈنۈپ تىلاۋەت قىلغاندىن كېيىن ئورنىدىن تۇرۇشتى.

«باغقا چىققان ھەممىلا ئادەم ئاۋۋال بۇ قەبرىلەرنىڭ ئالدىدا قۇرئان تىلاۋەت قىلىدىكەن — دە، دىلدار قىز شۇڭا تاپىلاپتىكەن. بۇ ئىككى ئەزىمەتنىڭ ياشلا كېتىپ قېلىشىدا نېمە ھېكمەت باردۇ؟» يۈسۈپ ئويلاپ تۇرۇۋىدى، مەھمۇت تىكىن:

— يۈسۈپ ئاكا، تۈنۈگۈن مەدرىسىگە كەلمىدىڭىزغۇ. ئۇستاز ھەزرىتى فارابىنىڭ ئىلمىي ئەمگەكلىرى توغرىسىدا ناھايىتى قىزغىن مۇنازىرە بولدى، — دېدى. «شاھزادە مېنى ئۇنتۇپ قالماپتۇ، سەممىي ئىكەن» دەپ ئويلىغان يۈسۈپنىڭ روھى بىردىن كۆتۈرۈلۈپ قالدى. ئەمما تۈنۈگۈن مەدرىسىگە بارالمىغىنى ئۈچۈن بەك ئەپسۇسلاندى.

— ئىنىم، پېقىرنى غەپلەت بېسىپ، ئاتام بىلەن بازارغا چىقىپ كېتىپتىمەن. مۇنازىرىگە قاتناشقان بولسام زېھنىم ئېچىلىپ قالاتتىكەن.

— مەدرىسىدە مۇنازىرە بولۇشنى ئۇقمىغانلىقىمدىن، قەشقەر بازارلىرىنى ئوغلۇمغا كۆرسەتكەچ، سوۋغا - سالاملىق ئېلىۋېلىش ئۈچۈن ئەتىكەندىن - كەچكىچە شەھەر ئايلاندۇق، شاھزادە،— سۆز قاتتى رەيھانىدىن ئوغلىغا ھېسداشلىق قىلىپ.

— بۇنداق ئالدىراپ قايتىپ كەتسىلە، يۇسۇپ ئاكىنى ئارماندا قويىدىلا، ھاجىپ ئاغا. يەنە بىر - ئىككى ئاي تۇرۇپ، ئۇنىڭ تەشنالىقىنى قاندۇرۇپ، ئاندىن يولغا چىقسىلا بىز خۇرسەن بولاتتۇق.

كىچىككىدىن كەم سۆز بولغان ئەبۇھەسەن تىكىن، كۆلۈمسىرىگەن ھالدا باش لىڭشىتىپ، مەھمۇت تىكىننىڭ سۆزىگە قوشۇلدى.

— مەھمۇت تىكىننىڭ سۆزى ئورۇنلۇق بولدى، رەيھانىدىن جانابلىرى، بەگيۇسۇپنىڭ چاڭقىغى بېسىلماي تۇرۇپ كېتىشكە قانداقمۇ رايىلىرى بارىدۇ - ھە! — دېدى ھۇسىين ئىبنى خەلەپ بىر - بىرىگە قارىشىپ قالغان ئاتا - بالىغا نەزەر سېلىپ.

يۇسۇپ ئۇستازىنىڭ بۇ سۆزىدىن «كېتىشكە ئالدىرىماڭلار» دېگەن مەنىنى ئۇقتى.

— ھەربىرلىرى ياخشى تىلەكلىرىنى بىلدۈرۈۋاتقان يەردە، كېتىمىز دېيىشكە قانداقمۇ ئاغزىمىز بارسۇن؟ — يۇسۇپ توغرا دېدىمۇ، دېگەندەك قىلىپ ئاتىسىغا باقتى. رەيھانىدىن باش لىڭشىتىپ قويۇپ ئالىمغا جاۋاب بەردى:

— ئوردۇكەنتكە كېلىشتىكى مەقسىتىمىز: ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرىنى زىيارەت قىلىش، مەلىكۇل مەشرىق بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىغا سالام بېرىش، ھەزرەتلىرىدىن تەلىم ئېلىش ئىدى. بۇ مەقسىتىمىزگە تەگىرى يەتكۈزدى، ئۇستاز،— رەيھانىدىن سۆزىنىڭ ئاخىرىنى دېمەيلا، قوللىرىنى كۆكسىگە قويدى.

— ھاجىپ ئاغا، تۆت يىلدىن بېرى ئاتام ئەبۇھەسەن تىكىن بىلەن ئۇستازدىن تەلىم ئېلىۋاتىمىز، تېخىچە مۇراد قىرغى-قىغا يەتكىنىمىز يوق. سىلى ئىككى قېتىم كۆرۈشۈپلا مەقسەت-مىزگە يەتتۇق دەۋاتىدىلا، ھەيران قالدىم، — دېدى مەھمۇت تىكىن ۋە يۇسۇپكە «بۇ گېپىم توغرىمۇ - قانداق؟» دېگەن مەنىدە كۆلۈمسىرەپ قاراپ قويدى.

— ئۇستازىم ئەبۇ پۇتۇھ ئابدۇغوپۇر بىننى ھۇسەين ئەلئەلمائى ھەزرەتلىرى: «بىلىم تەكتى يوق بىر دېڭىز، ئۇنىڭ-دىن ئىچكەنسېرى ئادەمنىڭ تەشنالىقى شۇنچە كۈچىيىدۇ» دەپ دىن ئىشتىياقىنى قوزغىغانىدى. جانابلىرى: «بىلىم ئىگىلەش يىڭنە ھەۋەسمەنى قوزغىغانىدى. جانابلىرى: «بىلىم ئىگىلەش يىڭنە بىلەن قۇدۇق قازغانغا ئوخشاش» دەپ ئىرادەمنى چىڭىتتىلا. ئىجازەت بەرمىسىلە قەشقەردىن كېتەلمەيدىغان ئوخشايمىز، ئۇستاز، ئىجازەتلىرىنى كۈتۈپ تۇرىمىز، ئەلۋەتتە.

— ھە، مانا، مانا، كۈتكەن جاۋابقا ئېرىشكىنىم ئۈچۈن ئاتىلىرىغا رەھمەت ئېيتىمەن، — ھۇسەين ئىبنى خەلەپ رەيھا-نىدىنىغا «شۇنداق بولسۇن» دېگەن مەنىدە باش لىڭشىتتى، كۆل بويىدا چوڭ بىر قوچقارنى تۇتۇپ تۇرۇشقان خىزمەتكار-لارنى كېلىڭلار دېگەندەك قىلىپ قول پۇلاڭلاتتى.

— ھاجىپ جانابلىرى، ئاللانىڭ رىزالىقى ئۈچۈن دۇئا قىلىپ بەرسىلە، — دېدى ھۇسەين ئىبنى خەلەپ خىزمەتكارلار ئېلىپ كەلگەن ئاق بويۇن قارا قوچقارنى ئىما قىلىپ.

رەيھانىدىن دۇئاغا قول كۆتۈردى:

— تەڭرىم ئەلگە ئەمىنلىك، ئائىلىلىرىگە قۇت، ئۆمۈرلى-رىگە بەرىكەت بەرگەي، ئامىن!

— ئامىن!

— تەڭرىنىڭ بۇ نېمىتىگە بىرگە ئېغىز تېگىشىمىزگە نېسىپ بولۇۋاتقاندا، ھەزرەتلىرى ۋە شاھزادىلەر بىلەن ئوغلۇم-نىڭ كۆپرەك مۇلاقەتتە بولۇپ تۇرۇشىنى تىلەيمەن، — دېدى

رەبھانىدىن ئالىم سۇنغان پىچاقنى يۇسۇپكە بېرىپ، — ئوغلۇم، بۇ قوينى بوغۇزلاپ بوكۇ بىلگىكە رەھمەت ئېيتقىن.

يۇسۇپ تۆت پۇتى باغلانغان قوينىڭ يېنىدا زوكزىيىپ، «ئاللاھۇئەكبەر!» دەپ پىچاق سۇردى. قوچقارنىڭ يۇگلۇق بوغۇزىدىن ئېتىلىپ چىققان قان بېھى دەرىخىنىڭ تۈۋىگە قۇيۇلدى.

رەبھانىدىننىڭ ئۆتتۇنۇشى ھۇسىيىن ئېبنى خەلەپنى خۇشال قىلىۋەتتى.

— ئوردۇكەنتتە يەنە بىر مەزگىل تۇرىدىغان بولۇپلا — دە، ھاجىپ. يالغۇز ئوغۇللىرىنى دەپ بولسىمۇ كېتىشكە ئالدىرىمىسلا. قېنى، ئەمدى داستىخانغا مەرھەمەت قىلىشسىلا.

ئۇ مېھمانلىرىنى پېشايۋانلىق ساراي ئۆيگە باشلاپ، يېڭى سويۇلغان قوينىڭ گۆشىدە قىلىنغان كاۋاپ بىلەن چاي، ئارقىدىن شورپىغا سېلىنغان ئۇگرە ئېلىپ كىرىپ كۆش تارتتى، ئاندىن كۆل بويىغا راسلانغان جايغا ئېلىپ چىقتى. باغنىڭ خۇش ھاۋاسىدىن نەپەس ئالغان مېھمانلار قىزغىن پاراڭغا چۈشۈپ كەتتى.

باھار قۇياشنىڭ قىزغۇچ نۇرى تىنىق كۆلدە ئالتۇن شارچىلارنى پەيدا قىلغانىدى. بىلىنەر — بىلىنمەس يەلپۈنۈپ تۇرغان مەجنۇنتاللار ئېرىق بويىدا چاچ تاراۋاتقان قىزنىڭ ئۇزۇن چاچلىرىدەك سۇغا چىلىشىپ قالغانىدى.

2

قىزىل دەريا بويىدىكى بۇ باغ كەڭ، ئازادە ئىدى. ئېگىز قوپۇرۇلغان تاملىرىنى بويلاپ ئۆسكەن جىگدە — چىلاننىڭ شاخلىرى خۇددى قاشادەك بىر — بىرىگە چىرمىشىپ تۇراتتى. يەر بېغىرلاپ ماڭغان يىلاندەك باغنى ئايلىنىپ ئاققان ئېرىقتىكى

سۇ شاپتۇل، ئۆرۈكلەرنىڭ پىرىلداپ چۈشكەن غازاڭلىرىنى ئېقىتىپ، كۆلكە، كۆللەرگە، ئېدىلىك، كۆكتاتلىقلارغا قويۇلاتتى. ئانار، ئەنجۈر، شاپتۇل، ئۆرۈك، ئالما، گىلاس، ئەينۇلا ۋە ئامۇت دەرەخلىرى باغنىڭ چىغىر يوللىرىغا ئاپتاپ چۈشۈرمەيتتى. جىنەستە، ئالۇچىلار، باغ ھويلىسى ۋە كۆركەم ياسالغان ئايۋان، ساراي، ھۇجرىلارنىڭ ئالدى — كەينىدە ئۆستۈرۈلگەندى. باغنىڭ غەربىدىن شەرقىگە سوزۇلغان ئۈزۈم تاللىرى ئېلىنغان بىدىش ئاستى خىلۋەت ئارامگاھ ئىدى. قوش قەبرىنىڭ چۆرىسى خىلمۇخىل گۈل — گىياھلار، دەل — دەرەخلەر بىلەن، باغ ئىچى قىزىلگۈلنىڭ خۇشبۇي ھىدى بىلەن قاپلانغانىدى...

يۇسۇپنىڭ نەزەر قوشى باغنى بىر ئايلىنىپ، قاناتلىرىنى كېرىگىنىچە قوش قەبرە ئۈستىدە توختاپ قالدى...

رەبھانىدىن ئۆيلىنىپ قالغان يۇسۇپكە كۆز سېلىپ، ئۇنىڭ كۆڭلىدىكىنى چۈشەنگەندەك بولدى — دە، ئىبنى خەلەپتىن ئۆتۈندى.

— ئوغلۇمنىڭ ئەس — يادى ئاشۇ قەبرىلەردە بولۇپ قالدى، ئۇستاز. ئۇ توغرۇلۇق سۆزلەپ بەرگەن بولسىلا.

— سۆزلەپ بەرسىلە، ئۇستاز، — مەھمۇت تىكىنمۇ ئۆتۈندى ۋە يۇسۇپكە ھېسداشلىق قىلىپ قاراپ قويدى.

— سۆزلەپ بەرسىلە، ئۇستاز. بۇ ئىككى دانا پەرزەنتلىرى ياش تۇرۇپ نېمە سەۋەبتىن ۋاپات بولغان، نېمشقا ئۇلارنى باغقا دەپنە قىلدىلا؟ — يۇسۇپ ئۇستازىنىڭ جاۋابىغا ئىنتىزار بولۇپ تەلپۈندى.

— شاھزادىلەرگە سۆزلەپ بەرگەنىدىم. شۇنچە يىراق يەردىن كەلگەن بەگيۇسۇپنىڭ تەلپىنى يەردە قويسام بولماس. ئاۋۋال بېغىمغا چىققىنىڭلارغا لايىق گەمدە ساقلىغان قوغۇنۇمنىڭ تەمىنى تېتىپ كۆرۈڭلار، ئاندىن سۆزلەپ بېرەي. قېنى

مەرھەمەت.

ھۆسيىن ئىبنى خەلەپنىڭ شاگىرتلىرى بولسا كېرەك، يۈسۈپ بىلەن تەڭتۇش بىرقانچە يىگىت گەمدىن ئېلىپ چىقىقان قوغۇن- تاۋۇز، ئالما، ئانار، ئۈزۈملەرنى داستىخانغا توشتۇرۇۋەتتى. قوغۇن شۇنچە تاتلىق ئىدىكى، رەيھاندىن بىلەن يۈسۈپ ئىككى كاسا قوغۇننى يەۋەتكىنىنى بىلمەيلا قالدى.

داستىخان يىغىلغاندىن كېيىن، ھەممە ھۆسيىن ئىبنى خەلەپنىڭ ئاغزىغا تىكىلدى. ھۆسيىن ئىبنى خەلەپ ئېغىر تىن ئېلىپ سۆزىنى باشلىدى:

— ماڭا تەڭرىم ئىككى پەرزەنت بەرگەنىدى. چوڭىنىڭ ئىسمىنى ئابدۇجاپپار، كىچىكىنىڭ ئىسمىنى ئابدۇغاپپار قويغاندۇق، بىر - بىرىدىن ئىككى ياشلا پەرقلىنەتتى. چوڭىنىڭ ساۋاتى يەتتە ياشتا، كىچىكىنىڭ ساۋاتى بەش ياشتا چىققانىدى. سىلەر كىچىك ئوغلۇمنىڭ شۇنچە زېرەكلىكىنى بۇنىڭدىن بىلىۋالالايسىلەر. ئۇ يەتتە يېشىدا «قۇرئان كەرىم» نى تولۇق ياد قىلىپ بولدى ۋە «بۇلبۇل قارىم» دەپ ئاتالدى. ئون يېشىدا قۇرئاننى تەپسىر قىلالايدىغان بولدى. ئۇنىڭ ئۆتكۈرلۈكىگە مەنمۇ ھەيران ئىدىم. ئەپلاتون، ئارىستوتېل، فارابى، ئىبن سىنانىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇشقا باشلىغاندا، ئاكىسى ئەرەب، پارس تىللىرىنى تېخى ئۆگىنىپ بولالمىغانىدى. ئۇ، ئۇكىسىدەك زېرەك، ھازىر جاۋاب بولمىسىمۇ، ناھايىتى ئىشچان ئىدى. ئۆگىنىشتىن بىكار بولسىلا باغقا كىرىپ ئىشلەيتتى. باھار، ياز كۈنلىرى گۈل - گىياھ، دەل - دەرەخلەرنى، كۆكتاتلارنى سۇغىراتتى، تۆۋىنى بوشىتاتتى، ئوغۇتلايتتى. كۈز ئايلىرى مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئۇلايتتى، گۈل كۆچۈرەتتى، زىرائەت تېرىيتتى. قىشتا قار سۈپۈرۈپ يول ئاچاتتى، ھاردىم - تالدىم دېمەيتتى. چوڭ ئوغلۇمنىڭ بۇ باغقا كۆپ ئەجرى سىڭگەن. ئۇ تېرىغان گۈللەر نەچچە تۈزۈپ، نەچچە قېتىم كۆكلىدى. ئۇ

قويغان كۆچەتلەر چوڭ دەرەخ بولۇپ باراقسانلاپ كەتتى. ئۇنىڭ قەدەم ئىزلىرىدا يول پەيدا بولدى. ئۇ شۇنداق ئاجايىپ ئەمگەكچان ئىدى. چوڭ ئوغلۇمنى باغۋەن، كىچىك ئوغلۇمنى ئالىم بولىدۇ، دەپ قارايتتىم.

— ھەر ئىككى ئوغلۇمنى ئون ئالتە يېشىدا ئۆيلەپ قويدۇم. چوڭ ئوغلۇمغا، سىرداش دوستۇم بولغان بىر دېھقاننىڭ قىزىنى ئېلىپ بەردىم. كىچىكىگە بولسا، ئۇنىڭ پاساھىتىگە قايىل بولغان ھازىرقى بۇغرا قاراخانىمىز يۇسۇپ قادىرخان غازى پادىشاھ قىزىنى بەرگەنىدى. بۇ ئوغلۇمنىڭ تويى بولۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي، ھىجرىيە 378 ـ يىلى[①] يازدا ئۇدۇننىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىغان ئاكا ـ ئۇكا خانلىرى نۇقتى رىشىت، چۇقتى رىشتىلار نۇرغۇن لەشكەر بىلەن يېڭى ھىسارغا باستۇرۇپ كېلىپ قالدى. ئۇ چاغدا سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ چوڭ قىزى نۇرئەلانۇر خېنىمنىڭ ئوغلى سېيىت ئەلى ئارسلانخان يېڭى ھىسار دىيارىغا خان ئىدى. ئۇ ناھايىتى قەيسەر، باھادىر بولۇپ، بوراندەك باستۇرۇپ كەلگەن خوتەن لەشكەرلىرىنى ئوردۇكەنت تەرەپكە ئۆتكۈزمەي توسۇپ قالىدۇ. بىر يىل شىددەتلىك جەڭ قىلىپمۇ يېڭى ھىسارنى ئالالمىغان ئاكا ـ ئۇكا خانلار قايتماقچى بولۇپ تۇرغاندا، ئۇنىڭ سىپاھلىرى قېرى بىر دەللىنى تۇتۇپ كەپتۇ. بۇ دەللە خانلارغا قاراپ: «خانلىرىم، مەنمۇ سىلەرگە ئوخشاش بۇتقا چوقۇنىمەن. ئېرىم پادىشاھ سۇباشىلىرىدىن بىرسى ئىدى. سۇللاغ دىيارىغا يۈرۈش قىلغاندا، ئېرىم مەن بىلەن ئىككى ئوغلۇمنىمۇ ئېلىپ ماڭغانىدى. يېڭى ھىساردا بولغان جەڭدە ئىككى ئوغلۇم بىلەن ئېرىم ئۆلدى، مەن ئەسىر چۈشۈپ قالدىم. يالغاندىن ئىمان ئېيتقان بولۇۋېلىپ تاكى

[①] ھىجرىيە 378 ـ يىلى — مىلادىيە 988 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

هازىرغىچە جان ساقلاپ كەلدىم. ئېرىم، باللىرىم ئۆلگەن بۇ يۇرتتا، قىساس ئوتىدا پۇچىلىنىپ، سىلەرنىڭ كېلىشىڭلارغا قانچىلىك ئىنتىزار بولغىنىمنى بىلەمسىلەر؟ شۇنچە كۆپ لەشكەر بىلەن كېلىپ، نومۇس قىلماي يېنىپ كېتەمسىلەر؟» دەپتۇ. دەللىنىڭ سۆزىنى ئاڭلىغان نۇقتى رىشىت لەشكەرلىرىنى توختاشقا بۇيرۇپ: «كۆردۈڭمۇ، لەشكەرلىرىم توختىدى، بىز سېيىت ئارسلانخاننى يېڭىشنىڭ ئامالىنى قىلالمىدۇق، سېنىڭ قانداق مەسلىھەتىڭ بار؟» دەپ سوراپتۇ. قېرى دەللە: «بۇ يەردە تۇرغان ئون نەچچە يىلدىن بېرى شۇنى چۈشەندىمكى، مۇسۇلمانلارنىڭ ئېتىقادى مۇستەھكەم، ئۆز دىنىغا بولغان ئەقىدىسى بەك كۈچلۈك ئىكەن. بىزنىڭ بولسا ئۇنچىلىك كۈچلۈك ئەمەس» دەپتۇ. نۇقتى رىشىت ئاچچىقلاپ: «ئۇنداق بولسا نېمىشقا يولىمىزنى توسۇيسەن؟» دېگەندىكەن، دەللە خالتىلىشىپ كەتكەن كۆكسىنى ئېچىپتۇ. پارقىراپ تۇرغان ئالتۇن بۇتنى ئاكا - ئۇكا خانلار كۆرۈپتۇ. «بۇت بىزگە نېمە قىلىپ بېرەلەيدۇ» دەپ چۇقتى رىشىت لەشكەرلىرى بىلەن ماڭماقچى بولۇپتۇ. «ئالىيلىرى، توختىسىلا، — دەپتۇ دەللە بۇتنى كۆكسىگە يوشۇرۇپ، — مەندە چارە - ئامال بار». نۇقتى رىشىت: «ئېيت، قانداق چارە - ئامالىڭ بار؟» دەپ سوراپتۇ. دەللە: «مۇسۇلمانلارنىڭ خانى سېيىت ئەلى ئارسلانخان ناھايىتى تەقۋادار پادىشاھ، بەش ۋاخ نامازنى زادى قازا قىلمايدۇ. ئۇ نامازغا تۇرغاندا، سىپاھىلىرىنىڭ يېرىمى ئۇنىڭغا ئىقتىدا قىلىپ ناماز ئوقۇيدۇ. يېرىمى كۆزەتتە تۇرۇپ، ئۇلار ئوقۇپ بولغاندا ئاندىن نامازغا تۇرىدۇ. دېمەكچى بولغىنىم، ئۇلار ناماز ئوقۇۋاتقاندا سىلەر ھۇجۇم قىلساڭلار، ھەرگىز مەغلۇپ بولمايسىلەر. چۈنكى سېيىت ئەلى ئارسلانخان نامازغا تۇرغاندا، ئۆزىنى پۈتۈنلەي ئۇنتۇپ، ئۆزىنىڭ خۇداسى بولغان ئاللاغا يۈزلىنىدىكەن. پۈتۈن ۋۇجۇدى ئېرىپ سۇدەك بولۇپ كېتىدى-

كەن، ھېچنېمىنى تۇيمايدىكەن. شۇ چاغدا قول سالساڭلار، بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلىپ زەپەر قۇچىسلەر» دەپ، ئاكا ـ ئۇكا خانلارنى ھۇجۇم قىلىشقا دەۋەت قىلىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن نۇقتى رىشىت، چوقتى رىشىت ئاكا ـ ئۇكا خانلار بارلىق سىپاھلىرى بىلەن سىيىت ئەلى ئارسلانخان ئىمام بولۇپ بامدات نامىزىنىڭ پەرىزىنى ئوقۇۋاتقاندا ھۇجۇم قىلىپتۇ. ناماز ئوقۇۋاتقانلارنى مۇھاپىزەت قىلىپ تۇرغان مۇسۇلمان سىپاھلار تۇيۇقسىز بۇ ھۇجۇمدىن گاڭگىراپ قالغان بولسىمۇ، جان تىكىپ ئېلىشىپتۇ. نەچچە ھەسسە كۆپ بولغان ئۇدۇن قوشۇنلىرى تەرەپ ـ تەرەپتىن قورشاپ ھۇجۇم قىلىپ، قىلىچتا چېپىپ، نەيزە بىلەن سانجىپ، ئۇمۇت بىلەن ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ، ناماز ئوقۇۋاتقانلار سېپىگە بېسىپ كىرىپتۇ. ھېچقانداق قارشىلىققا ئۇچرىماي، پۈتۈن ئىخلاسى بىلەن ئاللاغا بېرىلىپ ناماز ئوقۇۋاتقانلارنى سەپ بويىچە قەتل قىلىپتۇ. سىيىت ئەلى ئارسلانخان سەجدىگە بارغاندا، نۇقتى رىشىت ئۇنىڭ بوينىغا قىلىچ ئۇرۇپ، تېنىدىن جۇدا قىلىنغان بېشىنى نەيزىگە سانجىپ كۆتۈرۈۋاپتۇ. دەل شۇ چاغدا، يۈزلىرىگە نىقاب تارتقان سىپاھلار يېتىپ كېلىپ، مەغرۇر ھالدا كېدىيىپ كېتىۋاتقان نۇقتى رىشىتنى ئورىۋاپتۇ. ئۇلار ئارىسىدىكى دۇبۇلغىسىغا ئالتۇن تاج قادالغان بەستلىك بىرسى نۇقتى رىشىتقا قىلىچ ئۇرۇپ، بىر قولىنى يەلكىسىدىن چېپىپ تاشلاپتۇ. سىيىت ئەلى ئارسلانخانىنىڭ بېشىنى نەيزىدىن ئاجرىتىپ رومال بىلەن ئوراپتۇ. زار ـ زار يىغلاپ باغرىغا باسقىنىچە ھەمراھلىرى بىلەن ئۇدۇن قوشۇنلىرى ئارىسىدىن شامالدەك تېز چىقىپ قەشقەرگە راۋان بولۇپتۇ. بۇ نىقابلىق سىپاھلار سىيىت ئەلى ئارسلانخانىنىڭ رەپىقىسى تۇرگەن خاتۇن بىبى مەريەم ۋە ئۇنىڭ كېنىزەكلىرى ئىكەن.

خۇشاللىقىدا ۋارقىرىشىپ ـ جارقىرىشىپ خۇدىنى يوقىتىۋاتقان ئۇدۇن قوشۇنلىرى، بىر چاغدا دۇم ياتقۇزۇپ ئۈستىگە

شاخ ــ شۇمبا تاشلاپ قويغان نۇقتى رىشتىنىڭ جەسىتىنى كۆرۈپ قىلىشىپتۇ. قارىسا، سىيىت ئەلى ئارسلانخاننىڭ بېشىمۇ يوق ئىمىش. ناماز ئوقۇغان جايغا قاراپ ئۇنىڭ تېنىنىمۇ تاپالـ ماپتۇ. بۇنىڭدىن قاتتىق غەزەپلەنگەن چوقتى رىشت: «سىيىت ئەلى ئارسلانخاننىڭ بېشىنى ئېلىپ كېلەلمىسەم، لات ــ مانات ① ئالدىدا قارا يۈز بولۇپ كېتەي» دەپ قەسەم ئىچىپتۇ. ئۈچ كۈن تەييارلىق قىلىپ، بارلىق قوشۇنلىرى بىلەن ئوردۇ-كەنتكە قاراپ يول ئاپتۇ.

بۇ چاغدا قەشقەر بۇغراخانى يۈسۈپ قادىرخان سەمەر-قەنتتە، سىيىت ئەلى ئارسلانخاننىڭ ئوغۇللىرى ئەخمەت تۇغاد-خان،② ناسىر ئىلىكخان، مەنسۇرخانلار بالاساغۇندا ئىدى.

بىبى مەريەم تۈركەن خاتۇن سىيىت ئەلى ئارسلانخاننىڭ بېشىنى ئوردۇكەنتكە ئېلىپ كېلىپ، دۆلەتۋاغ يېزىسىدىكى ئاند-سى نۇرئەلانۇر خېنىم مەقبەرىسى يېنىغا دەپنە قىلغاندا، مەنمۇ، ئىككى ئوغلۇممۇ قاتناشقانىدۇق. ناھايىتى كاتتا مۇسىبەت بولغانىدى،ــ ھەسرەتلىك ئۈنى پەسەيگەن ھۈسىيىن ئىبنى خەلەپ، گۈل ــ چىمەنلەرگە پۈركەنگەن قوش قەبرىگە بىرنەچ-چە دەقىقە قاراپ تۇرۇپ، ئاندىن سۆزىنى داۋاملاشتۇردى،ــ بۇ مۇناسىۋەت بىلەن بالاساغۇن، سەمەرقەنتلەرگە چاپارمەن ماڭدۇرۇلغانىدى، ئۇ تەرەپلەردىن خەۋەر بولغىچە، چوقتى رىد-شت ئوردۇكەنتكە باستۇرۇپ كەلدى. بۇ چاغدىكى قاراخانلار خاقانى بولغان ھارۇن ھەسەن بۇغرا قاراخان، دەرۋازىلارنى تاقاپ دۈشمەن لەشكەرلىرىنى شەھەرگە يېقىن كەلتۈرمەسلىك توغرىسىدا پەرمان چۈشۈردى، دەرۋازىلار تاقالدى، خەندەكلەرگە

---

① لات ـ مانات ــ بۇتنىڭ ئىسمى.

② ئەخمەت تۇغانخان ــ ئەخمەت ئارسلانخان، ئۇ بۇغرا قاراخان بولۇپ تۇغانخان ئەۋۋەل دەپ ئاتالغان.

سۇ توشقۇزۇلدى. پۈتۈن شەھەر خەلقى دۈشمەنلەرگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن سىپاھلار بىلەن بىرلىكتە تەييارلىق قىلىۋاتقاندا، يا ئوقىغا يۆگەپ ئېتىلغان خەت سېپىل ئۈستىگە چۈشۈپ، بۇغرا قاراخاندىن تارتىپ ئاۋامغىچە ھەممەيلەننىڭ بېشىنى قاتۇرىدىغان مۈشكۈل ئەھۋالنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. خەتنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىدى: «قاراخانىلار خاقانى ئاگاھ بولغىنكى، نەۋرە ئىنىڭ سېيىت ئەلى ئارسلانخاننىڭ تېنىدىن جۇدا قىلىنغان بېشىنى ئادەملىرىڭ ئېلىپ كېتىپتۇ. مەن ئاشۇ باش ئۈچۈن لەشكەر تارتىپ پايتەختىڭگە كەلدىم. ئۈچ كۈنگىچە باشنى ماڭا تاپشۇرۇپ بەرسەڭ قايتىپ كېتىمەن. ئەگەر باشنى تاپشۇرۇپ بېرىشنى رەت قىلساڭ، ئاكامنىڭ قىساسى ئۈچۈن، لەشكەرلىرىڭ بىلەن ئوردۇكەنت ئاھالىسىنى قىلىچتىن ئۆتكۈزۈپ، پايتەختىڭنى تۈزلىۋېتىمەن.

ئۇدۇن پادىشاھى چوقتى رىشت»

ھارۇن بۇغراخان بۇخەتنىڭ مەزمۇنىنى لەشكەرلىرى بىلەن ئوردۇكەنت ئەھلىگە ئاشكارىلاپ، دۈشمەننىڭ ھۇجۇمىنى قايتۇرۇشقا تەييار تۇرۇشنى مۇراجىئەت قىلدى.

يەتمىش مىڭدىن ئوشۇق ئۇدۇن قوشۇنلىرى تۆت تەرەپتىن شەھەرنى قاتتىق قامال قىلىۋالغانىدى. پايتەختتە ئاران ئون مىڭغا يېقىن ياساۋۇل - نۆكەرلەر بولۇپ، ئاساسلىق قوشۇن يۈسۈپ قادىرخان باشچىلىقىدا سامانىلار ۋە غەزنەۋىلەر خانلىقىغا تاقابىل تۇرۇۋاتاتتى. خەتەر ئىچىدە قالغان پايتەختنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر تېپىپ يېتىپ كەلگۈچە بىر - ئىككى ئاي ۋاقىت كېتەتتى. بۇ جەرياندا سانى كۆپ دۈشمەنلەرنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرۇپ پايتەختنى ساقلاپ قېلىش ناھايىتى قىيىن ئىدى. كۆپ قۇربان بېرىشكە توغرا كېلەتتى. قانداق قىلىش كېرەك؟ قەشقەردىكى پۈتۈن لەشكەر ۋە ئاۋامنىڭ كاللىسىنى بۇ سوئال ئاشتەك قاتۇرغانىدى.

مانا شۇنداق جىددىي پەيتتە، ساچىيە مەدرىسىدىكى بارلىق مۇدەررىس ۋە تالىپلار يىغىلىپ، قانداق قىلىش كېرەكلىكى توغرىسىدا مەسلىھەتلەشتۇق. ئاتاقلىق مۇدەررىس مۇھەممەد بىننى ئەل كاشغەرى: «قولىمىزغا قىلىچ ئېلىپ، دۈشمەن باستۇرۇپ كىرىشتىن ئىلگىرى، بۇغرا قاراخان سىپاھلىرى بىلەن بىرگە ھۇجۇمغا ئۆتۈپ ئۇلارنى چېكىندۈرەيلى» دەپ مۇراجىئەت قىلدى. مۇدەررىسلەر ۋە تالىپلارنىڭ بىر قىسمى قوللىدى. بىر قىسمى «ھۇجۇم قىلىپ دەرۋازىدىن چىقىش قارامىلىق بولىدۇ، سانى كۆپ، دەرۋازىنىڭ ئېچىلىشىنى كۈتۈپ تۇرغان دۈشمەن دەرھال ھۇجۇم قىلىپ پايتەختكە بېسىپ كىرسە قانداق قىلغۇلۇق؟ شۇڭا سېپىل ئۈستىگە چىقىپ يادىن ئوق ئۈزۈپ، يۇسۇپ قادىرخان غازى پادىشاھ كەلگۈچە دۈشمەنلەرنى پايتەختكە كىرگۈزمەسلىكىمىز ئەڭ ئاقىلانە چارە» دېيىشتى. شۇ چاغدا ئورنىدىن تۇرۇپ قوللىرىنى كۆكسىگە ئالغان ئوغلۇم ئابدۇجاپپار: «پەقەت ئۇنۇملۇك بىرلا چارە بار» دېدى. «بۇ قانداق چارە؟» دەپ ئاغزىغا قاراپ قالدۇق. «قېنى، ئاللا دىلىڭغا سالغان چارىنى بىزگە بىلدۈر، ئوغلۇم» دېدىم مەن. «پىقىر، سېيىت ئەلى ئارسلانخان ھەزرەتلىرىگە چىراي جەھەتتىن ناھايىتى ئوخشايمەن، شۇڭا تەۋەككۇل قىلىپ كاللامنى چوقتى رىشتىقا تاپشۇرۇشۇڭلاررنى ئۆتۈنىمەن» دېمەسمۇ. «ھە!؟» دېگەن سادا، چوڭ - كىچىكنىڭ ئەجەبلەنگەن كۆڭلىدىن ئېتىلىپ چىقتى. ھاياجان بىلەن چاقنىغان كۆزلەر ھەر تەرەپتىن ماڭا تىكىلدى. دەرھال جاۋاب بېرىشىم زۆرۈر ئىدى. ئوغلۇمنىڭ چىراغدەك نۇرلانغان نەزىرىمۇ جاۋاب بېرىشىمنى تەلەپ قىلاتتى. قانىتىم، ئۈمىدىم بولغان ئوغلۇمدىن ھەققانىيەت، ئەلنىڭ ئامانلىقى ئۈچۈن ۋاز كېچىشىم كېرەكمۇ ياكى ئوغلۇمنى دەپ ھەققانىيەت ۋە ئەلنىڭ تىنچ - ئامانلىقى بىلەن كارىم بولماسلىقى كېرەكمۇ؟ دەرمەھەل بىر قارارغا كەلمىسەم، پايتەختكە،

ئەلكە تالاپەت يەتكۈزىدىغانلىقىم كۆڭلۈمگە ئايان بولغاچقا، ئىككىلىنىپ تۇرۇشقا ۋىجدانىم يول قويمىدى. «ئۇيغۇر پەرزەنتىدەك كەپ قىلدىڭ بالام، يارايسەن، مەن رازى! بۇ تەلپىگنى شۇئان بۇغرا قاراخانغا يەتكۈزۈپ، ئىجازىتىنى ئېلىپ بېرەي، يۈرگىن» دېدىم. كۆپچىلىكنىڭ نەزىرى بىزگە ئەگەشتى. يۈردۈكىم پىژ - پىژ قىلغان ھالدا ئوغلۇم بىلەن ئوردىغا باردىم. ساقاللىرى ئۇچىدەك ئاقارغان ھارۇن بۇغراخان ئالتۇن تەختىدە خىيالغا چۆكۈپ ئولتۇرغانىكەن. سالام بېرىپ، ئوغلۇمنىڭ تەلىپىنى بىلدۈردۈم. «بۇ قانداق مۇمكىن بولسۇن، سىز قوشۇلدىڭىزمۇ؟» دەپ سورىدى. «ئەڭ ياخشى چارە ئىكەنلىكىدىن ئۈمىدلىنىپ قوشۇلدۇم، ئالىيلىرى، ئىجازەت قىلىپ دۇئا بەرگەيلا» دېدىم. «ئوغلۇم، سىزنىڭ بۇ روھىڭىز — ئاللادىن ئىلتىجا قىلىپ كېلىۋاتقان تىلىكىم ئىدى. ھالا ھاياتلىقىمدا بۇ تىلىكىمگە يەتكۈزگەن پەرۋەردىگارىمدىن نېمىشقا مىننەتدار بولماي! ئەتە ئەتىگەن ئوردا ئالدىدا مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ سىزنى ئۇزىتىپ قويايلى» دەپ دۇئا بەردى بۇغراخان، ئاندىن تەختتىن چۈشۈپ مېھرى بىلەن ئوغلۇمنىڭ پېشانىسىگە سۆيدى. ئوغلۇمنىڭ چېھرىدە، سۆيمە قۇياشى كۈلۈپ چىققاندەك ئاجايىپ بىر خۇش تەبەسسۇم پەيدا بولدى. «دادا، مۇرادىمغا يېتىدىغان بولدۇم» دېدى ئۇ. ئۆيگە قايتىپ كەلدۇق. ئانىسىدىن مىڭ تەستە رازىلىق ئالدۇق. ئۇ خوتۇنى بىلەن ئۆز خانىسىدا كېچىنى ئۆتكۈزدى. تاڭ ئېتىپ بۇغرا - كانايىنىڭ ئاۋازى ئاڭلانغاندا، داستىخاننى چۆرىدەپ ئولتۇردۇق. مەن نان چىلاپ قويغان قاچىغا ئانىسى سۈت قۇيۇپ ئوغلۇمغا بەردى. ئۇ شۇنداق تېز يېدى. ئانىسى بىلەن قۇچاقلىشىپ، رەپىقىسى بىلەن تەلمۈرۈشۈپ خوشلاشتى. ئۇلار «شەھەر دەرۋازىسىغىچە بىرگە چىقىمىز» دېيىشىۋىدى، «ئاتام مېنى ئۇزىتىپ قويىدۇ، ھەربىرلىرى چىقمىسىلا. كۆز ياشلىرىغا، نالە - پەريادلىرىغا چىدىيالماي

تىلىكىمگە ئاسىيلىق قىلغۇم يوق» دەپ گەپنى ئۈزۈۋەتتى. ئانىسى پېشانىسىگە ئۈچ مەرتەم سۆيدى، خوتۇنى بېلىگە بەلۋاغ باغلاپ قويدى. ئوغلۇم چىرايلىق توقۇلغان گۈل سېۋەتنى قولىغا ئېلىپ ماڭدى. ئۆكسى ئىشىك ئالدىغىچە قوچاقلاپ چىقىپ ئۈزىتىپ قالدى.

ئوردا ئالدى ئادەم دېڭىزىغا ئايلانغانىدى. ئاق سەللىسىگە ئالتۇن تاج قادالغان ھارۇن بۇغراخان، ئاق بۇغرا تۆگىگە مىنىپ ئوردىدىن چىققانىكەن. ئۇ بىزنى كۆرۈپ يەرگە چۈشتى: «ھې- لىھەم بولسىمۇ بۇ نىيىتىڭىزدىن يېنىڭ، بىز ئامال قىلىمىز» دېدى كۆرۈشۈپ. ئوغلۇم بىر تىزىنى يەرگە قويۇپ: «خاقانىم، ھەرقانداق چارە پايتەختنى ۋەيران بولۇشتىن، بىھۇدە قان تۆ- كۈلۈشتىن توسۇپ قالالمايدۇ. ئىجازەت بەرسىلە، پېقىر بۇ يالغۇز بېشىمنى ئەلنىڭ سائادىتى ئۈچۈن ئاتىۋەتتىم» دەپ ئۇنلۇك جاۋاب بېرىپ ماڭا قارىدى. «ئەلنىڭ ئوغلى ئىكەنسەن، ئۇيغۇر بالىسىغا لايىق گەپ قىلدىڭ، ھىممىتىڭگە بارىكاللا!» دېگەن ئاۋامنىڭ ساداسىغا رازىلىق بېرىپ قىلغان سۆزلىرىم قوشۇلۇپ كەتتى. يەرۇ ئاسمان لەرزىگە كەلگەندەك بولدى. بۇغرا قاراخان: «ئىجازەت بەردىم،— دېدى ۋە ئاۋامغا قاراپ،— ئاللانىڭ رىزالىقىنى ئىستەپ، كىم بۇ مەردنىڭ ئەزىز بېشىنى مۇبارەك تېنىدىن جۇدا قىلىدۇ؟» دەپ نىدا قىلدى. دەسلەپ ئۈچ ئالىپ يىگىت قىلىچ يالىڭاچلاپ كەلدى، لېكىن قوللىرى تىترەپ چاپالمىدى. ئاندىن ئۈچ سەركەردە كەلدى، بىر - بىرلەپ كېلىپ قىلىچ كۆتۈرۈپ چاپالماي، قىلىچنى ئوغلۇمنىڭ ئاياغ ئاستىغا تاشلاپ قايتىشتى. «ئاللانىڭ رىزالىقى ئۈچۈن، ئوغلۇمنىڭ بېشىنى تېنىدىن مەن جۇدا قىلاي» دەپ قىلىچنى قولۇمغا ئېلىپ چاپتىم. «تاراك...» قىلغان ئاۋاز بىلەن تەك ئىككى پارە بولغان قىلىچ قولۇمدىن چۈشتى. جۇدالىق ھەسرىتىدىن يۇمۇلغان كۆزۈم ئېچىلىپ كۆردۇمكى،

ئوغلۇم ساق تۇرۇپتۇ. مەن ئۇنى چاپتىم دەپ، يېنىدا تۇرغان
تاشقا ئۇرۇپتىمەن.
«دادا، بېشىمنى تېنىمدىن جۇدا قىلىش سىلىنىڭ، قېرىن-
داشلىرىمنىڭ قولىدىن كەلمىدى. ئاللانىڭ رىزالىقى، ئەلنىڭ
بەختى ئۈچۈن ئۆزۈمنىڭ بېشىنى ئۆزۈم كېسەي،— دېدى —
دە، بىلىكىگە ئېسىقلىق خەنجىرىنى سۇغۇرۇپ ئېلىپ
ماڭا باقتى،— دادا، پېقىر ئوغۇللىرىنى كەچۈرسىلە، ئاللاھۇ-
ئەكبەر!» دېگەن ئاۋازىنى ئاڭلىغىنىمدا كۆزۈمنى ئىختىيارسىز
يۇمۇۋالدىم. «يارەببىم! ئۆزىنى ئۆزى شېھىت قىلدى» دېگەن
نىدانى ئاڭلاپ كۆزۈمنى ئاچسام، ئوغلۇم باشسىز قانغا غەرق
بولۇپ يېتىپتۇ، تېنىدىن جۇدا قىلىنغان بېشىنى باغرىغا بېسىۋاپ-
تۇ... «جان پىدا غوجامغا بارىكاللا! جان پىدا غوجام
جەننەتكە راۋان بولدى!» دېگەن ئاۋامنىڭ چۇقانى ماڭا
كۈچ - چىدام بەخش ئەتتى. پۈتۈن سەۋر - تاقىتىم بىلەن
ئۆزۈمنى چىڭ تۇتۇپ، ئوغلۇمنىڭ ئەزىز بېشىنى گۈل سېۋىتىگە
ئالدىم، ئۇنىڭ چىرايلىق قارا كۆزلىرى ئالەمگە كۈلۈپ باققىنىچە
قېتىپ قالغانىدى. قىڭغىيىپ قالغان سەللىسىنى ئوڭلاپ كىيدۈ-
رۈپ، پەتلىسىنى تاشلاپ قويدۇم.
ھارۇن بۇغراخان «ئاللاھۇئەكبەر!» دەپ كۆپچىلىك بى-
لەن بىرگە تەكبىر ئېيتىپ بىزنى ئۇزاتتى. مەن ئوغلۇمنىڭ گۈل
سېۋىتىگە قويۇلغان بېشىنى ئىككى قوللاپ كۆتۈرگىنىمچە شە-
ھەر دەرۋازىسىدىن چىقىپ، ئۇدۇن لەشكەرلىرىنىڭ بارگاھىغا
قاراپ ماڭدىم. نېمىنى كۆتۈرۈپ كېلىۋاتقانلىقىمنى بىلمىگەن
سىپاھلار يوپۇرۇلۇپ كېلىپ مېنى ئورىۋالدى - دە، سېۋەتكە
شۇنداق بىر قاراپلا كەينىگە داجىشتى، بەزىلىرى قورققىنىدىن
ۋارقىرىۋەتتى. چوقتى رىشتىنىڭ قارارگاھىغا كەلگىنىمدىلا توخ-
تىدىم. بۇ چېدىر - بارگاھنىڭ ئىشىكىگە بۆرە بېشى، يىلان
مۈڭگۈزى ئېسىقلىق ئىدى. بۆرە بېشى چۇشۇرۇلگەن ئاق، قارا

توغلار قاداپ قويۇلغانىدى. مەن ئالىيپ قارىغان قاراۋۇلنى پەسەنتىمگە ئالماي بارگاھ ئىچىگە ئۇسۇپ كىردىم. تەختتە ئولتۇرغان چوقتى رىشىت چۆچۈپ كەتتى. تاجىغا يىلان مۆڭ-گۈزىنى قاداپ، ئالتۇن زەنجىرگە بېكىتىلگەن بۇتنى بوينىغا ئېسىۋالغانىدى. ئۇ ماڭا چەكچىيىپ: «ئېلىپ كەلگەنىڭ نېمە؟» دەپ سورىدى. «سەن تەلەپ قىلغان سېيىت ئەلى ئارسلانخاننىڭ بېشى» دېدىم. «راستمۇ؟» دېدى ئىشەنمەيگەندەك قىلىپ. «راست، قاراپ باققىن» دەپ ئالدىمغا بىر قەدەم باستىم، «كەلگىن، كۆرەي» دېدى. «تەختتىن چۈشۈپ تاپشۇرۇۋال» دەپ ئورنۇمدىن مىدىرلىمىدىم. ئۇ تەختتىن چۈ-شۈپ سېۋەتكە ئېڭىشتى ۋە تاتىرىپ ئارقىغا داجىغىنىچە تىترەپ كەتتى. «مەيەردە قويۇپ قايتقىن» دېدى. «دەرھال چېكىنىپ كېتىشكە ۋەدە بەرمىسەڭ، قايتمايمەن» دېدىم. «مەن ئۇدۇنلۇق، بىرنى بىر دەيمەن، سۆزۈمدە تۇرىمەن» دەپ ۋەدە بەردى. مەن ئوغلۇم ئابدۇجاپپارنىڭ ئەزىز بېشىنى يەردە ئەمەس، تەخت ئۈستىگە قويۇپ ئارقىمغا ياندىم.

ئەتىسى سەھەر قارغۇيغا① چىقىپ قارىسام، شەھەرنى قورشىۋالغان ئۇدۇن لەشكەرلىرىنىڭ قارىسىمۇ كۆرۈنمىدى. ئۇ-لار چېكىنىپ كەتكەنىدى. ئوغلۇمنىڭ بېشىنى ئېلىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ «جان پىدا غوجام» دېگەن نامى قالدى، ئانىسى ۋە خوتۇنىنىڭ تەلىپى بىلەن باغقا دەپنە قىلدىم.

ھۆسىيىن ئىبنى خەلەپ ئېغىر بىر تىنىۋېلىپ يۈسۈپكە قاراپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

— ئىككى ھەپتە ئۆتمەي، بەش تۈمەن لەشكەر بىلەن يۈسۈپ قادىرخان ھەم سېيىت ئەلى ئارسلانخاننىڭ ئوغۇللىرى يېتىپ كېلىشتى. ئۈچ كۈنلا ئارام ئېلىۋېلىپ، ئۆز قوشۇنىغا

---

① قارغۇي — كۆزىتىش مۇنارى.

ئوردۇكەنتتىكى ئاھاللەردىن قوشۇلغان ئىككى تۈمەن پىدائىيلار بىلەن بىرگە ئاتلاندى. شۇ ماڭغانچە يىگى ھىسار قەلئەسىنى بېسىپ ياتقان ئۇدۇن لەشكەرلىرىنى سۈر - توقاي قىلىپ قاغىلىققا يېتىپ باردۇ. جەڭ قىلا - قىلا قارىقاش دەرياسىدىن ئۆتتدۇ. ئوغلۇم ئابدۇجاپپارنىڭ ئېغىر ئاياغ بولۇپ قالغان خوتۇنى يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئۇدۇننى ئالغانلىقى توغرۇلۇق خەۋەر كەلگەندە قوشكېزەك — بىر ئوغول، بىر قىز تۇغقاندى. باللار دۇنياغا كۆز ئېچىپلا يېتىم بولۇپ قالدى. خوش، چوقتى رىدىشت دارغا ئېسىلىپ ئۇدۇن خەلقى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى. مۇسا بەگتاش بۇغراخان زامانىدىن باشلىنىپ، قىرىق يىلدىن ئارتۇق داۋاملاشقان خوتەن ئۇرۇشى شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلاشتى... — ھۈسيىن ئىبنى خەلەپ سۆزىنى توختاتتى.

3

ھەممە جىم - جىم ئولتۇرۇپ كېتىشتى. گويا دەل - دەرەخلەر ئىرغاڭشىپ شىلدىرلىمايۋاتقاندەك، قۇشلار سايرىمايۋاتقاندەك، يۇرەكلەر سوقمايۋاتقاندەك، كۆلدىكى بېلىقلارمۇ پىلتىڭلاپ ئوينىماي سۇ ئاستىغا شۇڭغۇپ كىرىپ كەتكەندەك ئىدى... ھېچكىممۇ بۇ جىملىقنى بۇزۇشقا جۈرئەت قىلالمىدى. ۋەقە، ھادىسىلەر كىشىگە قاتتىق تەسىر قىلسا ئەنە شۇنداق سۈكۈت پەيدا بولىدۇ. بۇنداق خىيالچان سۈكۈت كۆڭۈلدە يېڭى ئارزۇ - تىلەك پەيدا قىلىپلا قالماي، تۈيغۇ، ھېسسىياتنىمۇ يېڭىلايدۇ. تەپەككۈرنى، ئەقىل - ئىدراكنى ئۆزگەرتىدۇ. ئەقىلنىڭ بىرىنچى، يا ئىككىنچى ۋە ياكى ئۈچىنچى دەرۋازىسى ئېچىلىپ، كۈتمىگەن ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىدۇ.

ئەقىلنىڭ بىرىنچى دەرۋازىسى ھەمىشە ئوچۇق بولۇپ،

كۆندىلىك تۇرمۇشنى باشقۇرىدۇ، ھەممە سۆز ــ ھەرىكەت ئاشكارا، تەبىئىي بولىدۇ.

ئەقىلنىڭ ئىككىنچى دەرۋازىسى گاھىدا يېرىم ئوچۇق، گاھىدا يېپىق بولۇپ، ئوچۇق بولىدىغان چاغلىرى كەمدىن ــ كەم بولىدۇ. ياخشىلىق، يامانلىق ئىككىنچى دەرۋازىدىن چىقىدۇ. بۇ دەرۋازا يېپىق ۋاقىتتا تۇرمۇش ئادەتتىكىچە ئۆتۈۋېرىدۇ. يېرىم ئېچىلغان پەيتلەردە ياخشى نىيەتتىن يۈكسىلىش، يامان نىيەت-تىن تۆۋەنلەش بولىدۇ. باشقىلارغا ياخشىلىق قىلىدۇ ياكى يامانلىق قىلىدۇ، ئۇنتۇلغۇسىز ئىشلار يۈز بېرىدۇ.

ئەقىلنىڭ ئۈچىنچى دەرۋازىسى ئاسان ئېچىلمايدىغان سې-ھىرلىك دەرۋازىدۇر. كۆپ ئادەملەر ئۆز ۋۇجۇدىدىكى ئەقىلنىڭ ئۈچىنچى دەرۋازىسى ئېچىلماي ئالەمدىن ئۆتىدۇ. بىر قىسىم ئادەملەرنىڭ ئۆمرىدە بىرنەچچە قېتىم يېرىم ئېچىلىپ ياكى پۈتۈن ئېچىلىپ، جەمئىيەتتە بىردىنلا كۆزگە كۆرۈنىدۇ، تالانتى نامايان بولىدۇ، ئىشلىرىدا مۇۋەپپەقىيەت قازىنىدۇ ۋە ياكى بۇنىڭ ئەكسىچە ئۆزىنى، باشقىلارنــى كۈتۈلمىگەن بالا ــ قازالارغا گىرىپتار قىلىدۇ. ئەقىلنىڭ ئۈچىنچى دەرۋازىسى پۈتۈن ئېچىلغان بەزى ئەھۋاللاردا كىشىنى ھاڭ ــ تاڭ قالدۇرىدىغان قابىلىيەت ئاشكارىلىنىشى، ئىنسانىيەتكە پايدىلىق كەشپىياتلار ئوتتۇرىغا چىقىشى، پەۋقۇلئاددە ئەھۋال، پەۋقۇلئاددە شارائىت مەيدانغا كېلىپ، زامان، ماكاندا تۈپتىن ئۆزگىرىش بولۇشى مۇمكىن. ئابدۇجاپپارنىڭ جان پىدالىق روھى ئەقىلنىڭ ئۈچىن-چى دەرۋازىسى ئېچىلىش بىلەن پەيدا بولغان پىداكارلىق روھ-تۇر. قەلب سارىيىغا يوشۇرۇنغان شۇ مىللەتنىڭ جەڭگىۋار روھىدۇر!

يۈسۈپ سۆكۈتتىن باش كۆتۈردى. ئۇنىڭ قايىنغان قان-لىرى تومۇرلىرىدا ئۆركەش ياسىغاندى، قوش قەبرىگە تىكىل-گەن كۆزلىرىدە چەكسىز ئېتىقاد، ھۆرمەت نۇرلانـ-ماقتا ئىدى.

— ئۇستاز، — دېدى ئۇ قوللىرىنى كۆكسىگە قويغان ھالدا، — جاسارەتلىك ئابدۇجاپپار ئاكىنىڭ ئۆلۈمى دۇنيادىكى بارچە شەرەپلىك ئۆلۈملەردىنمۇ ئۇلۇغ ئۆلۈم بولۇپتۇ. بۇنداق قازا قىلغان ئادەم ئۇ دۇنيادا جەننەتتە، بۇ دۇنيادا سانسىز قەلب سارىيىدا ياشايدۇ. بۇ چاققىچە ئوقۇغان بارلىق كىتاب، ئاڭلىغان ھەممە گەپ - سۆزدىن بۈگۈنكىدەك چوڭقۇر تەسىرلەنمىگەنىدىم. ئۇردۇكەنتكە كېلىپ روھىمغا روھ، ئەقلىمگە ئەقىل قوشۇلدى. ئەمدى ئىككىنچى ئوغۇللىرى ئابدۇغاپپار ئاكىنىڭ ۋاپاتى توغرۇلۇقمۇ سۆزلەپ بەرسىلە، يېڭى ساۋاق، يېڭى ھېكمەتتىن كۆڭۈل دەشتىمنى ئاۋات قىلاي.

— بىز، مەرھۇم ئىككى ئاغىمىز ھەققىدە ئۆزلىرى ۋە باشقىلاردىن كۆپ ئاڭلىغان بولساقمۇ، ئىنسانىنىڭ خىسلەت - پەزىلىتى، ئاللەمنىڭ سىر - ھېكمىتىگە بولغان قىزىقىشىمىز پەسەيگىنى يوق، بەلكى ئاڭلىغانسېرى كۈچەيمەكتە. يۈسۈپ ئاكىمىزنىڭ بۇ ئۆتۈنۈشى — بىزنىڭمۇ تەلىپىمىز، ئۇستاز، سۆزلەپ بەرگەن بولسىلا، — ئۆتۈندى مەھمۇت تىكىنمۇ يۈسۈپتەك قوللىرىنى كۆكسىگە ئېلىپ.

— سۆزلەپ بەرسىلە، ئۇستاز. پېقىر شاگىرتلىرى بۇ قوش قەبرە ئارىسىدا بىر يېڭى يولنى كۆرگەندەك بولۇۋاتىمەن، — دېدى مىڭ ئېغىز گەپ ئورنىغا بىر ئېغىز سۆز قىلىدىغان ھەسەن تىكىن ئالتۇن ئوتىقات يالىلداپ تۇرغان بېشىنى ئېگىپ.

ھۈسەيىن ئىبنى خەلەپ غەم - قايغۇ تولغان بېشىنى ئاستا لىڭشىتتى.

— ماقۇل باللىرىم، سۆزلەپ بېرەي، — ئۇ ئىككىنچى ئوغلى توغرۇلۇق گېپىنى باشلىدى، — بايا دېگىنىمدەك، ئوغلۇمنىڭ كىچىكى بولغان ئابدۇغاپپار تىرىشچانلىقى، ئىگىللىگەن بىلىمىنىڭ كۆپلۈكى، پەزىلىتى بىلەن داڭق چىقارغانىدى. ئاكى-

سى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، بىلىم ئىگىلەشكە تېخىمۇ بېرىلىپ كەتتى. مۇدەررىسلەر، جۇملىدىن پىقىرمۇ ئۇنىڭ سوئاللىرىغا قانائەتلەنگۈدەك جاۋاب بېرەلمەيدىغان بولۇپ قالدۇق. بۇنى بىلگەن تۇيغۇن ئوغلۇمنىڭ بىلمىگەن، چۈشەنمىگەنلىرىنى بىزدىن سورىماي كىتابلاردىن ئۆگىنىشكە، پىكىر قىلىپ سىر-ھېكمەتلەرنى يېشىشكە كىرىشكەنلىكىنى سۆز — ھەرىكەتلىرىدىن بىلىپ سۆيۈندۇم. ئاۋامنىڭ تەلىپى، بۇغراقاراخاننىڭ كۆرسىتىشى بىلەن ئۇنى مۇدەررىسلىككە تەكلىپ قىلدۇق. ئوغلۇم ئون ئالتە يېشىدا مۇدەررىس بولدى. بارلىق تالىپلار ئۇنىڭ دەرسىنى ئاڭلاشقا خۇشتار ئىدى. ئۇنىڭدىن كىشىگە بىلىم يۇقاتتى، سوئالغا جاۋاب بېرىشتىن ئېرىنمەيتتى. دەرسلەرنى ئېنىق، روشەن ئىبارىلەر، ئوخشىتىش، كىنايىلەر بىلەن تالىپلارنى قىزىقتۇرۇپ جانلىق چۈشەندۈرەتتى. ھاردىم — چارچىدىم دېمەي كېچە — كۈندۈز دەرس تەييارلايتتى. «ئەقىل ئىشىكىنى ئېچىش»، «ئادەم ۋە ئالەم»، «ئوقيا كىرىچىدىن دۇنياغا نەزەر» دېگەن ئەسەرلەرنى يېزىپ ئالىملارنى ھەيران قالدۇرغانىدى. مەن بۇ ئەسەرلەرنى ئوقۇپ چىقىپ، پىكىرىنىڭ ئۆتكۈرلۈكى، شەيئىلەرگە بەرگەن باھاسىنىڭ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇنلۇقى، قىلغان ھۆكۈمىنىڭ توغرىلىقىدىن بۇ ئوغلۇمغا بولغان مېھىر — مۇھەببىتىم، ئىشەنچىم شۇنچە كۈچەيگەنىدى.

شۇنداق شېرىن سۇخەن ئىدىكى، سۆزىنى بىر ئاڭلىغان ئادەم قايتا — قايتا ئاڭلاشقا تەشنا بولاتتى.

«دادا، — دېدى ئۇ بىر كۈنى كەچقۇرۇن ئاكىسىنىڭ قەبرىسى ئالدىدا، — مەن ئۆزۈمنى چۈشەندىم، بەك چولتا ئىكەنمەن». «بۇدەمكىچە ئۆزۈڭنى چۈشەنمىگەنمىدىڭ، ئوغلۇم؟» دېۋىدىم، «تەڭرىنىڭ ئادەمنى ئۈستۈن قىلىپ ياراتقىنىغا لايىق تونۇشتا بولمىغان ئىكەنمەن» دېدى. «ئەمدىچۇ بالام؟» دېسەم، مۇنۇ غەزەلنى ئوقۇدى:

مەنمۇ بىر ئالەم ئىكەنمەن چېتىگە يەتكىلى بولماس،
بەلكى بىر ئادەم ئىكەنمەن، ئالەمنى بەرىسىمۇ تويماس.

شۇ يەگىلىغ ئالىم، زالىممۇ، شۇ يەگىلىغ شاھمۇ، گادايمۇ،
تۇتۇلۇپ قالار ئىكەن كۈن، يوشۇرالماي داغنى ئايمۇ...

دەپ يىغلاپ كەتتى، كېيىن بىردىن يىغىسىنى توختىتىپ: «ئادەم دېگەن ئۆمۈرۋايەت كىيىنىپ بولالمايدىكەن، يۇيۇنۇپمۇ پاكلىنالمايدىكەن. ئەمما ئاكام بۇنىڭ سىرتىدا» دېدى. «نېمىشقا ئوغلۇم؟» دەپ سورىسام، «ئاكام دىلىنىمۇ، جىسمىنىمۇ پاك تۇتۇپ، تەگرىنى ئۆزىگە ئاشىق قىلغان مەرد. بۇنداق غۇبارسىز بىجىرىم ئادەملەردىن يۈز يىل، مىڭ يىلدا بىرقانچىسى تۇغۇلۇشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس. ئۇلار جاھان تەگشىكىنى توغرىلاپ تۇرىدۇ» دەپ جاۋاب بەردى. بۇ ئۇنتۇلغۇسىز سۆھبەتنىڭ ئەڭ ئاخىرقى سىردىشىش بولۇپ قالىدىغانلىقىنى خىيالىمغىمۇ كەلتۈرمەپتىمەن. ئىككى كۈن ئۆتۈپ ئائىلە بويىچە — ئابدۇغاپپار، ئىككى كېلىنىم، ئىككى نەۋرەم، ئىككى خىزمەتكار، باللىرىمنىڭ غەمگۇزار ئانىسى ۋە مەن شىكارغا چىقتۇق.

چوڭ ئوغلۇمنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، قۇللىرىمنىڭ ھەممىسىنى ئازاد قىلىۋەتكەنىدىم. ئىككى خىزمەتكارىم ھۆر ئادەملەردىن بولۇپ، ئىككى نەۋرەمنى باقاتتى. ئۇلارنى ئۆيدە قالدۇرۇشقا كۆڭلۈم ئۇنىمىدى. تۇمەن دەريا ساھىلىنى بويلاپ ئاتلىق ئىككى سائەت غەربكە مېڭىپ بىر چىمەنزار توقايلىققا كەلدۇق. قۇش ئوۋلاشنى ياخشى كۆرىدىغان باللىرىمنىڭ ئانىسى كېلىنلىرى بىلەن يالىرىنى بەتلەپ بىر ياقىقا ماڭدى. ھايۋان ئوۋلاشقا خۇشتار بولغىنىم ئۈچۈن، كېيىك — توشقان ئۈچراپ قالار، دېگەن ئۈيدا مەن بىرياققا ماڭدىم. ئوغلۇم ئابدۇغاپپار شىكار

قىلىش ئۈچۈن ئەمەس، تەبىئەتنىڭ سېھىرلىك مەنزىرىسىدىن ھۇزۇرلىنىپ، دەل ــ دەرەخ، گۈل ــ گىياھ، ئۇچار قۇشلار بىلەن سىردىشىشنى مەقسەت قىلىپ چىققانلىقىدىن، كىتابنى قولتۇقىغا قىستۇرغىنىچە توقايلىق ئىچىگە كىرىپ كەتتى. كەچ كىرىپ كەتكىنىنى بىلمەي قاپتىمەن. ھەممىمىز دېيىشۋالغان قاپاقتېرەك تۈۋىگە يىغىلدۇق. كېلىنلىرىم قېينانىسى بىلەن ئىك-كى قىرغاۋۇل، بىر كەكلىك، ئىككى غازنى ئېتىۋاپتۇ. خىزمەت-كارلار بىرقانچە توشقان، بىر كېيىك ۋە قۇشلارنى ئۇۋلىشىپتۇ. مەنمۇ بىر كېيىك، ئىككى توشقاننى ئېتىۋالغانىدىم، قارىسام، ئابدۇغاپپار يوق. ئەرۋاھىم ئۇچتى. ئانىسى ئەنسىرىگىنىدىن ئولتۇرالماي قالدى. ھەممىمىز توقاي ئىچىگە قايتا ئاياغ باستۇق. ئۇزۇن ئۆتمەي، بىر توپ باراقسان تۈۋىدە ئولتۇرغان ئابدۇغاپ-پارغا كۆزۈم چۈشتى. «بالام!» دەپ توۋلىدىم، جاۋاب بولمى-دى. يۈرىكىم قارتتىدە قىلىپ، بارغىنىمچە مۇرىسىدىن تۇتۇپ تارتتۇدىم، يىقىلىپ چۈشتى. «جېنىم ئوغلۇم!...» دەپ ئانىسى ئۆزىنى ئۈستىگە تاشلىدى. قارىسام، يەلكىسىگە يا ئوقى سانجىق-لىق تۇرۇپتۇ. يۈرىكىنى تىڭشىسام توختاپ قالغانىكەن. ئانىسى: «ئاھ خۇدا، بۇ نېمە كۈرگۈلۈك!» دەپ يىغلاپ ھوشىدىن كەتتى. ھەرقانچە قىلىپمۇ ئۆزۈمنى تۇتۇۋالالمىدىم. چوڭ ئوغ-لۇمنىڭ ئۆلۈمى ئۆزۈمنىڭ، ئەلنىڭ رازىلىقى بىلەن بولغاچقا چىداپ كۆزۈمدىن ياش چىقارمىغانىدىم. قۇرت ــ قوڭغۇزغىمۇ ئازارى تەگمەيدىغان كىچىك ئوغلۇمنىڭ بۇنداق تۇيۇقسىز قازا بولۇشى كۆزلىرىمدە تاشقىن پەيدا قىلىپ، بىر دەقىقە ئىچىدە ئۈمىد ــ ئىشەنچىمنى، ئارزۇ ــ تىلەكلىرىمنى ئېقىتىپ كەتتى. «ئاھ تايانچىم» دەپ ئالدىمغا ئۇچرىغان دەرەخنى قۇچاقلاپ زار ــ زار يىغلىغىنىم ھازىرمۇ ئېسىمدە. كېيىنچە يىغلاپ يول يۈرۈپ تاڭغا يېقىن ئۆيگە كەلدۇق. بۇ تۇيۇقسىز مۇسىبەتتىن خەۋەر تاپقان ئوغلۇمنىڭ قېيناتىسى يۈسۈپ قادىر-

خان غازى پادىشاھ جىنازا ئالدىدا باش سېلىپ ماڭدى. يەتتە ياشتىن - يەتمىش ياشقىچە بولغان قەشقەر خەلقى چوڭقۇر قايغۇ - ھەسرەت ئىچىدە نامىزىنى چۈشۈردى. ئاكىسىنىڭ يېنىغا دەپنە قىلدۇق... — ھۈسيىن ئىبنى خەلەپنىڭ ئاۋازى بوغۇلۇپ قالغاندەك خىرىلداپ چىقتى، كۆز ياشلىرى ئاپئاق ساقىلىغا ئېقىپ چۈشتى. قەبرىلەرگە قارىغىنىچە ئاھ چېكىپ دېدى، — ئادەم بالىسى ئۇقۇپ - ئۆگىنىپ پۈتۈن دۇنيانى بىلەلىسىمۇ ئۆزىنى قوغداشنى بىلمىسە، ئەنە شۇنداق ھاياتىنى ساقلاپ قالالمايدۇ. شۇنداق ئەمەسمۇيا بالىلىرىم؟ — ھۈسيىن ئىبنى خەلەپ شۇنداق دەپ جاۋاب كۈتۈپ، ئاۋۋال رەيھانىدىنغا، شاھزادىلەرگە، ئاندىن يۈسۈپكە قارىدى.

— شۇنداق، ئۇستاز، ئۆزىنى قوغداشنى بىلمىگەن ئادەم ئانا ۋەتىنىنى، قەۋمىنىمۇ قوغدىيالمايدۇ. ئەگەر بەندىسىنى ھەرگىز بۇنداق ئەلەملىك كۈنگە قالدۇرمىغاي. ئۇستاز، مېنىڭچە، ئابدۇغاپپار ئاكا يوشۇرۇنغان قاتىل تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. ئەگەر ئۇ بىلگەن بولسا قارشىلىق كۆرسەتكەن، تاقابىل تۇرغان، ئۆزىنى قوغدىغان بولاتتى.

ھۈسيىن ئىبنى خەلەپ يۈسۈپنىڭ سۆزىنى ماقۇللاپ باش لىڭشىتتى ۋە ياشلىرىنى سۈرتۈپ كۆڭلىدىكىنى ئېيتتى:

— بۇ سۆزلىرى ماڭا تەسەللى بەردى، بالام. سىلەردىن ئۆتۈنىدىغىنىم، بىلىكىڭلا ئۆگىنىپ قالماي، ئۆزۈڭلارنى قوغداشنىمۇ ئۆگىنىڭلار، ئەسلى قالدۇرۇڭلار. بۇ ئوغلۇمنىڭمۇ خوتۇنى ئېغىرئاياغ ئىدى، تىلىكىمگە يارىشا ئىككى ئوغۇل تەۋەللۇت قىلدى. خۇدايىم بىرىنى ئەكېتىپ ئىككىنى بەردى. قازاغا رىزا بولۇپ كۆز يېشىمنى توختاتتىم. يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ ئوردىدىكى ئەڭ چېۋەر تۇتقاق،[1] ئىزچىلارنى ئىشقا سېلىپمۇ

---

[1] تۇتقاق — تۇتقۇچى - ساقچى.

قاتىلنى تۇتالمىدى، باللىرىم. باغدىكى بۇ ئىككى قەبرە ئەنە شۇنداق پەيدا بولغان. ئۆيىمىزگە چىققان ئادەمنىڭ بۇ توغرۇلۇق سورىمايدىغىنى يوق. بەزىلەر بىر قېتىم، بەزىلەر نەچچە قېتىم ئاڭلاپمۇ يەنە سورايدۇ. مەنمۇ ئېرىنمەي دەپ بېرىپ كەلدىم... يىگىرمە يىلدىن بېرى نەۋرىلىرىممۇ قاتارغا قېتىلىپ ئۆي – ئوچاقلىق بولۇشتى. بىراق، ئىقتىدار، قابىلىيەتتە تەڭ-تۇشلىرىدىن ئۇستۇن تۇرسىمۇ، تېخى ئاتىلىرىدەك كامال تاپقىنى يوق،— ھۆسيىن ئىنىنى خەلەپ نەزىرىنى قەبرىلەردىن يۇسۇپكە يۆتكىدى،— بالام، سىلى بىلەن دىدارلىشىپ، چوڭ ئوغلۇمنىمۇ، كىچىكىنىمۇ كۆرگەندەك بولدۇم، كۆڭلۈم ئېچىلىپ قالدى. كېتىشكە ئالدىرىماي ئوردۇكەنتتە بىر مەزگىل تۇرۇشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن.

— ئۇستاز، پېقىرمۇ ئۆزلىرىدىن كۆپرەك تەلىم ئېلىشنى ئارزۇ قىلىمەنكى، ئۈمىدلىرىنى ھەرگىزمۇ يەردە قويمايمەن،— يۇسۇپ قول باغلاپ تۇردى.

كەچ كىرگۈچە پاراڭ ئۇزۇلمەي داۋام قىلدى. يۇسۇپ ھەسەن تىكىن، مەھمۇت تىكىنلەر بىلەن يېقىن تونۇشلاردىن بولۇپ قالدى. كەچكى شەپەق قەبرىلەر ئۈستىگە جۇلا تاشلىغاندا، ئۇلار باغدىن ئۇزاپ چىقتى.

ئون توققۇزىنچى باب

ئەلنى يىغلاتقان مۇسىبەت

1

ئىنساندا ئىرادە بولمىسا تىلەككە ھەرگىز يېتەلمەيدۇ. بۇنى بىلگەن يۇسۇپ قەشقەردە ئاز تۇرسۇن، كۆپ تۇرسۇن، ئىرىدىشىپ ئۆگىنىپ كۆپرەك بىلىم ئېلىش ئۈچۈن ئىرادە تىكلىدى، بۇ ئويىنى ئاتىسىغا ئېيتىپ ماقۇل قىلدى. رەيھانىدىن ئوغلىنىڭ ھۆسىيىن ئىبنى خەلەپ بىغىغا چىقىپ كىرگەندىن كېيىن، ئېخىمۇ ئىجتىھات بىلەن بىلىم ئىگىلەشكە كىرىشىپ كەتكىنىدىن خۇرسەن ئىدى. ئۇ يەنە بىر مەزگىل تۇرۇش قارارىغا كەلدى. بۇنىڭدىن ۋاقىپلاندۇرۇلغان بۇغرا قاراخانمۇ مەمنۇنلۇق بىلەن ئۇنى قوللىدى:

— ئۇلۇغ ھاجىپ، ئوردۇكەنت خاسىيەتلىك شەھەر. يەنە بىر نەچچە ئاي تۇرۇڭ، چاغىنەندىن كېلىدىغان ماللىرىڭىز كەلسۇن. يۇسۇپمۇ ساچ مەدرىسىدە بىلىك بۇلىقىدىن چاڭقىقىنى قاندۇرۇۋالسۇن. ئېمىگە شۇنچە ئالدىرايسىز؟ ئوغلۇم مۇھەممەت ئارسلانىخاندىن غەم يېمەڭ، ئۇ ئەلنى تىنچ باشقۇرۇپ كېتەلەيدۇ، شۇنداق ئەمەسمۇ؟

رەيھانىدىن دەررۇ جاۋاب بەرمىدى، «شۇنداق» دەي دېسە يالغانچىلىق قىلغان بولاتتى. ئەل تىنچ، باياشات تۇرمۇش كە-

چۈرۈۋاتقان بولسىمۇ، غەربىي قاراخانىلارنىڭ ئىدىلنىڭ[1] جەنۇبىدىن ئالاتاۋغىچە،[2] مىڭلاقتىن ئامۇ، سىر دەريا ۋادىلىرىغىچە بولغان كاتتا زېمىننى سوراۋاتقان مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ ئەل بىلەن كارى بولمايۋاتاتتى. ئېتىنىڭ تىزگىنىنى ئۆزلىرىنى ساداقەتمەن كۆرسىتىپ كۆز بويامچىلىق قىلىۋاتقان رەقىبلىرىگە تۇتقۇزۇپ قويۇۋاتقانلىقىنى ئېيتسا، بۇغرا قاراخان ئىشىنەرمىدىكىن، بۇنى قەشقەرگە كېلىپلا ئېيتماقچىدى، بىراق كېسەل بولغاچقا ئېھتىيات قىلىپ ئارقىغا تارتقانىدى، مانا ئەمدى ئۇ ساقايدى، ئەھۋالدىن ۋاقىپلاندۇرسا كۆڭلىمۇ ئارامىغا چۈشەتتى.

— جىمىپ كەتتىڭىزغۇ ھاجىپ، قوزئوردۇ تىنچ ئەمەسمۇ يا؟ كېلىشىڭىزدىكى مۇددىئا مەن بىلەن دىدار كۆرۈشۈش، سودا ئىشى ۋە يۇسۇپنى سەير قىلدۇرۇشلا بولمىسا كېرەك. راستىمنى دېسەم، سىلەرنىڭ دىدارىڭلار شىپالىق دورىغا ئوخشاش كۈچ ۋە روھ بەخش ئېتىپ بىر ئوبدان بولۇپ قالدىم. ئەگەر مېنى ۋاقىپلاندۇرۇشقا تېگىشلىك مەسىلە بار بولسا كېچىكتۈرمەي ئېيتىڭ،— يۇسۇپ قادىرخان تەگدىن تولىسى ئاقارغان ئۇزۇن ساقىلىنى سىقىمداپ تۇرۇپ جاۋاب كۈتتى، ئۇنىڭ چىرايىدىكى مەمنۇنلۇقتىن ئەسەرمۇ قالمىغانىدى.

— ئابا، پەيتى كەلگەندە ئەھۋالنى ئاشكارىلىماسلىق — پادىشاھقىمۇ، ئەلگىمۇ زىيان كەلتۈرىدۇ. ھەقىقىي ئەھۋالدىن مەلىكۈل مەشرىق ئالىيلىرىنى خەۋەرلەندۇرسىلە،— يۇسۇپ ئاتىسىنىڭ ئىككىلىنىپ قېلىۋاتقىنىنى بىلىپ، ئەھۋالنى يەنە كېچىكتۈرمەي ئېيتىشقا دەۋەت قىلدى.

— چاپسان دەڭ ھاجىپ، سىز بۇنداق ئەمەس ئىدىڭىزغۇ، مېنى بىئارام قىلماڭ،— دېدى بۇغرا قاراخان جىددىيلىشىپ.

---

① ئىدىل — ۋولگا دەرياسى.
② ئالاتاۋ — شىنجاڭ بىلەن قازاقىستان چېگرىسىدىكى تاغ.

ھەرقانداق ئىشتا ئالدىراڭغۇلۇق قىلمايدىغان رەبھانىدىن، يۈسۈپ قادىرخاننىڭ پۈتۈنلەي ساقىيىپ كەتكىنىدىن دەرگۇمان-دا ئىدى. يۈرەك كېسىلىگە گىرىپتار بولغان ئادەم قىل چاغلىق كۆڭۈلسىزلىكنى كۆتۈرەلمەيدۇ، ئوغلىنىڭ ئەھۋالىنى ئۇقسا بەر-داشلىق بېرەلەرمۇ؟ رەبھانىدىن شۇڭا ئىككىلىنىپ قالغانىدى، ئەمدى ئېيتمىسا بولمايدىغانلىقىنى بىلىپ يېتىپ ئېغىز ئاچتى:

— ئالىيلىرى، پېقىرنىڭ سودا ئۈچۈن ياكى ئوغلۇمنى سەير قىلدۇرۇش ئۈچۈنلا كەلمىگىنىم راست. لېكىن بىتاپ بولۇپ قالغانلىقلىرىنى كۆرۈپ، كېلىشىمدىكى ئەسلى مۇددىئانى ئېيتىشقا پېتىنالمىغانىدىم...

رەبھانىدىن مۇھەممەت ئارسلانخان قوزئوردۇغا كەلگەندىن بېرىقى ئەھۋاللارنى تولۇق مەلۇم قىلدى. يۈسۈپ قادىرخان جىم ئولتۇرۇپ ئاڭلىدى، گەپ قىلمىغان بىلەن، بۇرۇت - ساقاللىرى ئارىسىدىكى لەۋلىرى قىمىرلاپ، ماڭلاي تومۇرلىرى لوقۇلداپ كەتتى، تاتارغان يۈزلىرى بارا - بارا سارغىيىشقا باشلىدى. بۇنى كۆرۈپ تۇرغان يۈسۈپ، ئاتىسىنىڭمۇ ئەندىشە قىلىۋاتقىنىنى ئۇنىڭ بۇغرا قاراخانغا تىكىلگەن ئەنسىز كۆزلىرىدىن چىقىپ تۇرغان تەشۋىشتىن بىلدى. يۈرەك كېسىلى قوزغىلىپ قالمىسى-دى، دەپ ئويلاپ ئۆزىمۇ ئەنسىرەپ قالدى.

بۇغرا قاراخان ئاخىر زۇۋان سۈردى:

— مەن ئۇنى ناھايىتى باتۇر، قولىدىن ئىش كېلىدۇ، دەپ بىلەتتىم، مەرەز خوتۇننىڭ دامىغا چۈشۈپ كېتىپتۇ - دە، بەچچىغەر... ۋاي، ۋاي...— يۈسۈپ قادىرخان تەختنىڭ يۆ-لەنچۈكىگە باش قويۇپ قاتىيىپ قالدى.

— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى!— رەبھانىدىن چاچراپ ئورنىدىن تۇرۇپ تەخت يېنىغا باردى. يۈسۈپ قادىرخاننىڭ بېشىنى يۆلەپ تۇرۇشىغا، سۇلايمان ئارسلانخان سارايغا كىردى.

— ئاتامغا نېمە بولدى؟— سۇلايمان ئارسلانخان ئۇن-

دەرگەندەك ئالدىراپ كىلىپ سورىدى ۋە بۇغرا قاراخانىنىڭ تونىنىڭ پەشلىرىنى قايرىپ يۈرىكىنى تىڭشىدى، يۈرەك شىدـدەت بىلەن ناھايىتى تېز سوقۇۋاتاتتى.

— سۇلايمان ئارسلانخان ئالىيلىرى، دەرھال ئاتاساغۇننى چاقىرتىش كېرەك،— دېدى رەيھانەدىن. يۈسۈپ ئۇچقاندەك چىقىپ كەتتى. بۇغرا قاراخانىنىڭ قول ـ پۇتلىرى ئۈيۈشۈپ قالغاندەك تۈگۈلۈپ، كۆز چاناقلىرى يوغىناپ، بەدىنى سىلكىـنىپ ـ سىلكىنىپ بىردىن تىترەشكە باشلىدى.

قورقۇپ كەتكەن رەيھانەدىن دېمىسەم بوپتىكەن دەپ پۇشايمان قىلدى.

يۈسۈپ باش تېۋىپ ئەبۇھارىس كاشىغەرىنى باشلاپ كىرگەندە، رەيھانەدىن بۇغرا قاراخانىنىڭ پۇت ـ قوللىرىنى ئۇۋۇلاۋاتاتتى.

— ئابا، قانداقراق؟ .

— ئاللا بىلىدۇ، بالام، بايىقىدىن ياخشى بولۇپ قالغانـدەك تۇرىدۇ،— رەيھانەدىن ئۇغلىغا جاۋاب بېرىپ تېۋىپقا قارىدى،— ئاتا ساغۇن جانابلىرى، بىر ئوبدان ئولتۇرغان خاقانىمىز كۆز تەگكەندەك ئۆزگىرىپ قالدى، ئەنسىرەپ يۈرىكىـمىز قېپىدىن چىقىپ كەتكۈدەك بولدى، كۆرۈپ كۆڭلىمىزنى ئارامىغا چۈشۈرگەن بولسىلا...

ئەبۇھارىس كاشىغەرى يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ تومۇرىنى تىڭشاپ تەكشۈرۈشكە كىرىشىپ كەتتى. ئاللاھازەل ئون بەش مىنۇت ئۆتكەندىن كېيىن، كۆز ئۇزمەي سەپسېلىپ تۇرغان سۇلايمان ئارسلانخانغا قاراپ باش چايقىدى:

— ئەھۋالى ئېغىر، يۈرىكىنىڭ سوقۇشى پەۋقۇلئاددە تېز، سوقۇشمۇ رىتىمسىز، بىر ئىش قاتتىق تەسىر قىلغاندەك تۇرىدۇ. يۆتكەشكە، گەپ سوراشقا، ھەرىكەتلەندۈرۈشكە بولمايدۇ، سەۋرچانلىق بىلەن كۈتۈپ تۇرۇشسىلا. قان باش تەرەپكە تەپـ

كەندەك تۇرىدۇ، پېشانە تومۇرىدىن بىرئاز قان ئالمەن، ئاللا
شىپالىق بەرسە ئەجەب ئەمەس.
ئەبۇھارىس كاشغەرى تېزلىكتە بۇغرا قاراخاننىڭ پېشانى-
سىدىن بىرئاز قان ئالدى. يۈسۈپ ئېگىشىپ پىيالىدىكى قارام-
تۇل، قويۇق قاننى كۆردى.
— ئىنساننى قان تۇتۇپ تۇرىدۇ، قان سۇيۇلۇپ كەتسە
بەدەن ئاجىزلىشىدۇ، قويۇلۇپ كەتسە سەپرا ئۆرلەپ ئادەم تەڭ-
پۇڭلۇقىنى يوقىتىدۇ — دە، قان تومۇر يېرىلىش، مېڭىگە قان
چۈشۈشتەك خەتەرلىك كېسەللىكلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.
خاقانىمىزنىڭ قېنى قويۇقلىشىپ، يۈرەك، مېگە قان تومۇرلىرى
تارىيىپ كەتكەنلىكىدىن، قان يېتىشمەي يۈرەكنىڭ سوقۇشىنى
تېزلەشتۈرۈۋەتكەن، سەپراسىنى ئۆرلىتىپ، مېڭىنىڭ چىڭقىلىپ
ئاغرىپ كېتىشى بىلەن ھوشىنى يوقاتقان. ئەھۋال خەتەرلىك،
قان ئالدىم، يەنە بىرئاز كۈتەيلى. سىز بالام، خاقان ئالىيلىرىنىڭ
پۇتىنى ئۇۋۇلاڭ، مەن چېكىسىنى تۇتاي،— دېدى ئەبۇ ھارىس
كاشغەرى كېسەل ئەھۋالىنى سۇلايمان ئارسلانخانغا مەلۇم قى-
لىپ. ئۇ تونىنى سېلىۋېتىپ يۈسۈپ قادىرخان ئالىيلىرىنىڭ
چېكىسىنى يېنىك ئۇۋۇلاشقا كىرىشتى، يۈسۈپ پۇتىنى ئۇۋۇلاش-
قا تۇتۇندى. شۇ چاغدا ھۇمۇدەپ كىرىپ كەلگەن ھەسەن
تېكىن بىلەن مەھمۇت تېكىن:
— خاقان بوۋامنىڭ ئەھۋالى قانداقراق؟— دەپ سو-
راشتى.
— قارىغاندا، ئۇزۇنغا قالماي ھوشىغا كېلىپ قالىدىغان-
دەك تۇرىدۇ، شاھزادىلىرىم،— دېدى ئەبۇھارىس كاشغەرى
خاقاننىڭ سارغىيىپ كەتكەن چىرايىغا قان يۈگۈرۈۋاتقانلىقىغا
زەن قويۇپ.
— تەگرىم، بوۋامنىڭ كېسىلىگە ئۆزۈڭ شىپالىق بەرگەي-
سەن، سەن ھەممىگە قادىر ئۇلۇغ ھەكىمسەن،— دەپ ئىلتىجا

قىلدى مەھمۇت ۋە بوۋىسىنىڭ تومۇرلىرى كۆپكەن قوللىرىنى ئۇۋۇلاشقا كىرىشتى. ھەسەن تىكىنىنىڭ كۆزلىرىدە ياش لىغىل-داپ تۇراتتى، ئۇمۇ بوۋىسىنىڭ بىر پۇتىنى ئۇۋۇلاشقا باشلىدى. سۇلايمان ئارسلانخان ئوغلىنىڭ كۆزىگە ياش ئالغىنىنى كۆرۈپ: «بوۋىسىغا بەك ئامراق بۇ بالامنى يۆلەنچۈكىدىن ئايرىمىغىن خۇدايىم» دەپ ئىچىدە ئىلتىجا قىلدى. بۇ ۋەلىئەھدىمۇ ئاتىسىغا ناھايىتى ھېرىس ئىدى. ئۇنىڭ تەشۋىشى كۆچەيمەكتە ئىدى، نەزىرىنى ئاتىسىدىن ئۈزمەي تەخت يېنىدا تۇراتتى.

يۈسۈپ قادىرخان كۆزلىرىنى ئاستا ئاچتى، چىرايىدىكى سىرىقلىق يوقىلىپ ئەسلىگە كەلگەنىدى. ئەبۇ ھارىس كاشغەرى تۇتۇپ كۆرۈپ، تومۇرىنىڭمۇ ئاستىلىغانلىقىنى بىلدى، ئۇستى-دىن ئېغىر يۈك ئېلىۋېتىلگەندەك يېنىك تىن ئالدى.

— ياخشى بولۇپ قالدىلىمۇ، ئالىيلىرى؟ — سورىدى ئۇ كۆڭلى ئارامىغا چۈشۈپ.

— ئەلھەمدۇلىللا، ھەكىم، — بۇغرا قاراخان بېشىنى كۆتۈرۈپ تەختتە رۇسلىنىپ ئولتۇردى، — نېمە ئىش يۈز بەردى، ھەممىڭلار جەم بولۇپ قاپسىلەرغۇ؟ — ئۇنىڭ ئاۋازى بوش ئىدى.

— سۆزلەۋېتىپ ئۇشتۇمتۇت ئۆزگىرىپ قالدىلا، شۇنىڭ بىلەن...

— توختاڭ، ھاجىپ، — بۇغرا قاراخان رەيھانىدىنىڭ سۆزىنى بۆلۈۋەتتى، ئاۋازىمۇ چىڭراق چىقتى، — ھە، شۇنداق... بايا مەن سۆزلەۋاتاتتىم، ئەمدى يادىمغا كەلدى.

— شۇنداق، ئالىيلىرى، ئەمدى ياخشى بولۇپ قالدىلا، ئىلاھىم ئۆمۈرلىرىگە ئۆمۈر قوشقاي، — دېدى رەيھانىدىن خا-قانىڭ خىيالچان چېھرىگە بېقىپ، — ئۆزلىرىنى بىئارام قىلىپ قويغىنىم ئۈچۈن كەچۈرگەيلا.

— سىز مېنى بىئارام قىلغان بىلەن، پۈتۈن مەملىكەتتىكى

ئاۋامنى بىئارامچىلىقتىن ساقلاپ قالماقچى بولدىڭىز، بۇنىڭ ئۈچۈن سىزگە كاتتا ئىنئام بەرسەم ئەرزىيدۇ،— يۇسۇپ قادىرخان سەل توختىۋېلىپ ئېغىر تىن ئالدى ـ دە، سۆزىنى ئاستا داۋاملاشتۇردى،— ئوغلۇم توغرۇلۇق دېگەنلىرىڭىز مېنى نېمىشقا ئەندىشىگە سالمىسۇن؟

— شاھ ئاتا، قايسى ئوغۇللىرى ئۇ سىلىنى مۇنچە بىئارام قىلغان؟— سۇلايمان ئارسلانخان چۆچۈگەندەك ئىختىيارسىز سورىدى قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ.

— مۇھەممەت ئارسلانخان!

— ئىنىم سۆزلىرىنى ئاڭلايدۇ، شاھ ئاتا.

— سۇلايمان!— يۇسۇپ قادىرخان ئۇنىڭغا تىكىلدى.

— لەببەي، شاھ ئاتا.

— ئۈچ كۈن ياخشى تەييارلىق قىلىپ قۇزئوردۇغا قاراپ يولغا چىقسىلا!

— ئەمرلىرىنى بەجا كەلتۈرىمەن، شاھ ئاتا.

— سىلى مېنىڭ تەخت ۋارىسىم. يارلىقىمنى قۇزئوردۇغا ئېلىپ بېرىپ، مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ ئورنىغا ئېلىكخان بولۇپ، ئۇنى ئوردۇكەنتكە قايتۇرۇۋەتسىلە. ئۇنىڭ يېنىمدا تۇرغىنى ياخشىدەك قىلىدۇ، بولمىسا خاتىرجەم بولالمىغۇدەكمەن.

— پەرمانلىرىنى بەجا كەلتۈرىمەن، شاھ ئاتا.

— سىلىنى ئاللاغا تاپشۇردۇم، بالام. بەش مىڭ سىپاھ بىلەن يولغا چىقسىلا.

— خۇداغا ئامانەت، ئاتا، ئۆزلىرىنى ئاسرىسىلا.

سۇلايمان ئارسلانخان يارلىقنى ئېلىپ چىقىپ كەتتى.

يۇسۇپ قادىرخان ئوغلىنىڭ كەينىدىن قارىغىنىچە كۆكرىكىنى تۇتۇپ قالدى، ئۇنىڭ يۈرىكى سانجىلىپ ئاغرىپ كەتكەنىدى.

— ئالىيلىرى، نېمە بولدىلا، يۈرەكلىرى سېلىپ كې -

ىتۋاتامدۇ؟ — ئەبۇھارىس كاشغەرى خاقاندىكى ئۆزگىرىشنى
بايقاپ سورىدى.
— ھېچنېمە بولمىدىم، ئەمچى باشى، بىردەم ئۆز ھالىمغا
قويۇڭلار، — دېدى يۈسۈپ قادىرخان تەختكە يۆلىنىپ.
بۇغراخان سارىيىنى جىمجىتلىق باستى. ۋاقىت قىيام بول-
غاندى. رەبھاندىن ئوردا سارىيىغا كىرگىنىگە تۆت سائەت
بولغىنىنى قىياس قىلدى. بۇ ۋاقىت تەشۋىش - ئەندىشە بىلەن
ئۆتتى. سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ چىقىپ كېتىشى بىلەن كېسەل-
لىك كەينىگە يانغاندەك بولدى. يۈسۈپ قادىرخان قوللىرىنى
كۆكسىگە باسقىنىچە كۆزىنى يۇمۇپ ئولتۇراتتى. چىرايى يەنە
سارغىيىپ، چېكىلىرىدە تەر تامچىلىرى پەيدا بولدى. گەرچە
بايىقىدەك بېشى قوشۇلۇپ ئاغرىمىغان بولسىمۇ، يۈرىكى قىسىل-
غاندەك مۇجۇلۇپ كېتىۋاتاتتى.
«خاقانغا يەنە نېمە بولغاندۇ؟ مېنى سۇلايمان ئارسلانخانغا
ھەمراھ بولۇپ بىللە يولغا چىقىڭ دەمدىكىن دېسەم، بۇ توغرۇ-
لۇق ئېغىز ئاچمايلا ئۆزگىرىپ قالدى. تەخت ۋارىسى بىلەن
قوزئوردۇغا بىللە بارسام ياخشى بولاتتى...»
— ھاجىپ، سىز ئوغلۇم بىلەن بىرگە كېتىپ قالماڭ،
يەنە مەسلىھەتلىشىدىغان ئىش بار، — دېدى بۇغرا قاراخان
كۆزىنى بىردىن ئېچىپ.
— ئالىيلىرى، ئىجازەتلىرىسىز يانلىرىدىن ھېچ يەرگە
كەتمەيمەن.
بۇغرا قاراخان يەنە جىم بولۇپ قالدى.
— ئالىيلىرى، ئۆزلىرىنى قانداق سېزىۋاتىدىلا؟ — سو-
رىدى ئەبۇھارىس كاشغەرى ئېگىشىپ.
كۆزىنى ئاچقان بۇغرا قاراخان:
— باياتىن يۈرىكىمگە بىرنەرسە سانجىلغاندەك بولۇپ
ئاغرىپ كېتىۋىدى، ھازىر خېلى ياخشى بولۇپ قالدىم، ئەمچى باشى.

— ئالىيلىرى، ئەمچىخانىدا يەنە بىر مەزگىل داۋالانمىسلا بولمايدۇ، ئەل بەختىگە سالامەت بولۇشلىرى زۆرۈر، — دەپ ئۆتۈندى ئەبۇھارىس كاشغەرى.

— ماقۇل، بىر مەزگىل ئەمەس، بىرنەچچە كۈن داۋالىناي.

— تېز ئەسلىگە كېلىشلىرىنى ئاللادىن تىلەيمىز، — دېدى رەبھانىدىن خاقانىنىڭ تەختتىن چۈشۈشىگە ياردەملىشىپ.

يۈسۈپ قادىرخان مېڭىپ سارايدىن چىقتى، پادىشاھ ھارۋىسىغا ئولتۇرۇپ ئەمچىخانىغا باردى، كېسىلى بولسا كۈندىن - كۈنگە ئېغىرلىشىپ كەتتى. تايانغۇ كىچىكى بالاساغۇن، بارىسخان، سەمەرقەنتلەرگە چاپارمەن ماڭدۇردى. يۈسۈپ دادىسى بىلەن قەشقەردە يەنە بىر مەزگىل تۇرۇپ قالدى.

2

قەشقەرنىڭ ئىسسىق ياز ئايلىرى باشلىنىپ ئۈجمە ئىككىنچى قېتىم مەي بولدى. گىلاس، ئۆرۈك، چىلگەشاپتۇل، توغاچ، ئاق كۆكچى ئارقا - ئارقىدىن بازارغا كىردى. ھەر خىل مېۋىلەر كوچا - كويلارغا تولۇپ كەتكەندەك، رەستە - دۇكانلارغا ھەر ياندىن كەلگەن يۇڭ، يىپەك، يىپ رەختلەر توشۇپ كەتتى. رەبھانىدىننىڭ چاقىئەن، ھىندىستان، پارس، ئەرەب دىيارلىرىدىن كېلىدىغان ماللىرىمۇ كەينى - كەينىدىن يېتىپ كېلىپ قەشقەر بازارلىرىنى قىزىتىۋەتتى. ئۇ ھەر كۈنى ئەتىگەن يۈسۈپ بىلەن ئوردا ئەمچىخانىسىغا بېرىپ يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھنى يوقلاپ دىۋانخانىغا كىرەتتى ۋە نائىب بۇغرا قاراخان يېنىدا بولاتتى. يۈسۈپ ساچ مەدرىسىگە بېرىپ ئۇستازلاردىن دەرس ئالاتتى.

ئىككى ئاي ئۆتمەي ئاكىسى بولمىغاچقا، كەنجى ئوغۇل مەھمۇت ئارس-

لانغان نائىبخان بولۇپ دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇۋاتاتتى. مىجەزى چۇس بولغان بۇ شاھزادە بەزى ئىشلارنى يېنىكلىك بىلەن بىر تەرەپ قىلىۋېتەتتى. شۇڭا يۇسۇپ قادىرخان سالامەت-لىكى ئەسلىگە كەلگۈچە رەبھانىدىنىنىڭ كەتمەي تۇرۇشىنى، باش مۆھۈردار بولۇپ ئوردىدا خىزمەت قىلىشىنى تەۋسىيە قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ بالاساغۇنغا قايتىپ كېتىشى تېخىمۇ ئارقىغا سۈرۈلدى.

يۇسۇپ چوش ۋە كەچقۇرۇنلۇقى ئاتىسى بىلەن بىرگە بولاتتى، قولىدىن كىتاب چۈشمەيتتى، كۈندىن - كۈنگە بىلى-گەنلىرى، تونۇشلىرى كۆپىيىپ نەزەر دائىرىسى كېڭەيمەكتە ئىدى. ھۈسەين ئىبنى خەلەپتىن تىل - ئەدەبىيات، مەنتىقە، مۇھەممەد ئەل كاشغەرىدىن تارىخ، پەلسەپە، باشقا مۇدەررىس-لەردىن ئىلمى نۇجۇم، تىبابەت، ھېسابات، مۇسىقاغا ئائىت بىلىملەردىن دەرس ئالاتتى، سەيلە - ساياھەتكە، شىكارغا چى-قىشقىمۇ ۋاقتى يەتمەيتتى. پەقەت ئاتىسى بىلەن كۈندە دېگۈ-دەك ئەمچىخانىغا بېرىپ بۇغرا قاراخانىنى يوقلاپ تۇراتتى، خا-لاس.

يەنە بىر ئاي ئۆتۈپ كەتتى. ئەنجۈر پىشتى. قارا كۆكچى-نىڭ شاپىقى يەرگە چۈشتى. سايە - سالقىنى ھۇزۇرلۇق تومۇز كىردى.

يۇسۇپ بۈگۈن مەدرىسىدىن كەچرەك ياندى. تۈۋرۈكلى-رىگە ئەگمە چىقىرىلغان شالاسۇنلۇق پېشايۋاندا، ئۇنىڭ كېلى-شىنى كۈتۈپ ئولتۇرۇشقان رەبھانىدىن بىلەن بەگتاش چالالى-دىن، كۈلۈمسىرەپ كىرىپ كەلگەن يۇسۇپنى يانلىرىدا ئولتۇرغۇزۇشتى.

— ئوغلۇم، سىلى بەك خۇشالغۇ، — دېدى رەيھانىدىن يۇسۇپنىڭ ئاپتاپتەك ئېچىلىپ كەتكەن چىرايىغا زەن سېلىپ.

— ئىمتىھاندىن ئەلا ئۆتۈپ، ئۇستازلارنىڭ مەدھىيىلى-

يىگىت؟ — سورىدى بەگتاش جالالىدىن غۇلامى ئېلىپ چىققان داستىخاننى ئۆزى سېلىپ.
— قايسى دەرسلەردىن ئىمتىھان بەردىڭ، بوگۇ بىلگە شىكە، ساۋاقداشلارنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشتىم، ئابا.
— تىل - ئەدەبىيات، پەلسەپە دەرسلىرىدىن. ئۇستازىم ھۆسىيىن ئىبنى خەلەپ ھەزرەتلىرى، باشقىلار بىر يىلدىمۇ ئۆگىنىپ بولالمايدىغان بىلىگنى بىر ئايدا ئىگىلەپ بولغانلىقىمنى ئېيتىپ، يەنە «ئەرەب، پارس تىللىرىنى مەندىنمۇ ياخشى بىلىدىغەنلا» دەپ ماختىدى. مەن تېخى ساۋاقداشلىرىمدىن ئارقىدا قالدىمىكىن، دەپ ئەندىشە قىلغانىدىم،— يۈسۈپ سۆزىدىن توختاپ، ئاتىسىنىڭ غەمكىن ھالدا كېپىكىمۇ سەما بولماي يەرگە قاراپ ئولتۇرۇپ كەتكىنىدىن ئەجەبلىنىپ سورىدى،— ئابا، كېيىم سىلىگە ياقمىدىمۇ نېمە، ئاڭلىغۇلىرى كەلمىگەندەك تۇرىدۇ، دىتلىرىغا ياقمايدىغان سۆزلەرنى دەپ سالدىممۇ يا؟
رەبھاندىن ئۇنىڭغا مېھرى بىلەن تىكىلىپ باش چايقىدى:
— يوقسۇ بالام، ئېيتقانلىرى پېقىرنى مەمنۇن قىلغان بولسىمۇ، مۇشۇ تاپ كۆلەلمەيمەن، تەبەسسۇم بىلەن سۆيۈنگەندىلىكىمنى ئىزھار قىلالمايمەن، كۆڭلۈم ئارامسىز ئەمەس.
— نېمىشقا، نېمە ئىش بولدى، ئابا؟
— بۇغرا قاراخانىمىز يۈسۈپ قادىرخاننىڭ كېسىلى ئېغىرلىشىپ سۆزدىن قالدى. چۈشتىن كېيىن ئۇنىڭ يېنىدا بولدۇم، بالام. ئوغۇللىرىغا تارتىشتىمۇ، كۆزىنى ئىشكتىن ئالماي ياتىدۇ. بارلىق خان جەمەتى، ۋەزىر، ئەمىرلىرى، ھەرقايسى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ يابغۇ، ئارسلانخانلىرى، چاغرىبەگ، تارخانبەگلىرى ئەمچىخانا قورۇسىغا پاتماي قالدى. مەن بەگتاش جالالىدىن بىلەن سىلىنى خەۋەرلەندۈرۈپ، تونۇمنى يۆتكىۋېلىش ئۈچۈن كەلدىم.

— ئۇنداق بولسا نېمىشقا ئۇلتۇرىمىز، ماڭايلى ئابا،— يۈسۈپ ئىتتىك ئورنىدىن تۇردى.

يۈسۈپ ئالدىراپ تامقىنى يەپ ئەمچىخانىغا بارغىنىچە كېچىچە شۇ يەردە بولدى. ئەتىگەنلىك تاماقنى ئوردا ئاشخانىسىدا نۆۋەت بىلەن چىقىپ يەپ كىرىشتى. بۇغرا قاراخان ئىشىكتىن كۆزىنى ئالماي پۇشۇلداپ ياتاتتى، گەپ قىلمايتتى، چىرايى سارغىيىپ، بۇرۇت - ساقاللىرى تىكەنلىشىپ قالغانىدى، كۆزلىرى پىرىم ئوچۇق ئىدى. باش تەرىپىدە توققۇز نەپەر قارىي سۈرە «ياسىن» نى بوش، لەرزان ئاۋاز بىلەن تىلاۋەت قىلىشۋاتاتتى. مەھمۇت تېكىن، ھەسەن تېكىنلەر ئىككى يېنىدا قاراپ تۇرۇشاتتى. بۇغرا قاراخاننىڭ يېتىپ داۋالىنىشى ئۇچۇن مەخسۇس تەييارلانغان بۇ ياتاقنى سۈرلۈك جىمجىتلىق قاپلىغانىدى.

يۈسۈپ دادىسى بىلەن چۈشتىمۇ ئۆيگە قايتمىدى. كۈن غەربكە قىيسايغان چاغدا قەشقەرگە يېتىپ كەلگەن سۇلايمان ئارسلانخان بىلەن مۇھەممەت ئارسلانخان، ھۈسەين تېكىنلەر كىرىپ كېلىشتى.

— خان ئاتا!— دەپ تەلمۈرۈپ قاراشتى ئۇلار. يېرىم يۇمۇق كۆزلىرى ئاستا ئېچىلغان يۈسۈپ قادىرخان پەرزەنتلىرىگە، نەۋرىلىرىگە مۆلدۈرلەپ ئۇزاق تەلمۈردى، ئۇ «پەرزەنتلىرىمنى بىر كۆرۈۋالسام» دېگەن ئارزۇسىغا يەتكەنىدى. خان بىر نېمە دېمەكچى بولۇپ گەز باغلاپ كەتكەن لەۋلىرىنى قىمىرلاتتى، لېكىن ئۇنى چىقىرمىدى، شۇ قارىغىنىچە بىر ئېغىزمۇ سۆز قىلالماي ئۇ دۇنياغا جىمىدە كېتىپ قالدى...

رەھىمسىز ئۆلۈم شۇنچە كاتتا پادىشاھنى بىر ئېغىز گەپ قىلىشقىمۇ ئىمالسىز قالدۇرۇپ ئېلىپ كەتتى!

— خان ئاتا!

سۇلايمان ئارسلانخان «دادام بىزگە تارتىشقان ئىكەن —

دە» دەپ ئۆزىنى تۇتۇۋالالمىدى، يۈرىكىدىن سىرغىغان ھەس-رەت تامچىلىرى كۆزىدىن قۇيۇلدى...

مۇسىبەت قايغۇسىغا چۆمۈلگەن رەبھانىدىن ئۆزىنى تۇتقان ھالدا ئاستا كېلىپ، بۇغرا قاراخانىنىڭ شاھزادىلەرگە تىككىلگىنىچە قېتىپ قالغان كۆزىنى سىيپاپ يۇمدۇرۇپ قويدى.

ھەسەن تېكىن، مەھمۇت تېكىنلەر ئامراق بوۋىسىدىن ئايرىلىپ قالغىنى ئۈچۈن زار - زار يىغلاشتى.

مۇھەممەت ئارسلانخان خان ئاتىسىنىڭ ۋەلىئەھدى بول-غان ئاكىسىنى بالاساغۇنغا ئەۋەتىپ ئۆزىنى چاقىرتقانلىقىنىڭ سەۋەبىنى تېخى ئېنىق بىلمىگەچكە، ئۇنىڭ بىر ئېغىز گېپىنى بولسىمۇ ئۆز ئاغزىدىن ئاڭلىيالمىغىنى ئۈچۈن ھەسرەت - نادامەت چېكىپ قالغاندى.

بارىسخاندىن كەلگەن ھۈسەين ئارسلانخان، بوۋىسى تەربىيەت قىلغان ئوغلى مەھمۇت تېكىننىڭ يامغۇردەك ياش تۆكۈۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، نېمىشقا بۇرۇنراق كەلمىگەندىمەن، دەپ ھەسرەت چېكىپ ھۆڭرەپ يىغلىۋەتتى.

شاھزادىلەر، ۋەزىر - ئەمىرلەر ۋەلىئەھدى سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ ئەمرى بىلەن، مەلىكۇل مەشرىق يۇسۇپ قادىر-خان غازى پادىشاھنى ئوردىغا يۆتكەپ، ئاخىرەتلىك ئىشلىرىنى ئادا قىلىشقا كىرىشتى.

خانىش ئالتۇن تارىم ئەسما ئاغىچا بىكە بۇ ئېغىر مۇسىبەت-نىڭ زەربىسىدە نەچچە قېتىم ھوشىدىن كېتىپ، يەنە ھوشىغا كەلدى. ئۇ خان جەمەتىدىكى ئاياللارغا باشچىلىق قىلىپ، ھەرەمنىڭ ئايۋان سارىيىدا ھازا تۇتۇپ يىغا - زار قىلىۋاتاتتى. جان ئۆزۈش ئالدىدا ئېرىدىن رازىلىق ئېلىۋالالمىغىنى ئۈچۈن ھەسرەت چېكەتتى. كېچىچە ئوردىدا ھېچكىم ئۇخلىمىدى. ھۈ-سەيىن ئىبنى خەلەپ باشچىلىقىدا قىرىق قارىي خاس ھۇجرىدى-كى يۇسۇپ قادىرخاننىڭ مېيىتى يېنىدا قۇرئان تىلاۋەت قىلىپ

چىقتى، بۇنىڭ ئىچىدە يۈسۈپمۇ بار ئىدى.

چولپان تۇغىدىغان مەھەلدە، ھۈسەيىن ئىبنى خەلەپ دۇئا قىلىپ، ئوردىدىكى ئالاھىدە ياسالغان مېيىت يۇيۇش ئۈستىگە بۇغرا قاراخاننىڭ جەسىتىنى ئېلىپ چىقتى. رەيھانىدىن، شەيخۇلئىسلام نۇرىدىن مەخدۇم، خانلىق مەدرىسىنىڭ باش مۇدەررىسى جالالىدىن باغدادىلار، تۈمەن دەرياسىنىڭ ئىسسىتىلغان ئىللىق سۈيى بىلەن مېيىتنى يۇيۇپ كېپەنگە ئالدى.

بامدات نامىزىغا ئەزان چىقتى.

مېيىت ئاپئاق يوپۇق يېپىلغان جىنازىغا سېلىنغاندا، ئوردا، ھەرەمدە كۆتۈرۈلگەن يىغا - زاردىن ئاسمان - زېمىن لەرزىگە كەلدى.

جىنازىنىڭ ئالدىدا قارا تون، ئاق سەللە ئورىغان سۇلايمان ئارسلانخان، مۇھەممەت ئارسلانخان، مەھمۇت ئارسلانخان، ھۈسەيىن تېكىن، ھەسەن تېكىن، مەھمۇت تېكىن قاتارلىق شاھزادىلەر، بۇغرا قاراخاننىڭ جەمەتلىرى ماڭغانىدى، ھېچقايسىسى تاج كىيمىگەنىدى. بۇغرا قاراخان تاج - دۆلەتنى تاشلاپ كېتىۋاتسا، بۇ مۇسىبەت كۈنىدە كىممۇ ئاللاغا يېقىن بولۇشنى خالىمىسۇن؟!

جىنازىنىڭ ئىككى يېنىدا قىرىقتىن سەكسەن نەپەر قارىي لەرزان ئاۋاز بىلەن قۇرئان تىلاۋەت قىلماقتا. سۇباشى، سانغۇنلار، كۆكئايىق چاغرىبەگلەر، يابغۇ - تارخانبەگلەر ئېغىر مۇسىبەت ئىچىدە ئاياغ باسماقتا. جىنازىنىڭ ئارقىسىدا دۆلەت ئەربابلىرى، ئالىم - ئەدىبلەر، ھۆكۈما - تېۋىپلەر، ياساۋۇل - نۆكەرلەر، ئوردا، ھەرەمنىڭ ئەر خىزمەتچىلىرى كەلمەكتە.

ئوردا ئالدىدىكى ئادەم دېڭىزى ئىچىدە جىنازا گويا ئاق يەلكەندەك ئۈزۈپ، قولدىن - قولغا ئۆتەتتى. يۈرەكلەرنى لەرزىگە سېلىپ، كۆزلەردىن ياش ئاققۇزاتتى.

ئاسمانمۇ قارا لىباس كىيىپ ئالەمنى مۇڭغا چۆمدۈرگەنى-

دى. دەل ـ دەرەخلەر، گۈل ـ گىياھلارمۇ شۇ ئۇرلاپ يىغلىماقتا ئىدى...

قەشقەردىكى ئەڭ چوڭ جامە ـــ ئازنا مەسچىتتە بۇغرا قاراخاننىڭ نامىزى چۈشۈرۈلۈپ، تۈمەن دەرياسىنىڭ غەربىدىكى چاھارباغقا دەپنە قىلىندى.

سۇلايمان ئارسلانخان:

ـــ بۇغرا قاراخان بوۋام ۋاپاتىنىڭ ئۈچىنچى، يەتتىنچى، قىرىقىنچى كۈنلىرى كالا ـ قوي سويۇپ يۇغ[1] بېرىلسۇن. قىرىق كۈن توشقۇچە ھەر پەيشەنبە كۈنى يېتىم ـ يېتىمەلەرنى چاقىرىپ خەتمە ـ قۇرئان قىلىنسۇن، يىل توشقاندا يەنە يۇغ بېرىلسۇن، ـــ دەپ يارلىق چۈشۈردى.

رەبىھانىدىن ئوغلى بىلەن بۇغرا قاراخاننىڭ قىرىق نەزىردىسى ئۆتكۈچە تۇرۇشنى، ئاندىن بالاساغۇنغا كېتىشنى مەسلىھەتلىشىپ، دىققەت ـ نەزىرىنى نېمە ئىشلار يۈز بېرىدىغانلىقىغا قاراتتى.

يۈز بەرگەن بىرىنچى ئىش: تايانغۇ كېڭىشى، دىۋانى ئارىز، تۇغرائى دىۋانى[2] بىرلىكتە چىقارغان قارار بويىچە ۋەلىئەھدى سۇلايمان ئارسلانخان ئالتۇن ئېگەر توقۇلغان بۇغرا تۆگىگە مىنىپ بۇغرا قاراخانلىق تاجىنى كىيدى، ئۇ يارلىق چۈشۈرۈپ چوڭ ئىنىسى مۇھەممەت ئارسلانخاننى تالاس دىيارىغا، كەنجى ئىنىسى مەھمۇت ئارسلانخاننى قەشقەر دىيارىغا ئىلىكخان قىلىپ تەيىنلىدى. بۇغرا قاراخاننىڭ قىرىق نەزىرىسى-

---

[1] يۇغ ـــ كەمبەغەل، نامراتلارغىلا بېرىلىدىغان نەزىر. قاراخانىلار دەۋرىدە ئۆلۈم ئۈچۈن بېرىلگەن يۇغلارغا بايلارلا ئەمەس، ھۈنەرۋەن ـ كاسىپلارمۇ قاتناشمايتتى، نامراتلارغا بېرىلگەن يۇغنى ئۆزلىرىگە ھارام، دەپ قارايتتى.

[2] تۇغرائى دىۋانى ـــ ئىچكى ـ تاشقى كاتىبات ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئىشخانا.

گە ئۇلگۇرۇپ كەلگەن بۆرەتىكىننى ئامۇ، سىر دەريا ۋادىسى، شاش، پەرغانە ۋىلايەتلىرىنىڭ ئىلىكخانلىقىغا تەيىنلەپ، بۇغرا قاراخانىنىڭ بىۋاستە باشقۇرۇشىدا بولىدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى. بۆرەتىكىن ئەتىسىلا ئۇنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالماي سەمەرقەنتكە كەتتى.

ئىككىنچى ئىش: سۇلايمان ئارسلانخان قەشقەردە تۇرماي، بالاساغۇندا تۇرىدىغانلىقىنى جاكارلىدى.

بۇ كۈنى بۇغرا قاراخان سارىيىغا ۋەزىر، ھاجىپ، ئەمىرلەردىن باشقا، خان جەمەتىنىڭ چوڭ — كىچىك شاھزادىلىرى، ئىنال تېكىن[1] تارخانبەگ، چاغرىبەگ، كۆكتايىقلىرىمۇ يىغىلغانىدى. رەبھانىدىنمۇ يۇسۇپنى ئېلىپ كەلگەنىدى.

«ئەمدى بارىسخانغا كىمنى قوياركىن» دەپ ئاكىسىنىڭ ئاغزىغا قارىغان مۇھەممەت ئارسلانخان، ئەبۇھەسەن تېكىننىڭ نامىنى ئاڭلاپلا، قوشۇلمايدىغانلىقىنى سۆز بىلەن ئەمەس، تۇتۇلغان چىرايى بىلەن بىلدۇردى. «مېنى تالاسقا ھەيدىۋېتىپ، ئاغزىدىن سۈت تېمىپ تۇرىدىغان ئوغلىغا بارىسخاننىڭ ئاچقۇچىنى تۇتقۇزۇپ قويۇشى مۇددىئاسىز ئەمەس، ئارسلانخان ئۇندۇاننى بېرىپ ھەممىمىزنىڭ ئۈستىگە قويماقچى. قوزغۇردۇغا كەتمەكچى بولۇشىمۇ مېنى چەتكە قېقىش ئۈچۈن...»

— ئارسلانخان ئىنىم، بۇ پەرمانىمغا قارىتا قانداق مەسلىھەتلىرى بار. كۆڭۈللىرىدىكىنى ئېيتىپ، پېقىرنى خاتىرجەم قىلغايلا، — دەپ ئۇنىڭ خىيالىنى بۆلۈۋەتتى سۇلايمان ئارسلانخان.

خۇيى تۇتقان مۇھەممەت ئارسلانخان بېشىنى كۆتۈردى:

— پەرمانلىرى ئىلان قىلىنىپ بولغان تۇرسا، مېنىڭ يەنە

---

[1] ئىنال تېكىن — دادىسى خان جەمەتىدىن، ئانىسى ئاۋامدىن بولغانلارغا بېرىلگەن نام.

قانداق مەسلىھەتىم بولسۇن، بۇغرا قاراخان ئاكا، ئىجازەت بەرسىلە يولغا چىقسام... — مۇھەممەت ئارسلانخان ئورنىدىن تۇردى.

— ئىنىم، مەنمۇ ماڭمەن ئەمەسمۇ. ئاتىمىزنىڭ دۇئاسىدىنى ئالالماي قالدۇق، ئەمدى ئانىمىزنىڭ دۇئاسىنى بىرگە ئېلىپ، ئوردۇكەنت خەلقى بىلەن خوشلىشىپ ئاندىن يولغا چىقايلى،— دېدى سۇلايمان ئارسلانخان سەمىمىي ھالدا بوش ئاۋاز بىلەن.

مۇھەممەت ئارسلانخان سۈكۈت قىلىپ جاۋاب بەرمىدى.

— بۇغرا قاراخان ئاغام توغرا دېدى، ئاكا. سىلى ئالدىراپ كېتىپ قالسىلا بولمايدۇ، مەسلىھەتلىرى بىز ئۈچۈن ناھايىتى قىممەتلىك،— ئەبۇھەسەن تىكىن تەۋەززۇ بىلەن مۇھەممەت ئارسلانخاننى قەشقەردە ئۇزۇنراق تۇرۇشقا دەۋەت قىلدى، — ئاكا، ئۆزلىرى كۆپ يەرگە بارغان، كۆپنى كۆرگەن. پىقىر ئىنىلىرى ئەلنى باشقۇرۇشتا تەجرىبىسىز، ئاتام دېگەندەك ئۇستاز بولۇپ مەدەت بەرگەيلا.

«شۇنچە ياش تۇرۇپ بارىسخانغا ئىلىكخان بولسا ئەلنى باشقۇرۇپ كېتەلەرمۇ؟» دەپ ئويلاپ قالغان رەيھانىدىن، ئۇنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ پاساھىتىگە ئېخىمۇ قايىل بولدى. ئىلگىرى مەدرىسە ۋە باشقا جايلاردا ئۇچراشقاندا كەم سۆز، سالماق، جۈرئەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلىپ، ئۇنىڭغا بولغان ھۆرمىتى ئاشقاندى. يۈسۈپمۇ ئۇنىڭ بىلەن دوستلىشىپ قالغاندى. «كەمتەرلىك، سەمىمىيلىك بىلەن قىلغان سۆزلىرى ھەممەيلەننى تەسىرلەندۈردى، يېشىغا نىسبەتەن ئەقلى چوڭ ئىكەن، كەلگۈسىدە بۇغرا قاراخان بولۇپ قېلىشى ئېھتىمالدىن يىراق ئەمەس» دەپ ئىچىدە بارىكاللا ئوقۇغان يۈسۈپ، بولۇۋاتقان گەپلەرنى زېھنىنى قويۇپ ئاڭلاپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ بۇنداق دۆلەت ئىشلىرىنى مۇزاكىرە قىلىدىغان كاتتا كېڭەشكە قاتنىششى بى-

رىنچى قىتىملىق ئىدى.
— بوۋا، نېمىشقا گەپ قىلمايسەن؟ سۇلايمان ئارسلانخان بوۋام بىلەن ھەسەن تېكىن ئاغامنىڭ يۈزىنى قىلساڭچۇ. ئوردۇ-كەنتتە ئۇزۇنراق تۇرساڭ كاتتا موماممۇ خۇرسەن بولىدۇ،— مەھمۇت تېكىن خىيال سۈرۈپ قالغان ئاتىسى ھۈسەيىن تېكىنگە قاراپ قويۇپ، مۇھەممەت ئارسلانخاندىن جاۋاب كۈتتى.
شاھزادىنىڭ بۇ سۆزىمۇ يۈسۈپكە مەزۇر كەلدى. «مەھ-مۇت تېكىن ئەجەب چېچەن ئىكەن، تازا جايىدا گەپ قىلدى، بوۋىسى ئەمدى نېمە دەركىن؟» دېدى يۈسۈپ ئىچىدە. بۇغرا قاراخان سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ تەختى يېنىدىكى كۇرستا خىيالغا چۆككەن مۇھەممەت ئىلىكخان كۆز سېلىپ:
— سەن مەن بىلەن كەتمەمسەن، قوزام؟— دېدى جاۋاب بېرىشتىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ.
— بوۋا، بۇنداق پەش قېقىپ كېتىپ قالىدىغان بولساڭ ھەممەيلەننى رەنجىتىپ قويىسەن. ئويلاپراق ئىش قىلغىن. راس-تىمنى ئېيتسام، كەتكۈم يوق، كاتتا مومامنىڭ يېنىدا قالىمەن،— دېدى مەھمۇت تېكىن.
— بالام، بىز بىلەن كەتمىسەڭ بولمايدۇ،— دېدى ھۈسەيىن تېكىن.
— مەن ساچ مەدرىسىدە ئوقۇۋاتىمەن، دادا. ئوقۇشۇمنى تاشلاپ كېتەمدىمەن؟ كاتتا بوۋام تۈگەپ كەتكەن بىلەن كاتتا مومام بارغۇ. پېقىرنى تەربىيىلەۋاتقان ئەزىز ئۇستازلىرىم مەن كەتسەم نېمىدەپ قالار؟
— بالام، ئوغلۇڭنىڭ سۆزىنى ئاڭلىدىڭمۇ؟ ئۇنىڭ بىد-لەن تالاشما، قالسا قالامدۇ؟ يەنە بىرئاز تۇرساق تۇرايلى، بۇغرا قاراخان ئاكام رۇخسەت قىلغاندا يولغا چىقارمىز،— دېيىشكە مەجبۇر بولدى مۇھەممەت ئارسلانخان.
ۋەزىر، ھاجىپلار بۇغرا قاراخاننىڭ ئەمر - پەرمانلىرى

بىلەن ئىش كۆرىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. كېچەش توگىدى.
رەيھانىدىن بوغرا قاراخان سۇلايمان ئارسلانخان بىلەن
بىرگە يولغا چىقىش قارارىغا كېلىپ، يۈسۈپ بىلەن ئوردىدىن
قايتتى.

3

قارىياغاچ، ئەرمۇدۇن دەرەخلىرىنىڭ بالدۇر سارغايغان يو-
پۇرماقلىرى يېنىك شامالدىن ئۈزۈلۈپ، قۇمساڭغۇ قىرغاققا، ئۇ
يەردىن پىلدىرلاپ ئۇچۇپ سۇغا چۈشۈپ ئېقىپ كېتەتتى.
قىرغاقتىكى دەرەخ تۈۋىنى ماكان ئەتكەن چۈمۈلىلەر ئۇزۇق
ئىزدەپ پىتىراپ كېتىشكەنىدى. تاقلاپ — سەكرەپ كېلىشكەن
بىر توپ كېيىك غازاڭ، چۈمۈلىلەرنى دەسسەپ — چەيلەپ دەريا
بويىغا چۈشۈشتى، ئۇياق — بۇياققا بويۇنداپ قارىشىپ، شەپە
سەزمىگەندىن كېيىن سۈزۈك سۇغا تۇمشۇقىنى چۆكۈرۈپ سۇ
ئىچكىلى تۇردى، شۇنداقتىمۇ پات — پات باش كۆتۈرۈپ
پۇرقۇپ، يەنە باش چۆكۈرۈپ سۈمۈرۈشەتتى. قارا بويۇن
چىرايلىق بىر كېيىك دىڭگىدە چۆچۈپ، سەكرەپ قىرغاق ئۈس-
تىگە چىقتى — دە، يىقىلدى، بېقىنىغا يا ئوقى سانجىلغانىدى.
چۆچۈگەن كېيىكلەر ئۈركۈپ قېچىشتى، يەنە ئىككى كې-
يىكمۇ ئوق تېگىپ يىقىلدى.
چۇقان سېلىشىپ كەلگەن بىر توپ نىقابلىق ئادەم قۇم-
ساڭغۇ قىرغاقتا توختىدى. زەر چۆچىلىق قىزىل يىپەك يوپۇق
يېپىنغان غۇنچە بوي بىرسى:
— ئاتتىن چۈشۈڭلار، بۇ جاي خىلۋەت ئىكەن، —
دېدى بۇيرۇق ئاھاڭىدا. ئۆزى يەرگە پۇت قويۇپ يۈزىدىكى
قارا تور نىقابىنى كۆتۈردى. ئەگىم قاشلىق، چېھرى ئاق سېرىق
چىرايلىق بىر نازىنىن پەيدا بولدى، ئۇنىڭ بېشىدا ئالتۇن تاج

پارىلداپ تۇراتتى، ئەرەنچە كىيىمى ئانچە ياراشمىغاندەك قىلات-
تى. باشقىلارمۇ ئاتتىن چۈشۈپ يۈزىدىن نىقابنى ئېلىشتى.
ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئايال زاتىدىن ئىدى، ئاتلىرىنى دەل -
دەرەخلەرنىڭ ئاچماقلىرىغا باغلاپ قويۇشتى.
— كۆردۈڭلارمۇ، مەن يادىن ئۆزگەن ئۈچ ئوقنىڭ
بىرىمۇ زايە كەتمەپتۇ،— دېدى غۇنچە بوي پەرى كۆرەڭلەپ.
— كۆردۇق، ئالتۇن تارىم ئالدىلىرى مەرگەن
ئەمەسمۇ،— دېيىشتى ھەمراھلىرى قىزىقىپ قاراپ.
— قويۇق، توقىش ئىككىڭلار بۇ كېيىكلەرنى سويۇپ
كاۋاپ قىلىڭلار.
— باش ئۈستىگە، ئالتۇن تارىم.
— گۈلەم!
— لەببەي، ئالتۇن تارىم،— ئېگىز بويلۇق، بۇغداي
ئۆڭ بىر قىز قوللىرىنى كۆكسىگە ئېلىپ كەلدى.
— سىز ئۈچ كېنىزەك بىلەن ئەتراپنى كۆزەت قىلىڭ،
ئادەم زاتى بۇ يەرگە ئاياغ باسمىسۇن. مەن قالغان كېنىزەكلىرىم
بىلەن دەريادا يۇيۇنىمەن.
— خوپ، ئالتۇن تارىم ئالىيلىرى،— گۈلەم ئۆزىدەك
بويلۇق ئۈچ كېنىزەك بىلەن كۆزەت قىلىشقا تۇتۇندى.
— ئايچېچەك!
— لەببەي خانىش،— ئوتتۇرا بويلۇق، قارىقۇمچاق بىر
قىز قوللىرىنى كۆكسىگە ئېلىپ كەلدى.
— يۇيۇنۇشقا تەييارلىنىڭلار.
— باش ئۈستىگە، ئالتۇن تارىم،— كەينىگە يانماقچى
بولغان ئايچېچەك قايرىلىپ توختىدى،— خانىش، سۇ سوغۇق،
نازۇك تەنلىرىنى توڭدۇرۇپ قويارمىكىن.
— سوغۇق سۇ ئادەمنى ئەندىكتۈرۈپ غەيرەتلىك قىلىدۇ-
ىدۇ. ئوت بولۇپ يېنىپ تۇرغان تېنىمگە بۇ سۇ ياقىدۇ.

بىرىڭ، كېنىزەكلەرگە ئېيتىڭ، دەرياغا چۆمۈلۈپ ئوينايمىز.

— خوپ، خانىش ئالىيلىرى.

بۇ خانىش باشقا بىرسى ئەمەس، دارغا ئېسىلغان قارلۇق بولۇنبەگنىڭ يالغۇز قىزى، مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ كىچىك خوتۇنى ئالتۇن تارىم قۇمارىبىكە ئىدى. ئاتىسى جازالانغاندىن كېيىن ئۇ ئېرىگە سادىقلىقنى قايتا - قايتا بىلدۈرۈپ، گۇماندىن خالىي قىلىپ، ئۆزىگە پۈتۈنلەي ئەسىر قىلىۋالغانىدى.

بارىسخاندىن بالاساغۇنغا كەلگەندىن بېرى، ئاكىسى بوزاغۇنى قانتى ئاستىغا ئېلىپ، ئاتىسىنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىش ئۈچۈن جايلاردىكى قارلۇق قىساسچىلىرى بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا كىرىشكەنىدى. سۇيىقەست بىلەن شۇغۇللانمىسا تۇرالمايدىغان دوقابەگ ئۇلارنىڭ يانتايىقى ئىدى.

تۇيۇقسىز ئوردۇكەنتتىن كەلگەن سۇلايمان ئارسلانخان مۇھەممەت ئارسلانخانغا بۇغرا قاراخاننىڭ ئەمرىنى يەتكۈزدى. بۇنى ئۇققان قۇمارىبىكە دەسلەپ ناھايىتى قورقتى ۋە ئېرىنىڭ يولغا چىقىش ۋاقتىنى يالغاندىن كېسەل بولۇپ يېتىۋېلىپ ئارقىغا سۈردى. چاپارمەن كېلىپ بۇغرا قاراخاننىڭ كېسىلى ئېغىرلىشىپ قالغانلىقىنى يەتكۈزگەندە، ئېرىنى سۇلايمان ئارسلانخان بىلەن بىرگە يولغا چىقىشقا ئالدىرىتىپ، يىغا - زار بىلەن ئۇزىتىپ قويدى. بۇغرا قاراخان يۇسۇپ قادىرخاننىڭ ۋاپاتى ھەققىدە خەۋەر كەلگەندىن كېيىن، بوزاغۇ بىلەن گۈلقەقەلىرى ئېچىلىپ، تېشىدا يىغلاپ، ئىچىدە كۈلدى. ئېرىنىڭ كېلىشىنى كۈتۈپ تاقىتى تاق بولدى. ئىچ پۇشۇقىنى چىقىرىش ئۈچۈن قارلۇق قىزلىرىدىن تەركىب تاپقان چەۋەنداز كېنىزەكلەر بىلەن كۈندە قىلىچۋازلىق، نەيزىۋازلىق، ئوقيا ئېتىشنى مەشىق قىلاتتى، بەزىدە شىكارغا چىقاتتى.

بۈگۈنمۇ ئەتىگەنلىك چايدىن كېيىنلا كېنىزەكلىرى بىلەن يۈزىگە نىقاب تارتىپ شىكارغا ئاتلانغان قۇمارىبىكە، ئايلىنىپ

يۇرۇپ چۇ دەرياسىنىڭ بويىغا كېلىپ توختىغانىدى. ئۇ، ئىككى تەرپىدە ئىككى كېنىزىكى تۇتۇپ تۇرغان زەر چۇچىلىق قىزىل كۇنلۇكنىڭ دالدىسىدا كىيىملىرىنى سالدى. كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان كۆكسىنى كۈللۈك شايى باغىرداق يوشۇرۇپ تۇرسىمۇ، كالتە يىپەك تامبال بىلەنلا قالغان بۇ خانىش ئاجايىپ جەلپكار ئىدى. بولۇق چاچلىرىنى لىغىلداپ تۇرغان كۆكسىگە تاشلاپ قاقاقلاپ كۈلگىنىچە ئۆركەشلەپ ئېقىۋاتقان دەرياغا كۆز سېلىپ:

— كىم ئاۋۋال سۇغا سەكرىسە بەش تىللا بېرىمەن، — دېۋىدى، ئىسسىقكۆل بويىدىن تاللىۋېلىنغان قىپچاق قىز ئايچىچەك:

— مانا مەن سەكرەيمەن، ئالىيلىرى، — دەپ سۇغا ئاستا كىردى، كۆۋەرەپ ئېقىۋاتقان سۇ، قارا چاچلىرى تېگىپ تۇرغان تېقىمىغا، ئىنچىكە بېلىگە، ئاندىن كۆكسىگە چىققاندا، قىز بىر ئەندىكىپ باش چۆكۈردى، بىردەمدىلا تېنىدىكى ئەندىكىش تۈگەپ، سوغۇق سۇغا كۆنۈكۈپ قالدى، كەينى ـ كەينىدىن باش چۆكۈرۈپ پىلتىڭ ئېتىپ ئۈزدى.

— سوغۇقمىكەن ئايچىچەك؟ — دەپ توۋلىدى قۇماربىدە كە دەريانىڭ لېۋىگە كېلىپ.

— ياق، ئانچە ئەمەس، ئىسسىق تەنگە خۇش ياقىدىكەن.

قۇماربىكە مەجنۇنتاللىرى سۇغا چىلىشىپ قالغان سۆگەتنىڭ شېخىغا ئېسىلىپ ئاۋۋال بىر پۇتىنى، ئاندىن يەنە بىر پۇتىنى سۇغا تىقتى. زوڭ ئولتۇرۇپ يانپاشلىرى سۇغا چىلاشقاندا ئەندىكىپ كەتتى، بىردەم شۇنداق تۇرۇۋېلىپ، ئاندىن سوزۇلۇپ سۇدا ياتتى ـ دە، پاقىچىلاپ ئۈزۈپ ئويناشقا باشلىدى.

كېنىزەكلەر ئارقا ـ ئارقىدىن سۇغا چۆشۈشتى، بىر ـ بىرىگە سۇ چېچىپ، پاقىچىلاپ ئۈزۈپ، كۈلۈشۈپ، چۇرقىرىشىپ، شوخلۇق قىلىشتى.

— قويىق، تامبىلىڭنى پەسكە چۈشۈرە، غۇنچە پورىكىڭ-

نى كۆرۈپ باقاي، تىكىنى بارمىكىن، — دېدى ئايچىچەك بوتا كۆزلىرىنى ئوينىتىپ.

— ساراڭلىق قىلمىغىنا ئايچىچەك، ئۇ يەرنى كۆرسىتىدى-غان سەن ئەمەس، — كولۇپ باش چايقىدى قويىق. ئۇ ھەمراھلىرىغا نىسبەتەن سېمىزرەك بولغاچقا يانپېشىمۇ چوڭ، كۆكسىمۇ يوغان ئىدى. قوللىرى بىلەن تومپىيىپ تۇرغان ئالدىنى تۇتۇۋالدى، — ساڭا كۆرسىتىپ قويسام ئېسىلىۋالار-سەنمىكىن.

— ۋاي ئانامەي، ساڭا ئېسىلىپ نېمە تاپارمەن؟ يا ساقال - بۇرۇتلۇق يىگىت بولمىساڭ.

ھەممەيلەن سۇنى چاۋاكلاپ كولۇپ كېتىشتى. قۇماربىكە كولكىسىنى توختىتالماي، تېلىقىپ ئۇگدىسىغا ئۇچۇپ كەتتى. چاچراپ چىققان تامچىلار خۇددى مەرۋايىتتەك كېنىزەكلەرنىڭ ئۇستۇېشىغا توكولدى. ئايچىچەك ئۇنى يۆلەپ تۇرغۇزۇپ قويۇ-ۋىدى، يەنە قاقاقلاپ كولۇپ:

— كۆرمىز، تامبىلىڭنى سال، — دەپ تۇرۇۋالدى.

— كۆرەي دېسەڭلار، بۇ نەرسە ھەممىڭلاردا بار، مانا، — قويىق ئېقىملىرىغا چاپلىشىپ تۇرغان ھۆل تامبىلىنى سېلىۋەتتى، — كۆرۈڭلار.

— ۋاي ئۇيالمايدىغان داپشاق، — دېدى قۇماربىكە قوللىرى بىلەن كۆرسىتىپ، — ياپراق - تىكەنلىرى ئاز ئەمەس-كەن، ئوت بېسىپ كېتىپتۇ، ھا - ھا - ھا...

كېنىزەكلەر قويىقنى چۆرىدەپ تۇرۇپ سۇ چېچىپ ئۇنى باش كۆتۈرگۈزمىدى.

— خانىش ئالىيلىرى، چاپارمەن كەلدى، — قىرغاقتا تۇرۇپ توۋلىدى گۇلەم.

قۇماربىكە ئاڭلايدىغاندەك ئەمەس ئىدى، ئايچىچەكنىڭمۇ تامبىلىنى سالدۇرۇپ، قاقاقلاپ كولۇپ ھەدەپ سۇ چېچىشىۋاتاتتى.

گۈلەم پەسكە چۈشۈپ چاپارمەن كەلگىننى ئېيتتى. گۈلەمنىڭ جىددىيلەشكەن قىياپىتىنى كۆرگەن ئالتۇن تارىم:

— نېمە دېدىڭ؟ ئۇچۇقراق ئېيتقىن، — دېدى.

— ئوردا چاپارمىنى ئالىيلىرىغا خەۋەر يەتكۈزگىلى كەپتۇ.

— نېمە خەۋەر ئىكەن؟

— ئالتۇن تارىمنىڭ ئۆزىگە ئېيتىمەن، دەپ دېگىلى ئۇنىمىدى، خانىش.

— نېمە، مەن ئۇنىڭ ئالدىغا چىقامدىكەنمەن؟ يوق يەپتۇ. نېمە خەۋەر ئىكەنلىكىنى سەن ئۇقۇپ ئالدىمغا كەل. ئۇ ئەبلەخنىڭ بىر قۇلىقىنى كېسىپ قولىغا تۇتقۇزۇپ قويمىسام ئۆلەي!

— خوپ ئالىيلىرى، — گۈلەم كەينىگە ياندى.

قۇماربىبكە «نېمە خەۋەر ئېلىپ كەلگەندۇ، شۇم خەۋەر بولمىسۇن يەنە، ئادەمنىڭ ئارامىنى بۇزۇۋەتتى» دەپ ئويلاپ بىتاقەت بولدى.

— بۇ چاغقىچە يوغرۇش، ھاجىپلارمۇ ماڭا يۈزتۇرا تۇرۇپ گەپ قىلىپ باققىنى يوق. نېمانداق بېشى چوڭ نېمىدۇر ئۇ، ئۆزۈمنى بىر كۆرسىتىپ قويمىسام، — سەپرايى ئۆرلىگەن قۇماربىبكە كېنىزەكلىرى بىلەن سۇدىن چىقتى. سۆگەتنىڭ مەجنۇنتاللىرى ئاستىدا ئايچىچەك سۇنۇپ بەرگەن كىيىملىرىنى كىيدى، يۈزىگە نىقابىنى تارتتى. ئۇ، قىرغاق تۆپىسىگە قەدەم قويغاندا، گۈلەمگە گەپ قىلىۋاتقان چاپارمەننى كۆردى.

— ئايچىچەك، ئۇنى ئېلىپ كەل، — دېدى قۇماربىبكە قولىغا قىلىچنى ئېلىپ.

ئايچىچەك خانىشقا بىرنېمە دېمەكچى بولدىيۇ، ئەلپازىغا قاراپ:

— خوپ ئالىيلىرى، — دېدى - دە، يۈگۈرۈپ چاپارمەننىڭ يېنىغا باردى.

— خانىش سىزنى چاقىرىدۇ.

ئېگىز بوي، تەمبەل كەلگەن ئوردا چاپارمىنى كۆز تىكىپ تۇرغان قۇماربىبىكەنىڭ ئالدىغا كېلىپ تەزىم قىلدى.

— خانىش، ئۆزلىرىگە خەۋەر ئېلىپ كەلگەنىدىم.

— قايسى قەبىلىدىنسەن؟

— چىگىل قەبىلىسىدىن.

— ئېتىڭ نېمە؟

— قىيات.

— خەۋەرنى كېنىزىكىمگە ئېيتتىڭمۇ؟

— ئېيتتىم، ئالىيلىرى.

— سېنى كىم ئەۋەتتى؟

— نائىب ئىلىكخان ئىنالچۇق تىكىن.

— ئۇنداق بولسا، ئالدىڭنى ئۇ تەرەپكە قىلىپ تىزلان.

ھېچنېمىنى چۈشەنمىگەن قىيات تۇرۇپ قالدى. قۇماربىبىكە ئاچچىقلاندى:

— گېپىمنى چۈشەندىڭمۇ، تىزلان!

يىگىت ھەيران بولغان ھالدا كەينىنى قىلىپ تىزلاندى. قۇماربىبىكە پارقىراپ تۇرغان قىلىچىنىڭ ئۇچى بىلەن شارتتىدە ئۇنىڭ قۇلىقىنى كېسىۋەتتى.

— ۋاي!... — دەپ زارلىغان چاپارمەن بىر قولى بىلەن قان سىرغىۋاتقان قۇلاق تۈۋىنى بېسىپ ئورنىدىن تۇردى. — بۇ، نېمە گۇناھىم ئۈچۈن؟ ئېيتسىلا خانىش، ئېلىپ كەلگىنىم شۇم خەۋەر ئەمەسقۇ.

— نېمىدەپ مېنى ئالدىڭغا كەلتۈرمەكچى بولسەن، نېمىشقا تىزلانمايسەن؟ مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ خانىشى ئىدەكەنلىكىمنى بىلمەمتىڭ يا؟ — قۇماربىبىكە غەزەپ بىلەن سوردى.

— بىلەتتىم ئالىيلىرى، خۇش خەۋەر ئېلىپ كەلگىنىم

ئۇچۇن، ئۆزلىرىگە بىۋاسىتە ئېيتىپ سۆيۈنچە ئالماقچىدىم. ئەجەب قان جىق چىقىپ كېتىۋاتىدۇيا...، — قىيات قان بولۇپ كەتكەن يەلكە، يەڭلىرىگە قاراپ سۆزىنى توختاتتى.

— ھە، خۇش خەۋىرىڭنى ئېيت!

— بۇغرا قاراخان بىلەن مۇھەممەت ئارسلانخان قوز ئوردىغا كېلىۋېتىپتۇ.

— نېمە!؟ ئېرىم بىلەن كېلىۋاتقان بۇغرا قاراخان كىم ئىكەن؟ — قاشلىرىنى ئۇچۇرۇپ سورىدى قۇماربىكە.

— سۇلايمان ئارسلانخان ئالىيلىرى ئىكەن، — چاپار-مەن توختىماي ئېقىۋاتقان قاننى يەڭلىرى بىلەن ئېرتتى.

— سۇلايمان ئارسلانخان ئالىيلىرى؟ — قۇماربىكەنىڭ گۈزەل چىرايى تاتاردى، كۆك كۆزلىرىدىن ئۇچقۇندىغان كۆ-كۈچ نۇر ئۇنى سۇرلۇك قىلىۋەتتى. كېنىزەكلەرنىڭ بايىقى خۇشلۇقىدىن ئەسەر قالمىدى.

— ھە، مۇنداق دېگىن. ئەدەپسىزلىك قىلغىنىڭ ئۈچۈن بىر قولىقىڭنى كېسىپ تاشلىدىم، ھايات قالدۇرغىنىم ساڭا بېرىل-گەن سۆيۈنچە. ماڭ، دەرھال ئوردىغا قايت!

ئازار يېگەن، خورلانغان چاپارمەن، توپىغا مىلەنگەن قو-لاقنى ئېلىپ، ياغلىقىغا ئوراپ يانچۇقىغا سالدى. ئېتىنىڭ تىزگى-نىدىن يېتىلەپ، كاۋاپ پىشۇرۇۋاتقان كېنىزەك توقشىنىڭ يېنىغا باردى. گەپمۇ قىلماي، يالقۇنجىغان چوغ ئۈستىدە پىژىلداپ پىشىۋاتقان بىر زىخ كاۋاپنى ئالدى - دە، قان چىقىپ تۇرغان يەرگە باستى...

— ئاتلىنىڭلار! — قۇماربىكە ئېتىغا سەكرەپ مىنىپ قامچا ئۇردى. قورقۇپ دېمى ئىچىگە چۈشۈپ كەتكەن كېنىزەك-لەر كاۋاپنىمۇ يېيەلمەي، ئاچ قورساق ھالدا خانىشنىڭ كەينى-دىن ئاتلىرىنى دېۋىتىپ ماڭدى. زاۋال ۋاقتىدا «دەرۋازەئى قۇت» تىن كىرىپ ئوردىغا بېرىشتى.

4

بالاساغۇنغا يېقىنلاشقانسېرى يۈسۈپنىڭ سەزگۈلىرى جىددىيلىشىپ، ئىنتىزارلىقى كۈچەيدى. بۇنداق بىتاقەتلىك، سېغىنىش بىلەن ئانا يۇرتقا بولغان مۇھەببەتنىڭ ئىختىيارسىز قوشۇلۇشىدىن پەيدا بولىدۇ. ئۇنىڭغا چاڭ توزىتىپ كېتىۋاتقان ئاتلار ئاستا مېڭىۋاتقاندەك، يول ئاۋۇمايۋاتقاندەك تۇيۇلۇپ، پات - پات ئېتىنىڭ تىزگىنىنى سىلكىپ، قامچىسىنى شىلتىپ قوياتتى.

قۇياش غەربكە قىيسىيىپ، سايە ئۇزىراشقا باشلىغاندا، ئالدىدا كېتىۋاتقانلار ئاستىلاپ، يۈسۈپ مىنگەن قىزىل تورۇق «بۇ نېمە ئىش؟» دېگەندەك پۇشقۇرۇپ قويدى. ئۇلار قارشى ئېلىشقا چىققان بالاساغۇن ئەھلىگە يېقىنلاپ قالغانىدى.

بۇغرا - كاناي، ناغرا - سۇنايلارنىڭ ئاۋازى ئاڭلانمىدى، ئەمما مىڭلىغان ئادەملەر بىرلىكتە ئېيتىۋاتقان تەكبىر ساداسى گۈلدۈرمامىدەك يەر - زېمىننى لەرزىگە كەلتۈرۈپلا قالماستىن، زىلزىلىگە كەلگەن قەلب سارايلىرىنىڭ دېرىزىلىرىنىمۇ ئېچىۋەتتى. بۇ ئاۋامنىڭ مەلىكۇل مەشرىق يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ۋاپاتىغا بولغان ھەسرەت - نادامىتى ۋە قازاغا رىزالىقىنى بىلدۈرىدىغان ئىلتىجاسى، بېگى بۇغرا قاراخانغا بولغان بەيئەت، ساداقىتىنىڭ نامايان قىلىنىشى ئىدى.

يۈسۈپ بويۇنداپ قاراپ، سۇلايمان ئارسلانخان، مۇھەممەت ئارسلانخان ۋە ئاتىسىنىڭ ئاتتىن چۈشكىنىنى كۆرۈپ، ئۆزىمۇ يەرگە ئاياغ باستى.

ئالتۇن گۈرزە كۆتۈرگەن توقسان توققۇز ھۆرمەت قاراۋۇلى ۋە توققۇز تۇغنى كۆتۈرگەن تۇغچىلار كەينىدىن قەدەم باسقان سۇلايمان ئارسلانخان ئۆز ھەمراھلىرى بىلەن نائىب

ئىلىكخان ئىنالچۇق تىكىن، شەيخۇلئىسلام بەگتاش ئابدۇللا داموللا، ھەرەمبېگى بەگتۇتۇق، چاغرىبەگ ئادامتوغرىل، سۇباشى، ۋەزىر، ھاجىپ قاتارلىق ئەمىر ـ ئەركانلار ۋە بەگتۆمۈر، ئاشانبۇقا باشلىق بالاساغۇن ئەھلىنىڭ چوڭلىرى بىلەن كۆرۈشتى.

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم قۇزئوردۇلۇق قېرىنداشلىرىم! پىقىر بۇغرا قاراخان بولۇپ، ئالدىڭلارغا خۇش خەۋەر بىلەن كېلەلىمىدىم. مەلىكۇل مەشرىق بۇغرا قاراخان ئاتام قۇزئوردۇلۇق قېرىنداشلىرىنى ناھايىتى ياخشى كۆرەتتى. ئەمما ئەجەل يېتىپ، ھەربىرىڭلار بىلەن قايتا دىدار كۆرۈشەلمىدى. ۋەلىيئەھدى بولۇش سۈپىتىم بىلەن ئۇنىڭ تەختىدە كاشغەردە ئەمەس، بالاساغۇندا ئولتۇرۇش ئىرادىسىگە كەلدىمكى، بۇ شەھەر مەملىكىتىمىز زېمىنىنىڭ دەل ئوتتۇرىسىدا. قەيەردە قانداق ئىش يۈز بەردى، قانداق يېڭىلىقلار پەيدا بولدى؟ ۋاقتىدا خەۋەر تاپالايمەن، شۇنداقلا شەرق بىلەن غەربنى ئىككىگە بۆلۈپ ئىدارە قىلىش بۇنىڭ بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. پىقىر ئارسلانخاننىڭ باشقۇرۇشىدا ئىلىمىز قۇدرەت تاپقۇسى...

— بۇغرا قاراخان سۇلايمان ئارسلانخانغا ئامانلىق تىلەيمىز!

— سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ قۇزئوردۇدا تەختكە ئولتۇرۇشىنى بەجاندىل قارشى ئالىمىز!

ئاۋامنىڭ ساداسى بېسىلماي تۇرۇپ، ئالتۇن تۇش ئورنىتىلغان بۇغرا تۆگە ئۇنىڭ ئالدىدا چۆكتۈرۈلدى. بۇغرا تۆگىگە مىنگەن سۇلايمان ئارسلانخان ئاق پاياندار ئۈستىدە يۈرۈپ كەتتى.

باشتىن ـ ئاياغ قارا پۈركەنچىگە ئورالغان قۇماربېگە، تۆت ياشلىق ئوغلى ئىبراھىم تىكىن بىلەن كۆرۈشكەن مۇھەممەت ئارسلانخان بۇ كىچىك ئوغلىنى كۆتۈرۈپ بۇغرا تۆگىنىڭ

ئالدىغا ئالدى. چوڭ ئوغلى ھۈسيىن تىكىن ئانىسى ۋە باشقا خانىشلار بىلەن چوڭقۇر تەزىم قىلغان كىچىك خانىش قوماربىدە- كەنى كۆرمىگەنگە سىلىپ، بۇغرا تۆگىنىڭ چۇلۇۋۇرىنى تارتقان ھالدا ئاتىسىنىڭ كەينىدىن ماڭدى.

رەيھانىدىنمۇ سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ تەكلىپى بىلەن بۇغرا تۆگىگە مىنگەنىدى. ئىچى ئاداپ كەتكەن دوقاقبەگ «كۆردۇڭمۇ؟» دېگەندەك قىلىپ، قوماربىكەنىڭ يېنىدا ئاغۋات- لار قاتارىدا تۇرغان بوزاغۇغا ئىشارەت قىلىپ قويۇپ لەۋلىرىنى چىشلىدى.

سۇلايمان ئارسلانخان بىرقانچە يەردە توختاپ، ئاۋام سۇن- غان ئۇسسۇلۇق — دوغ، جۇلاپتىن ئىچتى، گىردە، شىرمان نانلارغا ئېغىز تەگدى. شاگىرتلىرى بىلەن چىققان ئەبۇ پوتۇھ ئابدۇغوپۇر مەخدۇم سۇنغان شەربەتنى ئىچىپ، ئۇنىڭدىن تىنچلىق - ئامانلىق سورىدى، مۇھەممەت ئارسلانخان ئۆزىگە سۇنغان شەربەتلەرگە كۆز قىرىنىمۇ سالمىدى. ئۇ ئىبراھىم تىكىننى بىلىدىن قامالاپ ئولتۇراتتى، ئالاسقا كەتمەكچى بول- غىنىدىن خاپا ئىدى. ھۈسيىن تىكىن ئاتىسىنىڭ نېمە ئۈچۈن خاپا بولغىنىنى بىلگەچكە، ئۇنچىقماي ئۇنىڭغا سوگدىشىپ ماڭ- دى. ئۇنىڭمۇ، ئاتىسىنىڭ قارلۇق خوتۇنىدىن بولغان ئوغلىغا شۇنچە مېھرىبانلىق قىلغىنىغا ئاچچىقى كېلىپ قالغانىدى.

رەيھانىدىن يابىرا ھەم قىزلىرى تۇرغان يەرگە كەلگەندە، دادىسى بەگتۆمۈر، ئانىسى زەمۇران ئافچىنىڭمۇ چىققانلىقىنى كۆرۈپ تۆگىدىن چۈشتى. ھەممەيلەننىڭ قولىدىن ئۇسسۇلۇق ئىچتى. ئاتا - ئانىسىنىڭ ئىسسىق باغرىنىڭ ئوتلۇق تەپتى ۋۇجۇدىغا تارىغاندا، بالىلىق مېھرى كۆزلىرىدىن تېشىپ چىقتى. كۆيئوغۇللىرى ئۇدىمش، بۇيانقار، ئادار، يارۇقلار بىلەن قۇچاق- لىشىپ كۆرۈشۈپ، ئاشانبۇقا بىلەن ئەھۋال سوراشتى. قىزىل تورۇقنى يېتىلىگىنىچە ئاتىسىنىڭ ئارقىسىدىن كەلگەن يۇسۇپ،

بوۋا ــ مومىسىنىڭ باغرىدىن چىقىپ، ئانىسىنىڭ قوچىقىغا تاشلاندى. ئۇ تۇغقانلارغا تىكىشمەي قالدى.

يۇسۇپ ئاتىسى بىلەن بىرگە كېلىپ، ئۇستازى ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم، ساۋاقداشلىرى ئەربۇقا، هوشۇر بىلەن قىزغىن قۇچاقلاشتى، ئەھۋال سوراشتى. يۇسۇپنىڭ يۈرىكى تېپچەكلەپ، يۈز ـ بويۇنلىرى قىزىرىپ كەتتى. ئۇ، بىرمۇنچە قىزلار بىلەن قەشقەردىن بۇغرا قاراخانغا ھەمراھ بولۇپ كەلگەن سىپاھلارغا ئۇسسۇلۇق بىرئۋاتقان ئاقىبرانى كۆردى. ئۇنىڭ يۈزىدە چۇمبەل بار ئىدى. قولىغا تور پەلەي سىلىپ، سەمەرقەنتنىڭ ئېگىز پاشنىلىق ئۆتۈكىنى كيگەنىدى. يۇسۇپ تەلمۈرۈپ قاراپ، ئاقىبرانىڭ بويۇن ـ بەستىدىن باشقا ھېچ يېرىنى كۆرەلمىدى.

ــ سالامەت كەلدىلىمۇ يۇسۇپ؟ چارچىغانلا، ئۇسسۇزلۇق ئىچسىلە، ــ دېدى قىز سەل ئېگىلگەن پېتى كۈمۈش جامنى سۇنۇپ. ئاقىبرانىڭ بوش، ئەمما سېھرىلىك ئۈنى يۇسۇپنىڭ يۈرىكىنى جىغىلدىتىۋەتتى.

ــ رەھمەت، ــ يۇسۇپ جامنى ئالدى، ــ ئامان ـ ئېسەن تۇردىلىمۇ، قوشناچىم ئاپام، ئۇرۇق ـ تۇغقانلار تىنچلىقمۇ؟

ــ ئاپام ئوبدان تۇردى، ھەر كۈنى كەچتە كەپلىرىنى قىلىدۇ، ــ ئاقىبرا سۆزلەۋاتقاندا، چوغ رەڭگە كىرگەن يۈزى بىردىن ئوت ئېلىپ كەتتى.

ــ ئەتە بېرىپ، ئوردۇكەنتتىن ئېلىپ كەلگەن سوۋغىلارنى ئالدىڭلاردا قويۇپ، ئۆزۈن ئولتۇرۇپ كېلىمەن. ھازىر مەن ماڭاي، خوش ئاقىبرا.

يۇسۇپ كەينىگە قاراپ ـ قاراپ ماڭدى.

ــ خوش! ــ ئاقىبرانىڭ كۆزلىرىگە توشقان ياش مەڭزىگە سىرغىدى...

شۇ تاپتا قەسىرگە كىرگەن قۇماربىكە، خاس ھۇجرىنى بېزەپ سەرەمجانلاشتۇرۇشنى ئاغۋات، كېنىزەكلەرگە بۇيرۇپ، پەرداز ئۆيىدە چاچلىرىنى تاراشقا ئولتۇردى. ئايچىچەك، قويىق ئۇنىڭ چاچلىرىنى تاراپ، كېيىنىشكە ياردەملەشتى.

— بولدى، چىقىپ كېتىڭلار! — قۇماربىكە تۇرۇپ بۇلۇڭدىكى تاشئەينەك ئالدىغا كەلدى.

كېنىزەكلەر چىقىپ كېتىشكە، ئاغۋاتلاردەك يوللۇق شايىدىن ئۇزۇن كۆڭلەك كىيىۋالغان بوزاغۇ ھىجايغىنىچە كىرىپ تۆرگە ئۆتۈپ ئولتۇردى.

— سىڭلىم، ئېرىڭ مۇھەممەت ئارسلانخانغا ئۇسسۇلۇق بەرگەنسەن؟

— ئاكا، مېنىڭ ئۆيۈمگە بۇنداق ئۇسۇپ كىرىپ، ئاغزىڭغا كەلگەننى دەۋەرمە، بولامدۇ؟ — ئارقىسىغا ئۆرۈلگەن خۇماربىكە ئاچچىقلانغان تەرىزدە بوزاغۇغا ئالايدى.

— ھە! مەن سېنىڭ ئالتۇن تارىم ئىكەنلىكىڭنى ئۇنتۇپتىمەن، خۇددى ئاكا ئىكەنلىكىمنى سەن ئېسىڭدىن چىقىرىۋەتكەندەك، — بوزاغۇ مۇھەممەت ئارسلانخان يۆلىنىدىغان شاھانە ياستۇقتا جەينىكىنى تىرىدى. قوي كۆزلىرىنى ئۆزىنى ياساۋاتقان سىڭلىسىغا تىكىپ، سىدام ئېگىكىنى ئالقىنىغا ئالدى.

— ئاكا، ئادەمنى نېمانداق زاڭلىق قىلىسەن؟ باشقىلارنى كۇمانلاندۇرۇپ قويساڭ، ئۆزۈڭنىڭمۇ، مېنىڭمۇ بېشىمىزغا چىقىدىغانلىقىڭنى بىلمەمسەن؟ — قۇماربىكە ئەينەك ئالدىدىن قوپۇپ، بوزاغۇنىڭ قېشىغا كېلىپ ئولتۇردى. قارا قاشلىرى قوشۇلغان قوشۇمىسىدا بىر تۈرۈك پەيدا بولۇپ، چىرايى سۈرۈن تۈس ئالغان بولسىمۇ، ئۇ ناھايىتى چىرايلىق ئىدى. پەرداز قىلغان يۈزى قاشتېشىدەك پارقىراپ كەتكەنىدى. ئۇ قولىنى ئاكىسىنىڭ تىزىغا قويدى، — سەن مېنىڭ تاغدەك يۆلەنچۈكۈم، سەن بولغاچقىلا كۆڭلۈم توق، يۈرىكىم پۈتۈن. بىراق ئاكا،

بىز قىل ئۈستىدە تۇرۇۋاتىمىز. ئۆزۈڭنى ئوبدان نىقابلاپ، ئاغۋاتلىقىڭنى قىلچە چاندۇرۇپ قويما. مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ كەلگىنىنى كۆردۈڭ. ھازىر ئاكىسى بولمىش بۇغرا قاراخان ھۇزۇرىدا تاماقلىنىۋاتسا كېرەك، توساتتىن كېلىپ قېلىشى مۇمكىن...

— ئالتۇن تارىم ئالىيلىرى، چىقىپ كەت دېمەكچىمۇ سىلى؟ — بوزاغۇنىڭ چىھرىدە مەسخىرە كۈلكىسى پەيدا بولدى.

— ھەئە. دەرھال چىقىپ كەتكىن، ئاكا. ئەتە ساڭا ئېرىم بىلەن قىلىشقان گەپ - سۆزلەرنى يەتكۈزىمەن، قانداق قىلىشىمىز توغرىسىدا مەسلىھەتلىشىمىز، — قۇمارىبىكە ئاكىسىنىڭ مازاق قىلىۋاتقىنىنى بىلمىگەنگە سېلىپ ئەنسىز نەزىرى بىلەن يېلىنىپ قارىدى.

بوزاغۇنىڭ چىرايى تۇتۇلدى.

— مەن قاچانغىچە بۇنداق يا ئايال، يا ئەر ئەمەس، ئاغۋات بولۇپ يۈرىمەن، سىڭلىم. چىدىيالماي قالدىم.

— چىدىمساڭ جاندىن ئايرىلىپ قالىسەن ئاكا، — قۇمارىبىكەنىڭ كۆك كۆزلىرىدىن يىشىل ئۇچقۇن چاقنىدى، ئەگىم قاشلىرىنى سەل كۆتۈرۈپ ئۇنىڭغا تاپىلىدى، — ئاكا، سەن ھەقىقىي ئەر، ئايالنى سېغىنىسەن، بۇ ماڭا مەلۇم. لېكىن ئۆزۈڭنى تۇتۇۋالمىساڭ ئاشكارىلىنىپ قالىسەن. ئاڭلىسام، بەزى قىچىقى بار كېنىزەكلەر بىلەن ئىچپەش تارتىپ يۈرۈپسەن، بۇ ئىشىڭ بىلىنىپ قالسا توگەشىمەمدۇق. ئاتامنىڭ قىساسىنى ئالالمايلا قالماستىن، ئۆزىمىزنىمۇ ئۆلۈمگە تۇتۇپ بەرمەمدۇق؟! سەن چىداپ سەۋر قىلىپ تۇر، تالاسقا بارغاندىن كېيىن، ئاشكارا يۈرۈش پۇرسىتىگە ئېرىشتۈرىمەن. ئۇ چاغدا خالىغىنىڭنى قىلالايسەن.

بوزاغۇ ئورنىدىن دەس قوپتى.

— مەن قىساس ئالماي قويمايمەن، سىڭلىم. بۇنىڭ ئۈچۈن ھەممە مەنپەئەتىمدىن، ھەتتا نازىنىن پەرىلەردىن كېچىشكە رازىمەن، — بوزاغۇ مۇشتۇملىرىنى تۈگۈپ شىلتىپ قويدى — دە، چىقىپ كەتتى.

«بىچارە ئاكام، تازا دۆلەت كۆرىدىغان چاغدا ئاتام بالا — قازاغا ئۇچراپ بەختسىز بولۇپ قالدى. تالاسقا بارغاندا ئۇنى يۇقىرى مەرتىۋىگە ئىگە قىلىمەن...»

— خاس ھۇجرا تەييار بولدى خانىش، — دېدى ئايچېچەك كىرىپ، — يەنە قانداق ئىش بار؟ بۇيرۇسىلا، بەجا كەلتۈرۈشكە تەييارمىز.

خىيالى بۆلۈنگەن قۇمارىبىكە شاھانە ياستۇقنى تۈزەپ قويۇپ دېدى:

— ئاشچى باشىغا چىقىپ ئېيتقىن، يىگەنسېرى ئادەمنىڭ يېگۈسىنى كەلتۈرىدىغان مەززىلىك تائاملارنى تەييارلىسۇن! ئەگەر ئېرىم يېمەي قايتۇرۇۋېتىدىغان بولسا، ئاشچى باشىنىڭ تاماق راسلىغان قوللىرىنى كېسىپ تاشلايمەن.

— باش ئۈستىگە، خانىش ئالىيلىرى، — ئايچېچەك چىقىپ كېتىپ، ھايال ئۆتمەي قايتىپ كىردى، — ئالتۇن تارىم، مۇھەممەت ئارسلانخان ئالىيلىرى ھەرەمگە قەدەم تەشرىپ قىلىپتۇ، قەسرىگە كېلىۋاتقۇدەك.

— چىقىپ چىراغچى دېدەكلەرگە تاپشۇر، بارلىق خانىلارنىڭ شام — چىراغلىرى ياندۇرۇلسۇن، كېنىزەكلەر كېچىلىك كۆڭۈل ئېچىشقا تەييارلانسۇن!

— باش ئۈستىگە، خانىش ئالىيلىرى، — ئايچېچەك تېز چىقىپ كەتتى.

قۇمارىبىكە ئەينەككە يەنە بىر قارىۋېلىپ قەسىر ھويلىسىغا چىققاندا، مۇھەممەت ئارسلانخان ئىشىكتىن كىرىپ بولغانىدى.

— ئەسسالام ئارسلانخانىم، قۇتلۇق قەدەملىرى قەسرىمە-

كە شادلىق ئاتا قىلغاي،— يەرگىچە ئېگىلدى قۇماربىكە،— ئۇدۇل قەسرىمگە كېلەرمىكىن دەپ، ئىشىك ئالدىدا ئۇزۇن كۈتۈپ تاقىتىم تاق بولدى. ئاكىلىرىنىڭ يېنىدا ئىكەنلىكلىرىنى بىلىپ، خاس ھۇجرىنى سەرەمجانلاشتۇرۇشقا كىرىشىپ ئالدىلىرىغا چىقالماي قالدىم، كەچۈرگەيلا.— خانىشىنىڭ يېشىل ئوچ-قۇن چاقناپ تۇرغان شەھلا كۆزلىرى لەۋەن چېھرىنى ئاپتاپتەك نۇرلاندۇرۇۋەتتى.

شەھۋانىي ھەۋەسى كۈچلۈك ئادەملەر گۈزەل خوتۇن-قىزلار ئالدىدا ئۆزىنى تۇتۇۋالالمايدۇ.

نارازىلىق، ئاچچىقلىنىش سۆرۈنلەشتۈرۈۋەتكەن مۇھەم-مەت ئارسلانخاننىڭ سوغۇق چىرايىدا تەبەسسۇم پەيدا بولدى. ئۇ تۆت ئىلىك ئۇسكەن قاپقارا ساقىلىنى سىيپاپ قويۇپ بىرنېمە دېمەكچى بولدىيۇ، ئۈنچىقماي خاس ھۇجرىغا قاراپ ماڭدى. باشقىلار ئالدىدا ئۆزىنى مالال قىلغان ئىش توغرۇلۇق سۆزلەش-نى ئۇ قانداقمۇ خالىسۇن.

قۇماربىكە ئۆزىگە ئەگەشكەن كېنىزەكلەرنى «تۇرۇپ تۇ-رۇڭلار» دېگەن مەنىدە قولىنى شىلتىپ قويۇپ، ئېرىنىڭ كەي-نىدىن گۈپۈلدەپ ئەنبەر پۇرىقى كېلىپ تۇرغان خاس ھۇجرىغا كىردى. ياندۇرۇلغان يەتتە قەندەلدىكى شام يورۇقىدا نۇرلانغان ئۆي ئىچى شۇنچە ئارامبەخش ئىدى. ئۇ، مۇھەممەت ئارسلان-خاننىڭ پەشلىرىگە زەر قىياق تۇتۇلغان تونىنى سالدۇرۇپ، خەنجىرىنى كەمىرى بىلەن بىرگە ئېلىپ، ناۋات سۈيىدە پات بېرىپ جۇلالىنىۋەتكەن تامدىكى ئىلغۇچقا ئاستى. ئاق سەللە ئورالغان تاجىنى قاپارتما نەقىش چېكىلگەن كۈنگۈرىلىك ئويۇق-قا قويدى. ئېرى تۆرگە سېلىنغان ئۈچ قات كىمخاب كۆرپىدە قىڭغىيىپ، ماموق ياستۇققا يۆلەنگەندىن كېيىن، ئايغىدا زوڭ-زىيىپ، پارىلداپ تۇرغان ئۆتۈكىنى سالدۇردى. بۇ لەۋەن خوتۇننى ھەرقاچان كۆرسە گەپدان بولۇپ كېتىدىغان مۇھەم-

مەت ئارسلانخان زوۋان سۇرمەي جىم ياتتى.
ئۇي ناھايىتى چىرايلىق سەرەمجانلاشتۇرۇلغانىدى. لىققىدە كەلگەن ئىران گىلىمى ئوتتۇراشتەك چاقناپ تۇراتتى. ئۇيما نەقىش چىكىلگەن كۆركەم يامىلارغا ئېلىنغان تاجىگۇل، ئانارگۇل، رەيھانگۇللەر قوش راملىق دېرىزە تەكچىلىرىگە قويۇلغانىدى. ھاۋا رەڭ يوللۇق ئاق يىپەك پەردىلەرنىڭ زەرچۇچىلىرى مەيىن يەلپۇنۇپ، كىشىگە ئازادىلىك ھېس قىلدۇراتتى. تورۇس، ناۋاغا سىزىلغان يايلاق، تاغ – دەريالارنىڭ سۇرەتلىرى شاملارنىڭ يورۇقىدا خىيالىي دۇنيادەك سېھرىلىك كۆرۈنەتتى.
مۇھەممەت ئارسلانخان ھېچ ياققا كۆز قىرىنى سالماي، خامۇش ھالدا كۆزلىرىنى يۇمۇۋالغانىدى. قۇماربىبىكەمۇ ئۈنچىقماي، ئۇنىڭ مەخمەل كەمزۇلىنى سالدۇرۇپ ئۇچىسىنى ئۇتتۇشقا كىرىشتى.
— ئارسلانخانىم، مەيۈس كۆرۈنىدىلىغۇ، يا مەندىن خاپا بولۇپ قالدىلىمۇ؟ — سورىدى قول – مۇرىلىرىنىڭ ئۇگە – ئۇگىلىرىنى ئۇۋۇلاپ سىلاپ.
مۇھەممەت ئارسلانخان بىردىن رۇسلىنىپ ئولتۇردى:
— مەن سىزدىن خاپا ئەمەسمەن بىكەم، قوزئوردۇدىن تالاسقا كېتەر بولغىنىمدىن خاپىمەن. ئاكامنىڭ قەدرىمگە يەتمىگەنلىكىدىن خاپىمەن.
— مۇنداق دېسىلە، ئارسلانخانىم. ئۇلۇغ مەلىكۇل مەشرىق ئاتام، خۇدا جايىنى جەننەتتە قىلسۇن، تالىپ مىجەز ئاكىلىرىنى ۋەلىئەھدى قىلماي، جەڭ قەھرىمانى بولغان سىلىدەك ئالىپ سەركەردىنى ۋەلىئەھدى قىلىشى لازىم ئىدى. مانا، ئاكىلىرى سۇلايمان ئارسلانخان تەختتە ئولتۇرۇپلا سىلىنى تالاسقا ھەيدەپ، ئۆزى قوزئوردۇغا كېلىۋالدى. ئوردۇكەنتتە تۇرسىلىرىمۇ مەيلى ئىدى، — خانىش ئۇنىڭ كۆكسى يارىسىغا تۇز سەپتى.

— توغرا دېدىڭىز، قەدىرلىكىم، — مۇھەممەت ئارسلانخان چىشلىرىنى غۇچۇرلاتتى، — ئاكامنىڭ كۆڭلىدە جىن بار. ئۇ مېنى چۈشەنمەيدۇ، مېنى كۆزىگە قادالغان مىخ، دەپ بىلىدۇ. سىز بۇنى چۈشىنىپسىز، مەيۇس كۆڭلۈمنى سىزلا مەمنۇن قىلالايسىز، — ئۇ سۆزدىن توختاپ خانىشنىڭ كۆكسىگە يېيىلىپ تۇرغان چاچلىرىنى سىلاپ بىگىز بارمىقىنى پېشانىسىگە تەگكۈزدى، — سىز دېگەندەك، مەن قاراخانىلار مەملىكىتىنىڭ زېمىنىنى كېڭەيتىش، كۈچ - قۇدرىتىنى ئاشۇرۇشتا جېنىمنى ئالقىنىمغا ئېلىپ قويۇپ قان كېچىپ جەڭ قىلغان، باھادىرلىق كۆرسەتكەنىدىم. ھالبۇكى، ئاتام ۋەلىئەھدى تاللاشتا خاتالاشتى. دايىم دېگۈدەك ئۆزىنىڭ يېنىدا بولغان تالىپ مىجەز ئاكامنى ۋەلىئەھدى قىلىپ ئالەمدىن ئۆتتى. بۇ ئاكام مېنى ئۇردۇ كەنتتىمۇ تۇرغۇزمايدىغان بولدى. ئىناۋىتىمنى چۈشۈرۈپ، ئابرۇيۇمنى تۆكتى. بۇنىڭ ئۈچۈن خاپا بولماي، داپ چالايمۇ، بىكەم؟

قۇماربىكە ئېرىنىڭ پېشانىسىگە تىرەلگەن قولىنى ئۈستىدىن سىلاپ غەمزە قىلدى.

— ياق، ئۇنداق بولامدىغان، ئالىيلىرىنىڭ مېھرىمۇ، قەھرىمۇ ئەل ئۈچۈن قىممەتلىك. قەھرى يوق پادشاھ — مۈڭگۈزى يوق قوچقارغا، زەھرى يوق يىلانغا ئوخشايدۇ. ئالىيلىرىنىڭ ھەرقانداق دۈشمەننى يەكسان قىلغۇدەك قەھرلىرى بولغاچقا، جاھان شاھلىرى ئىچىدە ئۆزلىرىدەك مەردانە، باھادىر، جۈرئەتلىك خان ئاز. تالاسقا بېرىشلىرى بەلكىم خەيرلىك، ھېكمەتلىك بولۇشى مۇمكىن. كاج پەلەكنىڭ بۇ ئورۇنلاشتۇرۇشىدا سىلىگە ئاتا قىلىدىغان يەنە قانداق كاتتا ئىنئاملىرى بار، بۇ ئاللاغا مەلۇم. ئالىيلىرىدەك شىر سۈپەت باھادىرغا قىلىچنى غىلاپقا سېلىپ قويۇپ قايغۇرۇش، ئۈمىدسىزلىك ھەرگىز ياراشمايدۇ، بەلكى خۇشال بولۇش، تەختتە مەغرۇر ئولتۇرۇش، ئات ئۈستىدە غالىبانە قىلىچ ئوينىتىش يارىشىدۇ. مەيۇسلەنمىسىلە

ئارسلانىم،ــ قۇماربىكە ئىرىنىڭ تۈكلۈك مەيدىسىنى سىلاپ، ساقاللىق مەڭزىگە مەڭزىنى ياقتى.

مۇھەممەت ئارسلانخان ئامراق خوتۇنىنىڭ بۇ شېرىن سۆزلىرىدىن تەسەللى تېپىپ سۆيۈندى. ئۇ خانىشىنىڭ بىر تۇتام كېلىدىغان بېلىدىن قامالاپ ئۆزىگە تارتتىيۇ، قۇچاقلىماي يېقىن ئولتۇرغۇزدى.

ــ مەن قايغۇنى، ئۈمىدسىزلىكنى يامان كۆرەتتىم. ئۆتـ-كەن يىلدىن بېرى ئۆزۈم بىلمىگەن ھالدا ھەسرەتلىنىدىغان، كەلگۈسۈمدىن ئەندىشە قىلىدىغان بولۇپ قالدىم، بىكەم.

قۇماربىكە ئۇنىڭ يەلكىسىگە ئېسىلىپ پىچىرلىدى:

ــ ئالىيلىرىدەك غەيۇر شاھقا ئەندىشە قىلىش تېخىمۇ ياراشمايدۇ. چىدام، غەيرەت كەمىرىنى مەھكەم باغلاپ، ھەرقان-داق دۈشمەنگە، مەيلى ئۇ يات ياكى ئۆز بولسۇن، تاقابىل تۇرۇپ قازانغان نۇسرەت شان ـ شەرەپ ئېلىپ كېلىدۇ. كۆ-ڭۈللىرىنى توق تۇتقايلا، ئارسلانىم.

مۇھەممەت ئارسلانخان قاقاقلاپ كۈلۈپ خوتۇنىنىڭ گۈل پورىكىدەك لەۋلىرىگە سۆيدى. نازلىنىپ تولغانغان قۇماربىكە خۇمارلاشقان كۆزلىرىنى ئويىنىتىپ دېدى:

ــ ئارسلانخانىم، بۇنداق شېرىن دىدار سائىتىدە، جاھان غەملىرىدىن ئۆزلىرىنى يىراق قىلغايلا، يا مەن كۆڭۈللىرىنى ئالالمىدىممۇ؟

ــ ھە، بۇ گېپىڭىز بولدى، پەلەك چاقىنىڭ بۇ ئايلىنىـ-شىدىن ئازار يېگەن كۆڭلۈمنى سىز قانداق خۇشال قىلماقچىـ-سىز، بىكەم؟

ــ مانا مۇنداق،ــ قۇماربىكە لىغىلداپ تۇرغان كۆكـ-سىنى ئېرىنىڭ مەيدىسىگە ياقتى،ــ ھاردىلا، چارچىدىلا ئارسـ-لانىم، ھاردۇق چىقىپ، ھاردۇق ئېشى تەييارلىتىپ قويدۇم، ئاۋۋال داستىخانغا داخىل بولغايلا. بوش تاغار ئۆرە تۇرمايدۇ

ئەمەسمۇ؟ــ سۆزىنىڭ ئاخىرىنى مەنىلىك چۇشۇرگەن خانىش، ئېرىنىڭ قاقاقلاپ كۈلگىنىگە سۆيۈنۈپ ئورنىدىن تۇردى. ئۇ بۇنداق سۆيۈنگەن چاغلىرىدا ئارسلانىم» دەپ ئاتاپ، ئۇنى خۇش قىلىۋېتەتتى.

ــ بابا، بۇغرا قاراخان ئاكام سۇلايمان ئارسلانخانىنىڭ «بەگ تەركىسى» دە كۆڭلۈم تارتماي، مەي ـ شارابلىرىغىمۇ ئېغىز تەگكۈزمىگەنىدىم. داستىخىنىڭىزنى كەلتۈرۈڭ.

قۇماربىكە كۈمۈش ھالقىلىق ئىشىككە قاراپ:

ــ گۈلەم!ــ دەپ چاقىردى.

ــ لەببەي،ــ ھەمىشە ئىشىك ئالدىدا ئىشقا بۇيرۇشنى كۈتۈپ تۇرغان كېنىزەك ئىشىكنى قىيا ئېچىپ سورىدى،ــ نېمە كېرەك، خانىش ئالىيلىرى؟

ــ ئاپتۇۋا ـ چىلاپچىنى كەلتۈرۈڭ.

ــ خوپ.

گۈلەم ئىشىك تۈۋىدە كۈمۈش ئاپتۇۋا ـ چىلاپچىنى خانىشقا سۇنۇپ بەردى.

قۇماربىكە ياتلىق بولغاندىن تارتىپ، ئېرى خاس ھۇجرىغا كىرىپ، چىقىپ كەتكەنگە قەدەر ھەممە ئىشنى ئۆزى قىلىپ، ئۆزىگە ئېخمۇ رام قىلىۋالغانىدى.

مۇھەممەت ئارسلانخان قۇماربىكە قۇيۇپ بەرگەن ئىللىق سۇدا يۈز ـ قوللىرىنى يۇيۇپ باداشقان قۇرۇپ ئولتۇردى. داستىخان سېلىنىپ، مەززە ـ گېزەك قويۇلدى. ئۇ، خۇشبۇيى ئۆيىنى قاپلىغان بىر ھېجىر چۆچۈرىنى ئىچىپ، قىرغاۋۇل، بۆدۆنە كاۋاپلىرىغا قول ئۇزاتتى، ئۇلار، توشقان گۆشى بېسىلغان بىر تەخسە پولۇنىڭ يېرىمىنى يېدى، ئىككى تىلىم تاۋۇز يەپ، زەپە سېلىپ دەملەنگەن چاينى «كېيىنرەك ئىچەي» دەپ، لىق مەي تولدۇرۇلغان جامنى قولىغا ئالدى.

مۇھەممەت ئارسلانخانىنىڭ پېشانە ـ بويۇنلىرىدا مەرۋايىت-

تەك تەر تامچىلىرى پەيدا بولدى.

— ئالىيلىرىنىڭ ھاردۇقىنى چىقىرىپ، كۆڭۈللىرىنى ئېچىش ئۈچۈن كېنىزەكلىرىمگە ناخشا ـ ئۇسسۇل تەييارلاتقانىدىم. ئارامگاھ سارايىغا چىقىپ بىر پەس ھوزۇرلىنىپ كۆرۈپ باقاملا؟ — دېدى قۇماربىكە ئېرىنىڭ بويۇن ـ باشلىرىدىكى تەرنى ئېرتىپ.

— كېنىزەكلەرنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇلىغا زوقۇم يوق، بىكەم، سىزنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇلىڭىزنى كۆرگۈم بار، — مۇھەممەت ئارسلانخان مىننەتدارلىق نەزىرى بىلەن داستىخاننى يىغىشتۇرۇۋاتقان خانىشقا قارىدى.

قۇماربىكە قەندەلدىكى شاملارنى ئۆچۈردى، كۆزنەكتىن كۆرۈنۈپ تۇرغان ھىلال ئايمۇ بۇلۇت قېتىغا يوشۇرۇندى.

يىگىرمىنچى باب

چىن مۇھەببەت

1

يۈسۈپنىڭ قەشقەردىن قايتىپ كەلگىنىگە تۆت كۈن بولدى. ئۈستى - ئۈستىلەپ ھال سوراپ كەلگەن پەتىچىلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلگەندەك قىلاتتى. رەيھانىدىن پەتىچىلەرنى كۈتۈشنى ئوغلىغا تاپىلاپ، بۈگۈن ئەتىگەندىلا ئوردىغا كەتتى. يۈسۈپ چۈشكىچە يولغا قارىغان بولسىمۇ، ئوغراق، قىپچاق قەبىلىلىرىدىنىڭ ئاقساقاللىرىدىن باشقا پەتىچىلەر كەلمىدى.

يۈسۈپ كۆل بويىدىكى مەجنۇنتاللارنىڭ سايىسى چۈشۈپ تۇرغان سۈپىدا، مەرھۇم بۇغرا قاراخان يۈسۈپ قادىرخان تەقدىم قىلغان ھەزرىتى فارابىنىڭ «ئەقىل ھەققىدە» دېگەن كىتابىنى ئوقۇپ ئولتۇراتتى:

«... ئەقىل ئاللاتائالا بەندىلەرگە ئاتا قىلغان ئەڭ مۆكەممەل، ئەڭ ھەرىكەتچان پىكىر قىلغۇچى قۇرۇلمىدۇر. ئىنساننىڭ ھەممە شەيئىدىن ئۈستۈن تۇرۇشىمۇ، پىكىر قىلىپ ياشايدىغانلىقى ئۈچۈندۇر. پۈتۈن ئالەمنىڭ ئىنسان ئۈچۈن يارىتىلىشىمۇ ئەقىللىق بولغانلىقى ئۈچۈندۇر. ھېچقانداق شەيئى ئەقىل – پاراسەتتە ئىنسان بىلەن تەڭلىشەلمەيدۇ. مانا شۇنداق تۇرۇقلۇق، نەپسىنى دەپ ئەقلىدىن ئاداشقانلار دۇنيادا گۇناھقا پېتىپ، خائىن، ئاسىي، ئوغرى، خىيانەتچى، زالىم، كاززاپ،

باسقۇنچى، قاتىل، سۇخەنچى، ئالدامچى جىنايەتچىلەردىن بو-
لۇپ قالماقتا. ھەممىگە قادىر بولغان ئەقلىنىڭ بۇنداق ئايىنىپ
كېتىشى — نەپسى خاھىشىغا بېرىلىپ كەتكەنلىك تۇپەيلىدىن-
دۇر. نەپسى خاھىشىغا بېرىلگەن ئادەمدە ئەقىل ئايىنىپ كېتىدۇ،
پىكىر قىلىش ئاستىن - ئۇستۇن بولۇپ، ياخشى نىيەت ئورنىنى
قارا نىيەت ئىگىلەيدۇ. ئىنساپ كۆڭۈل قەسرىدىن كۆتۈرۈلۈپ،
ئەمەل، ھوقۇققا ئىنتىلىش كۈچىيدۇ، كۇنلەرنى ئاچ كۆزلۈك،
تەمە بىلەن ئۆتكۈزىدۇ. ياخشىلارنى ئورنىغا ئىنتىرىش، دانا،
قابىل كىشىلەرگە زىيانكەشلىك قىلىش، پىتنە - پاسات تېرىپ
باشقىلارغا قارا چاپلاش ئەقلى ئايىنىغان كىشىلەرنىڭ ياقتۇرۇپ
قىلىدىغان ئىشى بولۇپ قالىدۇ، نەتىجىدە، گۇناھ سادىر قىلى-
دۇ، جىنايەت ئۆتكۈزىدۇ، ئەقلىنى يوقاتقاندەك ئىززەت - ھۆر-
مىتىنى يوقىتىدۇ. بۇنداق ئەقلىدىن ئايىنىش ئىنسانىنى ھېچقاچان
روناق تاپقۇزمايدۇ، نابۇت قىلىدۇ، خورلۇق - كۇلپەت دەشتىگە
تاشلايدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇلۇغ ياراتقۇچىمىز ئاللا دېگەندەك
ئۆزىگە ئۆزى زۇلۇم قىلىدۇ...»

— بالام، كىتاب ئوقۇپ چارچىغانلا، ئۆيگە كىرىپ ئارام ئېلىۋالسىلا. دادىلىرىنىڭمۇ كېلىدىغان ۋاقتى بولۇپ قالدى.

يۇسۇپ ئىخلاس بىلەن ئوقۇۋاتقان كىتابتىن بېشىنى كۆتۈرۈپ، پېشايۋان پەلەمپىيىدە مېھرى بىلەن قاراپ تۇرغان ئانىسىنى كۆرۈپ قوپتى.

— ئابا، چارچىمىدىم، كىتاب ئوقۇسام ھاردۇقىم چىقىپ ئارام ئېلىپ قالىمەن.

— شۇنداقتىمۇ بالام، ئارام ئالماي ئوقۇۋەرسىلە چارچاپ قالىدىلا،— دېدى يابىرا يېقىنلاپ كەلگەن ئوغلىنىڭ چىمەن دوپپىسىنى ئوڭلاپ كىيدۈرۈپ،— ئاتىلىرى بىلەن قەشقەردىن قايتىپ كەلگۈچە كۆزۈم يوللىرىدا بولدى، بالام، سىلىنى بەك سېغىنىپ كەتكەن ئىكەنمەن، كۆرگۈم كېلىپلا تۇرىدۇ. سىلى

كېلىپ تۆت كۈندىن بېرى پەتىگە كەلگەنلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈل-
مەي، قانغۇدەك ئەھۋاللىشالمىدىم. بۈگۈن مېھمانلارمۇ سىلىك-
كەندەك قىلىدۇ. ئىككىمىز ئاتىلىرى كەلگۈچە بىر پەس مۇڭدى-
شايلى، بولامدۇ، بالام؟
ئانىسىنىڭ كۆزلىرىگە ياش ئالغىنىنى كۆرگەن يۈسۈپ،
سۆزىگە قولاق سالغىنىچە ئاۋۋانغا كىردى.
— ئاپا، مەنمۇ سىلىنى ناھايىتى سېغىندىم. ئوردۇكەنتتە
بولغان كۈنلىرىمدە سىلى زادى ئېسىمدىن چىقمىدىلا.— يۈ-
سۈپ قەشقەرغە بارغاندىن تارتىپ قايتقۇچە كۆرگەن - ئۇققان-
لىرىنى قويماي سۆزلەپ بەردى. بولۇپمۇ جان پىدا غوجامنىڭ
پىداكارلىق كۆرسىتىپ، ئۆز ھاياتىنى ئاۋامنىڭ بەختى - ئاماز-
لىقى ئۈچۈن قۇربان قىلغانلىقىنى سۆزلىگەندە، ھاياجانلىنىپ
ئورنىدىن نەچچە قېتىم تۇرۇپ كەتتى. ۋۇجۇدى لەرزىگە كېلىپ،
سۆزلىرىمۇ تىترەپ چىقتى، كۆزلىرىدىن ياش ئاقتى، ئانىسىمۇ
يىغلىشىۋەتتى. پەقەت دىلدارىگە توغرۇلۇق ئېغىز ئاچمىدى.
— ئوردۇكەنت — مېنىڭ تۇغۇلغان ئانا يۇرتۇم، بالام.
كۆركۈم كېلىدۇ، باغۇ بوستانلىرىدا سەير قىلغۇم كېلىدۇ. قوز-
ئوردۇغا كەلگەن يىگىرمە يىلدىن بېرى ئۈچ قېتىم ئاتىلىرى
بىلەن بېرىپ كەلدىم، بەزى چاغلاردا دىلىم كىندىك قېنىم
تۆكۈلگەن ئاشۇ دىيارنى تارتىپ قالىدۇ.
— ئاپا، تاماق تەييار بولدى،— ئاشخانىدىن چىققان
ئارچۈن ئانىسىنىڭ سۆزىنى بۆلدى،— داستىخاننى دادام كەل-
گەندە سالامدىمەن، ھازىرمۇ؟
— دادام كەلگەندە سالغىن ئاچا، يەنە بىر ئاز
كۈتەيلى،— دېدى يۈسۈپ ۋە غەمگە چۆمۈپ قالغان ئانىسى-
نىڭ يېنىدا ئولتۇرغان ئارچۈننىڭ مەگزىگە ياققاندا،
كۆزلىرىدىن ياش ئەگىگەنلىكىگە دىققەت قىلدى،— نېمە بول-
دىلا ئاپا، يىغلاۋاتىدىلىغۇ؟

ئېغىر تىن ئالغان يابىرا بىر قولىنى يۈسۈپنىڭ يەلكىسىگە قويۇپ دېدى:

— مەن ئۇيلانماي كىم ئۇيلانسۇن بالام، سىلەرنىڭ غېمىڭلارنى يەيمەن شۇ، — ئانا سۆزىنىڭ ئاخىرىنى دېمەي ئىشىككە قارىدى. ئېرىنىڭ كەلمەيۋاتقىنىدىن ئەندىشە قىلىۋاتقانلىقىنى تەلمۈرگەن كۆزلىرى بىلدۈرۈپ تۇراتتى. ئۇ ئىشىككە تىكىلىپ قالغان نەزىرىنى دېرىزىدىن ئايۋان ئۆيىنىڭ سۈپىسىغا چۈشكەن كۈن شولىسىغا يۆتكۈرتۈپ دېدى، — باللىرىم، دادىلار كېلىدىغان ۋاقىت ئۆتۈپ كېتىپتۇ...

دۇنيادا ئەندىشىدىن خالىي بولالمايدىغان ئانىلارنىڭ دەردىگە يېتىدىغان باللار ئاز. ئانىسىنىڭ ھەسرەت چېكىۋاتقانلىقىنى، ئازابلىنىۋاتقانلىقىنى بىلىپ تۇرسىمۇ، بىلمەسلىككە سېلىپ كارى بولمايدىغان پەرزەنتلەرنىڭ كۆكرەك قەپىسىدىكى يۈرەك بولماي تاشمىدۇ؟

يۈسۈپ گەرچە ئېيتمىغان بولسىمۇ، ئانىسىنىڭ غېمى، دەردىنى بىلەتتى. يابىرا، ئون سەككىزدىن ئاشقان، تېخىچە ياتلىق بولمىغان قىزى ئارچۇننىڭ توينى تېزرەك قىلىۋېلىش كويىدا باش قاتۇرۇپلا كۈنلەرنى ئۆتكۈزەتتى.

قىزى ئون ئۈچكە كىرىشكىلا ياتلىق قىلىشقا، ئوغلى ئون تۆتتىن ئاشسىلا ئۆيلەشكە ئالدىرايدىغان ئاتا - ئانىلار قاراخانىلار جەمئىيىتىدە كۆپچىلىكنى تەشكىل قىلاتتى. قىزى ئون بەش - ئون ئالتە ياشقا كىرىپمۇ لايىق چىقماي ئۆيدە ئولتۇرۇپ قالسا، بۇ ئاتا - ئانا ئۈچۈن نومۇس ھېسابلىناتتى. شۇڭا ئىلاجى بار بالدۇرراق توينى قىلىش كويىدا بولاتتى. ئون يەتتە - ئون سەككىزگە كىرگۈچە لايىق تاپالماي، ئوغلىنىڭ توينى قىلالماسلىقىمۇ، ئاتا - ئانىغا باشقىلارنىڭ نەزىرىدە ئۇيات بىلىنەتتى.

ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىسلام دىنىغا كىرمەستە قىز چىقىرىش

ئوغۇل ئۆيلەشنىڭ ياش چېكىگە ئانچە ئېتىبار قىلمايتتى. ئۇ چاغلاردا يىگىرمە، ئوتتۇزغا كىرىپ توي قىلماي ئۆتۈۋەرسىمۇ ئەيىب بىلىنمەيتتى. شۇڭا شەھۋانىيلىققا بېرىلىش، ئەيش — ئىشرەت ئەۋج ئالغان بولۇپ، ياش، قىرانلارنىڭ جەڭگىۋارلىقى ئاجىزلاپ كەتكەنىدى.

قاراخانىلار مەملىكىتىدە ئىسلام دىنى ئومۇملاشقاندىن بېرى، شەھۋانىيلىق، ئەيش — ئىشرەتكە بېرىلىش چەكلىنىپ، ئوغۇل — قىزلار ئوتتۇرىسىدىكى پەردىشەپ كۈچەيدى. ئەدەپ — ئەخلاق سالاھىيەت ئۆلچىمى قىلىنغاچقا، يىگىت — قىزلارنىڭ ساپاسى يىلسېرى ئۆسۈپ باردى. ھەرقانداق ئەھۋالدا ئۆزىنى يوقىتىپ قويمايدىغان، ئۆزىنى تۇتالايدىغان ئەدەپلىك ياشلار ھەممە جايدا مەيدانغا كەلدى. لېكىن قىزلارنى كىچىك ياتلىق قىلىش ئادەتكە ئايلانغانسېرى ئانىلارنىڭ غېمى كۆپىيىپ، ئاتىلارنىڭ تەلپى قاتتىقلىشىپ كەتتى.

ئون سەككىزگە كىرگەندىمۇ، كۆڭۈلدىكىدەك لايىق چىقماي ئولتۇرۇپ قالغان قىزى ئارچۇن ئۈچۈن يابىرا ئىچ — ئىچىدىن ئۆۋۈلىناتتى. بۇ قىزنى ياتلىق قىلىۋەتسە، يۈسۈپنى ئۆيلەشكە يول ئېچىلاتتى. بۇ رەبھانىدىنمۇ ئايان ئىدى. ئوغلىنى ئۆيلەۋېرەي دېسە، ئاچىسىنى چىقارماي تۇرۇپ ئوغلىمىزنىڭ توينى قىلىشىمىز جەمەتىمىزنىڭ ئەنئەنىسىگە توغرا كەلمەيدۇ، دەپ يابىرا قوشۇلماي تۇرۇۋالغانىدى.

ئارچۇنغا بىرقانچە يەردىن لايىق چىققانىدى. باشقا قەبىلىدىن ئىكەن... سەردار بولسىمۇ، زەردار ئەمەس ئىكەن... ھۈنەرۋەن بولسىمۇ، نام — ئاتىقى چىقمىغانىكەن... مىجەزى قىزىمىزنىڭ مىجەزىگە نامۇناسىپ ئىكەن... دەپ قارىغان ئاتا — ئانا، بۇ توينىڭ ئارقىغا سۈرۈلۈپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولۇپ قېلىۋاتاتتى. يۈسۈپ «چوڭ ئاچىلىرىمنى ئۆزىنىڭ قوللىرىغا ياتلىق قىلغان ئاتام، ئەجەب كەنجى قىزىغا كەلگەندە،

بوۋام ـ موماملارنىڭ سۆزىگە كىرىپ، نەسەب سۈرۈشتۈرىدىغان بولۇپ قالدى» دەپ ئويلاپ، بۇنىڭ تېگىگە يەتمەكچى بولاتتى. كۆپ ئويلاپ، مۇلاھىزە قىلىپ ئاخىر بۇنىڭ تېگىگە يەتتى: زەردار، بايلارنىڭ يوقىرىغا ئىنتىلىشى بۇ ئۇلارنىڭ تەبىئىي تاللىشىدۇر. بەزى ھاللاردا تۇۋەن تەبىقىدىكىلەر بىلەن يېقىنچىلىق قىلىشى، ئۇلارنىڭ بېشىنى سىلىشى ئىنسانىي مېھىر ـ مۇھەببەت، كۆيۈم ـ شەپقەتنىڭ ئاگدىكى غەلبىسى بولۇپ، بۇنداق ئەھۋال ھەرقانداق زاماندا، ھەرقانداق پۇلدار ئائىلىدە سادىر بولۇپ تۇرىدۇ، ئەمما ئۇمۇرۋايەت داۋاملىشىشى ناتايىن...

مۇشۇ ئويغا كەلگەن يۈسۈپ «ئاللانىڭ ئىرادىسى ھەممىدىن غالىبتۇر، شوڭا نىكاھ غايىب، رىزقى غايىب، ئەجەل غايىب، بۇنى بەندە ئۆزگەرتەلمەيدۇ» دېگەن نەتىجىنى چىقاردى. ئۇنىڭچە بولغاندا، كۆيئوغۇل بولغۇچىنىڭ نەسەبىنى ئانچە سۈرۈشتە قىلماي تويىنى قىلىۋەتسە بولىۋېرەتتى، لېكىن بۇنداق دېيىشكە پېتىنالمايتتى. رەبھانىدىنىڭ ئاتىلىق ھۆرمىتى ۋە ھوقۇقى پۈتۈن ئائىلىنى، جۈملىدىن يۈسۈپنىڭ سۆز ـ ھەرىكىتىنىمۇ غايىبتىن تىزگىنلەپ تۇراتتى.

يۈسۈپ بويى ئۆسكەنسېرى زىلۋالىشىپ كەتكەن ئاچىسىنىڭ مۇڭلۇق چىرايىغا قاراپ ئولتۇرۇپ كەتكەن ئانىسىغا كۆڭلىدىكى گېپىنى ئېيتماقچى بولۇپ يەنە يالتىيىپ قالدى. ئۇنداق دېسە، «ئوغلۇم جىگدە پۇراپ قاپتۇ، قانداق قىلارمەن؟» دەپ غېمى تېخىمۇ كۆپىيىپ كەتمىسۇن دېدىمۇ، بېشىنى سالغىنىچە خىيالغا پاتتى «چۈشتىن كېيىن ئۇستازىمنىڭ ئۆيىگە بېرىپ كېلەي. ئاقىبراغا ئەتە بارىمەن، دەپ قويىۋىدىم، تۆت كۈن بولدى، بارالمايۋاتىمەن. ئۇستازىمنىڭ ساۋاقداشلىرىم بىلەن پەتىگە كېلىپ كەتكىنىگىمۇ ئىككى كۈن بولدى. ئوردۇكەنتتىن ئېلىپ كەلگەن سوۋغامنى بېرىشنى يەنە كېچىكتۈرسەم، ئۇنىڭ قىممىتى

بولمايدۇ...»

— دادام كەلدى! — ئورنىدىن تۇرغان ئارچۇن يۇسۇپ-نى نوقۇپ قويۇپ سۇپىدىن يەرگە چۈشتى.

ھاجىبۇل ھۇججاپ مەنسىپىنىڭ زەر ياقىلىق تونىنى كە-يىپ، بۆكىگە ئورالغان سەللىگە كۈمۈش ئوتىغات قادىغان رەۋىشتە، ئايۋان ئىشىكىدىن كۈلۈمسىرىگىنىچە كىردى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم ئانىسى، باللىرىم.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم دادا! — يۇسۇپ سۇپىدىن سەك-رەپ چۈشۈپ قوللىرىنى كۆكسىگە ئالدى.

— ئەسسالام دادىسى، چۈشتە كېلەلمىگەنلىكلىرىنىڭ سەۋەبىنى بىلدىم، يېڭى ۋەزىپىگە ئولتۇرۇپلا، مۇبارەك بولسۇن، — ئىتتىك كەلگەن يابىرا ئېرىدىن ھال سورىغاچ، تونىنى سالدۇرۇپ، سەللىسى بىلەن ئىلغۇچقا ئاستى. ئارچۇن دادىسىنىڭ قوللىرىنى تۇتۇپ، ئەركىلەپ يۆلەندى.

— قوللىرىغا سۇ بېرەي، يۇيۇۋالسىلا، دادا.

— ھويلىدا قىزتۇرمىش قولۇمغا سۇ قويۇپ بەردى بالام، — رەۋىشتە سۇپىغا چىقىپ ئولتۇردى، — بۈگۈن تازا كۈتكۈزۈپ قويۇپتىمەن — ھە! بۇغرا قاراخان بېگىدىن يۇغرۇش، ھاجىپ، سۇباشىلارنى تەيىنلىدى. چۈشتە بارلىق دۆلەت ئەربابلىرىغا «بەگ تەركىسى» ئۆتكۈزۈپ خەير-خاھلىق قىلدى، شۇڭا ۋاقتىدا كېلەلمىدىم. ئۇنىڭ ئۈستىگە، مۇھەممەت ئارسلانخان ئالىيلىرىمۇ خانىشلىرى بىلەن تالاسقا يۈرۈپ كەتتى.

— مۇبارەك بولسۇن! — يۇسۇپ، ئارچۇنلارمۇ دادىسىنى مۇبارەكلەپ چىن كۆڭلىدىن خۇشال بولغىنىنى بىلدۈرۈشتى.

— بۈگۈن پەتىگە كەلگەنلەر بولدىمۇ؟

— ئوغراق، قىپچاق قەبىلىلىرىنىڭ ئاقساقاللىرى كەلدى، ئۇنىڭدىن كېيىن ھېچكىم كەلمىدى. قارىغاندا، پەتىچىلەر تۈگد-

كەن ئوخشايدۇ، ئابا.

— ھېلىمۇ ئۇن ئۇيغۇر قەبىلىسىدىن كەلگەنلەر ئاز ئەمەس، مېھمان كۈتۈپ ھارغانلا، بالام.

— باغدا كېچە - كۈندۈز ئىشلەپ كۆچەت تىككەن بولسامۇ بۇنچە ھارمايتتىم. راست ئابا، بەك ھېرىپ كەتتىم، ئۇنىڭ ئۈستىگە زېرىكىپ كەتكىنىمنى دېمەيلا قوياي، — يۈسۈپ كۆڭلىدىكىنى ئېيتىپ، رەيھاندىنىڭ يېنىدا يۆكۈنۈپ ئولتۇردى.

— ئۇنداق دېمىسىلە، بالام. ئادەم ئادەم بىلەن ئادەم، ۋەتەنداش، قېرىنداشلىرىمىزنى قانچە ھۆرمەتلىسەك ئەرزىيدۇ.

يۈسۈپ دادىسىغا لەپپىدە قاراپ دېدى:

— توغرا دېدىلە ئابا. ۋەتەنداش، قېرىنداشلارنى كۈتۈش، مېھمان قىلىش خاسىيەتلىك ئىش. ئەمما كۈتۈش، مېھمان قىلىش لايىقىدا بولمىسا، ساھىبخانا ئۈچۈن جاپا بولۇپ قالىدىكەن. مېھمان كۈتۈش بىلەن مەملىكىتىمىزنى قۇدرەت تاپتۇرغىلى، خەلقنى بېيىتقىلى بولمايدىغانلىقىنى چۈشىنىپ يەتكىنىمدە، بەكمۇ ئەپسۇسلىنىپ قالدىم. ئوقۇش، ھۈنەر ئۆگىنىش ئىش - ھەرىكەتكە كۆپرەك ۋاقىت بېرىپ، مېھمان كۈتۈشنى لايىقىدا ئىخچاملاشنىڭ زۆرۈرلۈكىنىمۇ ھېس قىلدىم. ئادەملەرنىڭ كۈنى مېھمان كۈتۈش، مېھمانغا بېرىش بىلەنلا ئۆتسە ئاللا راۋا كۆرەرمۇ؟

رەيھاندىن ئويلىنىپ بىرئاز سۈكۈت قىلغاندىن كېيىن، يۈسۈپنىڭ مۈرىسىگە قولىنى قويدى:

— بۇ گەپلىرىمۇ ئورۇنلۇق، بالام. ئادەم بۇ دۇنياغا مېھمان، شۇنداقلا ئادەم ئادەمگە مېھمان. ئادەملەر بىر - بىرىگە نەپ يەتكۈزۈپ، بىر - بىرىگە باغلىنىپ ياشايدۇ.

— دېگەنلىرى ياشاش ئۈچۈن زۆرۈرىيەتتۇر، ئابا. بىر - بىرىگە نەپ يەتكۈزۈش، بىر - بىرىنى مېھمان قىلىش

ئۇچۇن ئادەملەرنىڭ ھەرىكەت قىلىشى، ئۆگىنىشى، ئىشلىشى، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىشى، ئىختىرا، كەشىپ قىلىشى زۆرۈر ئەمەسمۇ، ئاپا؟

— سىلىنىزە بالام... — رەيھاندىن كۆلۈمسىرىدى، ئۇ ئوغلىنىڭ سۆزىگە قوشۇلغان، قايىل بولغان چاغلىرىدا ئۇنچىقماي كۆلۈمسىرەپ قوياتتى.

ئارچۇن داستىخان سالدى. يۇسۇپ بەكتۆمۈر، زەمۇران ئانىنى ئىچكىرى ھويلىدىن چاقىرىپ چىقتى. رەيھاندىن بۇ ياشىنىپ قالغان ئاتا - ئانىسىنى ئولتۇرغۇزۇپ، بېقىنىغا ياستۇق يۆلەپ بەردى. يابىرا ئېلىپ كىرگەن قايماق چۆپنى، قېيناتا، قېينانىسى ۋە ئېرىنىڭ ئالدىغا قويدى.

يۇسۇپكە بۇ ئاش بەك تېتىدى. تىترەپ تۇرغان چۆپ ئۈستىگە قويۇلغان قايماق، ئاشنى شۇنداق تاتلىق قىلىۋەتكەنىدى.

ئاش يېيىلىپ بولغاندىن كېيىن بەكتۆمۈر دۇئا قىلدى.

— ئاللا، يەتكۈزۈپ بەرگەن رىزقىڭغا رەھمەت. ئۇنى سەككىز مىڭ ئالەمنىڭ ئىگىسى ئۆزۈڭ، ئۇ دۇنياغا پاك ھالدا مۇسۇلمان پېتى كېتىشىمىزگە نېسىپ قىلغايسەن. باللىرىمىزغا، نەۋرىلىرىمىزگە بەخت ئاتا قىلغايسەن، ئامىن ئاللاھۇئەكبەر!

2

يۇسۇپ ئانىسىغا ئۇستازىنىڭ ئۆيىگە بارىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، قەشقەردىن ئېلىپ كەلگەن سوۋغىلارنى كۆتۈرگىنىچە ئاق تورۇقنا مىندى. ئات سۇپسۇزۇك سۇ ئۆركەشلەپ ئېقىۋاتقان ئۆستەڭنى بويلاپ يورغىلىدى. دەل - دەرەخلەرنىڭ سارغىيىشقا باشلىغان يوپۇرماقلىرى كۆزنىڭ غۇر - غۇر شامىلىدا شىلدىرلايتتى. ئۇنى ئىشكنى قىيا ئاچقان ئاقىرا ھودۇققان ھالدا

كۈتۈۋالدى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم قۇشناچ قىز، بۇۋاقىت كېلىپ مالال قىلمىغاندىمەن؟ — يۇسۇپ بىر قولىنى كۆكسىگە قويۇپ سالام قىلدى.

رومىلىنى سەلكىنە قايرىپ باققان قىز ۋىللىدە قىزىرىپ يەرگە قارىۋالدى.

— ئەسسالام، كېيىدە تۇرماس يىگىت، كەلسىلە. ئاتام نەچچە كۈندىن بېرى يوللىرىغا كۆپ قارىدى...

ئاتىنى يېتىلەپ كىرگەن يۇسۇپ، هويلىنىڭ سول تەرەپ بۇلۇڭىدىكى ئېغىلغا ئەكىرىپ باغلاپ قويۇپ چىقتى.

— ئۇستاز تېخى كەلمىدىمۇ؟

— دادام نامازدىگەرنى مەدرىسىدە ئوقۇپ ئاندىن كېلىدۇ، ئەسلىرىدىن چىقىپ قاپتۇ ـ هە! — دېدى قىز پىچىرلاپ، — ئابامىمۇ تېخى قىز ـ جۇۋانلارغا دەرس ئۆتۈۋاتىدۇ.

— ئۇنداق بولسا كەچتىرەك كېلەي، — يۇسۇپ هويلا ئىچىگە سەپسالدى. ئاتا ـ ئانىسى يېنىدا بولمىغان بىر قىز بىلەن بىر ئۆيدە ئولتۇرۇش تازا مۇۋاپىق ئەمەس ئىدى. ئۇ، قىز ـ چوكانلار دەرس ئوقۇۋاتقان پەنجىرىلىك چوڭ ئۆيدىن كۆزىنى ئېلىپ ئارقىسىغا ياندى.

— نەگە بارىدىلا يۇسۇپ؟ — ئاقىبرانىڭ يېقىملىق ئۈنى يەرگە چۈشۈپ كەتكەن تىللادەك جاراڭلىدى. ئۇ، «يۇسۇپ كېيىمنى چۈشىنەلمەپتۇ، ئەركىن ـ ئازادە ئولتۇرۇپ ئوردۇكەنتـ ىنىڭ كېپىنى قىلىپ بېرەرمىكىن دېسەم كەتكىلىۋاتىدۇ» دەپ ئويلاپ نېمە دېيىشنى بىلمەي قالدى، خۇيى تۇتۇپ يۇسۇپكە قارىماي:

— ئولتۇرغىلىرى كەلمىگەن بولسا كېتىۋەرسىلە، ئىشىك ئوچۇق، — دېدى يىغلامسىراپ.

يۇسۇپ توختاپ ئاقىبراغا ئەجەبسىنىپ قارىدى. «بۇ ۋا ـ

قىتقا قەدەر ماڭا بۇنداق ئاچچىقلىنىپ كەپ قىلمىغانىدى، بۈگۈن
ئەجەبا...» ئۇ خىيالچان نەزىرى بىلەن چىرايى ئۆڭۈپ كەت-
كەن قىزنى كۆزەتتى.
ئاقىۋرا ئۇنىڭغا ئاچچىقلانمىغانىدى، كۆڭلىدىكىنى بىلدۈ-
رەلمىگىنى ئۈچۈن ئۆزىگە ئۆزى ئاچچىقلاپ يۈسۈپكە قېيداپ
قالغانىدى. بۇنداق قېيداش قەلبىگە سۆيگۈ ئوتى تۇتاشقان،
ئەمما ئۇنى قانداق ئىزهار قىلىشنى بىلەلمىگەن ياش قىزلاردىلا
بولىدۇ.
ئاقىۋراغا تۇتاشقان سۆيگۈ ئوتى، يۈسۈپ قەشقەرگە ماڭ-
غاندا بىردىنلا يالقۇنجاپ كەتكەنىدى...
قىز كىچىكىدىن ئۆز ئاكىسىدەك كۆرۈپ يۈسۈپكە ئىچە-
كىپ قالغاچقا، ھېچقانداق غەرەز، مەقسەتسىز ئامراقلىق قىلاتتى.
چوڭ بولغانسېرى بۇ ئامراقلىق تەبىئىي ھالدا كۆچىيىپ، ئۆزۈل-
مەس رىشتىگە ئايلاندى. رەسىدە بولغان قىز غەرەزلىك ھالدا
يۈسۈپنىڭ ئۆيگە كېلىشىگە ئىنتىزار بولىدىغان، ئوغرىلىقچە يەر
ئاستىدىن تىكىلىپ قارايدىغان بولۇپ قالغاندا، ئۇنىڭ سەپەر
قىلىشى قىزنى پىراق ئوتىغا تاشلىدى ۋە ئۇنى كۆرۈشكە شۇنچە
تەقەززا قىلدى...
ئاقىۋرا يۈسۈپكە ئاتاپ بىر بادام دوپپا، بىر چىمەن دوپپا،
بىر ئاق دوپپا تىكتى. ئۈچ ياغلىققا ياپراقنىڭ، شاختىكى قوش
ئالمىنىڭ، گۈل شېخىغا قونغان بۇلبۇلنىڭ سۈرەتلىرىنى كەشتى-
لىدى، ئانىسىغىمۇ كۆرسەتمەي ساندۇقىغا سېلىپ قويدى. ئۇ
كۆپ ۋاقتىنى تاشقىرىقى ھويلىدا قىز ـ چوكانلارنى ئوقۇتۇۋات-
قان ئانىسىغا ياردەملىشىپ ئۆتكۈزەتتى، ئەرەب، پارس تىلىنى
پىششىقلاپ ئۆگىنەتتى، شېئىر يادلايتتى، ئاتىسى مەدرىسىدىن
كەلگەندە قۇرئان تەپسىرىدىن دەرس ئالاتتى. ۋاقىت تېز ئۆتتۇ-
ۋاتتىمۇ، يۈسۈپتىن ئايرىلغان كۈنلەرنى ساناپ، ئايىنى توشتۇر-
ماق ئۇنىڭغا شۇنچە تەسكە توختايتتى. ئاقىۋرا ئۆزىدىن: «يۈ-

سۇپىنىڭ كۆڭلىدە مەن بارمۇ؟ — دەپ سوراپ قويىاتتى، — مەن ئۇنى ئويلىغاندەك، ئۇ مېنى ئويلىمىدىغاندۇ؟» مۇنداق سوئال ئۇنىڭ لەۋەن چېھرىدە مۇڭ پەيدا قىلاتتى. بۇنىڭ بىلەن كەم سۆز، خىيالچان بولۇپ تېخىمۇ گۈزەللىشىپ كېتەتتى.

ئالتە ئايدىن كۆپرەك داۋام قىلغان جۇدالىق ئاقىۋرانى تېخىمۇ نازۇكلاشتۇرۇۋەتكەنىدى. بۇغرا قاراخانىنى قارشى ئېلىشقا چىققان كۈنى يۈسۈپنى كۆرۈشكە شۇنچە ئىنتىزار بولدىكى، يولغا تىكىلگەن كۆزلىرى ئېقىپ كەتكىلى تاس قالدى. ئاخىر يۈسۈپ ئالدىغا كېلىپ، «ئەتە بارىمەن» دەپ خوشلاشقاندا، ھوشىدىن كەتمىگەن بولسىمۇ، ۋۇجۇدى لەرزىگە كېلىپ ياپراق-تەك تىترەپ كەتتى. يۈسۈپ تۆت كۈنگىچە كەلمەي ئاقىۋرانى يەنە ئۈمىدسىزلەندۈردى، بىچارە قىز بىرلىك ئېتىدىن ئايرىلىپ ياداپلا كەتتى...

يۈسۈپنىڭ كېلىپلا كەتمەكچى بولغىنىدىن «ماڭا كۆڭلى يوق ئوخشايدۇ» دەپ قالغان ئاقىۋرانىڭ قىيىداپ ئېيتقان سۆزى كۈتمىگەن نەتىجە بەردى: يۈسۈپ ئارقىسىغا ياندى، ئۆيگە كىرىپ قىز سېلىپ بەرگەن كۆرپىدە ئولتۇردى.

— مەندىن رەنجىپ قالدىڭمۇ، ئاقىۋرا؟ — سورىدى ئۇ ۋە كۆڭلىگە كەلگەننى ئوچۇق ئېيتتى، — ئۇستازىم تېخى كەلمەپتۇ، سىلىنى ئوڭايسىزلىنىپ قالمىسۇن دەپ، ئىشىك ئال-دىغا چىقىپ تۇرماقچىدىم.

قىز بىرھازاغىچە زوۋان سۈرمەي بېشىنى سالغىنىچە تۇر-دى. ئاقىۋرا مېنى چۈشەنمىسە بولاتتى، دەپ ئويلىغان يۈسۈپ پەس ئاۋاز بىلەن دېدى:

— ئاقىۋرا، خاپا بولمىسىلا، پەتىچلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈل-مەي كېلەلمىدىم. بۈگۈن ئۇستازىمدىن ئەپۇ سوراپ، ھەربىرلى-رىگە ئېلىپ كەلگەن ئەرزىمەس سوۋغامنى قويۇپ، سېغىنىش، ھۆرمىتىنى بىلدۈرمەكچىدىم، ئەمما سىلىنى رەنجىتىپ قويۇشنى

هەرگىزمۇ خىيالىمغا كەلتۈرمىگەنىدىم، كەچۈرسىلە.

يۈسۈپ سۆزىنى توختاتتى. قىزنىڭ ئىغىز ئاچمىغىنىدىن ئوڭايسىزلىنىپ، ئىختىيارسىز قول ئۇزىتىپ، ئەبۇ نەسىر فارابىنىڭ «بەخت توغرىسىدا» دېگەن ئەسىرىنى ئويۇقتىن ئالدى. بىرىنچى بېتىگە كۆز يۈگۈرتۈۋېتىپ ئاقىبراغا قارىدى، قىزنىڭ ياشلىق كۆزلىرى بىلەن كۆزلىرى ئۇچرىشىپ قالدى. بىرنەچچە دەقىقە داۋام قىلغان بۇ ئاشىقانە تەلمۈرۈش، ئىغىزلىرىدا ئېيتالمىغان يۈرەك سۆزلىرىنى ئىزھار قىلىپ، كۆڭۈللىرىدىكى گۇمانىنى تارقىتىۋەتتى. قىزنىڭ مۇڭلۇق چىرايىغا كۈلكە يۈگۈردى، قېيىداش پەيدا قىلغان سۆرۈنلۈك غايىب بولدى.

— مەن چاي دەملەپ كىرەي، سىلى بەھۇزۇر ئولتۇرسىلا، سىلى كېلىپ باقمىغان ئۆي ئەمەسقۇ بۇ.

يۈسۈپ «مەن بۇ ئۆيگە كېلىپلا نېمىشقا قورۇنۇپ قالدىم؟ نېمىشقا ئىلگىرىكىدەك ئوچۇق - يورۇق بولالمايمەن؟...» دەپ ئويلاۋاتقاندا، ئاقىبرا ئاشخانىدا چاي دەملەۋاتاتتى. ئۇ، يىگىتنىڭ قايتىپ كىرگىنىدىن بەكمۇ خۇشال ئىدى، چاي بىلەن داستىخاننى ئېلىپ كىرگەندە، چىرايىدا تەبەسسۇم جىلۋە قىلغان يۈسۈپ بىمالال كىتاب كۆرۈۋاتاتتى.

— چاي ئىچسىلە، يۈسۈپ،— ئاقىبرا ھىلھىلە رومىلىنىڭ ئۇچى بىلەن قوللىرىنى ئوراپ قىزىرىپ پىشقان يۈزىدە ياغ تەپچىرەپ تۇرغان قاتلىما ناننى ئۇشتۇدى.

رەھمەت دېسە، ئۆزىنى يات كىشىدەك ھېس قىلىپ قالىدىغانلىقى يۈسۈپنىڭ كۆڭلىدىن كېچىپ دېدى:

— ھويلا، ئۆي ئىچى گۈل بىلەن تولۇپ كېتىپتۇ. خۇددى بۇ ئۆيگە ئىلگىرى كەلمىگەندەك ھەيران قېلىۋاتىمەن. ئاجايىپ كۆركەم، خۇش ھاۋا قەسىرگە ئايلىنىپتۇ.

ئالتە ئايدىن بېرى كۆرۈشكە ئىنتىزار بولغان يۈسۈپكە ئاقىبرامۇ ۋە ئۇ ھاياتىنى ئۆتكۈزۈۋاتقان بۇ ئۆيىمۇ شۇنداق

چىرايلىق كۆرۈنۈپ كېتىۋاتاتتى.

— بۇ ئابامنىڭ ئەجرى، كۈندۈزى شاگىرتلىرى بىلەن بولسا، ئەتىگەن - كەچلەردە دەل - دەرەخ، گۈل - گىياھ بىلەن بولىدۇ.

— ھە! — دېدى يۈسۈپ قايىل بولمىغان تەرىزدە، — دادىسىغا ياردەملىشىدىغان، ئۆي ئىچىگە كۆيۈنىدىغان يەنە بىر ئىشچان قىزمۇ باردەك قىلىدۇ. ئۇنىڭ نازۇك قولىدا قۇيۇلغان سۇ گۈل - گىياھلارنىڭ تەشنالىقىنى قاندۇرمىغان بولسا، بۇنداق چىرايلىق پورەكلەپ ئېچىلمىغان بولاتتى...

«يۈسۈپ ئاكا» دەپ ئەركىلەپ سۆز قىلىدىغان ئاقىۋرا، ئەمدى «ئاكا» دېيىشنى تازا مۇناسىپ كۆرمەي، ناھايىتى تارتىنىپ سۆزلەيدىغان بولۇپ قالغانىدى. يۈسۈپ قەشقەردە كۆرگەن - بىلگەنلىرىنى قالدۇرماي سۆزلەپ بەردى. بارغانسېرى قىزنىڭ يامغۇردىن كېيىنكى ھاۋادەك ئېچىلىپ، خۇشخۇيلىشىپ كېتىۋاتقىنىنى كۆرۈپ، دىلدارىكە توغرۇلۇقمۇ سۆزلەپ بەردى. پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن چاي قۇيۇشنىمۇ ئۇنتۇپ تىڭشاۋاتقان ئاقىۋرا سورىدى:

— دىلدارىكە ياخشى قىز ئىكەنغۇ، ئەجەب باغرى تاش لىق قىپتىلا، ئىچلىرى ئاغرىمىدىمۇ؟ — ئۇنىڭ ئۈنى ئاستا چېكىلگەن تەمبۇردەك تىترەپ چىقتى.

بۇنداق سوئالنى كۈتمىگەن يۈسۈپ شۇ چاغدا ئۆيلىغانلىرىنى يوشۇرماي ئېيتىپ ئاندىن مۇنداق دېدى:

— ئىچىمنى ئاغرىتىدىغان قىز ئۇ ئەمەس - دە. ئىچ ئاغرىتىش — مۇھەببەتنىڭ ئورنىنى باسالمايدۇ. دىلدارىكە مېنى ئۆزىگە تەسەللى بېرىپ قالارمىكىن، دەپ بالىخانىدىن تېز چۈشۈپ كەتتى، ئۇ پاك مۇھەببىتىنى خورلىماسلىق مەقسىتىدە شۇنداق قىلدى.

— ئەجەب - ھە، — ئاقىۋرانىڭ قەلەمقېشى ھىمە-

رىلدى،— نېمە ئۈچۈن سىلى ئۇ بەرنا قىزنىڭ مۇھەببىتىنى رەت قىلدىلا؟

بۇ سوئالدىن يۈسۈپنىڭ يۈرىكى تىپچەكلەپ، ئاقىبراغا ئاشىقانە نەزىرىنى تىكتى:

— چۈنكى، مېنىڭ ئىشقىم چۈشكەن قىز يىراقتا ئىدى...

— ۋاي خۇدايىمەي، سىلى نېمىلەرنى دەۋاتىدىلا، يۈ-سۈپ؟

— مەشۇقۇم بار، دەۋاتىمەن.

— مەشۇقۇم بار؟— ئاقىبرانىڭ ئۈنى پىچىرلىغاندەك ناھايىتى بوش چىقتى،— ئەجەپ - ھە، بۇ ۋاقىتقا قەدەر بىلمەپتىمەنغۇ؟...

— سىلى سورىمىسىلا، مەن دېمىسەم، قانداق بىلىدىلا ئاقىبرا؟

— مەن ئېمىشقا سورىغۇدەكمەن، يا سىلىنىڭ ئوغۇل دوستلىرى بولمىسام...

— سىلىگە ئېيتماسلىقىمدىكى سەۋەبمۇ شۇ.

ئاقىبرانىڭ چىرايى تۇتۇلۇپ، قوشۇمىسى تۈرۈلدى. «يالغان دەۋاتىدۇ، ئۇنىڭ ماڭا ئېيتقۇسى يوق، كۆڭلى باشقا قىزدا...»

ئاقىبرانىڭ قىزارغان چىھرى ئاستا - ئاستا ئاقىرىشقا باشلىدى.

— بولدى، ئېيتمىسىلا، ئاڭلىغۇم يوق،— يۈسۈپكە ۋۇدۇل ئولتۇرغان ئاقىبرا يانتۇ بولۇپ، ئېتىكىگە تاشلانغان چاچلىرىنى غىجىملىدى. يۈسۈپنىڭ ئاغزىدىن باشقا بىر قىزنىڭ ئېتىنى ئاڭلاشنى ئۇ قانداقمۇ خالىسۇن؟

يۈسۈپ قىزنىڭ روھىي ھالىتىدىكى ئۆزگىرىشتىن ھەيران بولدى. «ئەگەر كۆڭلۈمدىكىنى ئېيتسام ئاقىبرا نېمىدەپ جاۋاب بېرەر؟ رازىلىق بېرەرمۇ ياكى بۇ ئۆيگە ئىككىنچى ئاياغ باسماس

قىلىۋېتەرمۇ؟ بابا كەتمەكچى بولغىنىمدىن مەيۈسلەندى، قايتىپ كىرسەم تۇتۇلغان چىھرى ئېچىلدى، بۇ نېمە ئۈچۈن؟ يا كۆڭلىدە مەن بارمۇ؟...»

يۈسۈپ ئېلىپ كەلگەن سوۋغىلارنى چىرايلىق ئورالغان بوپپىدىن ئېلىپ قىزنىڭ ئالدىغا قويدى:

— لايىقلىرىدا بولمىسىمۇ، ئوردۇكەنتتىن سىلىگە ئېلىپ كېلىۋىدىم.

چاچلىرىنى تىزىغا ئۆرۈپ ئولتۇرغان قىز لەپپىدە قارىدى. مەرۋايىت دوپپا، يېشىل ياقۇت كۆزلۈك سۆكە، ئالتۇن ئۈزۈك، ئالتۇن زەنجىرلىك زۇننار، قىزىل ئەتىرگۈللۈك يېشىل يىپەك رەختتىن ئىبارەت بۇ سوۋغا قىزنى گاڭگىرىتىپ قويىدى.

— نېمىشقا ماڭا ئېلىپ كەلدىلە؟ — پىچىرلىدى قىز، — بۇ بىر قىزنىڭ تويلۇقىغۇ، مەن ئۆزۈم قانداق قوبۇل قىلالايمەن؟

— سىلىگىلا ئېلىپ كەلدىم، ئاقىبرا، سىلىگىلا، يۈسۈپمۇ تەلمۈرگەن ھالدا پىچىرلىدى، — قوبۇل قىلسىلا، بۇ بىر ئەرزىمەس سوۋغا... قوبۇل قىلىشلىرىنى ئۆتۈنىمەن ئاقىبرا... ئۆتۈنىمەن...

«ئۇنىڭ ئىشقى چۈشكەن يىراقتىكى قىز مەنمۇ يا؟ — دەپ ئويلىدى يۈسۈپنىڭ سۆزلىرىنى ئىشتكەن قىزنىڭ دىلى ئېرىپ، — شۇنچە نەرسىلەرنى ئېلىپ كەپتۇ، ئالمىسام رايى يېنىپ قالمىسۇن يەنە...»

ئاقىبرا يۈسۈپكە قايرىلىپ قاراپ ئورنىدىن تۇردى:

— دوپپا بىلەن ئۈزۈكنىلا ئالاي، يۈسۈپ، قالغان نەرسىلەرنى ئاتا - ئانام بار چاغدا ئالدىمغا قويۇپ قويسىلا.

يۈسۈپ ئاقىبرانىڭ نېمىنى كۆزدە تۇتۇپ شۇنداق دېگەنلىكىنى چۈشەندى.

— سىلى نېمىدېگەن ئاق كۆڭۈل، نېمىدېگەن سەممىي

ئاسماندىكى ھەممە يۇلتۇز مەرۋايىت بولغان بولسا، بىردىن ئۈزۈپ ئېلىپ بويۇنلىرىغا ئېسىپ قوياتتىم، ئاقبىرا.

مەرۋايىت دوپپا بىلەن ئالتۇن ئۈزۈكنى قولىغا ئالغان قىز، يۇسۇپنىڭ بۇ سۆزىنى ئاڭلاپ يەنە قىزىرىپ كەتتى. گەپ قىلماي ئىتتىك ئۆز خانىسىغا چىقىپ، دوپپا، ئۈزۈكنى ساندۇققىغا سېلىپ قويدى ـ دە، ئىچكىرى ھويلىنىڭ ئوڭ تەرەپ بۇلۇڭىدىكى ئاشخانىغا يېقىنلاپ كېلىپ توختاپ قالدى. ئۇ، ئاشخانا سۇپىسىدا ئاش پىشۋاتقان ئانىسىنى كۆرگەندى. «ئانام ئوقۇغۇچىلىرىنى قويۇپ بېرىپ، تاشقىرىقى ھويلىدىن قاچان يېنىپ كىرگەندۇ؟ مېنىڭ يۇسۇپ بىلەن سۆزلىشىپ ئولتۇرغىنىمنى كۆرگەنمىدۇ ياكى ئۇدۇل ئاشخانىغا كىرىپ تاماققا تۇتۇش قىلغانمىدۇ؟» دەپ ئويلاپ ئاستا ئاشخانىغا قەدەم قويدى.

— ئابا، قاچان كىردىڭ، مېنى چاقىرمايلا ئاشقا تۇتۇش قىلىپسەنغۇ.

— مەن ئوقۇغۇچىلارنى قويۇپ بېرىپ ھېلىلا كىردىم. قارىسام بەگيۇسۇپ بىلەن پاراڭلىشىپ ئولتۇرۇپسەن، دىققىتىڭلارنى بۆلمەي، دەپ تاماققا قوپتۇم، بالام. ئاتاڭنىڭمۇ كېلىدىغان ۋاقتى بولدى، سەن سەۋزىنى توغراپ، گۈرۈچنى يۇيۇپ قويغىن. مەن كىرىپ بەگيۇسۇپ بىلەن كۆرۈشۈپ چىقاي،— ھاۋاخان ئاغىچا چاچتەك كېسىلگەن ئوگرىنى تەلەڭگىگە ئالدى. پورۇقلاپ قايناۋاتقان قازاندىكى ئاش سۈيىنىڭ تۇز تەمىنى تېتىپ كۆردى، رومىلىنى ئوڭلاپ سىلىپ يۇسۇپنىڭ قېشىغا چىقتى.

— ئەسسالام بالام، ھارمىغايلا؟

كىتابنى قويۇپ ئىتتىك ئورنىدىن قوپقان يۇسۇپ، ھاۋاخان ئاغىچىغا سالام بېرىپ قول باغلاپ تۇردى.

— ئولتۇرسىلا، بالام، ئوردۇكەنتتە ئۇزۇن تۇرۇپ قالدىلىغۇ؟— يۇسۇپ يۈكۈنۈپ ئەدەپ بىلەن ئولتۇردى. ھاۋا-

خان ئاغىچىمۇ يېشىل تاۋار ئىمچىسىنىڭ پەشلىرىنى تىزىغا بې-
سىپ يۈكۈندى. قوشۇما قاشلىرىغىچە چۈشۈپ تۇرغان ئاق
يىپەك روملى يۈملاق يۈزىنىلا ئوچۇق كۆرسىتىپ ئۇچىسىغا
يېپىلغانىدى. يۈسۈپ ئۇستازىدىن كۆرە بۇ قوشناچ ئاغىچىدىن
بەكرەك ئەيمىنەتتى.

— قوشناچ ئابا، ئوردۇكەنتتە كۆرىدىغان، ئۆگىنىدىغان
نەرسىلەر كۆپ ئىكەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە، بۇغرا قاراخان كېسەل
بولۇپ يېتىپ قالدى، شۇڭا ئۇزاقراق تۇرۇپ قالدۇق... —
يۈسۈپ سۆزلەۋېتىپ ئىختىيارسىز تۇرۇپ كەتتى، ئىشىكتىن
كىرىپ كەلگەن ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇمنى كۆرگەنىدى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم ئۇستاز.

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام بالام، ئولتۇرسىلا،
ئولتۇرسىلا، — ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم تونىنى، سەللىسىنى ئې-
لىپ ئاقبىراغا بەردى، ئاندىن ئېخچە قول باغلاپ تۇرغان
شاگىرتىغا مۇلايىم نەزىرىنى تاشلاپ كۆرپىگە يۈكۈندى. يۈسۈپ
شۇنىڭدىن كېيىنلا ئولتۇردى.

— ئوردۇكەنتتە ئۇزاق تۇرۇپ قالدىلىغۇ، بالام؟ —
يۈسۈپ ئۆزىنىڭ كېلىشىگە تەقەززا بولغان قەلب ئىگىلىرىنىڭ
بۇ سوئالىغا يەنە شۇ جاۋابنى بېرىپ دېدى:

— مەۋلانا ھۇسەيىن ئىبنى خەلەپ، مەۋلانا مۇھەممەد
ئەل كاشغەرى قاتارلىق بىلىمگە ھەددىكەر پىرلار ئۆزلىرىگە
سالام يوللىدى.

— ئاللا ئۇلارنى سالامەت قىلغاي. ئۇ بۇزرۇكۋارلارنىڭ
ھېكمەتلىك سۆھبەتلىرىدە بولۇپتىلىدە، بالام؟ — مەخدۇم چى-
رايلىق قىرقىلغان قارا ساقىلىنى سىيپاپ قويىدى.

— شۇنداق، ئۇستاز، ساچىيە مەدرىسىدە ئۈچ ئاي بىلىم
تەھسىل قىلدىم، ئۇزاقراق تۇرۇپ قىلىشىمىزدىكى يەنە بىر
سەۋەبمۇ شۇ. ئۇ بۇزرۇكۋارلار ئۆزلىرىنى بەك چوڭ بىلىدىكەن.

«ساچىيە مەدرىسىدە بىرگە بىلىم تەھسىل قىلغانىدۇق، بۇخارا، باغداتلارغىمۇ بىرگە بارغانىدۇق. مەخدۇم ھەزرەتلىرى بىلىمگە ھۆددىگەر پىرلارنىڭ بىرسى، ئۇنىڭدىن ئەلگە، ئەۋلادلارغا بىلىم يۇقىدۇ، ئۇنىڭ شاگىرتلىرى كامال تاپماي قالمايدۇ...» دەپ تەرىپلىرىنى قىلىشتى.

— شۇنداقمۇ، بۇزرۇكۋارلار شۇنداق دېيىشتىمۇ؟ ياق، ياق، ئۇلار ئالدىدا پېقىر ئاددىي بىر بوشىغۇتمەن. خالاس، — ھاياجانلانغان ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم ئىككى قولىنى ئۆزىنىپ يۇسۇپنى قۇچاقلىدى، — ئۇلار بىلەن بىرگە ئوقۇغانلىقىم راست. دۇنيادىكى ھەممە ئىشلار ئۇنتۇلۇپ كېتىدۇ، ئەمما ساۋاق-داشلار بىر - بىرىنى ئۇنتۇلالمايدۇ. ئۇلۇشكۇن ھەربىرلىرىدىن ھال سوراش ئۈچۈن پەتىگە بارغىنىمدا، بۇ توغرۇلۇق سۆزلە-شىشكە ۋاقىت يار بەرمىدى. رەبھانىدىنبەگ جانابلىرى ئوردۇ كەنتتە تىكتۇرۇپ كەلگەن بەقەسەم تونىنى كىيگۈزۈپ قويۇۋىد-دى، شۇ قەدىناس بۇرادەرلىرىمنى كۆرگەندەك بولدۇم، بالام.

— ئۇستاز، — يۇسۇپ ئورنىدىن قوپتى، — ئوردۇكەنت-تىن كېلىپلا ئالدىلىرىغا سالامغا كېلەلمەي قالدىم. نەچچە كۈن-دىن بېرى پەتىچىلەرنى كۈتۈش، ئۆزىنىش بىلەن بولۇپ، سوۋغىلارنىمۇ ۋاقتىدا تاپشۇرالمىدىم، بۇ مەۋلانا ھۇسەين ئىبنى خەلەپنىڭ مەنتىقە توغرىسىدىكى ئەسىرى، بۇ مەۋلانا مۇھەممەد ئەل كاشغەرىنىڭ تارىخىي ئەسىرى، ئۆزلىرىگە يادىكار قىلىپ پېقىردىن ئەۋەتتى، — ئىككى جىلتقا سېلىنغان كىتابلارنى ئۇس-تازى ئالدىغا قويدى.

ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم جىلتتىن چىرايلىق شىرازلانغان كى-تابلارنى ئېلىپ يۈزلىرىگە سۈردى.

— ئاللا ئۇلارغا رەھمەت قىلسۇن. مەنتىقە، تارىخ بابىدا كۆڭلۈمدىكى بوشلۇقنى بۇ ئەسەرلەر تولۇقلايدىغان بولدى، دۇئايىم ئىجابەت بولۇپتۇ.

— بۇنىڭ بىلەن بىز بوشىغۇتلارنىڭ كۆڭلىمىزدىكى بوشلۇقنى تولۇپ، ئادەم، ئالەمنى تونۇشىمىز چوڭقۇرلىشىدۇ، ئۇستازىم.

يۇسۇپ بوپىنىڭ ئىچىدىن بىر بوغۇچنى ئېلىپ ھاۋاخان ئاغىچىنىڭ، يەنە بىر بوغۇچنى ئېلىپ، يانتۇ قاراپ ئولتۇرغان ئاقىرانىڭ ئالدىغا قويدى:

— پېقىرنىڭ ئەرزىمەس سوۋغىسىنى قوبۇل قىلغايلا، قۇشناچ ئابا.

— رەھمەت، بالام،— ھاۋاخان ئاغىچا ئورنىدىن تۇرۇپ تەزىم قىلدى،— رەھمەت، ئاللا ئۆمۈر يولىرىنى ئۇزۇن، بىخەتەر قىلسۇن،— ئۇ يەرگە قارىغىنىچە قىزىرىپ ئولتۇرغان ئاقىراغا دېدى،— بالام، تۇرۇپ رەھمەت دېگىن، شۇنچە ئېسىل نەرسىلەرنى ئېلىپ كەپتۇ...

ئاقىرا قوپۇپ، ئۆزىگە تىكىلىپ تۇرغان يۇسۇپكە لەپپىدە بىر قارىدى ـ دە، يۈگۈرۈپ چىقىپ كەتتى. يۇسۇپكە ئاتاپ تىككەن دوپپا، كەشتىلىگەن يىپەك ياغلىقلار شۇ بىر ھەرىكەت بىلەن ۋاقتىدا بېرىلمەي قالدى.

3

پېشايۋان ئۆگزىسىنىڭ نۇرىغا قونغان نە كەپتەر ئۇياق ـ بۇياققا بويۇنداپ پۇررىدە ئۇچتى ـ دە، پەسلەپ كېلىپ، كۆل بويىدا يورغىلاپ يۈرگەن چىشى كەپتەرنىڭ يېنىغا قوندى ۋە بۇقۇلداپ ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئايلاندى. شىلدىر قىلىپ شېخىدىن ئايرىلىپ چۈشكەن غازاڭ كەپتەرلەرنى چۆچۈتۈپ ئۇچۇرۇۋەتتى. ئىشكتىن چىلانتورۇقنى يېتىلەپ كىرگەن يۇسۇپ ئۇچۇپ كېتىۋاتقان كەپتەرلەرگە قاراپ قويۇپ پېشايۋاننىڭ يېنىغا كېلىشىگە، ئىچكىرى ھويلىدىن قولتۇقلى-

شىپ، بىر ـ بىرىگە سۈيۈنۈپ چىقىۋاتقان بوۋاي بىلەن مومايغا كۆزى چۈشتى ـ دە، ئىتتىك ئۇلارنىڭ ئالدىغا باردى.

— بالام، داداڭ كەلدىمۇ؟ — سورىدى بەگتۆمۈر سالام بەرگەن نەۋرىسىگە مېرىسمەنلىك بىلەن بېقىپ. ئۇ تومۇرلىرى كۆپۈپ چىققان ياغاچ قوللىرىنى يۈسۈپنىڭ مۈرىسىگە قويۇپ ھاسىراپ تىنىدى.

— مەدرىسىدىن ھازىر كەلدىم، بوۋا. ئابام ئوردىدىن تېخى كەلمىگەندەك قىلىدۇ. مىجەزلىرى يوقمۇ، بوۋا؟ — دېدى يۈسۈپ بوۋىسىغا كۆز سېلىپ.

— قېرىلىق، بالام، قېرىلىق، — بەگتۆمۈر ئاپئاق ساقىلى-نى سىيپاپ قويدى، ئۇ ياداپ قالغانىدى، زەمۇران ئانا ئۇنىڭغا قارىغاندا خېلى تېمەن ئىدى. بوۋاي مومىيىغا قاراپ قويۇپ سورىدى، — نېمىشقا كەلمىگەندۇ، بالام؟ — ئۇنىڭ ئىچى تىتىلداپ كېتىۋاتاتتى.

— گەپ بارمىدى، بوۋا؟

— گەپ بولمامدىغان، بالام، — يەنە زەمۇران ئانىنىڭ قورۇق باسقان چىرايىغا قاراپ قويۇپ سۆزىنى داۋام قىلدى، — قېرىغان ۋاقتىمىزدا داداڭ بىزگە ئېتىبار قىلمايدىغان بولۇۋالدى، — بەگتۆمۈر بوغنۇقۇپ قېقىلىپ كەتتى. مۈكچىيىپ بويى پاكارلاپ كەتكەن بۇ بوۋاي تېرىككەك بولۇپ قالغانىدى. ئۇ، «داداڭ بىزگە ئېتىبار قىلمايدىغان بولۇۋالدى» دېگىنىدە، رەبھانىدىنىنىڭ يالغۇز ئوغلىنىڭ توينى تېزرەك قىلمىغانلىقىنى كۆزدە تۇتقانىدى. ئالىمادىس قازا يېتىپ قالسا كۆرەلمەي قالار-مىزمىكىن، دەپ ئەندىشە قىلاتتى. بۇ ھەقتە نەچچە قېتىم رەبھانىدىنغا ئېيتقان بولسىمۇ، توي توغرۇلۇق تېخىچە گەپ ـ سۆز بولمايۋاتاتتى. يۈسۈپ بۇنىڭدىن خەۋەرسىز ئىدى.

بوۋاي بىلەن موماي بىرئاز دەم ئېلىۋالغاندىن كېيىن، يۈسۈپ ئۇلارنى يېتىلەپ ئۆزىنىڭ خانىسىغا ئېلىپ كىرىپ ئالما

شەربىتى قويۇپ بەردى.

— بالام، داداڭ كەلسە كۈتۈۋاتقىنىمنى دەپ قويغىن، كېيىمنى قىلىۋالمىغۇچە تاماق يېمەيمەن. كېيىمنى بۈگۈنمۇ ئې-لىك ئالمىسا، بۇنىڭدىن كېيىن بىز بىلەن بىرگە تاماق يېگۈچى بولمىسۇن. يۈگۈر، داداڭ كېلىشى بىلەن بۇ ئۆيگە باشلاپ كىر، ئاناڭ داستىخان سالماي تۇرسۇن،— دېدى بەگتۆمۈر زورۇقۇپ سۆزلەپ.

هويلىغا چىققان يۈسۈپ، داستىخان كۆتۈرۈپ كېلىۋاتقان ئانىسىغا ئۆز خانىسىنى ئىشارەت قىلىپ قويۇپ، ئىشىككە قاراپ ماڭدى. بوسۇغىدا ئاتنى يېتىلەپ كىرىۋاتقان ئاتىسى بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالدى. ئۇنىڭ ئارقىسىدا بويانقار، ئادارمۇ بار ئىدى.

— بالام، بۇ يەردە تۇرۇۋېتىلىغۇ؟— دېدى رەيھانىدىن سالام بەرگەن ئوغلىغا مېھرى بىلەن تىكىلىپ.

— ئابا، مۇشۇ تاپ ئۆزلىرىنى بوۋام، مومام ھۇجرامدا كۈتۈپ ئولتۇرىدۇ.

رەيھانىدىن «دادام، ئابام ئوغلۇمنىڭ توي ئىشىنى سۆيلە-گىلى مېنى كۈتۈپ ئولتۇرۇپتۇ ـ دە. ئاچىسىنىڭ تويىنى قىلماي تۇرۇپ ئۆيلەپ قويساق ئەل ـ يۇرت نېمە دەر؟» دەپ ئويلىدى-يۇ، ئۇلارنىڭ سۆزىنى ئاڭلاشقا ئالدىراپ، ئاتنى بويانقارغا بەردى. يۈسۈپ بىلەن چوڭ ـ چوڭ قەدەم ئېلىپ، هويلىنىڭ ئۇڭ يان تەرىپىدىكى دېرىزىلىرى باغقا قارايدىغان دەھلىزلىك ئۆيگە كىردى.

— بۇزرۇكۋارلىرىم بۇ يەردە ئىكەنغۇ، ھەربىرلىرىنىڭ خىزمىتىگە ۋاقتىدا ھازىر بولالمىغىنىمدىن خىجىلمەن.

— كەل، ئولتۇر، ئوغلۇم!— دېدى بەگتۆمۈر قول باغلاپ تۇرغان رەيھانىدىنغا چىك ـ چىك سۆزلەپ. ئۇ خاپا بولۇپ قالغان چاغلىرىدىلا سەنلەپ گەپ قىلاتتى،— سەن

ھازىر دۆلەتنىڭ كاتتا ئەربابى، دېگىنىڭ دېگەن، قىلغىنىڭ قىلغان، بىز بىلەن كارىڭ يوق، شۇنداقمۇ؟

رەيھانىدىن ھېچقاچان ئۆزىگە بۇنداق زەردە قىلمىغان ئاتىسىنىڭ، نېمە ئۈچۈن بۇنچە كايىپ كەتكەنلىكىنىڭ سەۋەبىنى ئويلاپ كۆلۈمسىرىدى:

— ياق، ئۇنداق ئەمەس، دادا، ئاپا. پېقىر — سىلەرنىڭ پەرزەنتىڭلار، سىلەر پېقىر ئۈچۈن ئەل، ۋەتەن. نېمىشقا كارىم بولمىسۇن، بۇزرۇكۋارلىرىم. ئاتا - ئانىسى بىلەن كارى بولمايدىغان قارا يۈز، نامەردلەر قاتارىدا تۇرۇش مەن ئۈچۈن ئۆلۈم بىلەن باراۋەر،— دېدى رەيھانىدىن قوللىرىنى كۆكسىگە قويغان ھالدا.

بەگتۆمۈر ئۇنىڭ قولىدىن تارتىپ ئولتۇرغۇزدى.

— بۇ گېپىڭ راستمۇ؟

— راستلىقىغا ئاللا گۇۋاھ، دادا.

— ئۇنداق بولسا تەلىپىمنى رەت قىلمايسەن - ھە!

— ئەلۋەتتە.

بەگتۆمۈر زەمۇران ئانىنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان يۈسۈپكە قاراپ دېدى.

— بالام، قوپقىن، سەن دەرھال بېرىپ ئاشانبۇقا، بۇدراچ مومايلارنى چاقىرىپ كەل، مۇھىم ئىش بار، ھايال بولۇپ قالمىغىن.

— ماقۇل، بوۋا،— ئورنىدىن تۇرغان يۈسۈپ ئىتتىك چىقىپ كەتتى.

— بەگتۆمۈر رەيھانىدىنىڭ قولىنى تۇتۇپ كۆزىگە ياش ئالدى.

— ئوغلۇم، سىلى مېنىڭ قابىل، دانا پەرزەنتىم،— ئۇنىڭ يۈرىكىدىن تىترەپ چىققان ئۈنى شۇنچە مۇلايىم ئىدى،— دۇنيايىمىزنىڭ خاسىيىتى، ئاللانىڭ ئىلتىپاتى بىلەن

زور بايلىققا، يۇقىرى مەرتىۋىگە ئېرىشتىلە، بۇنىڭدىن ئانىلىرى ئىككىمىز پەخىرلىنىمىز. ئاللا ھەممە تىلەك — ئارزۇلىرىغا يەت-كۈزدى. ئەمما ئوغۇل نەۋرەم بەگيۇسۇپنىڭ ئالىبۇرۇن بالاغەت يېشىدىن ئۆتۈپ كەتكەنلىكى سىلىگە مەلۇم، شۇنداق تۇرۇقلۇق سىلى تويى توغرىسىدا باش قاتۇرمىدىلا. نەچچە قېتىم ئانىلىرى بىلەن بۇ توغرۇلۇق تىلىكىمىزنى ئېيتساق، ئاچسىنى چىقىرىپ، ئاندىن ئۆيلىمىسەك جەمەتىمىزنىڭ داۋاملىشىۋاتقان ئەنئەنىسىنى بۇزغان بولىمىز، دەپ ئۇنىغىلىرى كەلمىدى. نەۋرىمىز ئارچۇن-نىڭ تويىمۇ ئارقىغا سۈرۈلۈپ كەتتى. بىز قېرىپ قالدۇق، بالام، ئەتىلىكىمىز بارمۇ — يوق؟ ئاللا ئىگەم بىلىدۇ. چوڭ نەۋرەم بەگتۇرمىش شېھىت بولۇپ تويىنى قىلالمىغان بولساقمۇ، ئۈچ قىز نەۋرەمنىڭ تويىنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولدۇقكى، كەنجى نەۋرىمىز بەگيۇسۇپنىڭ تويىنى كۆرەلمەي جان ئۈزسەك، قاند-اقمۇ كۆزىمىز يۇمۇلىدۇ؟ بۈگۈن يەنە قاشلىرىغا چىقىپ بۇ نىيىتىمىزنى بىلدۈرۈشىمىز سىلىگە ئازار بېرىش ئەمەس، ھەرگىز ئۇنداق ئەمەس، بەلكى ئۆمرىمىزنىڭ ئاخىرىدا ئۆز پۇشتىمىزنىڭ سائادىتىنى تېنىمىزگە دەرمان، ئاغرىقىمىزغا شىپا قىلىش، ئاتا — ئانىلىق مېھرىمىزدىن سىلىنى روھلاندۇرۇش، غەيرەتلىرىگە غەيرەت قوشۇش. بىز مانا شۇنىڭ ئۈچۈن بەگيۇسۇپنىڭ ھۇج-رىسىدا سىلىنى كۈتۈپ ئولتۇردۇق، بالام.

بەگتۆمۈر سۆزىنى تۈگىتىپ، زىڭىلداپ ئاغرىشقا باشلىغان بېلىگە ئاستا مۇشتىلىدى. رەيھاندىن ئۆزىگە يۆلەنگەن ئانىسى-نىڭ بېلىنى تۈتۈپ دېدى:

— ئاللا ھەربىرلىرىگە رەھمەت قىلسۇن، بۇزرۇكۋارلىرىم. ياخشى نىيەت يېرىم دۆلەت. بۇ ۋاقىتقىچە ئاچسىنىڭ تويىدىن كېيىن ئۆيلەيمىز، دەپ ئارقىغا تارتىپ كەلگىنىم راست. ئەگەر ھەربىرلىرىنىڭ تەلىپى شۇ بولىدىغان بولسا، ھازىردىن باشلاپ ئوغلۇمنىڭ تويىنى قىلىش كويىدا بولىمەن.

— ئىنشائاللا بالام، نەۋرىمىز بەگيۇسۇپنىڭ تويى، ئاچە-
سىنىڭ ياتلىق بولۇشىغا يول ئېچىپ بەرگەي.
— ئېيتقانلىرى كەلسۇن، دادا.
— ئاشانبۇقا، بۇدراچ موماي‌لار بىلەن بەگيۇسۇپكە كىمنى
ئېلىپ بېرىش توغرىسىدا ئوبدان مەسلىھەتلىشەيلى. قۇدام بەگ-
تاش داموللا كېسەل، ئەتە بېرىپ سەمىگە سېلىپ مەسلىھەتنى
ئېلىپ كېلەي، قۇدىلىرى چاقىرىبەگ، ئادامتوغرىل بىلەنمۇ كېڭە-
شىپ باقسىلا، ھەر جەھەتتىن بىز بىلەن تەڭ كەلگۇدەك جەمەت
بىلەن قۇدا بولۇشىمىز لازىم.
— ماقۇل، دادا.
— بالام، بىزنى ماقۇل بىلەن ئالداپ قويمىسىلا، ئوغۇل
نەۋرىمىزنىڭ تويىنى كۆرەلمەي ئارماندا كەتمەيلى.
باياتىن ئېرىنىڭ سۆزلىرىنى باش لىڭشىتىپ ماقۇللاپ
ئولتۇرغان زەمۇران ئانا سۆز قاتتى:
— خۇدا بۇيرۇسا تويىنى ئەمدى كېچىكتۈرمەسمىز.
يۇسۇپ ئاشانبۇقا بىلەن بۇدراچ موماينى چاقىرىپ كەل-
گەندە، رەبھانىدىن ئاتا - ئانىسى بىلەن قىلىشىۋاتقان پارىڭنى
توختىتىۋالدى.
— بالام، تامقىڭنى يەپ ئوقۇشۇڭغا كېتىۋەرگىن، بىز-
نىڭ قىلىشىدىغان مەسلىھەتىمىز بار، — دېدى بەگتۆمۈر. ئۇ
بايىقىدەك چىرايى تۇتۇلغان ھالدا ئەمەس، خۇشال ئولتۇراتتى.
— ماقۇل، بوۋا، — يۇسۇپ غىزالىنىدىغان ئۆيدە كۆش-
ناندىن بىرنى يەپ قېتىق ئىچتى - دە، ئالدىراپ مەدرىسىگە
كەتتى. «بوۋاملار نېمە ئىش توغرۇلۇق مەسلىھەتلىشىۋاتقاندۇ؟
كىرسەم گېپىنى توختىتىۋالدى، بۇ نېمە ئۇچۇن؟ يا مېنىڭ توي
ئىشىم توغرۇلۇق باش قاتۇرۇشىۋاتامدىغاندۇ؟ ئاچامنىڭ توينى
قىلماي تۇرۇپ، مېنىڭكىنى قىلماس...» بۇ خىيال ئۇ مەدرىسە-
دىن قايتقاندىمۇ كاللىسىدىن نېرى بولمىدى. ئۇنىڭ بالاغەت

پېشىدىن ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنى چوڭلار بىلگەن بىلەن، ئاقىبىراغا بولغان مۇھەببىتىنىڭ كۈنسايىن كۈچىيىپ كېتىۋاتقىنىنى بىلمەيتتى.

«راستىنلا مېنىڭ توي ئىشىم توغرۇلۇق باش قاتۇرۇشۇۋاتقان بولسا، ماڭا قايسى جەمەتتىن قىز ئېلىپ بەرمەكچى بولۇۋاتىدىكىن، ئاقىبىراغا كۆڭلۈم بارلىقىنى قانداق بىلدۈرسەم بولار؟...» يۈسۈپ بۇ خىيال بىلەن تۈزۈك ئۇخلىيالمىدى. ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ تامغا ئورنىتىپ قويۇلغان قەندىلدىكى شامنى ياقتى، چاپان ـ شىمىنى كىيدى. ھويلىغا چىقىپ، كۆل بويىدىكى ئۆۋرىققا سۇ توشتۇرۇپ تەرەت ئالدى. تۈن شاملى دەرەخلەرنى ئىرغاڭلىتىپ، غازاڭ بولغان ياپراقلارنى تۆكەتتى. يۈسۈپ ئۆۋرىقنى قويۇپ، غۇلىچىنى يېيىپ كېرىلدى. ئاي نۇرىغا چۆمۈلگەن كۆل بويىنى ئۈچ قېتىم ئايلاندى. توختاپ ھال رەڭ تۈس ئالغان كۆلگە باقتى. ئون ئۈچ ـ ئون تۆت كۈنلۈك بولغان ئاي شولىسى كۈمۈش لېگەندەك پارلىداپ تۇراتتى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا ئاق يۈزلۈك ئاقىبىرا كەلدى. ئۆزىنى جۈرئەتسىز، دەپ ئەيىبلەۋاتقاندەك تۇيۇلۇپ بىر قىسما بولۇپ قالدى. «نېمىشقا ياخشى كۆرىدىغانلىقىمنى ئوچۇق ئېيتالمىدىم؟ نېمىشقا كۆڭۈللىرىدە مەن بارمۇ ـ يوق دەپ سورىيالمىدىم؟ نېمىشقا ئۇنى سۆيىدىغانلىقىمنى ئاتامغا ئېيتالمايمەن؟ ئۇلار ماڭا باشقا يەردىن قىز تاپسا، ئۇ چاغدا قانداق قىلىمەن؟...» ئويلىغانسېرى سوئال تۇغۇلۇپ، ئاقىبىرانىڭ گۈزەل رۇخسارى ئۇنى شۇنچە شەيدا قىلاتتى. يۈسۈپنى مۇشۇدەم ئاجايىپ بىر ئوتلۇق سېزىم چۇلغىۋالدى. شولىدەك تۇتۇق بەرمەس سىرلىق تۇيغۇدىن ھاياجانلانغان يۈرىكى تېپچەكلىدى. ئاقىبىرانىڭ ئۇياتچان نىگاھى، شىكارغا چىققىنى، ئۇنىڭ ئۆيگە بارغىنى، چاي قۇيۇپ بېرىۋېتىپ قىزىرىپ كەتكىنى تەسەۋۋۇر ئەينىكىدە كۆرۈنۈپ، ئۆيگە يېنىپ كىردى ـ دە، دېرىزىنى قىيا ئېچىپ قويدى.

ئاينىڭ ئاق شولىسى ئۇنىڭ يېرىق شىرەسى ئۈستىگە چۈشتى. زەڭگەر رەڭلىك سالقىن كۆز كېچىسى يۇسۇپكە شۇنچە گۈزەل، شۇنچە جىمجىت تۇيۇلدى. ئۇ بۆرە تېرىسى سېلىنغان ئورۇن-دۇقتا ئولتۇرۇپ، قولىغا پولات ئۇچلۇق قەلەم ئالدى. پەلەكتىن تۆكۈلگەن ئاي نۇرىدەك قەلبىدىن ئېقىپ چىققان گۈزەل تۇيغۇ — ھېسسىياتلىرى ئاق بەتكە تۆكۈلۈپ مىسرا بولۇپ قۇرلاندى:

قىزىل يۈزى بولدى پەلەكنىڭ سېرىغ،
جاھان بولدى ئالتۇن رەڭدەك ئېرىغ.

قۇياش سۈرتتى يۈزگە سېرىق زەپىران،
ھاۋا رەڭ شېشىگە پۈركەندى جاھان.

مەشۇقلار قېشىدەك بولۇپ ئاسمان،
ھەبەش — زەڭگى تۈسگە كىردى جاھان.

يېدى، ئىچتى، يۇيۇندى، قىلدى ناماز،
تۆشەك سالدۇردى، ياتتى ئۇخلاپ بىرئاز.

سېرىق بۇلبۇل ئۈنلۈك گۈزەل سايرىدى،
چۆچۈپ ئويغاندى ئۇ، ئۇيقۇ كەلمىدى.

ئويغاق ياتتى بىرئاز قولاقنى سېلىپ،
ئەجەبلەندى بۇ ئۈنگە ھەيران قېلىپ.

قېچىپ ئۇيقۇسى بەك ئۇزاردى كېچە،
تەقەززا بولدى تاڭغا يورۇپ بولغۇچە.

پەلەك پىرتتى كىيگەن قارا كۆڭلەكنى،
كۆتەرىپ پەرەنجە، ئۇ ئاچتى يۈزىنى.

كۈلۈپ باقتى ئۆرلەپ گۈزەل قىز يۈزى،
يورۇدى جاھاننىڭ ھەر ئىككى كۆزى.

قۇياش چىقتى ئۆرلەپ، كۆرسەتتى ئۆزىنى،
يورۇتتى ۋادا ھەم دەريالار يۈزىنى.

يەنە قوپتى، يۇيۇندى، كىيىندى تۈگەل،
ناماز قىلدى، ئۆزگە جورۇپ ياخشى پال[1]...

يۈسۈپ قەلەمنى قويدى، يازغانلىرىنى قايتا - قايتا ئوقۇدى. ھاياجىنى بىرئاز بېسىلىپ، ناماز بامداتقا ئېيتىلغان ئەزانغا قۇلاق سالدى.

— ئاللاھۇئەكبەر... ئاللاھۇئەكبەر!...

ئۇ دادىسى، بوۋىسى بىلەن مەسچىتكە چىقتى. نامازدىن يېنىپ ئۆيگە كەلگۈچە ئاقىبرادىن باشقا قىزغا ئۆيلەنمەيدىغانلىقىنى ئېيتماقچى بولۇپ، نەچچە قېتىم ئاغزىنى ئۆمەللەپمۇ گېپىنى تېشىغا چىقىرالمىدى. قانداقتۇر بىر سېزىم ئېغىز ئاچقۇزمايۋاتاتتى. يەنە بىرنەچچە كۈن ئۆتتى.

بۈگۈنمۇ يۈسۈپ كۆڭلىدىكى گېپىنى دېيەلمەي ئىچى تىتىلدىغان پېتى مەدرىسكە كەتتى.

ئۆتكەن يىلدىن بېرى ئۇستازى ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇمنىڭ تاپشۇرۇشى بىلەن ئۇسمۇر تالىپلارغا ئەرەب، پارس تىللىرى، ئەدەبىيات، مەنتىقە ئىلمىدىن دەرس ئۆتۈشكە باشلىغانىدى.

① «قۇتادغۇبىلىك» — 1023-، 1024 - بەت.

نۇتقى راۋان، پىكرى چوڭقۇر، هازىرجاۋاب بۇ شاگىرتىدىن
ئۇستازلىرى ناهايىتى رازى ئىدى.

يۇسۇپ ئوقۇپ بىلگەنلىرىگە زادى قانائەت قىلمايتتى.
ئەرەب، پارس تىللىرىنى پىششىق بىلگەچكە ئوقۇيدىغان، مۇتا-
لىئە قىلىدىغان كىتابلىرىمۇ شۇنچە كۆپ ئىدى، دەقىقىنىمۇ
بىكار ئۆتكۈزمەيتتى. بۇنداق تىرىشچانلىق روهى مەدرىسىدىكى
تالىپلارغا كۈچلۈك تەسىر قىلغانىدى. مۇزاكىرە، مۇهاكىمە بول-
غان چاغلاردا، ئۆتكۈر پىكىرلىك بايانلىرىنى ئاڭلاشقا هەممەي-
لەن خۇشتار ئىدى.

يۇسۇپ ئەپلاتۇن، سوقرات، ئارىستوتىلىنىڭ پەلسەپىۋى
ئەسەرلىرىنى ساۋاقداشلىرى بىلەن مۇهاكىمە قىلىشنى مۇستەقىل
كۆزقاراش يېتىلدۈرۈشنىڭ ئاساسى دەپ بىلگەچكە، ئۆز كۆز
قاراشلىرىنى دادىل ئوتتۇرىغا قوياتتى، مۇنازىرىلىشەتتى. «قۇر-
ئان كەرىم» نى تەپسىر قىلىشتا، هەدىسلەرنى شەرهلەشتە،
تالىپلار ئارىسىدا ئۇنىڭغا يېتىدىغىنى يوق ئىدى. ئەرەب ئالىمى
ئالجىبىرنىڭ هىساب ئىلمى توغرىسىدىكى تەلىماتلىرىنى، ئىلمى
نۇجۇم، كىمياگەرلىك، تەبىئەتشۇناسلىق بابىدىكى بىلىملەرنى
ئىگىلەشكە كىرىشكەنىدى. بىلمىگىنىنى سوراشتىن ئىزا تارتمايت-
تى، بىلگىنىنى بىلمىگەنلەرگە ئۆگىتىشتىن زېرىكمەيتتى. بولۇپ-
مۇ ئۆزى بەكرەك قىزىقىدىغان پەلسەپە، ئەدەبىيات، تارىخ
پەنلىرىنى ئەتراپلىق، چوڭقۇر ئۆگىنىپلا قالماي، جەمئىيەتنىڭ
ئۆتمۈشى، بۈگۈنى، كەلگۈسى بىلەن باغلاپ پىكىر يۈرگۈزەتتى،
مۇهاكىمە قىلاتتى، «نېمە ئۈچۈن؟» «نېمە سەۋەبتىن؟» دې-
گەن سوئاللار ئۇنىڭ كاللىسىغا ئارام بەرمەيتتى. هەر بىر
سوئالغا جاۋاب تاپقاندا، بىر سىر يېشىلگەندەك، هېكمەت بىغى-
دىن بىر ئىشىك ئېچىلغاندەك بىلىنەتتى. كۆپ سوئاللارغا
جاۋاب تاپقان يۇسۇپ، سۆيگەن يارىنىڭ ۋىسالىغا قانداق يېتىش-
نىڭ جاۋابىنى تاپالماي قىينالماقتا ئىدى.

ئۇ بۈگۈن كەچ مەدرىسىدىن يېنىپ ئۆي ئالدىغا كەلگەندە، ئۇزاپ چىقىۋاتقان قارا پەرەنجىلىك ئايال بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالدى. يۈسۈپ ئاتتىن چۈشۈپ تۇرۇشىغا، چۈمبىلىنى قايرىغان ئايال كۈلۈمسىرەپ سالام بەردى.

— ھارمىغايلا، بالام، ئوقۇشتىن يانغان ئوخشىماملا؟

يۈسۈپ ئۇنىڭ بۇدراچ موماي ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، بۇ كىشىنىڭ ئانىسىغا قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ سالام بەردى:

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم موما، ئوبدان تۇردىلىمۇ؟ ئاشىنىڭ بۇقا بوۋام تېمەنمۇ؟

— ئاللانىڭ ئىلتىپاتى بىلەن ئوبدان تۇرۇۋاتىمىز، ئاشان بوۋىلىرى قېرىغان چېغىدا باغدىن چىقمايدىغان بولۇۋالدى، تىنىم تاپمايدۇ،— موماي ئۆزىنى ئۆزىتىپ چىققان يابىرا بىلەن كۆز سوقۇشتۇرۇۋېلىپ، يۈسۈپكە قاراپ باش لىڭشىتىپ كۈلۈپ قويدى — دە،— ئاللا تىلىگەن بەختلىرىگە يەتكۈزىدىغان بولدى بالام،— دەپ ئىتتىك يۈرۈپ كەتتى.

يىگىرمە بىرىنچى باب

كەچ كۈز ئاخشىمىدا ئوقۇلغان نىكاھ

1

بۇدراچ موماينىڭ يۇسۇپكە قاراپ كۆلىشى مەنىسىز ئەمەس ئىدى. ئۇ مەسلىھەت بويىچە، يۇسۇپكە ۋاپادار قىز، رەيھانىدىن، يابىرالارغا مۇناسىپ كېلىن تېپىش غەرىزىدە، نەچچە كۈندىن بېرى چاچ تارىغۇچى ئايال سىياقىدا كوچىمۇ كوچا كېزىپ، بارمىغان مەھەللە، كىرمىگەن ئۆي قالمىغانىدى. بۈگۈن چۈشتىن كېيىن قايتىپ كېلىۋېتىپ، بەگبۇقا مەھەللىسىنىڭ كۈنپېتىش تەرىپىدىكى بالاۋىشىغا ئەگمە چىقىرىلغان تۈچ ھالقىلىق دەرۋازىغا كۆزى چۈشۈپ توختاپ قالدى. «بۇ كىمنىڭ ئۆيىدۇ؟ ئەجەب بۇ چاغقىچە كىرىپ باقمىغان ئىكەنمەن» دېگەن ئوي كۆڭلىدىن كەچتى. كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپ بۇ مەھەللىدە تۇرۇۋاتقاچقا، ئۇنىڭ كىرمىگەن ئۆيى قالمىغانىدەك ئىدى. قايسى ئۆيدە قانچە ئوغۇل ــ قىز بار؟ ئۇجۇر ــ بۇجۇرىغىچە بىلەتتى. بەلكىم بۇ ئۆيكىمۇ كىرگەندۇ، ئۇ شۇنچە ئۇيلاپمۇ ئېسىگە ئالالمىدى. قول چېغىدىن باشلاپ يۇسۇپكە ھەم ئىنىكئانا، ھەم باققۇچى بولغاچقا يۇسۇپنى ئۆز ئوغلىدىن چارە كۆرەتتى. قۇللۇقتىن ئازاد قىلىنغاندىن بۇيان، ئۇنىڭغا ئاتاپ تىككەن دوپپا، كىيىم ــ كېچەكلەرنى ئېلىپ كېلىپ ھېيت ــ ئايەم كۈنلىرى كىيگۈزۈپ قوياتتى. پات ــ پات بېغىغا

ئېلىپ بېرىپ سەير قىلدۇراتتى. يۇسۇپمۇ بۇ ئىنىكئانىسىنى ناھايىتى ياخشى كۆرەتتى، ھۆرمەتلەيتتى، ھەر ئاينىڭ بېشىدا ئالاھىدە بېرىپ يوقلاپ كېلەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ بۇدراچ موماي «بەگيۇسۇپكە لايىق لەۋەن قىزنى تاپماي قويمايمەن» دېگەن ئىشەنچ بىلەن، نەچچە كۈندىن بېرى نۇرغۇن ئۆيلەرگە كىرىپ ــ چىققان بولسىمۇ، ئۆزى ئويلىغاندەك قىزنى تېخى يولۇقتۇرمىغانىدى، مۇشۇ تۇپەيلى كۆڭلى يېرىم ئىدى.

بۇدراچ موماي «بۇ ئۆيدىمۇ تايىنلىق مەن ئىزدەۋاتقان ساھىبجامال يوق» دەپ، بىرنەچچە قەدەم مېڭىپ يەنە قايرىلىپ ئاشۇ ئىشىككە باقتى. نېمە ئۈچۈندۇر ئاشۇ ئۆي ئۇنى ئۆزىگە تارتىپلا تۇراتتى. ئاخىر ئۇ «بەخت بۇ ئۆيگە يوشۇرۇنغان بولمىسۇن يەنە» دەپ ئىشىك تۈۋىگە كەلدى ــ دە، تۈچ ھالقىنى قاقتى. ئىشىك ئاستا ئېچىلدى. سۇمبۇل چاچ قىز ئۇنىڭ ئالدىدا نامايان بولدى...

بۇدراچ موماي بۇ ئۆيدىن چىققاندا، جامائەت ناماز پېشىندىن يانغانىدى. ئۇنىڭغا پۈتۈن جاھان كۈلۈۋاتقاندەك كۆرۈنۈپ، ناھايىتى خۇشال ھالدا، بەگتۆمۈر قورۇسىغا كىرىپ كەلدى.

— تاپتىم، جاھان رەنالىرى ئىچىدىكى رەنانى تاپتىم، — دېدى ئۇ ئالدىغا كەلگەن يابىراغا، — تاپتىم، ئۇ شۇنداق لەۋەنكى...

— توختىسىلا بۇدراچ ئابا، ئۇ كىمنىڭ قىزى ئىكەن، ساۋاتلىقمىكەن، تۆشكى[1] قانداقراق ئىكەن؟ — دەپ سورىدى يابىرا ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ.

بۇدراچ موماي ئاغزى ــ ئاغزىغا تەگمەي سۆزلەپلا كەتتى:

— بۇ قىزنى جەننەتتىن چىققان ھۆرمىدۇ، دەپ قالدىم،

---

[1] تۆشكى — ئۆي تۇتۇش ۋە تاماق ئېتىشنى بىلدۈرىدۇ.

يابىرا خېنىم. بويى پۈتاقسىز ئۆسكەن ئارچا كۆچىتىنىڭ ئۆزى،
شۇنداق نازۇك، كۆزلىرى چولپان يۇلتۇزنىڭ شولىسى چۈشكەن
قوش بۇلاق. يۈزىنىڭ قاشتېشىدەك سۈزۈك، ئاقلىقىغا يارىشا،
بوستانچاچلىرى شۇنچە قارىكى، ئۇنىڭ زىبا بەستىدە كۇندۈز-
نىڭ يورۇقى بىلەن كېچىنىڭ سىرلىق قاراڭغۇسى ھەمىشە
بەرقارار ئىكەن. كىيگەن كىيىمى كېلىشكەن قامىتىگە شۇنداق
ماس كەلگەنكى، قىلچە ئېۋەن يوق. پەي قىستۇرۇلغان چىمەن
دوپپىسى قارا چاچلىق بېشىغا تۇزنىڭ تاجىدەك يارىشىپتۇ.
قايرىما چوڭ ياقىلىق ئەتلەس كۆڭلىكى، زىبا قامىتىنى چېچەك-
لىگەن ئالما دەرىخىدەك گۈزەللەشتۇرۇۋېتىپتۇ. يېشىل مەخمەل
جىلىتكىسى كۆتۈرۈلگەن كۆكسىنى يوشۇرۇپ، ئەۋرىشىم بېلىنى
بىر تۇتاملا قىلىپ قويۇپتۇ. ساغرىسى، تېقىمى، ئاياغلىرىنى
دېمەيلا قوياي، ئاغىچا خېنىم. ھايا قىلىپ ئۆزىنى ئاپتاپقىمۇ
كۆرسەتمەيدىكەن. نۇرلۇق چېھرى ئۇپۇق يۈزىدەك قىزىرىپ
تۇرىدىكەن. بۇنداق خۇش پىچىم نازىنىن قىزنى ئۆمرۈمدە
كۆرۈپ باقماپتىكەنمەن. شۇنداق مېھرى ئىسسىق، كۆرۈپلا ياق-
تۇرۇپ قالدىم...

— بىلدىم، بۇدراچ ئابا، چىرايلىق ئىكەنلىكىگە قايىل
بولدۇم،— دەپ يابىرا ئۇنى سۆزدىن توختاتمىغان بولسا موماي
كېپىنى قىلىۋەرگەن بولاتتى، يابىرا ئۇنى ئايۋانغا باشلاپ
كۆرپىدە ئولتۇرغۇزدى، يېڭى قايناتقان شاتۇت شەربىتىنى
قۇيۇپ بېرىپ سورىدى،— ساۋاتى بارمىكەن، بۇنى بىلەلىدى-
لىمۇ؟

— بىلدىم، ئاغىچا خېنىم. ئانىسى ناھايىتى نازاكەتلىك
قۇشناچىم ئىكەن. «ئەجەب ئوبدان چاغدا كېلىپلا، قىزىمنىڭ
چېچىنى تاراپ قويسىلا، بىر نەچچە كۈندىن بېرى بالا ئوقۇ-
تۇش بىلەن بولۇپ چولام تەگمىدى» دەپ ئوقۇغۇچىلىرى
يېنىغا كىرىپ كەتتى. قورۇسى چوڭ بولۇپ، ئىچكىرى —

تاشقىرى ھويلىسى بار ئىكەن. مەن ئىچكىرى ھويلىنىڭ تال باراڭلىق سۇپىسىدا قىزنىڭ چېچىنى تاراپ، ئۇنى بىر ئۆرۈم قىلىپ ئۆرۈپ قويدۇم. قىز ئۇنىمىغىنىمغا قويماي، بىردەمدىلا ئۇكرە چۆپ ئېتىپ چىقتى. ۋاي ـ ۋاي، شۇنداق يېيىشلىك، شۇنداق لەززەتلىك بولۇپتىكى، قانداق يەپ بولغىنىمنى بىلمەي قالدىم. تۆشەك ئىشلىرىدا پىشقان، قولى تاتلىق قىز ئىكەن. دەملىكەن شېرىن چېيىنى ئىچىپ ئولتۇرۇپ سوراپ بىلدىمكى: ئانىسى سۇللاغلىق ياغما قەبىلىسىدىن ئىكەن، ئانىسى ئوردۇكەنتلىك قارلۇق ئىكەن. ئاتا ـ ئانىسىدىن ئەرەب، پارس تىللىرىنى ئۆگىنىپلا قالماي، ئوقۇغۇچىلىرىغا دەرس بېرىۋېتىپتۇ. قانداق ئىكەن ئاغىچا خېنىم؟ ئالتۇن ئۈزۈككە ياقۇت كۆز دېگەندەك، بەكيۇسۇپ بالامغا بۇ قىزدەك خىل كېلىدىغىنى يوق...

يابىرا بۇدراچ مومايىنىڭ دېگەنلىرىنى ئاڭلاپ، ئۇ قىزغا غايىبانە ئامراق بولۇپ قالدى، رەيھانىدىنمۇ ناھايىتى خۇش بولدى. ئاتا ـ ئانىسى، قۇدىلىرىمۇ ئۇ قىزنى يۇسۇپكە مۇناسىپ دەپ قاراپ، توي قىلىشقا ماقۇل بولۇشتى...

بۇدراچ مومايىنىڭ يۇسۇپكە قاراپ كۈلۈمسىرىشى ئەنە شۇنىڭ ئۈچۈن ئىدى.

ئانىسى بىلەن ھويلىغا قايتىپ كىرگەن يۇسۇپ سورىدى:

— بۇدراچ مومام بەك خۇشالغۇ، ئابا. بويانقار ئاكام يەنە پەرزەنتلىك بولغان ئوخشىمامدۇ؟

— ھېلىمۇ بويانقار ئاكاڭ ئۈچ پەرزەنتلىك بولدى، بالام، مومايىنىڭ خۇشاللىقى ئۇ ئەمەس، باشقا بىر خاسىيەتلىك ئىشقا خۇش بولۇۋاتىدۇ.

— ئۇ قانداق خاسىيەتلىك ئىش، ئابا؟

— توي ئىشى، بالام.

— ئاچامنىڭ توي ئىشىمۇ؟

— ياق، سىلىنىڭ ئوغلۇم.

يۇسۇپ ۋىللىدە قىزىرىپ، زوۋان سۈرمەي ھوجرىسىغا كىردى. «ماڭا ئېلىپ بەرمەكچى بولغان كىمدۇ؟» بۇ سوئال ئۇنى كېچىچە ئوخلاتمىدى، سەھەرگە يېقىن كۆزى ئىلىنىپلا چۈش كۆردى: يۇسۇپ كۆل بويىدا تۇرغانمىش، يېشىل رومال-لىق بىر پەرى ئۇچۇپ كەلگىنىچە يېنىغا چۈشكەنمىش. ھەيران بولغان يۇسۇپ، پەرىنىڭ يۈزىنى توسۇپ تۇرغان رومالنى قايرىپ: «ئاھ، سىلى ئاقىۋرا ئىكەنلىغۇ، مېنى ئىزدەپ كەلدىلىمۇ؟» دەپ سوراپتۇدەك. قىز يىغلامسىراپ: «بىر ھەپتە-دىن كېيىن تويۇم بولىدۇ، سىلىنى خەۋەرلەندۈرۈپ قويااي دەپ كەلدىم» دېگەنمىش. «بۇ راستمۇ — ھە، كىمگە ياتلىق بولغۇ-دەكلا؟» دەپ سورىغان يۇسۇپ، ئۆكسۈپ — ئۆسۇپ يىغلاپ ئويغىنىپ كەتتى.

«ئەجەب چۈش كۆرۈپتىمەنا،— دەپ ئەجەبلەندى يۇ-سۇپ ۋە ئەنسىرەپ قالدى،— ئاقىۋرا كىمگە ياتلىق قىلىنار، تويۇم بولىدىغانلىقىنى ئاڭلىغانمىدۇ؟» ئۇ دېرىزىدىن كۆكتە چاقناپ تۇرغان چولپانغا كۆز سالدى. كۆكنى قاپلىغان يۇلتۇز-لار ئۇنى مازاق قىلغاندەك جىمىرلايتتى، يۈرىكىگە يېڭنە سان-جىلغاندەك بولۇپ زىڭىلداپ كەتتى. «ماڭا زادى كىمنى ئېلىپ بەرمەكچىسىلەر؟» دەپ ئاتا — ئانىسىدىن سورىغۇسى كەلدى ئۇنىڭ، بىراق ئېغىز ئاچماق ئەپسىز ئىدى.

رەيھانىدىن ئوغلىنىڭ شۈكلىشىپ قالغىنىنى كۆرۈپ: «ئۇياتچان بالىدە بۇ ئوغلۇم. ئۇياتسىز پەرزەنتكە ئاتا بولۇپ قېلىشتىن خۇدا ئۆزى ساقلىسۇن. ئۇياتسىزدا ھايا، نومۇس، ئىرادە، ياخشى نىيەتمۇ بولمايدۇ. ئوغلۇم نومۇسچان، ئىرادىلىك يىگىت بولدى، پۈتۈن ئىخلاسى بىلەن بىلىم تەھسىل قىلماقتا، ئاللا ئۇنى زامانىنىڭ داناسى قىلغايسەن! توينى خەيرلىك قى-لىپ، ۋاپادار مەھبۇبقا يار قىلغايسەن!» دەپ ئىلتىجا قىلدى.

يابىرا ئوغلى ئۈچۈن ئاتاپ سالدۇرغان باغدىكى ئايۋان، دەھلىزلىك ئۆيىنىڭ سۇۋاق، كەجىكلىرىنىڭ تېزرەك تاماملىنىشى ئۈچۈن، ئوردىدىن كېلىپلا ئۇستىلارغا كۆز - قۇلاق بولۇۋاتقان ئېرى ۋە قورۇدىكىلەرنىڭ تامقىنى ۋاقتىدا يەتكۈزۈپ بېرىش ھەلەكچىلىكىدە ئاشخانا، ئىككى ھويلا ئارىلىقىدا قاتراپ، كۈن-لەرنى سەۋرسىزلىك بىلەن ئۆتكۈزمەكتە ئىدى.

زەمۇران ئانا بۈگۈن ئەتىگەنلىك چايدىن كېيىنلا، ئادام-توغرىلىنىڭ رەپىقىسى ئەرازان ئاغىچا، سىڭلىسى سەمىچە ئاغى-چىلارنى چاقىرتىپ كېلىپ، بۇدراچ موماي بىلەن بىللە ئەبۇ يۇتۇھ مەخدۇمنىڭ ئۆيىگە ئەلچىلىككە ماڭدۇردى. ئۇلار بىر چوڭ پەتنۇسقا ئېلىنغان توقاچ ئۈستىگە ئاق ھىلھىلە رومالنى قويۇپ يۆگەپ، دېدەك ئايالغا كۆتۈرتۈپ چىققىنىچە، ئېگىز چاقلىق ھارۋىغا چۈشۈپ كەتكەنىدى.

يابىرانىڭ ئۇلارنىڭ يولىغا تولا قاراپ كۆزلىرى تۆت بولدى. زەمۇران ئانا بەگتۆمۈر بىلەن ئىچكىرى ھويلىدىكى ئۆيلىرىگە كىرىپ كەتمەي، كۆل بويىدىكى سۇپىدا كۆز ئاپتىپى-غا قاقلىنىپ ئۇلارنىڭ كېلىشىنى كۈتتى. چۈشتە كەلگەن رېھا-نىدىنمۇ، ئۇلار ئېلىپ كەلگەن جاۋابنى ئاڭلاشقا تەقەززا بولۇپ خېلى كۈتكەن بولسىمۇ، كەلمىگەندىن كېيىن ئوردىغا كەتتى. يۇسۇپ خامۇش ھالدا كېلىپ، چۈشلۈك تامقىنى تۈزۈكمۇ يېمەي، خامۇش ھالدا مەدرىسكە ماڭدى.

«بۇ بالا ئەجەب شۈكلىشىپ كەتتى، كۆڭلىدە بىرەر قىز بولسا بىزگە ئېيتالماي ئازابلىنىۋاتامدىكىن؟ كەچتە بىر سۆزلى-شىپ كۆرەي» دەپ ئويلىغان يابىرا يەنە ھويلا ئىشىكىگە قارىدى. كۈن نۇرى قىيا ئوچۇق ئىشىكنىڭ تۆچ ھالقىلىرىنى چاقنىتىپ، ئالما دەرىخىنىڭ سايىسى چۈشۈپ تۇرغان تامغا ياماشقانىدى. ئۇ، ياشلانغان كۆزىنى ئىشىكتىن ئېلىپ، يوغان بىر قوغۇننى كۆتۈرۈپ باغدىن چىققان قىزتۇرمىشقا باقتى.

— ئارچۇن نېمە ئىش قىلىۋاتىدۇ، قىزىم؟

— دېدەكلەر بىلەن بەگيۇسۇپ ئۇكامنىڭ ئۆيىنى تازىلاۋاتىدۇ،— قىزتۇرمىش قوغۇننى سۇپىدا قويىدى.

— ئۆي سۇۋىلىپ بولدىمۇ؟

— ھەئە، گەجىاكمۇ قىلىنىپ بولدى. مەن بوۋاملار چاڭقاپ قالدىمىكىن، دەپ بۇ قوغۇننى كەسدىن ئەكەلدىم. بەگتۆمۈر يېنىدىن ئايرىمايدىغان قەلەمتىرىچىنى غىلىپىدىن ئېلىپ، قوغۇننى پىچىپ تۇرۇشىغا، بۇدراچ موماي ئاغىچىلار بىلەن كىرىپ كەلدى.

— سۆيۈنچە بەرسىلە يابىرا خېنىم،— دەپ يۆگەكلىك پەتنۇسنى سۇپىدا قويۇپ ئاچتى. ئېڭىشىپ قارىغان بەگتۆمۈر، زەمۇران ئانا پەتنۇسقا سەپسېلىپ يابىراغا قارىدى:

— قىزىم، بۇ ئۇچەيلەنگە ئىسىل سۆيۈنچە بەرسىلە، ماقۇل جاۋابىنى ئېلىپ كەپتۇ.

— ماقۇل، ئانا،— پەتنۇسنى يۆگەپ كۆتۈرگەن يابىرا، ئاغىچىلار بىلەن بۇدراچ مومايىنى مېھمانخانىغا باشلىدى، داستىخان سېلىپ چاي قۇيدى.

بۇ ئۇچ خوتۇن ئېلىپ بارغان بىر پەتنۇس توقاچ، تويغا چاقىرىلىدىغان مېھمانلارنىڭ يۈزىنى بىلدۈرەتتى. ئاق ھىلھىلە رومال بولسا، قىزنىڭ تويدىن كېيىن مەستۇرە ① بولىدىغانلىقىغا ئىشارە ئىدى. ئەگەر قىزلىق تەرەپ ئوغۇللۇق تەرەپنى قوبۇل كۆرمىسە، ئەلچىلەردىن داستىخاننى شۇ پېتى قايتۇرۇۋېتەتتى، قوبۇل كۆرسە، رومال، نانلارنى ئېلىپ قېلىپ، ئالاھىدە ئېتىپ تونۇردا تاۋلاپ پىشۇرغان بىر شىرمانىنان بىلەن ئاق شايى بەلۋاغنى داستىخانغا سېلىپ بېرەتتى.

يابىرا يۆگەكلىك پەتنۇسنى ئېلىپ تەكچىگە قويۇپ قوي-

---

① مەستۇرە — يۈزىنى يېپىپ يات ئەركەككە كۆرۈنمەسلىك.

دى. ئۇستىدە بىر يوغان شىرمانىنان بىلەن ئاق شايى بەلۋاغ بار ئىدى.

«بېشى باغلاقلىق» دەپ داستىخاننى قايتۇرۇۋەتسە قانداق قىلاتتۇق؟» دەپ قىزىرىپ پىشقان شىرمانىنان بىلەن ئاپئاق ھىلھىلە رومالدىن كۆزىنى ئالالمىغان يابىرا پىچىرلىدى:

— رەھمەت ھەربىرلىرىگە، قۇتلۇق قەدەملىرى زايا كەتمەپتۇ.

— ھاجىبۇلھۇججاپ رەيھانىدىنبەگنىڭ ئوغلى بولغان بەگيۈسۈپتىن، ئالىم، زەردار، يابغۇلار تۆكۈل، قاراخانمۇ قىزىنى ئايىماس، يابىرا خېنىم. بىزنى بۇنداق ساۋابلىق ئىشقا جورىغاندىلىرى ئۈچۈن ئۆزلىرىگە تەشەككۈر،— دېدى ئەرازان ئاغىچا كۈلۈمسىرەپ.

— تەشەككۈر، تەشەككۈر،— دېيىشتى سەمىچە ئاغىچا بىلەن بۇدراچ موماي.

— توي تەييارلىقىغا كىرىشكىنىمىزگە يارىشا، ماقۇل جاۋابنى ئېلىپ كېلىشكەنلىرى مېنى غايەت خۇشال قىلدى،— يابىرا يەنە بىر قېتىم ھەشقاللا - رەھمەت ئېيتتى. سۆيۈنچىگە تەييارلاپ قويغان ئۈچ قاما تۇماقنى خانىسىدىن ئېلىپ چىقىپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا قويدى.

— بەگيۈسۈپنىڭ دادىسى سۇللاغدىن ئېلىپ كەپتىكەن، سۆيۈنچىگە ئەرزىمىسىمۇ قوبۇل قىلىشقايلا.

— ھەشقاللا، بەك جوۋاب كېتىپتىلا،— بۇدراچ موماي ئورنىدىن تۇردى، ئىككى ئاغىچىمۇ دۇئا قىلىپ كېتىشكە تەمشەلدى.

— ئولتۇرۇشسىلا ئاغىچىلىرىم، تاماق پىشاي دەپ قالدى،— يابىرا ئۇلاردىن رەيھانىدىن ئورنىدىن كەلگۈچە ئولتۇرۇپ تۇرۇشنى ئۆتۈندى.

— قۇشناچىم، ھاۋاخان ئاغىچا ئۈنىمىغىنىمىزغا قويماي،

ئارقا ــ ئارقىدىن تاماق قىلدى، قورسىقىمىز توق. ئەتىكەن ــ كەچلەردە كېلىپ توي ئىشىنى قىلىشىپ بېرىمىز، رۇخسەت قىلسىلا، ــ دەپ ئورنىدىن قوپقان ئاغىچىلار ئۇزاپ ماڭدى، بۇدراچ موماي قالدى.

«ئەمدى ئوغلۇم كەلسە، ئۇنىڭ خاموش بولۇپ قېلىشىدىكى سەۋەبنى بىلىپ باقاي. ئاتىسى سورىسا، تارتىنىپ كۆڭلىدىكى گېپىنى دېيەلمەسلىكى مۇمكىن، ماڭا بىلدۇرسە ئەجەب ئەمەس» دەپ ئويلىغان يابىرا، باغنىڭ كونچىقىش تەرىپىدىكى يۇسۇپكە ئاتاپ سېلىنغان ئۆيگە قاراپ ماڭدى. ئۈچ ئېغىزلىق ئۆي مېۋىلىك دەرەخلەر ئىچىدە ئاقىرىپ تۇراتتى.

ئۇ پارلداپ تۇرغان دېرىزە تۈۋىدە چاكۇم ئويناۋاتقان ئارچۇن، قىزتۇرمىش بىلەن ئىككى دېدەكنى كۆرۈپ مەستلىكى كەلدى.

ــ باللىرىم، ئۆيىنى سەرەمجانلاشتۇرىمىز، دەپ چاكۇم ئوينىغلى تۇرۇپسىلەرغۇ، ــ دېدى يابىرا يېقىنلاپ كېلىپ.

دۈردە تۇرۇشقان قىزلار ئېگىلىپ سالام بېرىشتى.

ــ ئابا، قارىسىلا، تازىلاپ چىنىدەك قىلىۋەتتۇق، ئەمدى بىسات سېلىپ بېزىسەك شاھزادىنىڭ قەسرىدەك كۆركەم بولۇپ كېتىدۇ، ــ دېدى ئارچۇن بوتا كۆزلىرىنى ئوينىتىپ. ئۇ، سۈپۈرۈپ سۇ چېچىپ كۆك مۇز قىلىۋەتكەن ئۆي ئىچىنى كۆرسەتتى، ــ پەردىلەرنىمۇ تارتىۋەتتۇق، ئۇكامغا يارىسا بولاتتىغۇ.

يەلپۈنۈپ تۇرغان ھاۋا رەڭ پەردىلەر ئۆيلەرگە خويمۇ ياراشقانىدى.

ــ ئۇكىلىرىغا يارايدۇ، قىزىم، يارىمامدىغان، ــ يابىرا ئارچۇننىڭ قولىدىن تارتىپ «تويۇڭنى قىلىۋەتسەك بولاتتى قىزىم» دېگەن مەنىدە باغرىغا باستى. ئارچۇننىڭ روھىي ھالىتىدە «مېنىڭ تويۇم بالدۇر بولۇشى كېرەك ئىدى» دەيدىغان

ئاچچقلننش، خۇيلننش كۆرۇنمەيتتى. تويىننك ئارقىغا سۇرۇ-
لۇپ كېتىۋاتقىنىدىن غەم يېمەيدىغاندەك قىلاتتى. ئۇنىڭ توي
قىلىشقا ئالدىرىماسلىقى سەۋەبسىز ئەمەس ئىدى.

ئاچىسى ئايتىمشىنى دەريا بويىدىن بوزاغۇ تۇيۇقسىز بۇلاپ
كەتكەندە، ئۇ ناھايىتى قورقۇپ كەتكەنىدى. نارەسىدەنىڭ سە-
بىي قەلبىدە شۇ كۈندىن باشلاپ ئەر زاتىغا بىر ئۆچمەنلىك
پەيدا بولغانىدى. «ئەرلەر شۇنداق ياۋۇز بولىدىغان بولسا،
ھەرگىز ياتلىق بولمايمەن» دېگەن ئوي كۆڭلىگە ئورناپ قالغا-
نىدى. يىللار ئۆتكەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ كۆڭلىدىن ئاشۇ ئوي
كۆتۈرۈلۈپ كەتمىدى. شۇڭا نورۇز مەرىكىلىرىدە، ھېيت –
ئايەملەردىكى سورۇنلاردا ئۇزۇپ چىققان يىگىتلەرگىمۇ ياغلىق
تاشلىمىدى، گۈلمۇ تۇتۇپ بەرمىدى. كىتاب ئوقۇشقا، شىكارغا
بېرىلگەن بۇ قىز ئات چېپىش، ئوقيا ئېتىش، قىلىچۋازلىق
قىلىش، نەيزە سانجىش، سالما تاشلاشنى مەشىق قىلىپ شۇنداق
ماھىر چەۋەنداز بولۇپ كەتتىكى، ئوق ئۈزسىلا، ئۇچۇپ كېتىۋ-
ۋاتقان قۇش ئامان قالمايتتى، ئاتلىق قوغلاپ يۈرۈپ قاۋان –
تۈلكىلەرنى پارە – پارە قىلىۋېتەتتى، ھەتتا يىراقتىن نەيزە ئېتىپ
ئېيىقنىمۇ يىقىتاتتى. شۇڭا يۈسۈپتىن ئەيمەنمەيدىغان دېدەكلەر
ئارچۇندىن تەپ تارتاتتى.

ياپىرا قىزنىڭ كۆڭلىدىكىنى بىلەتتى، ئۇنى بوكۇبىلگە،
ئالىپ يىگىتكىلا مۇناسىپ دەپ قارايتتى. بۇ ۋاقىتقىچە ئۇنى
سوراپ كەلگەن جەمەتلەرنىڭ تېگى – تەكتىنى، ئوغۇلنىڭ
قابىلىيىتىنى سۈرۈشتە قىلىپ، ھېچقايسىسىنى قىزىغا مۇناسىپ
كۆرمىگەنىدى. ئارچۇنمۇ بىرەر سۆز – ھەرىكىتىدە تويىنى
قىلىش توغرۇلۇق بېشارەت بەرمەي كېلىۋاتاتتى.

رەيھاندىن ئاتا – ئانىسىنىڭ زورى بىلەن يۈسۈپنىڭ
تويىنى قىلىۋەتمەكچى بولغاندا، بۇنىڭدىن ئارچۇن ناھايىتى
خۇشال بولدى ۋە تەشەببۇسكار ھالەتتە ئىنىسىنىڭ ئۆيىنى

تازىلاپ بېزەشكە كىرىشكەنىدى.

— قورسىقىڭلار ئاچقاندۇ، باللىرىم، تاماق تەييار بولدى، يەۋېلىڭلار، — دېدى يابىرا قىزلارغا، — توي بوگۈن بولمىغاندىكىن، قالغان ئىشنى ئەتە - ئۆگۈن قىلساڭلارمۇ ئۈلگۈرىسىلەر.

— ماقۇل، ئابا، بىزمۇ ھېرىپ قالدۇق، — ئارچۈن قىزتۇرمىشنىڭ قولىدىن تارتتى، — يۈرگىن ئاچا، ئابامنى ساقلىتىپ قويمايلى.

— باللىرىمدىن خەۋەر ئېلىپ ئاندىن باراي، — دېدى قىزتۇرمىش ۋە باغنىڭ يەنە بىر چېتىدىكى ئۆيگە ماڭدى. ئۇنىڭ بىر قىز ئىككى ئوغلى بار ئىدى.

— قىزىم، باللارنىمۇ ئېلىپ چىقسىلا، نەۋرىلىرىمنى كۆرگۈم كەلدى.

يۈسۈپ نامازدىكەردىن يانغان مەھەلدە كەلدى. ئۇ دادىسى، ئانىسىنىڭ ناھايىتى خۇشال ئولتۇرغىنىنى كۆرۈپ، سالام بېرىپلا ھوجرىسىغا كىرىپ كەتتى.

— بالام، تاماق يەۋالسىلا، — دېدى كەينىدىن كىرگەن يابىرا.

— يېگۈم يوق، ئابا.

— نېمىشقا، بالام؟

— كۆڭلۈم تارتمايۋاتىدۇ.

— ئاغرىپ قالمىغانلا - ھە، بالام؟

— ياق، ئابا.

يابىرا يۈسۈپنىڭ يېنىدا ئولتۇردى.

— بالام، تويلىرىنى قىلىدىغانلىقىمىزنى بىلگەنلىرىدىن كېيىن كەم سۆز، خاموش بولۇپ قالدىلا. نېمە بولدىلا، كۆڭۈللىرىدىكىنى دەپ باقسىلا؟

— ئابا، ئۆيلەنگۈم يوق، — پىچىرلىدى يۈسۈپ.

يابىرا چۆچۈپ كەتتى.

— نېمىشقا، بالام.

يۈسۈپ زۇۋان سۈرمىدى. «مەن ئاقىبرانى ياخشى كۆردە-مەن، ئۇنىڭدىن باشقا قىزغا ئۆيلەنگۈم يوق» دېسىلا ھەممە ئىش ئايدىڭلىشاتتى. لېكىن ئۇ:

— مېنىڭ سىلەر تاپقان ئۇ قىزغا ئۆيلەنگۈم يوق،— دېدى.

— بۇنداق دېمىسىلە، بالام. ئاتا - ئانىسىنىڭ رازىلىقىنى ئېلىپ بولغاندا يېنىۋالساق قانداق بولىدۇ. ئۇ كاتتا بوگۈبىلگەنىڭ قىزى ئىكەن.

يۈسۈپ بېشىنى كۆتۈرۈپ ئانىسىغا ئەجەبلەنگەن ھالدا قارىدى.

— ئېتى نېمە ئىكەن ئۇ قىزنىڭ؟

— مۇرادىمە.

يۈسۈپنىڭ غەمكىن چىرايىغا تەبەسسۇم يۈگۈردى، ئۇ، بالا چېغىدىكىدەك بېشىنى ئانىسىنىڭ قۇچىقىغا قويدى.

2

بالاساغۇن ئاسمىنىغا قۇياش كۆتۈرۈلدى، بەگتۆمۈر قورۇ-سىغا ئاپتاپ چۈشتى.

رەيھانىدىننىڭ ئۆتۈنۈشى بىلەن چاقىربەگ ئادامتوغرىل، ئاشانبۇقا ئەتىگەندىلا ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇمنىڭ ئۆيىگە بېرىپ تويلۇق توغرىسىدا پۈتۈشتى، توي كۈنىنى بېكىتتى ۋە چۈشكە يېقىن قايتىپ كەلدى. تويلۇققا ئىككى ياشلىق كۆندۈرۈلگەن تاي، توققۇز تال ئوقى بىلەن يا، دىدىم، يىپ، يۈڭ، يىپەك رەختتىن ئۈچ قۇر كىيىم، بىر تىزىق مارجان، بىر جۈپ ئالتۇن بىلەزۈك، بىر جۈپ ئۈزۈك، ئالتۇن زىرە، ھالقا، ئۈتۈك قاتارلىق

نەرسلەر سېلىنىپ، ئۆمرىدە بىر قېتىم ھەجگە ئېلىپ بېرىش، ئوردۇكەنتنى سەيلە ـ ساياھەت قىلدۇرۇش، دەپ يېزىلغانىدى. بەگتۆمۈر، رەھانىدىنلار بۇ تويلۇقنى قوبۇل كۆرۈشتى.

توي يىغىم ـ تېرىم تۈگىگەن كەچ كۈزنىڭ ئاي بېشى ــ دۈشەنبە كۈنى بولىدۇ، دەپ بەلگىلەندى، بۇنىڭغا يەنە يەتتە ـ سەككىز كۈن بار ئىدى.

توي تەييارلىقى جىددىي ئېلىپ بېرىلدى. يۈسۈپ ئوقۇ- شىغا بېرىۋەرگەن بولسىمۇ، توي كۈنىنىڭ تېزرەك يېتىپ كېلى- شىگە شۇنچىلىك تەقەززا بولدىكى، بىر كۈن بىر يىلدەك تۇيۇلۇپ، يەتتە كۈننى مىڭ تەستە ئۆتكۈزدى. ئۇنىڭ ئەكسى- چە، ئاقىرا تويى بولىدىغانلىقنى ئانىسىدىن ئاڭلىغان كۈندىن بېرى ئىشق ـ پىراقتا پۇچىلىنىپ، ئاپتەپتەك نۇرلۇق چىرايىنى غەم بۇلۇتى قاپلىدى. يۈسۈپنىڭ كېلىشىنى شۇنچىلىك خالىدى- كى، ھويلا ئىشىكى غىچ قىلسا، چاچراپ تۇرۇپ كېتەتتى، چىقىپ باشقا كىشى ئىكەنلىكىنى بىلگەندە، مەيۈسلىنىپ قايتىپ كىرەتتى. «توي بولۇشتىن بۇرۇن مېنى ئېلىپ قېچىپ، ئوردۇ- كەنتكە كېتەيلى» دېمەكچى بولۇپ شۇنچە كۈتسىمۇ، يۈسۈپ قارىسىنىمۇ كۆرسەتمىدى. كېلىپ قالار، دەپ كۈتكەنسېرى، كۈنلەر شۇنداق تېز ئۆتۈپ كەتتىكى، ئاقىراغا بىر سائەتچىلىك- مۇ بىلىنمىدى. غەم بېسىپ شۈكلىشىپ قالغان قىز، مىجەزىم يوق، دەپ خانىسىدىن چىقمىدى، ئاتا ـ ئانىسى ھەرقانچە قىلىپمۇ قىزىنىڭ كۆڭلىنى ئالالمىدى. تېۋىپلىقتىن خەۋىرى بولغان ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم قىزىنىڭ سارغايغان چىھرىگە زەن سېلىپ، سۇس، ئەمما تېز سوقۇۋاتقان تومۇرىنى تۇتتى، «ئىشق كېسىلى» ئىكەنلىكىنى جەزم قىلىپ ئۇنچىقمىدى، خانىسىغا قايتىپ چىقىپ ئۆزىنى كۈتۈپ تۇرغان ھاۋاخان ئاغىچىغا ئاستا دېدى:

ــ خوتۇن، قىزىمىزغا مۇھەببەت شامىلى دارىغانىدەك

قىلىدۇ. سوراپ باقتىلىمۇ، ئۇنىڭ ئىشقى كىمگە چۈشكەنىكەن؟
— قىزىمدىن سورىغۇدەك بولمىدىم. مەنغۇ بەگيۇسۈپكە كۆڭلى بارمىكىن دەپ گۇمان قىلىمەن. باشقا كىسەل ئەمەستۇ - ھە؟ — ھاۋاخان ئاغچا ئېرى بېشىنى چايقىغاندىن كېيىن ئۇھ تارتىپ سۆزىنى داۋام قىلدى، — قىزىم بەك ھايالىق. كىمگە ياتلىق بولۇشنى مەندىن سوراشتىنمۇ تارتىنىپ كېسەل بولۇپ كەتكەن گەپ، دادىسى. ئەمدى ئېيتمىسام بولمىغۇدەك.
— ئۇ ئۆزىنىڭ بەگيۇسۈپكە ياتلىق قىلىنىدىغانلىقىنى تېخى بىلمەپتۇ - دە؟
— ھەئە. يۈزى قېتىپ قالمىسۇن، دەپ ئېيتمىغۇدىم، دادىسى، ئەمدى ئېيتاي.
— ياق، ئانىسى، ئېيتماي تۇرسىلا، بىر كۈن قالدى، مۇھەببەت قانچە يوشۇرۇن بولسا شۇنچە مۇستەھكەم بولىدۇ. كۆز بىلەن ئىزھار قىلىنغان ساپ مۇھەببەتنى ئېغىز بىلەن ئاشكارىلاپ چاكىنىلاشتۇرۇۋەتمەيلى. نىكاھنىڭ مۇقەددەسلىكى شۇ يەردىكى، ئۇ يىگىت - قىزغا ھەقىقىي مۇھەببەتنى بەخش ئېتىدۇ، خۇددى بىزگە بەخش ئەتكەندەك. يامغۇردىن كېيىن ھەسەن - ھۈسەن پارلىغاندەك، قىزىمىزنىڭ مۇھەببىتىنىڭ نىكاھتىن كېيىن ئاشكارىلىنىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.
— ئەگەر قىزىمىزنىڭ كۆڭلىدىكى يىگىت بەگيۇسۈپ بولماي قالسىچۇ؟ — ھاۋاخان ئاغچا ئېرىگە سىنچى كۆزلىرى بىلەن قاراپ ئېغىر تىنىدى.
— ئۇنداق بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، ئانىسى. قىزىمىز بەگيۇسۈپنى ياخشى كۆرىدۇ، بەگيۇسۈپ ئۇنىڭغا ئاشىق. قارىغاندا، بۇ يىگىت قىزىمىزغا ئۆيلىنىدىغانلىقىنى ئۇققان ئوخشايدۇ. بىرنەچچە كۈندىن بېرى مېنى كۆرسە ناھايىتى ئوڭايسىزلىنىپ يەرگە قارىۋالىدىغان بولدى. قىزىمىز بولسا ئۆزى ياتلىق

بولىدىغان يىگىتنى بىلەلمەي ئازابلىنىۋاتاتتى. ئۇنىڭ بۇ ئازابىنى ھازىرلا يېنىكلىتىش مۇمكىن، لېكىن نىكاھ بولغۇچە سەۋر قىلىشى، ھىجران ئازابىغا بەرداشلىق بېرىشى كېرەك. ئانىسى: سىلى ئۇنىڭ يېنىدىن نېرى بولمىسىلا، نىكاھ ئوقۇلغۇچە ئۆزىنى يوقىتىپ قويمىسۇن. قىز بالا ئانىسىنىڭ كېپىكە كىرىدۇ، تولا يىغلاپ ئۆزىنى ئازابلىماسلىققا كۆندۈرسىلە.

— ماقۇل، دادىسى، مەن قىزىمىزنىڭ يېنىغا چىقاي، — دەپ ماڭغان ھاۋاخان ئاغىچا، تاشقىرىقى ھويلىدا دەرس تەكرارلاۋاتقان ئوقۇغۇچىلىرىنى قويۇپ بېرىپ ئاشخانىغا كىردى ۋە بايا تۆكۈپ قويغان چۆچۈرىنى پىشۇردى، ھېجىرىغا ئېلىپ قىزىنىڭ خانىسىغا ئاياغ باستى. ئاقىىرا كىتاب ئوقۇۋاتاتتى، مۇڭلۇق كۆزلىرىدىن تامچىغان ياش، كىتاب بەتلىرىدە سارغۇچ داغلارنى پەيدا قىلغانىدى.

— جېنىم بالام، تاماق يەۋالسىلا، — ھاۋاخان ئاغىچا يۇمشاقسۇت، زىرىنىڭ خۇشبۇيى تاراپ تۇرغان ھېجىرنى قىزىنىڭ ئالدىغا قويدى، — بىرنەرسە يېمەي بۇنداق يىغلاۋەرسىلە كېسەل بولۇپ قالىدىلا، يەۋالسىلا، بالام.

ئاقىىرا كىتابنى يېپىپ قويدى، ھەسرەت ياشلىرى قويۇلۇپ تۇرغان كۆزلىرىنى يۇمۇپ ئولتۇرغىنىچە زۇۋان سۈرمىدى. ئۇ كۆڭلىدىكىنى قانداقمۇ دېيەلىسۇن؟

— جېنىم قىزىم، بىزنى ئۇنداق قىينىمىسىلا. بويىغا يەتكەن قىزلارنىڭ ياتلىق بولۇشى ئەزەلدىن بار ئىش، بۇ ئاللانىڭ تەقدىرى. بىلىمەن، بىزدىن ئايرىلىشقا قىيماي يىغلاۋاتىدىلا، مەنمۇ تويۇم بولىدىغان چاغدا يىغلىغان، لېكىن سىلىدەك بۇنداق ھەسرەتلىنىپ كەتمىگەن. بالام، سىلى ئارتۇقچە غەم يەپ كېتىۋاتىدىلا، بۇ توي سىلىگە بەخت ئېلىپ كېلىدۇ.

— ئابا... — ئاقىىرا ئانىسىنىڭ بېلىدىن قاماللاپ تۇتۇپ يۇم - يۇم يىغلىدى.

— نېمە ئۈچۈندۇر يۈرىكىم ئېتىلىپ كېتىدىغاندەك بىئا-
رام بولۇپ كېتىۋاتىمەن، بىر ئەنسىزلىك ۋۇجۇدۇمنى چۇلغىۋال-
دى. مېنىڭ زادىلا تۇرمۇشقا چىققۇم يوق، ئاپا. توينى توختى-
تىپ قويساڭلار.

— بۇ نېمە دېگەنلىرى، قىزىم؟ باغاق تارقىتىلىپ بولدى.
بۈگۈن ئاش سۇيىنى ئېلىپ كېلىدۇ. ئاتىلىرىنىڭ يۈزىنى قىل-
مامدىلا، بالام؟

— مەن ئۆلۈپ كەتسەم بولۇپتىكەن، ئاپا.

— سىلى ئەمەس، مەن ئۆلەي، بالام، مەن ئۆلەي، —
ھاۋاخان ئاغىچا ئاقىبرانىڭ بېشىنى سىلاپ ئۆكسۈپ
يىغلىدى، — بۇ تويغا ماقۇل بولمىسىلا، ئۆلۈپ كەتسەم
بولىدۇ. ئۆتۈنۈپ قالاي، بالام، بىزنى يەرگە قاراتمىسى-
لا، ماقۇلمۇ؟

ئانىسىنىڭ يالۋۇرۇپ ئېيتقان بۇ سۆزى ئاقىبرانىڭ غەمكىن
كۆڭلىدە بىر خىيال پەيدا قىلدى «توي بولۇۋەرسۇن، نىكاھ
باشلانغاندا رەت قىلسام بولىدىغۇ...»

— ماقۇل، ئاپا، ئاللانىڭ ئىرادىسىنى مەن توسۇپ قالال-
مايمەن.

— جېنىم بالام، ئالتۇن قىزىم، ئەمدى ئەقىللىرىگە كەل-
دىلە، بۇ توي سىلىگە بەخت ئېلىپ كېلىدۇ.

بۇ سۆزنى ئانىسىنىڭ ئاغزىدىن ئىككىنچى قېتىم ئاڭلىغان
ئاقىبرا «يۈسۈپتىن باشقا ئەر زاتى ماڭا بەخت ئېلىپ كېلەلمەي-
دۇ» دەپ پىچىرلىدى.

— نېمە دېدىلە، قىزىم؟

— ئاللا خالىغان ئىش بولماي قالمايدۇ، دەۋاتىمەن، —
جاۋاب بەردى ئاقىبرا چۆچۈرنى پىيىشكە باشلاپ. باياتىن نېمە
قىلىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ ئۆزىنى تۇتۇۋالغاچقا، قورسقى ئاچ-
قاندەك قىلغانىدى.

— ئانىسى، تويىنىڭ ئاش سۈيىنى ئېلىپ كەلدى، — دەھلىزدىن ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇمنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى.

— مېھمانلارنى سارايغا باشلىسىلا، دادىسى. مەن داستىخاننى ھازىر چىقارتىمەن، — ھاۋاخان ئاغىچا ئالدىراپ ئاشخانىغا چىقتى.

ئوردا ئەمىرى بەكتۇتۇق، چاغىربەگ ئادامتوغرىل، بەگبۇقا مەھەللىسىنىڭ ئاقساقىلى، ئاشانبۇقا، ئۇدمىش، بويانقارلار بىر بۇغرا تۆگە، بىر تاي، ئۈچ قوتاز، توققۇز قوي، قىرىق چارەك گۈرۈچ، يۈز چارەك ئۇن ۋە تۇز قاتارلىق نەرسە ـ كېرەك ئېلىپ كېلىشكەنىدى. قۇللۇق قىلىپ ھۆرمەت بىلەن كۈتۈۋالغان ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم ئۇلارنى تون كىيگۈزۈپ ئۇزاتتى.

كېچىچە ھېچكىم كىرىپىك قاقمىدى. ئۆزىنى شۇنچە تۇتسىمۇ، ئاقبىرانىڭ يىغلىغۇسىلا كېلەتتى. «مېنى ئالماقچى بولغان يىگىت يۈسۈپ بولۇپ قالسىدى كاشكى، ئاھ خۇدا! شۇنداق بولۇشقا نېسىپ قىلغىن» بۇ ئوي دىلىغا چۈشۈپ، ئۆزىچە تىنچلىنىپ قالدى. «ئەگەر يۈسۈپ بولمىسا، نىكاھ ۋاقتىدا قەتئىي رەت قىلىمەن. ئۇ چاغدا ئاتا ـ ئانام نېمە بولۇپ كېتەر ـ ھە، ئۇلارنىڭ يۈزىگە قانداق قارارمەن؟ خۇدا، ئاھ خۇدا! مېنى دەرگاھىڭغا ئېلىپ كەتكىن...» دەپ نالە قىلدى بېشىنى سەجدىگە قويۇپ.

ئاقىرىپ تاڭ ئاتتى، ئالتۇن شەپەق ئاقبىرانىڭ ھۇجرىسىنىڭ دېرىزىسىگە جۇلا تاشلىدى. ئۇ جايىنامازدا ئولتىنجا قىلىپ تېخىچە يىغلاۋاتاتتى. ئىشىك ئېچىلدى. كىمدۇ بۇ؟ ئۇ كەينىگە بۇرۇلۇپ قىز دوستلىرىنى كۆردى. «نېمىشقا ئۇلار كىرىدۇ؟ چاقىرمىغان تۇرسام، چىقىپ كېتىڭلار، چىقىپ كېتىڭلار!» ئۇ ۋارقىرىغان بولسىمۇ، ئاۋازى تۈزۈك چىقمىدى. ياق، ئۇ ۋارقىرىمىغانىدى، شۇنداق ئويلىغانىدى، جان دوستلىرىنى ئۆيدىن ھەيدەپ چىقىرىشقا قانداقمۇ كۆڭلى ئۇنىسۇن؟

— قاراڭلار، كېلىنچەك قىز بەختىنى تىلەپ دۇئا قىلىۋې-
تىپتۇ.
— تېگىدىغان يىگىتكە ئىنساپ تىلەۋاتقاندۇ تايىنلىق.
— ئاقبېرا يىگىتنىڭ لاچىندەك پەرۋاز قىلىشىنى
خالايدۇ...
— كىم خالىمايدۇ؟ ئاقبېرادەك ئۆز قىزغا ئۆيلەنگەن
يىگىت ئەلۋەتتە شۇنداق بولۇشى كېرەك.
قىزلار چاقچاق قىلىشىپ ئۇنى چۆرىدەپ ئولتۇرۇشتى.
— مۇشۇ تاپتا تاشقىرىقى ھويلىدا توي تازا قىزىپ
كەتتى، — دېدى بويىلۇق، چىرايى ئاق سېرىق قەلەمقاش
قىز — مېھمانلار ئارقا - ئارقىدىن كېلىپ توي ئېشىغا ئېغىز
تېگىۋاتقاندۇ، ھەرقاچان؟
— توي قىزىپ كەتمەي، يىغا - زار بولسا ئوبدانمىدى؟
ئۇنى قويۇپ كۆيئوغۇل توغرۇلۇق گەپ قىلغىنا گۈلنار، قارا-
قاش، قارا بۇرۇت يىگىتتۇ، بەلكىم. ئېيتقىنا ئاقبېرا، سەن
كۆرگەن بولغىيدىڭ، — دېدى يەنە بىر قىز ئۇنىڭ ئۆرۈم -
ئۆرۈم قارا چاچلىرىنى چۆۋۈپ.
— ئوھۇش، نېمە دەۋاتىسەن تولات؟ چۈشۈمدىمۇ
كۆرمىگەن، — ئاچچىقلاپ دومسىيىۋالدى ئاقبېرا.
— كەچتە كۆرسەن خېنىم، ئېچىلىپ ئولتۇرغىنا.
— كۆرمەسمەن، ئىلاھىم.
— نېمە دەۋاتىسەن، كەچتە كۆرمىسەڭ قاچان كۆرد-
سەن؟
— ھېچقاچان.
قىزلار قاقاقلاپ كۈلۈپ كېتىشتى.
— تۇرغىن ئاقبېرا، تېزرەك يېشىنگىن، يۇيۇندۇرۇپ
تويلۇق كىيىمىڭنى كىيگۈزىمىز، — تولات ئۇنىڭ قولىدىن
تارتتى.

— يۈيۈنمايمەن، تويلۇق كيىمنىمۇ كيىمەيمەن!—
ئاقبىرا يۈلقۇنۇپ قوپقىلى ئۇنىمىدى.
— كيىسەن خېنىم، كيىمسەڭ بولمايدۇ،— دېدى
گۈلنار. ئۇ كۆزلىرىنى ئۇيىنىتىپ ئىشارەت قىلىۋىدى، قىزلار
ئاقبىرانىڭ ئۇنىمىغىنىغا قويماي كيىملىرىنى سالدۇرۇۋەتتى. ئىزا
تارتىپ كۆزلىرىنى يۇمۇۋالغان قىز، قوللىرى بىلەن خاس يېرىنى
يوشۇردى، ئۇنى قولمۇقول كۆتۈرۈپ قازاناققا ئېلىپ كىردى.
چوڭقۇر قېزىلىپ، ساپال نوكەش ئورنىتىلغان خىش ئەۋ-
رەز قازاناقنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولۇپ، سۇ كىرىپ كېتىدىغان
يۇملاق تۆشۈكى كۆرۈنۈپ تۇراتتى.
تولات، گۈلنارلار ئاقبىرانىڭ بويۇن - باشلىرىغا ئىلمان
سۇ قۇيۇپ، سوپۇنلاپ يۇيۇشقا تۇتۇندى.
— نېمە قىلىۋاتىسىلەر جومباقلار؟ قويۇپ بېرىڭلار،
كيىمىنى كيىۋالاي،— دەپ تىپىرلاپ سىلكىشلىسىمۇ، قىزلار
ئارقا - ئارقىدىن سۇ قۇيۇپ يۇيۇۋەردى.
— تولا ناز قىلمىغىنا خېنىم، ئىچىڭدە تازا خۇش
بولۇۋاتقانسەن،— دېدى گۈلنار ئۇنىڭ قارا چاچلىرىنى
يۇيۇپ،— ئورنىڭدا مەن بولسام خۇشاللىقىمدىن ئۇسسۇل
ئويناپ كېتەتتىم.
— جۇۋاينىمەك!— ئاچچىقلىدى ئاقبىرا،— مېنىڭ
ئۆلگۈم كېلىۋاتىدۇ...
ئۇنىڭ گېپى تۈگىمەي، تولات يەنە بىر مىس چۆگۈندىكى
لەنبەر ئارىلاشتۇرۇلغان ئىلمان سۇنى بېشىغا قۇيدى. خۇش
پۇراق ئىللىق سۇدىن ھۇزۇرلانغان قىزنىڭ بولۇقتەك يۇمران
بەدىنى شېشىدەك پارقىراپ كەتتى. قىزلار ئۇنى ئاق شىلدىر-
شاپنى ئۇچىسىغا يېپىپ قازاناقتىن ئېلىپ چىقىشتى، يەتتە قات
ئىشتان، يەتتە قات كۆڭلەك كيىگۈزۈشتى. ئۇ يا كۈلمەي، يا
يىغلىماي، كۈمۈش ھەيكەلدەك جىم تۇرۇپ بەردى.

گۈلنار ئۇنى ئۇلتۇرغۇزۇپ چاچ تەللىسىنى دۇمبىسىگە ياپتى. تولات دەريا دولقۇنىدەك ئۆركەشلىنىپ تۇرغان چاچلارنى تاراپ قىرىق بىر ئۆرۈم قىلىپ ئۆرىدى. قىزىل، ئاق، قارا، يېشىل مارجانلارنى، تىللا، كۈمۈش تەڭگىلەرنى ئۆرۈم - ئۆرۈم چاچلارغا ئاستى، ئوڭ قول بارماقلىرىغا ئۈچ، سول قولىنىڭكىگە ئىككى ئۈزۈك سالدى. ئاقىرىپ تۇرغان بويىنىغا ئالتۇن زۇننار، گۈل پورنىكىدەك قۇلىقىغا قىزىل ياقۇت كۆزلۈك سۆكە ئاستى. قارا قاشلىرىغا ئوسما قويۇپ، كۆزلىرىگە سۈرمە تارتتى. تولات تەكچىدىكى ئەينەكنى ئېلىپ كېلىپ ئالدىدا يۈكۈنۈپ تۇتۇپ بەردى. شۇنداق قارىغان ئاقىرا، قاش - كىرپىكلىرىنىڭ تۆكۈلۈپ تۇرغىنىدىن، چىرايىنىڭ سۈزۈلۈپ ئۇن بەش كۈنلۈك ئايدەك نۇرلىنىپ كەتكىنىدىن ئەمەس، باغىرداق تاقاپ قويغاچقا كۆتۈرۈلۈپ قالغان كۆكسىگە نەزىرى ئېغىپ ۋىللىدە قىزاردى. ئۇ بىردىن ئورنىدىن تۇرۇپ، بۇلۇڭغا قويۇقلۇق ساندۇقنىڭ يېنىغا باردى، ئېچىپ يۇسۇپ بەرگەن سوۋغىلارنى ئالدى. ئوڭ ۋە سول بارمىقىدىكى ئۈزۈكلەرنى چىقىرىۋېتىپ، ساندۇقتىن ئالغان ئىككى ئۈزۈكنى، قۇلىقىدىكى سۆكىنى ئېلىۋېتىپ زىرىنى سالدى. بويىنىدىكى ئالتۇن زۇننارنى ئېلىۋېتىپ مارجاننى ئاستى. بېشىدىكى پارىلداپ تۇرغان دىدىمنى تەكچىگە قويۇپ، مەرۋايىت دوپپىنى كىيدى، ئاق ھىلھىلە رومالنى ئارتتى.

— ئەمدى بولدى، — دېدى ئۇ ھاڭۋېقىپ قالغان دوستلىرىغا كۆز سېلىپ، — مېنى مەيلىڭگە قويۇڭلار.

— سەن بۇ تۇرقۇڭ بىلەن تويى بولغان قىزغا ئوخشىماي قالدىڭ، ھېچبولمىسا دىدىمنى كىيىۋال، — دېدى تولات ئاقىدرانى ئەيىبلىگەن تەرىزدە قاراپ.

— كىيمەيمەن! — ئۇ بويىنىنى شۇنداق سۈلكەت بىلەن تولغىدىكى، بەش تال ئۆرۈم چېچى قۇچىقىغا تاشلاندى، — كارىڭ بولمىسۇن.

تولات ئاتاشلىرىغا كۆز قىسىپ قويۇپ، ئۇنىڭ ئەگىم قېشىغا ئۇسما قويۇشقا كىرىشتى.

3

سۇبھىدەمدىن تارتىپ رەيھانىدىن، بەكتۆمۇرلەر، ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇمنىڭ ھال رەڭ قىزغۇچ توغ ئېسىپ قويۇلغان دەرۋازىسى ئالدىدا، كەلگەن مېھمانلارنى ئۆيگە باشلاپ، قايتقانلارنى ئۇزىتىش بىلەن ئالدىراش ئىدى. ھەرقايسى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بالاساغۇندا تۇرۇشلۇق ئارسلانخان، يابغۇلىرى، چاغرىبەگ، تارخانبەگلىرى، ئالىم، ھۆكىما، ئەدىب، شائىرلىرى، ھۈنەرۋەن، كاسىپ، تىجارەتچىلىرى، دېھقان، مالچىلىرى تويغا كېلىۋاتاتتى.

بۇغرا قاراخان سۇلايمان ئارسلانخانمۇ يۇغرۇش، ھاجىپ، سۇباشىلار بىلەن كېلىپ خېلى ئولتۇرۇپ يانغانىدى.

ئوتتۇز قوي، يەتتە قوتاز، ئۈچ تاي، بىر بۇغرا تۆگىنىڭ گۆشى سېلىنغان توققۇز داشقازاننىڭ پولۇسى تۈگىدى. ئوتتۇز مىڭ نان ئۇشتۇلدى. ئايۋان، ساراي پېشايۋىنىدىن باشقا، باغ سەيناسىغا سېلىنغان ئوتتۇز مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى داستىخان ئوتتۇز قېتىم توشتى. مېھمانلارنىڭ ئالدى ـ كەينى چۇشكە يېقىن ئۈزاپ بولدى.

رەيھانىدىن بىلەن بەكتۆمۇر قۇدىسىدىن رازى بولغان ھالدا ئۆيگە قايتىپ كەلدى.

پېشىندىن كېيىن، بۇغراغا مىنگەن يۇسۇپنىڭ خەنجەر، قىلىچ ئاسقان يۈزدىن ئارتۇق دوست ۋە قولداشلىرى ئاتلىرىنى يورغىلىتىپ «ئاللا! ئاللا!» دەپ توۋلاپ يولغا چىققاندا، قىزلار ئاقبىرانى ياساپ جابدۇپ بولغانىدى. دېرىزىدىن قارىغان گۈلنار:

— كۆيئوغۇل كەلگەن ئوخشايدۇ، قاراپ باقاي،— دەپ ئىتتىك چىقىپ كەتتى.

ئاقىىرا «كەلسە كەلمەمدۇ» دېگەندەك قاپاقلىرىنى سۇ-زۇپ، لەۋلىرىنى پۇرۇپ قويىدى.

— تاشقىرىقى ھويلا، پېشايۋان، ئۆيلەر مېھمانلار بىلەن تولۇپ كېتىپتۇ، كۆيئوغۇلنى كۆرەلمەي قالدىم،— دېدى قاي-تىپ كىرگەن گۈلنار ھاياجىنىنى باسالماي.

— كېلىنچەكنىڭ ئەندىشىسى تۈگەپ، چىرايى ئېچىلماي تۇرۇپلا كېلىۋاپتىغۇ كۆيئوغۇل،— دېدى بايا ئاقىىرانىڭ ئاچ-چىقلاپ قىلغان سۆزىگە جاۋاب ئىزدەپ تۇرغان تولات تەنە قىلىپ.

— بالدۇر دەمسەن ئاداش؟ چىقىپ كۆنكە قاراپ باق، مەشرىققە قاراپ كېتىۋېتىپتۇ. ئۇلار ئەمدى نەرە تارتىپ، قىلىچ-ۋازلىق قىلىپ قىزنىڭ كۆكۈل شەھىرىنى ئالالمىسا، توي قان-داق قىزىيدۇ؟ يۇرۇڭلار، بالىخانىغا چىقىپ ناخشا توۋلاپ يىگىتلەرنىڭ يۈرىكىنى جىغىلدىتىۋېتەيلى، قوللىرىدىن قىلىچى، باشلىرىدىن بۆكى چۈشۈپ كەتسۇن، يۇرۇڭلار،— گۈلنار قىز-لار بىلەن ئاقىىرانى ئارىغا ئېلىپ، دېرىزىلىرى تاشقىرىقى ھويلى-غا قارايدىغان بالىخانىغا چىقتى. غۇر - غۇر كۆز شامىلىدا پەردىلىرى يەلپۈنۈپ تۇرغان بالىخانا ناھايىتى چىرايلىق بېزەل-گەنىدى. ئوتقاشتەك قىزىل زىلچا سېلىنىپ، تېمىغا تاۋار زەدد-ۋال تارتىلغانىدى. ۋاسا جۈپ قىلىنغان تورۇسىغا خىلمۇ خىل نەقىش چېكىلگەنىدى. ئايلانما ناۋاسىغا چىقىرىلغان چەكمە گۈللەر دېرىزىدىن چۈشكەن كۈن نۇرىدا چاقناپ كەتكەنىدى. تەكچىلىرىگە يامغا ئىلىنغان گۈللەر قويۇلۇپ، كۈنگۈرىلىك ئويۇقلارغا كىتاب تىزىلغان، ئۇد، تەمبۇر، داپ، قاتارلىق سازلار-مۇ يۆلەپ قويۇلغانىدى.

گۈلنار داپ چېلىپ ناخشا باشلىدى:

باراقسان سۆگەتكە قۇش قونار،
چىرايلىق قىزلارغا سۆز كېلەر.①
قىزلار يۇقىرى ئاۋاز بىلەن قوشۇلدى:
بەخت بەرسە تەڭرىم قولىغا،
ئىشى ئۇڭدىن كېلىپ يۈكسىلەر.②

هويلا سەيناسىدا قىلىچۋازلىق ماھارىتى كۆرسىتىۋاتقان ئىككى يىگىت تەڭلا يۇقىرىغا قاراشتى. يۈرەكلىرى جىغىلداپ، قوللىرىدىكى قىلىچ يەرگە چۈشتى، بۆكلىرى ئۇچۇپ كەتتى... قىزلارنىڭ لەرزان ناخشىسى قىيا ئوچۇق دېرىزىدىن تاشقىرىغا شامالدەك تارايتتى. يىگىتلەرنىڭ تۈيغۇن نەزىرى ئاشۇ دېرىزىگە چۈشتى. ئۆكزە، هۇجرا، ئۆيلەردىكى قىزلارنىڭ ئوتلۇق نىگاھىمۇ يىگىتلەرگە تاشلاندى. ئۆزلىرىگە ياراپ كۆڭلى چۈشكەن يىگىتلەرگە ياغلىق، گۈل تاشلاشتى. گۈل تاشلىمىغان ئاقبىرادىن باشقا بىرلا قىز قالدى، ئۇ يۈسۈپنىڭ ئاچىسى ئارچۇن ئىدى. ناھايىتى چىرايلىق كىيىنگەن ئارچۇن ئۇغۇللۇق تەرەپتىن ئېيتىلغان قىزلارنى باشلاپ كەلگەندى. ئاقبىرانى كۆرۈپ، ئۇنىڭ ئاجايىپ گۈزەل چىرايىغا قانچە زوقلانغان بولسا، مەيۈس، غەمكىن ئولتۇرغىنىدىن شۇنچە ئەجەبلەندى. «ئەجەبا، بۇ قىز ئىنىمنى ياقتۇرمىسا — هە؟! ئاپتاپتەك ئېچىلىپ ئولتۇرماي، بۇلۇتتەك تۇتۇلۇپ كەتكىنى نېمىسى...» ئۇ خىيالچان نەزىرىنى هويلىغا يۆتكىدى. گۈل، ياغلىقلار ئارقا — ئارقىدىن ماھارەت كۆرسىتىۋاتقان يىگىتلەرنىڭ ئۈستىگە چۈشمەكتە ئىدى. ئىككى يىگىت — يۈسۈپ بىلەن ئۇنىڭ يېنىدا خەنجىرىنىڭ سېپىنى تۇتۇپ تۇرغان قولدىشىلا

---

① ② «تۈركىي تىللار دىۋانى» بىرىنچى توم 49 ـ، 50 ـ بەت

ئۆزلىرىگە تاشلانغان ياغلىق، گۈللەرگە نەزەر كۆزىنىمۇ سالماي تۇرۇشاتتى، ئۇلارغا قىزىل چاقماق بويىنىدىق ناھايىتى ياراشقانىدى.

«ئىنىمنىڭ ئۆزىگە تاشلانغان ياغلىقنى تۇتۇۋالمىغىنى، ئەمرىگە ئالماقچى بولغان قىزغا سادىقلىقنى بىلدۈرىدۇ. ئەمما يىنىدىكى ئالىپ يىگىت نېمىشقا ئۆزىگە تاشلانغان ياغلىقنىڭ بىرەرىنىمۇ تۇتۇۋالمايدىغاندۇ، يا ئۇنىڭ ياخشى كۆرگىنى بۇ قىزلار ئىچىدە يوقمۇ؟...» دەپ ئويلىغان ئارچۇن، ئاشۇ يىگىتنىڭ ئۆزىگە تىكىلىپ قاراۋاتقانلىقىنى سېزىپ، رومىلىنى يۈزىگە چۈشۈرۈۋالدى.

قىزلار ناخشا ئېيتىپ، ياغلىق تاشلاپ، يىگىتلەر چېلىشىپ، نەيزىۋازلىق، قىلىچۋازلىق قىلىشىپ كەچ كىرىپ كەتكەننى بىلمەيلا قالدى. پېشايۋان تۈۋرۈكلىرىگە، تاملارغا، دەرەخ شاخلىرىغا ئورنىتىلغان قەندەللەردىكى شاملار ياندۇرۇلدى، هويلا، ئۆيئىچى كۈندۈزدەك نۇرلىنىپ كەتتى. شام نامىزى ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن نىكاھ باشلاندى.

قاراخانىلار مەملىكىتىنىڭ شەيخۇلئىسلامى بەكتاش ئابدۇللا داموللا كېسەل بولۇپ يېتىپ قالغاچقا نەۋرىسىنىڭ تويىغا كېلەلمەي قالدى. ئۇنىڭ ئورنىغا شەيخۇلئىسلام بولغان ئابدۇلھەپىز داموللا پېشايۋان تۆرىدە ئولتۇرغىنىچە ساقىلىنى سىيپاپ، هويلىغا لىق توشقان توي ئەھلىگە كۆز يۈگۈرتۈپ نىكاھنى باشلىدى. ئاۋۋال ئاللاغا ھەمدۇسانا ئېيتتى، پەيغەمبىرىمىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تەرىپىنى قىلدى، چاھاريارلارنىڭ ئادالەت ۋە شاپائەت بابىدىكى ساداقىتىگە ئاپىرىن ئوقۇدى، ئاندىن گۇۋاھچىلارنى بەلگىلەپ قىزنى چاقىرتتى.

ئاق پەرەنجە ئارتىپ، يۈزىگە قارا چۈمبەل تارتقان ئاقىرانى ئىككى يەڭگە، قىز قولداشلىرى بالىخانىدىن ئېلىپ چۈشۈپ،

ئىچكىرى ھوپلىدىن تاشقىرى ھوپلىغا چىقىدىغان ئىشىك تۈۋىگە كېلىپ تۇرۇشتى.
— قىز كەلدىمۇ؟ — سورىدى بويۇنداپ قارىغان ئابدۇلھەپىز داموللا.
— كەلدى، جانابلىرى، — دېدى گۇۋاھچى ئادامتوغرىل.
— يۈسۈپ رەيھانىدىنبەگ ئوغلى، مۇرادىمە ئەبۇ پوتوھ ئابدۇغوپۇر مەخدۇم قىزىنى ئەمرىلىرىگە ئالدىلىمۇ؟ ئۇنلۇك جاۋاب بەرسىلە.
ئاقىبىرا ئىختىيارسىز ئەندىكىپ كەتتى. پوتىنىڭ ئۇچىدا كۆتۈرۈلۈپ قىيا ئوچۇق ئىشىكتىن قارىغان بولسىمۇ، پېشايۋاندا تۇرغان يۈسۈپنى كۆرەلمىدى. قىز يۈرىكى تېپچەكلەپ قولىقىنى دىڭ قىلىپ تۇرۇۋىدى:
— ئالدىم، — دېگەن تونۇش ئۇننى ئاڭلاپ ۋۇجۇدى شۈررىدە ئېرىدى. «يۈسۈپمۇ نېمە، ئۇنىڭ ئاۋازىغۇ بۇ. ئاھ خۇدا، بۇ چۈشۈممۇ، ئوڭۇممۇ؟...» دەپ پىچىرلاپ ئولتۇرۇپ قالدى.
— مۇرادىمە ئەبۇ پوتوھ ئابدۇغوپۇر مەخدۇم قىزى، يۈسۈپ رەيھانىدىنبەگ ئوغلىنى ئۆزلىرىگە قوبۇل قىلدىلىمۇ؟
— ...
داموللا سۆزىنى يەنە تەكرارلىدى.
— ...
«بۇنداق مەنىلىك، گۈزەل يەنە بىر ئىسمىنىڭ بارلىقىنى ماڭا دېمىگەن بولسا، بۇ نىكاھىنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئەمدى تېزرەك جاۋاب بەرسە بولاتتى...» دەپ يۈسۈپمۇ تاقەتسىزلەندى.
— قوبۇل قىلدىم دېسىلە، خانقىز. شەيخۇلئىسلام ھەزرەتلىرى جاۋابلىرىغا قاراپ قالدى، — دېدى يەڭگە بولغۇچى ئايال بېقىنىغا نوقۇپ.

ئاقىبرا ئاستا تۇردى. ئۇنىڭ مۇڭلۇق قارا كۆزلىرىدىن ئاجايىپ بىر ئۇچقۇن يالت ئېتىپ چاقنىغاندەك بولدى ـ دە، ئىككى تامچە ياش مەڭزىگە ئېقىپ چۈشتى.

— قوبۇل قىلدىم...

ئۇنىڭ ئاۋازىدا ئەكس ئەتكەن قېيداش، نازۇكلۇق قوشۇلۇپ، يۈسۈپنىڭ قۇلىقىغا ناھايىتى يېقىملىق ئىشىتىلدى.

قىزنىڭ رەت قىلىشىدىن ئەنسىرىگەن ئاتا ـ ئانىنىڭمۇ كۆڭلى ئارامىغا چۈشتى.

كۈيئوغۇل بىلەن كېلىنگە ئاتاپ ئالاھىدە پىشۇرغان كىچىك توقاچنى ھېجىردىكى تۈزغا چىلىغان شەيخۇلئىسلام، گۇۋاھچى ئادامتوغرىل ئۈزاتقان پەتنۇسقا قويۇپ دېدى:

— بىر ناننى تەڭ يەپ، تەڭ قېرىڭلار، كۆپ بالىلىق بولۇپ ئەلگە نەپ يەتكۈزۈڭلار، ئاللامۇ، ۋەتەنداشلارمۇ سىلەردىن رازى بولسۇن.

ئادامتوغرىل پىشايۋاننىڭ ئوڭ تەرىپىدە قولداشلىرى بىلەن ئولتۇرغان يۈسۈپكە «نىكاھ نېنى» نى سۇندى. ئۇ ئېلىپ ئوتتۇرىدىن تەڭ بۆلدى، يېرىمىنى ئېلىپ قېلىپ، يېرىمىنى پەتنۇسقا قويدى. ئادامتوغرىل پىشايۋان سۇپىسىدىن قېرى ئەرمۇدۇن دەرىخىنىڭ كۆلەڭگىسى چۈشكەن ئىچكىرى ھويلىنىڭ ئىشىكى تۈۋىگە كېلىپ پەتنۇسنى قىزغا تەڭلىدى. رومال بىلەن ئورالغان بىر قول ناننى ئالدى. ھەر ئىككىيلەن ئۆز ئورۇنلىرىدا تۈزغا چىلانغان مۇقەددەس «نىكاھ نېنى» نى ئاشۇرماي يېدى.

يۈسۈپ بىلەن ئاقىبرانىڭ ۋۇجۇدى بىر ـ بىرىگە ئۆمۈرلۈك باغلاندى. جىسمى بىر ـ بىرىگە ھالال بولدى. يېڭى كۆتۈرۈلگەن ئاي خۇددى مۇرادىغا يەتكەن قىزنىڭ لېۋىدەك تاتلىق كۈلۈمسىرەپ ئۇلارنى قۇتلۇقلىدى. يۇلتۇزلارمۇ ئۇلارنى مۇبارەكلەپ ئارقا ـ ئارقىدىن كۆك يۈزىدە جىلۋە قىلدى. قىزنى يۆتكەيدىغان ۋاقىت بولغانىدى.

بويانقار بوينىغا كۆلچەمبىرەك، مارجان، قۆيرۇقىغا قىزىل يىپەك ياغلىق، يىلان مۆڭگۆزى ئېسىلغان، ئۈستىگە بۆرە تېرىسى يېپىلغان بۇغرانى ھويلىغا ئېلىپ كىردى. بۇ بايا يۈسۈپ مىنىپ كەلگەن بوز تۆگە ئىدى.

تۆت يەڭگە ئارىغا ئالغان ئاقبىرا ئانىسى، قولداشلىرى بىلەن بۇغراغا يېقىنلاپ كەلدى. سۆيۈنگەن يۈسۈپ قولىنى ئۆزىتىپ ئۇنى ئالدىغا ئالدى. قىز ئۆكسۈپ يىغلىدى، ئۇ ئاتا ـ ئانىسىدىن ئايرىلىشقا قىيماۋاتاتتى.

ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم قىزىغا رازىلىق دۇئاسى بەردى:

— بوييۇڭلارنى قوش قىلغان تەڭرىم، ئۇييۇڭلارنى قوش قىلسۇن. ئىمانىڭلارنى كامىل قىلغان تەڭرىم، ئىنساپىڭلارنى ئادىل قىلسۇن. ئۆمرۈڭلارنى بەرگەن تەڭرىم، بەختىڭلارنى بەرسۇن. سىلەرنى قوشۇپ شاد قىلغان تەڭرىم، پەرزەنتلەر بىلەن ئۆييۇڭلارنى ئاۋات قىلسۇن. ئۆمۈرۋايەت بىر جان، بىر تەن بولۇپ ئۆتكەيسىلەر، ئامىن!

— ئامىن! — توي ئەھلىنىڭ ئاۋازى ھويلىنى كۆتۈرۈۋەتتى. يۈسۈپ چۇلۋۇرنى تارتىپ بۇغرانى تۇرغۇزدى.

— خۇداغا تاپشۇردۇم قىزىم، بەگيۈسۈپ بالام بىلەن بەختلىك بولغايلا، — دېدى ھاۋاخان ئاغىچا. ئۇ كۆلۈمسىرىگەندەك قىلغان بىلەن، كۆزلىرىدىن تاراملاپ ياش تۆكۈلۈۋاتاتتى.

— خوش دادا، خوش ئابا! — ئاستا ماڭغان بۇغرا تۆگىنىڭ لوكىسىنى قاماللاپ تۇتقان ئاقبىرا ئۇلارغا تەلپۈنۈپ ئېگىلدى.

تاشقىرىدا ئاتلىرىغا مىنىپ تۇرۇشقان كۈيئوغۇلنىڭ قولداش، دوستلىرى، بۇغرا تۆگە ئىشىكتىن چىقىشى بىلەن ناغرا ـ سۇنايلىرىنى ياڭرىتىپ، ئوتقاشلىرىنى ياندۇرۇپ يولغا چۈشتى. ئۈچ ھارۋىغا ئولتۇرغان يەڭگىلەر، قىزلار

يار – يار ئېيتىپ بوغرا توگىنىڭ كەينىدىن مېڭىشتى.
بەگتومۇر قورۇسىنىڭ ئالدىغا ئۈچ يەردە گۈلخان يېقىلغانىدى. يۈزلىگەن گودەك باللار «چاچالمايدۇ، چاچالمايدۇ» دېيىشىپ، يىتىپ كەلگەن بوغرا توگىنى ئورىۋالدى. يۈسۈپ خالتىغا ئېلىۋالغان كومۇش، مىس تەڭگىلەرنى باللارغا چاچتى، ئاندىن توگىنى چوكتۈرۈپ يەرگە چۈشتى، ئاقىۋرانى ئاۋايلاپ كوتۈرۈپ يەرگە دەسسەتتى. بۇ كېلىن ئادەت بويىچە، ئۈچتىن توققۇز تىللا توكۈلگەن ئۈچ شايى بەلۋاغنى گۈلخان سالغۇچى ئۈچ يىگىتكە تاشلاپ بەردى.
ئايتولۇن، ئايسلىق، ئايتمىش، ئارچۈن توت ئاچا – سىڭىل كوتۈرۈپ كېلىشكەن يىپەك گىلەمگە ئاقىۋرانى ئولتۇرغۇزدى. كوتۈرۈپ گۈركىرەپ يېنىۋاتقان گۈلخانلارنى ئايلىنىپ ئۆتتى – دە، مىس ھالقىلىق ھەم ئېتىلگەن چوڭ ئىشىكنىڭ يېنىغا كېلىپ توختاشتى. يەڭگىلەر ئالدىغا ئوتۇپ:

ئىشىكنى ئېلدام ئېچىڭلار،
كېلىن كەلدى، قۇت كەلدى.
بېشىغا گۈل چېچىڭلار،
كويئوغۇلغا بۇد[1] كەلدى، دەپ ئېلتىجا قىلىشتى.
ئىشىك كەينىدىن:

ئىشىك ئېچىلماس بوگۈنچە،
بېرىلمىسە سويۈنچە.

دېگەن تەلەپ قويۇلدى.
يەڭگىلەر ئوزلىرى ئېلىپ كەلگەن ئىككى تونلۇق بەقەسەم

---

[1] بۇد — تاج.

بىلەن، كۈمۈش ساپلىق ئىككى خەنجەرنى ئىشكىنى تاقىۋالغان ياغاچ بالدىقىنىڭ ئىككى تەرىپىگە قىستۇرۇپ قويۇپ، ئىشكىنى ئېچىپ بەردى. ئاچا ـ سىڭىللار قىزىل پاياندار ئۈستىدە سىلىق مېڭىپ ساراي ئۆيىگە كىرىشتى ۋە ئاقىۋرانى گىلەمدىن يەتتە قات يېكەندازغا ئېلىپ ئولتۇرغۇزدى. قىزنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقان، قولداشلىرىمۇ ئورۇن ئالدى. داستىخان سېلىنىپ تويلۇق ئېشى تارتىلدى. ئارقىدىن تونۇردا پۇتۇن پىتى كاۋاپ قىلىنغان ئۇلار، قىرغاۋۇل، بۆدۈنە گۆشلىرى تارتىلدى.

قىزنى قۇدىلارغا تاپشۇرۇپ بېرىش ئۈچۈن كەلگەن ئاقىۋرانىڭ ئىككى تاغىسىنى رەيھانىدىن مېھمانخانىدا كۈتۈۋېلىپ، ئۇلارغا تون ياپتى.

پولۇ يېيىلىپ بولغاندىن كېيىن، قىزلىق تەرەپتىن كەلگەنلەر ئۇزاپ، تۆت يەڭگە قالدى. ئۇلار ئايتولۇنىڭ ھەمراھلىقىدا، ئاقىۋرانى باغ ئىچىدىكى يۈسۈپنىڭ ئۆيىگە ئېلىپ باردى. يېڭى ئاينىڭ شولىسى دېرىزىلەردە جۇلالاپ تۇراتتى. پاقىنىڭ كۇركىرىغان ئاۋازى، ئىزغىرىن شامالدا ئىرغاڭشىغان دەرەخلەرنىڭ شىلدىرلىشى، ئىتلارنىڭ قاۋىشى، بۇ ئاسايىشلىق كېچىنىڭ جىمجىتلىقىنى بۇزۇپ تۇراتتى.

يۈسۈپ قولداشلىرىنى ئۇزىتىپ خانىسىغا كىرىشى بىلەن تەڭ، يەڭگىلەر يۈزلىرىنى روملى بىلەن توسۇشۇپ يان ئۆيگە چىقىپ كېتىشتى.

بىر قات ئىچكى كىيىمى بىلەنلا ئەنبەرنىڭ خۇشبۇيى كېلىپ تۇرغان كىمخاب تۆشەك ئىچىدە ياتقان ئاقىۋرا، نېمىشقىدۇر سەل قورققاندەك قىلىپ، كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا ئۇنىڭغا قارىدى. يۈسۈپنىڭ مەڭزى توغاچتەك قىزىرىپ كەتكەنىدى. كەيپىياتى چاغ بولسىمۇ، نېمە دېيىشىنى بىلمەيتتى ۋە شۇ ھالىچە گەپ قىلمايلا يېشىنىشكە كىرىشتى. بادام دوپپىسىنى بېشىدىن ئالدى، بويىندىق، بەقەسەم تونىنى كەمەر، خەنجىرى بىلەن

ئاسقۇغا ئىلدى، ئۆتتۇكنى سېلىپ بولۇشقا قويدى. بۇ ئىشلارنى ئالدىرىماي قىلغاندەك تۇرسىمۇ، ھاياجانلىنىپ كەتكەنىدى. يەنە نېمە قىلىش كېرەك؟ ئۇ قايرىلىپ قىزغا قارىدى. كۆزلەر ئۇچراشتى. سۈيگۇ ئاسمىنىدا چېقىن چېقىلدى، ئەمما ھەر ئىككىيلەن ئۈنچىقمىدى. يۇسۇپنىڭ پۇتلىرى ئىختىيارسىز يۆتكىلىپ ئاستا يوتقانغا كىردى. ئاقىبرا ئۆرۈلۈپ يېتىۋالدى. يۇمران ئىسسىق تەنگە ئۆرۈلگەن يۇسۇپنىڭ تىنى تىترىدى، ۋۇجۇدى تونۇر ئىچىگە كىرىپ قالغاندەك قىزىپ كەتتى. ئۇ غەيرىتىنى يىغىپ ئېغىز ئاچتى:

— ئاقىبرا...

— ...

— مۇرادىمە...

— ...

— مەن سىلىنى نېمىدەپ چاقىرىشىمنى بىلەلمەي قالدىم، رەنجىتىپ قويدۇممۇيا؟

— رەنجىمىدىم، — قىز ئاخىر زۇۋان سۈردى.

— نېمىشقا جاۋاب بەرمەيلا؟ — يۇسۇپ ئۇنىڭ بىلىكىدىن تۇتۇپ ئۆزىگە تارتتى.

— ئۇنداق قىلمىسىلا، ئىزا تارتىدىكەنمەن، — پىچىرلىدى قىز ئۆرۈلۈپ.

— سىلىنى نېمىدەپ چاقىراي؟ — يۇسۇپ ئۇنىڭ چوغدەك مەڭزىگە سۆيدى.

— قايسى ئىسمىم يېقىملىق تۇيۇلغان بولسا، شۇ ئىسمىمنى ئاتاپ چاقىرسىلا.

— بۇرۇن ئاقىبرا دېگەن ئىسمىلىرى يېقىملىق تۇيۇلاتتى، نىكاھتىن كېيىن مۇرادىمە دېگەن ئىسمىلىرى يېقىملىق ئاڭلىنىدىغان بولدى، سىلى تاللاپ بەرسىلە، — يۇسۇپ ئۇنىڭ ئالتۇن زىرە پارلىداپ تۇرغان قۇلىقىغا پىچىرلىدى.

— ئاقىۋرا، دەپ چاقىرسىلا، مەن بۇ ئىسىمنى ياخشى كۆرىمەن.

— ئاقىۋرا، — يۇسۇپ ئۇنى قۇچاقلىدى...

ئەتىسى ئاقىۋرا يامغۇردىن كېيىنكى ئاپەپتەك ئېچىلىپ قوپتى. دادىسى سەمەرقەنتتىن ئەكەلدۇرۇپ بەرگەن — ئاخشام ئېلىپ كەلگەن ساندۇقدىن يۇسۇپكە ئاتاپ تىككەن دوپپا، ياغلىقلارنى ئېلىپ بەردى. سۆيۈنگەن يىگىت دوپپىنى كىيىپ، ياغلىقنى يانچۇقىغا سالدى، ئاقىۋرانىڭ قولىغا ئۈزۈك سېلىپ مەڭزىگە سۆيدى.

قىز مېلى ئۈچۈن ئون ئات، قىرىق تىللا، بىر تاي كىمخاب، بىر تاي ئەتلەس، بىر جىك مەرۋايىت ھەم ناشتىلىق ئېلىپ يۈز ئاچقۇغا كەلگەن ھاۋاخان ئاغىچا ۋە ئۇنىڭ ھەمراھ-لىرىنى يابىرا مېھمانخانىغا باشلىدى. ھاۋاخان ئاغىچا ئالدىغا چىققان قىزى بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭ بىلەن تۆردە ئولتۇردى. پىشايۋان، ئايۋان، سارايمۇ مېھمانلار بىلەن توشتى. ھەممەيلەن-نىڭ كۆزى يۈزى يېپىق ئاقىۋرادا ئىدى. ئايتولۇننىڭ ئون ئۈچ ياشلىق قىزى ئايتىكىن ئۇسسۇل ئويناپ كەلگىنىچە ئاقىۋرانىڭ يۈزىنى ئېچىۋەتتى. بۇلۇت يېرىپ چىققان تولۇن ئاينى كۆرۈپ، يۈز ئاچقۇغا كەلگەن ئاياللار ھەيران قېلىشتى.

توينىڭ ئۈچىنچى كۈنىدىن باشلاپ، «بۇغراخان مەسچى-تى» دە، بەگتۇمۇرنىڭ بېغىدا، چۇ دەرياسى بويىدا توي يەتتە كۈن داۋاملاشتى. مەدرىسىدە مۇشائىرە، ھەزىل سوئالغا ھەزىل جاۋاب، تېپىشماق ئېيتىش، نۇتۇق سۆزلەش مۇسابىقىسى قىزىپ كەتتى. بەگتۇمۇرنىڭ بېغىدىكى چىمەنلىك سەينادا يادىن ئوق ئۈزۈپ بىلەزۈك، ئۈزۈك ھالقىسىدىن ئۆتكۈزۈش، چېلىشىش، قىلىچۋازلىق، مۇشتلىشىشتا بەسلەشكەن يىگىتلەر بولۇپمۇ قىز-لارنى جەلپ قىلدى. چۇ دەرياسى بويىدا ئوغلاق تارتىش، بەيگە، قوچقار سوقۇشتۇرۇش، گۈرزە ئۇرۇش، نەيزە ئېتىشمۇ

يەتتە كۈن داۋام قىلدى. كاۋاپ، پولۇنىڭ مەززىلىك ھىدى ئەتراپقا تاراپ تۇردى.

رەيھانىدىن ئۈچ ئورۇندىكى بەسلىششتە ئۇزۇپ چىققان ماھىر، چەۋەنداز، مەرگەن، ئەدىبلەرگە تون كىيدۈرۈپ، ئات مىندۈردى، تىللا تارتۇق قىلدى.

بۇ توي ئارچۇنغىمۇ بەخت ئېلىپ كەلدى.

توي كۈنى قىزلار تاشلىغان ياغلىق، گۈللەرگە قاراپمۇ قويمىغان ئاشۇ مەغرۇر يىگىت، ئۇنىڭ سۆيگۈ نەزىرىنى تارتتى. ھېچكىمگە گۈل ياكى ياغلىق تاشلىمىغان ئۇياتچان قىز ئارچۇن-نىڭ خىيالچان سىماسى ئۇ يىگىتنىڭ كۆڭۈل ئەينىكىگە چۈشتى.

يۈسۈپكە قولداش بولغان ئۇ يىگىت – سۇباشى تۆمۈر بۇقا نەسرىدىننىڭ ئوغلى ئەربۇقا پەتھىدىن ئىدى، ئۆزى «بۇغ-راخان مەدرىسى» دە ئوقۇيتتى، يۈسۈپنىڭ جان دوستى، سا-ۋاقدىشى ئىدى. سىڭلىسى راتنا[1] ئۆزى ياخشى كۆرۈپ قالغان ئات باققۇچى يىگىت بىلەن قېچىپ كەتكەندىن بۇيان، قىزلار-دىن نەپرەتلىنىپ يۈرەتتى، ئايال زاتىدىن رايى يېنىپ قالغا-نىدى.

دۇنيادىكى ھەممە ئىش مەڭگۈلۈك بولمىغاندەك، يۈسۈپ-نىڭ تويى بولۇۋاتقان كۈنلەردە ئۇ بىردىن ئۆزگەردى، ئارچۇنغا كۆزى چۈشكەندىن كېيىن، «مۇھەببەتنىڭ كۆزى قارىغۇ ئىد-كەن، قىزلار ئۆز قىلمىشىدا ئەيىبلىك بولۇۋەرمەيدىكەن...» دېگەن ئويغا كېلىپ سىڭلىسىنى كەچۈرۈۋەتتى.

تويىنىڭ تۆتىنچى كۈنى بەگتۆمۈر قورۇسىغا ئەتىگەندىلا كەلگەن ئەربۇقا باغقا كىرىپ، ئۆزىدىن بۇرۇنراق كەلگەنلەرنىڭ ھەدەپ ئوق ئۈزۈپ مەشىق قىلىۋاتقانلىقىنى كۆردى. چاشكا

---

[1] راتنا — گۆھەر.

ۋاقتىدا بەسلىشىش باشلاندى. كۆپ يىگىتلەر بىلەزۈك ھالقىسى-دىن ئۆتكۈزگەن بولسىمۇ، ئۈزۈك ھالقىسىدىن ئۆتكۈزەلمىدى. مەيدانغا كىرگەن ئەربۇقا ئارچۇن تىكىلىپ قاراپ تۇرغاندا يادىن ئوق ئۈزۈپ ئۈزۈك ھالقىسىدىن ئۆتكۈزۈۋەتتى. ئۇ، تاشلىغان كۈلنى مەيدىسىگە تاقاپ، ياغلىقنى قويۇن يانچۇقىغا سالدى...

بۇنى كۆرۈپ تۇرغان يۈسۈپ، يېنىدا كۈلۈمسىرەپ تۇر-غان ئاقىبرانىڭ قۇلىقىغا پىچىرلىدى:

— قەدىرلىكىم، ئۇزاققا قالماي ئاچامنىڭ تويى بولىدىغان-دەك قىلىدۇ. بىزنىڭ نىكاھىمىز ئۇنىڭغا يول ئېچىپ بەردى. «ھەر ئىشنىڭ ۋاقتى - سائىتى بار، نىكاھ غايىب» دېگەن بۇ ھەقىقەتنىڭ ھېكمىتىگە قايىل بولدۇم.

— ۋاقتى - سائىتى كەلگۈچە ئادەم بەكمۇ تەقەززا بولۇپ كېتىدىكەن، — دېدى ئاقىبرا كۆز ئىشارىسى بىلەن ئارچۇننى كۆرسىتىپ.

يۈسۈپ ئاچىسىغا سەپسالدى. ئۇنىڭ ياش لىغىلدى-غان قوي كۆزلىرى ئوقيانى تۇتۇپ تۇرغان ئەربۇقىغا تىكىلگەنىدى...

«مۇھەببەت بولمىسا ھايات بولمايدىكەن، دۇنيامۇ ئاۋات بولمايدىكەن» دەپ ئويلىدى يۈسۈپ.

يىگىرمە ئىككىنچى باب

بۇغرا قاراخان نامىدىن يېزىلغان مەكتۇپ

1

ھاۋا ھەمىشە بىر خىل — يا ئوچۇق، يا تۇتۇق تۇرمىغاندەك، ئىنسان ھاياتىمۇ داۋاملىق شاد - خۇراملىقتا ياكى ھەسرەت - نادامەتتە ئۆتۈۋەرمەيدۇ. كىشى بەزى چاغلاردا كۆتكەن خۇشاللىققا ئېرىشسە، بەزى چاغلاردا غەم - قايغۇدا ئېسەنكىرەيدۇ؛ بەزىدە دەرد تارتسا، بەزىدە راھەت كۆرىدۇ. بەزى كۆڭۈللىرى تەلپىيى ئوڭدىن كېلىپ كۆتمىگەن پايدىغا ئېرىشسە، بەزى كۆڭۈللىرى تەلپىيى كاج كېلىپ زىيان تارتىدۇ؛ بەزى ھاللاردا تىنچ، خاتىرجەملىك بەخش ئەتسە، بەزى ھاللاردا غەم - ئەندىشە، قورقۇنچ ئارامىنى بۇزىدۇ؛ بەزى يىللاردا قىلىنغان توي ئائىلىنى خۇشاللىققا چۆمدۈرسە، بەزى يىللاردا بىر كەلگەن مۇسىبەت كۆزلەردىن ياش ئاققۇزىدۇ. بۇ جاھان ئەنە شۇنداق تەكشىلىپ تۇرسا كېرەك. بەكتۆمۈر ئائىلىسىدىمۇ ھايات شۇنداق داۋام قىلىۋاتاتتى. يۈسۈپنىڭ تويى بولۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي تۇنجى قار ياغقاندا ئارچۇنىڭمۇ تويى بولدى. ئۇ، سۇباشى تۆمۈربۇقا نەسرىدىننىڭ ئوغلى ئەربۇقا پەتھەدىنغاياتلىق قىلىندى. بۇ توي بەكتۆمۈر جەمەتىنى چوڭ غەمدىن خالاس قىلدى. رەيھانىدىن شۇنىڭ بىلەن پەرزەنتلىرىنىڭ پەرزىنى ئادا قىلىپ

بولدى. ئۇنىڭكە ئوخشاشلا چېكىسىدىكى ئاق كۆپەيگەن يابىرامۇ ئېغىر يۈك يەلكىسىدىن ئېلىۋېتىلگەندەك يېنىكلەپ قالدى. ئۇ كېلىنى ئاقىرادىن ناھايىتى رازى ئىدى، چاپسانراق قورساق كۆتۈرۈشىنى تىلەيتتى. ئۇلار قىشنى ئەنە شۇنداق خۇرسەنلىكتە ئۆتكۈزۈشتى. تۆمۈربۇقا نەسرىدىن، ئۆزى بىلەر-مەن بۆرەتكىن بىلەن چىقىشالماي سەمەرقەنتتىن بالاساغۇنغا يېنىپ كەلدى.

كۆكلەم شاملى ھەيدەپ كەلگەن قارا بۇلۇتلار بالاساغۇن ئاسمىنىنى قاپلاپ، نەچچە كۈنگىچە توختىماي يامغۇر ياغدى. ئەگىز سۇيى چۇ دەرياسىغا پاتماي قىرغاقنى بۇزۇپ ئاقتى، ئەمما چوڭ كەلكۈن بولمىدى. يامغۇر توختاپ كۈن چىقىۋىدى، يەرنىڭ يېشىل مايسا بىلەن قاپلانغىنىنى ھەممە كۆرۈشۈپ، گويا بۇرۇن شۇنداق بولمىغاندەك ھەيران قېلىشتى. يابىرا كۆك چۆچۈرىسى ئەتتى. ئاقىرا بىرىنچى قېتىم بۇ ئائىلىدە ئىشتىياق بىلەن كۆكلەم چۆچۈرىسى تۈگدى.

ھاجىبۇل ھۇججاپ رەبھانىدىن دۆلەت ئىشلىرى بىلەن ئالدىراش بولۇپ كېتىپ، سودا ئىشلىرىغا يېتىشەلمەي كېلىۋاتات-تى. گەرچە ئىشەنچلىك خىزمەتچىلىرى تىجارەتنىڭ ھۆددىسى-دىن چىقىۋاتقان بولسىمۇ، ئۇلارغا كۆز - قۇلاق بولۇپ، سودا - سېتىق ئىشلىرىنى باشقۇرالايدىغان بىر - ئىككى قابىل ئادەم بولۇشى زۆرۈر ئىدى. شۇڭا ئوردا نۆكىرى بولغان يارۇق بىلەن ئۆي ئىشلىرىغا قاراۋاتقان ئادارنى ئۆتكەن يىلىلا پۈتۈن سودا ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا قويغانىدى. رەبھانىدىن شەھەرنىڭ ۋات يېرىدىن سېتىۋالغان ئىككى قورۇغا ئۇلارنى كۆچۈرۈپ، ۇستەقىل ياشاش شارائىتىنى يارىتىپ بەرگەنىدى. بۇ ئىككى كۈيئوغلى ئۇنىڭ ئېيتقان يېرىدىن چىقىپ سودا قايىنىمىغا كى-رىپ كەتتى. يالغۇز بالاساغۇندىكى تىجارەتنى يۈرگۈزۈپ قال-ماي، ھەرقايسى شەھەرلەردىكى سودا ئىشلىرىنىمۇ باشقۇرۇشقا كىرىشتى.

يۈسۈپ يەنىلا ئۆگىتىش، ئۆگىنىش بىلەن بولۇۋاتاتتى. ئىلگىرى ئۆگەنگەندە چۈشىنىشنى ئاساس قىلغان بولسا، ھازىر ئۆگەنگەن، چۈشەنگەنلىرىنى ھاياتقا، شەيئىلەرگە باغلاپ مۇلاھىزە قىلىشنى، يېڭى ئۇقۇم ھاسىل قىلىشنى، پىكرىنى يېڭىلاشنى، پىكىر، چۈشەنچىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشنى ئاساس قىلاتتى. دەرس ئۆتكەندىمۇ تالىپلارنىڭ نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتىشنى، مۇستەقىل كۆزقاراش يېتىلدۈرۈشنى مەقسەت قىلاتتى. بۇنىڭ ئۈچۈن كۆپ كىتاب كۆرەتتى، ئويلىناتتى، مۇلاھىزە يۈرگۈزەتتى.

ئۇ دەرسنى راۋان، مەزمۇنلۇق سۆزلىگەچكە، تالىپلىرىمۇ ئايمۇئاي كۆپەيمەكتە ئىدى. كۈنلۈكى ئاز بولغاندا تۆت سائەت، بولمىسا يەتتە ـ سەككىز سائەت دەرس ئۆتەتتى، بۇنىڭ ئۈچۈن زادىلا زارلانمايتتى. چارچاپ، سالپىيىپ ئۆيگە كەلگەندە، شېرىن سۆخەن خوتۇنىنىڭ خۇش مۇئامىلىسىدىن دىلى يايراپ، ۋۇجۇدىدىكى ھارغىنلىق كۆتۈرۈلۈپ كېتەتتى. كېچىسى كىتاب كۆرۈۋاتقاندا، ئاقىبىرا ئارقىسىدىن قۇچاقلاپ:

— كىشى قارا، تۈن يېرىم بولدى، ماۋۇ بىر پىيالە ئۇسسۇلۇقنى ئىچىۋېلىپ ياتسىلا بولامدىكىن، — دەيتتى ھەزىل قىلىپ. ئۇچىسىغا ئۇتلۇق ھارارەت تارقاپ ئورنىدىن تۇرغان يۈسۈپ، خوتۇنى غەمزە قىلىپ سۇنغان خۇشبۇي چاينى قولىغا ئالاتتى، سۇمۇرۇپ ـ سۇمۇرۇپ ئىچىپ يوتقانغا كىرىپ ياتاتتى. شېرىن كېچە ئۆتۈپ يەنە تاڭ ئاتاتتى. ئۇ ھەقىقەتەن بەختلىك ياشاپ، ھاياتنى مەنىلىك ئۆتكۈزۈۋاتاتتى.

يۈسۈپ بەزى كۈنلىرى مېڭىسىنى دەم ئالدۇرغاچ، ئادار ئېچىۋاتقان جاۋاھىرات دۇكىنىغا، يارۇق باشقۇرۇۋاتقان تىللا سارىيىغا باراتتى. تىجارەتچى، خېرىدارلار بىلەن ئەھۋاللىشاتتى، قىزىق كەپلەرنى ئاڭلايتتى، قىزىق ئىشلارنى كۆرەتتى. تۈرلۈك ـ تۈمەن ئادەملەر كۆز ئالدىدىن ئۆتەتتى، قاراپ

ئۇلتۇرۇپ ئاشۇ ئادەملەر ھەققىدە، ياخشىلىق، يامانلىق توغرىسىدا پىكىر يۈرگۈزەتتى. «تۇرمۇش كەچۈرۈش ئاسان ئەمەس ئىكەن، ئەقىل، بىلىم بولمىسا ھايات روناق تاپمايدىكەن، ئادەم بولماقمۇ تەس ئىكەن...» دەيتتى ئىچىدە.

كۈنلەر مانا شۇنداق ئاسايىشلىقتا ئۆتۈۋاتقاندا، ئۆتكەن يىلىدىن بىرى ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالغان بەگتاش ئابدۇللا داموللا ۋاپات بولدى. شەيخۇلئىسلامنىڭ ۋاپاتى پۈتۈن مەملىكەتنى قايغۇغا سالدى. بالاساغۇن ئەھلى دەۋرەپ كەتتى. مۇسىبەت قايغۇسىغا چۆمگەن يابىرا، ئاتىسىنىڭ جەسىتى سېلىنغان جىنازىنى جامائەت كۆتۈرۈپ ماڭغاندا ھوشىدىن كەتتى. بىرىنچى بولۇپ جىنازىنى كۆتۈرگەن تۆت ئادەمنىڭ ئىككىسى — رەبھانىدىن، يۈسۈپ ئاتا — بالا بولدى. بۇغرا قاراخان سۇلايمان ئارسلانخان ۋە دۆلەت ئەربابلىرى بۇ زاتنىڭ نامىزىغا داخىل بولۇشتى.

قىرىق مىڭىش — تۇرۇشى تەسلىشىپ قالغان بولسىمۇ تېخى ساق تۇرغان زەمۇران ئانا، ئىرى بەگتۆمۈرنىڭ ئۈچىسىنى سىلاپ ئولتۇرۇپ، يۆتەل تۇتۇپلا تىنىقتىن قالدى. تېخى ئاتىسىنىڭ ئىچ ئاغرىقىدا پىشى قورۇمىغان يابىرا، تىلى دىلىدەكلا يۇمشاق قىبىنانىسىغا تولا يىغلاپ ئۈنلىرى پۈتۈپ كەتتى. يۇسۇپمۇ ئامراق مومىسىدىن ئايرىلىپ قالغىنىغا چىدالماي قالدى. ھەرەمكە ئىلىپ بارىمەن، دېگەن ئارزۇسىغا يېتەلمىگەن رەبھانىدىن، ئاۋازىنى چىقىرىپ يىغلىمىغان بولسىمۇ يۈرىكى چاك — چاك بولۇپ ئىچىشتى. بەگتۆمۈر تۈگىشىپلا كەتتى. بوۋاينىڭ ئاپئاق ساقىلى يامغۇردەك تۆكۈلگەن يېشىدا يۇيۇلدى، ئىچ ئاغرىقىدا تاماقمۇ يېمەي كېسىلى ئېغىرلىشىپ كەتتى ۋە دەپنە قىلىنغان قەدىناسىنىڭ تېخى تېنى سوۋۇماي تۇرۇپلا ئالەمدىن ئۆتتى. ئارقا — ئارقىدىن كەلگەن بۇ مۇسىبەت رەبھانىدىننى قايغۇ — ھەسرەتكە غەرق قىلىۋەتتى.

سۈيىدە ئاققان، ئوتتىدا كۆيگەن ئاتا ــ ئانا ئۈچۈن پەرزەنتلەر قانچە يىغلىسا ئەرزىيدۇ. ۋەھالەنكى، قازاغا ــ رىزا بولۇش ــ ھاياتلارغا كۈچ، غەيرەت بەخش ئېتىدۇ، لېكىن كۆپ كىشىلەر مۇسىبەت بولغاندا ئۆزىنى تۇتۇۋالالماي قالىدۇ.

ئۆلۈمنىڭ ماھىيىتى ئادەمگە ئۆز قەدرى ــ قىممىتىنى تونۇتۇش دەپ چۈشەنگەن يۈسۈپ ئۆزىنى تۇتۇۋالغانىدى. ئۇ، ئۆگىنىش، ئۆگىتىشكە شۇنداق بېرىلىپ كەتتىكى، باشقىلار ئۇنىڭغا گەپ قىلمىغۇچە كىتابتىن باش كۆتۈرمەيتتى، ھەتتا ئاقىۋىرا ئۇنى چاقىرمىسا، ئۆزلۈكىدىن داستىخانغا كېلەي دېمەيتتى.

رەبھانىدىنمۇ تۇگىمەيدىغان دۆلەت ئىشلىرىغا ئۆزىنى بېغىشلاپ، كۆڭلەرنى يەنە ئالدىراشلىق بىلەن ئۆتكۈزۈشكە باشلىدى. ئەتىگەندە ئوردىغا كەتسە چۈشتە كېلەتتى، بەزى كۈنلىرى چۈشتىمۇ كېلەلمەيتتى.

سۇلايمان ئارسلانخان بالاساغۇنغا كەلگەندىن بۇيان، مەملىكەت قايناۋاتقان قازانغا سۇ قۇيۇۋەتكەندەك جىمىپ قالغانىدى. ئەلگە بولغان پايدا ــ زىيانىنى ئويلاپ ئىش كۆرىدىغان سۇلايمان ئارسلانخان، قوشنا مەملىكەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئىلگىرىكىدىن ياخشىلاپ، ئەلگە مەڭگۈلۈك تىنچلىق، ئامانلىق بەخش ئېتىش قارارىغا كەلدى. ئۇ رەبھانىدىننى كۆپ سوۋغا ــ سالاملار بىلەن غەزنەۋىلەر مەملىكىتىگە، سەلجۇقلار ئېلىگە ئەۋەتتى.

رەبھانىدىن غەزنەۋىلەر پايتەختى غەزنەيىن[1] شەھىرىگە بېرىپ، سۇلتان مەسئۇدخان ھۇزۇرىدا بولدى. ئىككى مەملىكەت سودىگەرلىرىنىڭ چېگرىدىن ئەركىن كىرىپ ــ چىقىشىغا ئاسانلىق تۇغدۇرۇپ بېرىش، ئۆزئارا تاجاۋۇز قىلىشماسلىق، تاجاۋۇز

---

[1] غەزنەيىن ــ پاكىستاندىكى قەدىمي شەھەر.

قىلغۇچىلارغا بىرلىكتە قارشى تۇرۇش توغرۇلۇق كېلىشىم ئىمزا-
لىدى. رازى بولۇپ ئۇزىغان رەيھاندىن، ئارال دېڭىزىنىڭ
شەرقىي شىمالىدىكى يېڭىكەنت شەھىرىگە بېرىپ، سەلجۇقلار-
نىڭ يابغۇسى توغرۇلبەگ مىكائىل ئوغلى بىلەن كۆرۈشتى،
سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ سالىمىنى ۋە ئۇنىڭ دوستانە ئۆتۈش
توغرىسىدىكى ئارزۇسىنى يەتكۈزدى. توغرۇلبەگ قاراخانىلار ئې-
لىنىڭ غەزنەۋىلەر ئېلى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈش
ھېسابىغا سەلجۇقلار بىلەن دوستانە ئۆتۈش ئارزۇسىغا يېتەلەي-
دىغانلىقىنى، بولمىسا بۇ مەقسەتنىڭ ئەمەلگە ئاشمايدىغانلىقىنى
ئوچۇقلا بىلدۈردى:

— سەلجۇقلار قېرىنداشىغا قىلىچ كۆتۈرمەيدۇ، لېكىن
غەزنەۋىلەر ئۇنداق ئەمەس، ھاجىپ. سىلەر سۇلتان مەسئۇد-
خانغا ئىشەنمەڭلار. مەن ئىزىدىن قايتمايدىغان يولۋاس. ئەلھال،
ھىندىلارغا قارشى يۈرۈش قىلماقچىمەن، سىلەر بىلەن ئاكا -
ئۇكىدەك يېقىن ئۆتۈشنى خالايمەن. شۇنى بىلىپ قېلىڭكى،
ئېتىم مەنزىلگە يەتمىگۈچە توختىمايدۇ.

رەيھاندىن غۇرۇرلۇق ئادەم بولغاچقا يېلىنمىدى، ئۇ، شاپ
بۇرۇتىنىڭ ئۇچىنى تولغاپ تەختتە مەغرۇر ئولتۇرغان توغرۇل-
بەگكە ئۇدۇل قاراپ دېدى:

— سۇلتان ئالىيلىرى، ئوچۇق سۆزلۈك ئىكەنلا، مۇددى-
ئالىرى چۈشىنىشلىك بولدى. ئۆزلىرىنىڭ قاراخانىلار ئېلى
بىلەن قېرىنداشلاردەك يېقىن ئۆتۈشنى خالايدىغانلىقلىرىنى ئەل-
ۋەتتە بۇغرا قاراخانىمغا يەتكۈزىمەن.

نېمىشقىدۇر توغرۇلبەگكە رەيھاندىن يېقىپ قالدى، ئۇ-
نىڭغا سۇلتان مەسئۇد خاندەك زەر ياقىلىق تون كىيگۈزدى ۋە
ئالاھىدە سوۋغا - سالاملار بىلەن ئۇزىتىپ قويدى.

كۈزلۈك يىغىم ئاخىرلىشىپ قالغاندا رەيھاندىن قايتىپ
كەلدى. يۇسۇپ ئادار، يارۇق، چاغرىبەگ ئادامتوغرىل، ئاشانبۇ-

قا، ئۇدمىش قاتارلىق تۇغقانلار ۋە ئاتىسىنىڭ دوست ــ بۇرادەر-
لىرى بىلەن يەتتە چاقىرىم يەرگە ئالدىغا بېرىپ ئۇسسۇلۇق
سۇنۇپ كۈتۈۋالدى. بىر قىسىم دۆلەت ئەربابلىرىمۇ چىققانىدى.

رەبىھانىدىن ئالدىغا چىققان يۇغرۇش، سۇباشى، ھاجىپلار بىلەن ئۇدۇل ئوردىغا كەلدى، ئوردا ئىشىكى ئالدىدا سۇلايمان ئارسلانخان ئۆزى كۈتۈۋالدى ۋە ئارامگاھ سارىيىغا باشلىدى.

— كۆزىمىز يولىڭىزدا بولۇپ قالغانىدى، ھاجىپ. سالامەت يېتىپ كېلىپ بىزنى خۇشال قىلىۋەتتىڭىز، — دېدى ئۇ قىزغىنلىق بىلەن ئۇنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىپ.

رەبىھانىدىن بۇغرا قاراخان تەختىنىڭ سول تەرىپىدىكى يۆلەنچۈكلۈك كۇرسىتا ئولتۇرۇۋېتىپ، يۇغرۇش باشى ئورنىدا كىدىيىپ قىڭغايغان ئىنانچۇ بەگكە دىققەت قىلدى. «باش پۈتۈكچى يۇغرۇش باشى بولۇپتۇ ــ دە. سىلىق ــ سىپايە، كەپىدان بۇ ئادەم سۇلايمان ئارسلانخانغا يېقىپ قالغان ئوخشايدۇ...» ئۇ شۇلارنى ئويلاپ ئورنىدىن تۇردى، قوللىرىنى كۆكرىكىگە قويۇپ، غەزنەۋىلەر سۇلتانى ۋە سەلجۇقلار باش بۇغى بىلەن قىلىشقان سۆھبەتنى تەپسىلىي بايان قىلدى. ئۇلار ئەۋەتكەن سوۋغىلارنى مۇلازىملارغا كۆتۈرگۈزۈپ كىرىپ تەخت ئالدىدا قويدى.

سۇلتان مەسئۇدخان سۇلايمان ئارسلانخانغا چىرايلىق شىرازلىتىپ ئەۋەتكەن «شاھنامە» دېگەن كىتاب ناھايىتى مەزۇر كەلدى. كىتابنىڭ مۇقاۋىسىنىڭ چۆرىسىگە ئالتۇن سۈيى بىلەن ھەل بېرىلگەنىدى. توغرۇلبەگ سوۋغا قىلغان ئالتۇن ساپلىق قىلىچقا شۇنداق بىر قاراپ قويۇپ قوشۇمىسىنى تۈردى. يېڭىدىن ئاغىچى ئۇلۇغلىققا تەيىنلەنگەن بەگتۇتۇققا:

— بۇ قىلىچنى خەزىنىدە ساقلاپ قويۇڭ، — دەپ باشقا سوۋغىلار بىلەن تاپشۇرۇپ رەبىھانىدىنغا قارىدى، — ھاجىپ، ئۆزلىرىگە مەلۇم، بۇغرا قاراخان بولغان ئادەمنىڭ بىرىنچى

ۋەزىپىسى ۋە باش تارتىپ بولمايدىغان بۇرچى ئەلگە ئەمىنلىك بەخش ئېتىشتۇر. «يىراقتىكى دۈشمەندىن يېنىڭدىكى دوست خەۋپلىك» دېگەن ھېكمەت بار. مەن يىراقتىكى دۈشمەن ئەل-لەردىن خەۋپسىرەپ كەتمەيمەن. ئەمما بىقىنىمىزدا قىلىچىنى بىلەۋاتقان دوست ئەللەردىن پەخەس بولۇشۇم زۆرۈر، دەپ قاراپ سىزنى ئۇ ئەللەرگە ئەۋەتكىنىم ياخشى بولغانىكەن. قېرىن-داشلىق سالىمى بىلەن، ئىناق ئۆتۈش توغرىسىدا ۋەدە ئېلىپ كەپسىز، ناھايىتى خۇش بولدۇم، بۇنىڭدىن پۈتۈن مەملىكەت ئەھلىمۇ چوقۇم خۇرسەن بولىدۇ.

سۇلايمان ئارسلانخان مەمنۇنىيەت بىلەن سۆزىنى تۈگى-تىپ رەيھانىدىنغا تون ياپتى. ئىنانچۇ بەگنىڭ چىرايى بىر تۇتۇلۇپ ئەكسىگە كەلدى.

بۇغرا قاراخان غەزنەۋىلەر، سەلجۇقلار ئېلىدىن كەلگەن سودىگەرلەردىن باج ـ سېلىق ئالماسلىق توغرىسىدا پەرمان ئېلان قىلىپ، دۆلەت ئەربابلىرىنى «بەگ تەركىنى»گە تەكلىپ قىلدى.

رەيھانىدىن ئۆزىنى ساقلاپ تۇرغان يۈسۈپ، ياروق، ئادار-لار بىلەن ئۇردىدىن كەچ كىرىپ قالغاندا قايتتى. ئىشىك ئالدىدا كۆز تىكىپ يابىرا تۆت قىزى، كېلىنلىرى بىلەن ئاتتىن چۈشۈپ قوللىرىنى كۆكرىكىگە قويغان ئېرىگە تەۋەززۇ بىلەن ئېگىلىپ سالام بەردى. ئۇنىڭ كۈلۈمسىرەپ تۇرغان چېھرىگە كۆز بۇلاقلىرىدىن سۇ قۇيۇلدى.

— يىغلىمىسىلا ئەزىزىم، مەن كەلدىمغۇ، — دېدى رەيھا-ىدىن ھويلىغا كىرىپ.

ياقۇتتەك جۇلالانغان كەچكى شەپەق تىنىق كۆل يۈزىدە ئالتۇن شارچىلارنى پەيدا قىلغانىدى. كۆزنىڭ ئىزغىرىن شامىلى دەرەخلەرنى ئىرغاڭشىتىپ، غازاڭ بولغان ياپراقلارنى تۆكمەكتە ئىدى.

رەيھاندىن كۆل بويىدا كېتىۋېتىپ، كىمنىدۇر ئىزدىگەن-دەك قىلىپ سۇپىغا، ئۇياق ـ بۇياققا تەلمۈرۈپ قارىدى، ئۇنىڭ يادىغا ئاتا ـ ئانىسى چۈشكەندى. ئۇلار ئاشۇ سۇپىدا ئولتۇرۇپ ئۆنى كۈتەتتى، بىركە غىزالىناتتى. قەشقەردىن كەلگەندە ئالدىغا چىقىپ كۈتۈۋالغان، ئاشۇ سۇپىدا ئولتۇرۇپ مۇڭداشقانىدى، ئەمدى بولسا ئۇلارنىڭ قارىسىمۇ كۆرۈنمەيتتى. كۆزلىرى ياش-لانغان رەيھاندىن ساراي ئۆيگە كىرىپ ئولتۇردى. قۇدىلىرى، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى يېرىم كېچىگىچە ئەھۋاللىشىپ قايتىشتى.

— بالام، سىلەرمۇ ئۆي-ۇچاقلارغا كىرىپ ھاردۇق ئېلىڭلار،— دېدى رەيھاندىن ئوغلى بىلەن كېلىنىگە ئاتىلىق مېھرى بىلەن.

يۇسۇپ، ئاقىرا ئامانلىق تىلىشىپ، تولۇن ئاينىڭ كۆمۈش نۇرىغا چۆمۈلگەن باغقا كىرىپ كېتىشتى.

ئايدىڭ كېچە شۇنچە جىمجىت، گۈزەل ئىدى. رەيھاندىن يابىرا بىلەن ھوجرىسىغا چىقىشتى.

— ياشىنىپ قالغاندا پۈتۈن يازنى سىلىسىز ئۆتكۈزۈش ماڭا تولىمۇ ئېغىر تۇيۇلدى، دادىسى. ئەمدى ئايرىلىساق چىدالمىغۇدەكمەن،— يابىرا پىچىرلاپ ئېرىنىڭ بويۇن - بېشى-نى سىلىدى.

— خۇدايىم ئايرىماس ئانىسى. قىزلىرىمىز باللىق بو-لۇشتى، ئوغلىمىزمۇ باللىق بولسا بولاتتى،— رەيھاندىننىڭ يۈرەك قېتىدىن چىققان بۇ تىلىكى يابىرانىڭ كۆڭۈل تارىنى چەكتى.

— كېلىنىمىز ئېغىر ئاياغ، دادىسى. مەن بۇ خۇش خەۋەرنى بايىلا ئېيتماقچىدىم، ئادەم كۆپ بولغاچقا دېگۈم كەل-مىدى.

— بۇ راستمۇ ئانىسى؟— بېشىنى كۆتۈرگەن رەيھاند-دىن شامنى ئۈچۈرۈپ قەدىناسىنى باغرىغا باستى.

2

بالاساغۇندا يازنىڭ ٸسسىق كۇنلىرى باشلاندى. بۇغدايلار ٶرۇلۇپ، ٶرنىغا قوناق، چامغۇر تېرىلىپ بولدى. قەشقەر ٶردامىغا تاۋاپ ـ سەيلىگە كەتكەن دېھقان، كاسىپ، تىجارەتچى، ھۇنەرۋەنلەرمۇ توپ ـ توپ بولۇپ قايتىپ كەلگىلى تۇردى. غۇلام ـ دېدەكلىرى بىلەن قەشقەرغە كەتكەن يابىرا ۋە يۇسۇپ، ٸاقىبرالارمۇ يېنىپ كەلدى.

— خەۋەرمۇ قىلماي نېمانچە تېز يېنىپ كېلىشتىلە ٸانىسى، مەن تېخى كۇزگىچە تۇرار دەپ ٶيلىغانىدىم،— دېدى ٶلار ٸشىكتىن تۇيۇقسىز كىرىپ كەلگەندە، ٶز كۆزىگە ٸشەنمەي قالغان رەيھانىدىن پاپپاسلاپ ٸالدىغا بېرىپ.

— ھېلىمۇ بالاساغۇندىن ٸايرىلغىنىمىزغا ٸككى ٸايدىن ٸاشتى، دادىسى. سىلىنى سېغىنىپ تۇرالماي قالدۇق. ٸەتىكەن ـ كەچلەردە سىلىنى قىينىلىپ قالارمىكىن دەپ غەملىرىنى يەپ بالدۇرراق كەلدۇق.

رەيھانىدىنىڭ تۇيۇقسىزغان كۆزلىرىگە ياش كەلدى. ٶ يۇسۇپنى باغرىغا باستى، قورسىقى يوغىناپ قالغان ٸاقىبرادىن ھال سورىدى. ٸاشخانىدىن چىققان ٸايتمىش يۇگۇرۇپ كەلگىنىچە ٸانىسىنى قۇچاقلىدى.

— جېنىم ٸابا، يېنىپ كەلدىڭمۇ؟ سېغىنىپ ٶلەي دېدىم.

— يېنىپ كەلدىم قىزىم، سىڭىل ـ ٸاچىلىرىڭ ٸامان تۇرغاندۇ؟ ٸارچۇن كېلىپ تۇردىمۇ؟

— ٸاچىلىرىم ھەپتىدە بىر كېلىپ دادامدىن خەۋەر ٸېلىپ تۇردى. ٸارچۇن ٸككى ھەپتىدە بىر كەلدى. قىزتۇرمىش ٸككىمىز سېنىڭ ٶرنۇڭدا ٶۆي ٸشلىرى بىلەن بولدۇق.

— ھەرنېمە بولسا ئاتاڭلار ئوبدان تۇرۇپتۇ، — يابىرا بۇ قىزى بىلەن ئەھۋاللاشقاچ، قول - يۈزىنى يۇيۇپ كىيىملە-رىنى يەڭگۈشلەپ چىقتى.

ئۇلار باراقسان سۆگەتنىڭ مەجنۇنتاللىرى سايە تاشلاپ تۇرغان كۆل بويىدىكى سۇپىغا كېلىپ ئولتۇرۇشتى. ئايتمىش دەررۇ داستىخان سالدى، قىزتۇرمىش كەمىدىن مۇزدەك ئانار شەربىتى، ئىككى تاۋۇز ئېلىپ چىقتى.

— مەلىكە ئادىرا ئالىيلىرى بىلەن كۆرۈشتىلىمۇ ئانىسى؟ ئوغلۇمنىڭ ئوردامىغا بەكمۇ بارغۇسى بار ئىدى، — دېدى رەيھا-نىدىن كاسا قىلىپ قويغان تاۋۇزنى قەلەمتىراچ بىلەن ئويۇپ يەپ.

— ئەجەب مەلىكنى سوراپ قالدىلىغۇ دادىسى، ئوردۇ كەنتتىكى تۇغقانلار ئەسلىرىدىن چىقىپ قالمىغاندۇ؟ ئۇلار توغ-رۇلۇق گەپ قىلىشنى خالىمامدىلا يا؟ — يابىرانىڭ كۆڭلىگە كېلىپ سورىدى.

— ياق، قەدىرلىكىم، — دېدى رەيھانىدىن، — چۈنكى تاغىلىرى بايتاش جالالىدىن ۋە تۇغقانلارنىڭ ئامان - ئېسەنلىكى توغرۇلۇق تېخى كەڭتاشا سۆزلىشۋالىمىز. مەلىكە ئادىرا بىر ئۇلۇغ ئانا، ئۇنىڭ ئامانلىقىغا پۈتۈن مەملىكەت خەلقى كۆڭۈل بۆلىدۇ. ئۇنى دەسلەپتىلا سورىشىم ھەرگىزمۇ تۇغقانلارنى ئۇنۇ-تۇپ قالغىنىمدىن ئەمەس، ئانىسى.

يابىرا دىدار كۆرۈشۈش خۇشاللىقىدىن مەڭزىگە تامغان ياشنى سۈرتۈپ دېدى:

— كۆڭۈللىرىگە ئالمىغايلا، مۇنداقلا دەپ قويىدۇم. بىز ئوردۇكەنتكە بېرىپ دادامنىڭ ۋاپاتى مۇناسىۋىتى بىلەن يۇغ بەرگەندىن كېيىن، ئوغلۇم، كېلىنىم بىلەن يېڭى ھىساردىكى ئوردامىغا بېرىپ كەلدى، مەن تۇغقانلار قويماي بارالمىدىم، — يابىرا ھاياجانلىنىپ ئولتۇرغان يۇسۇپكە نەزىرىنى يۆتكىدى، —

بالام، مەلىكە ئادىرانىڭ تىنچ ـ ئامانلىقى ھەققىدە سۆزلەپ بەرسىلە.

ئاتىسىنىڭ كۆڭلىنى چۈشەنگەن يۈسۈپ كېيىنى باشلىدى:

— ئابام تۇغقانلاردىن ئايرىلالماي بىزنى يېڭى ھىسارغا ئۆزىتىپ قويىدى. بايتاش جالالىدىن ئاغامنىڭ بىر قىز، بىر ئوغلىمۇ بىزگە ھەمراھ بولۇپ بىرگە ئوردامغا باردى. مەشرىق، مەغرىپتىن جابۇلقا[1] ، جابۇلسادىن[2] بۇ قۇملۇق دەشتكە كەلگەنلەر ھېسابسىز كۆپ ئىدى. قاتمۇقات قۇم بارخانلىرى ئوراپ تۇرغان سېيىت ئەلى ئارسلانخان بوۋىمىزنىڭ مەقبەرىسىدە قۇرئان تىلاۋەت قىلدۇق، ئاندىن ھەرەمخانىغا بېرىپ مەلىكە ئادىرا ئانىغا سالام بەردۇق، ئۆزلىرىنىڭ سوۋغا ـ سالىمىنى تاپشۇردۇق. مېنى تونۇپ ناھايىتى خۇش بولدى. «پېقىرە مەلىكە بولۇپ ئالتۇن تەختتە ئولتۇرۇشتىن كۆرە، مەرھۇم بوۋام سېيىت ئەلى ئارسلانخاننىڭ مەقبەرىسى ئالدىدا جەمەتىمىزگە ئىنساپ، ئاۋامغا ئامانلىق، قۇت تىلەپ ئۆتتۈۋاتقىنىمدىن قىلچە ئەپسۇسلانمايمەن، بالام. يوقلاپ كەلگىنىڭلاردىن ئالەمچە سۆيۈندۈم» دەپ خۇشال بولغىنىنى ئىزھار قىلدى ۋە بىزنى ئالاھىدە ھۇجرىغا ئورۇنلاشتۇردى. ئىستىقامەت، ئىبادەت قىلىپ يەتتە كۈن ئالتۇن داشتىن [3] ئاش يېدۇق، خاسىيەتلىك «دوست بۇلىقىم» دىن [4] سۇ ئىچتۇق، «ئاللا!» دەپ داپ چېلىپ تۇغ سوقۇشتۇرغان نەچچە مىڭ ئاۋامنىڭ ئېتىقاد ـ ئىخلاسىنىڭ چوڭقۇرلۇقىدى-

---

① جابۇلقا — شىمال.

② جابۇلسا — جەنۇب.

③ ئالتۇن داش — ئاشلىقنىڭ ھەممە تۈرىدىن سېلىپ ئاش ئېتىدىغان كاتتا قازان.

④ «دوست بۇلىقىم» كىشىلەر «ئاللا ـ ئاللا دوست ـ دوست!» دەپ ھالقا بولۇپ سەكرىسە ئۇرغۇپ سۇ چىقىدىغان سىرلىق بۇلاق.

دىن ۋۇجۇد — قەلبىمىز سۇدەك ئېرىدى. توققۇزىنچى كۈنى مەلىكە ئانىمىز مېنى ئالتۇن داش ئورنىتىلغان ئاشخانىغا باشلاپ كىردى. گويا كىچىك بىر كۆلدەك چوڭلۇقتىكى قازان پىتىقلاپ قايناۋاتاتتى. تونچە ئاق كۆڭلەك، شاپاق دوپپا كىيگەن قارىقۇمەچاق بىر يىگىت ئۇچاققا ئوتۇن تاشلاۋاتاتتى. مەلىكە ئانا: «ئىنىم قىيات، بۇ يىگىت قۇزئوردۇدىن كېلىپتۇ، ئېيتىدىغان سۆزىڭىز بارمۇ؟» دېۋىدى، يىگىت قولىدىكى كۆسەي بىلەن كۆرۈلدەپ كۆيۈۋاتقان ئوتنى چۇقچىلىۋېتىپ ماڭا تىكىلدى: «مېنىڭ دەيدىغان سۆزۈممۇ يوق ئەمەس، سىز كىم بولسىز ئۇكام؟» دەپ سوراپ ئېغىر تىندى، چىرايى قايغۇلۇق تۈس ئالدى. مەن ئۆزۈمنى تونۇشتۇرۇپ: «قانداق گېپىڭىز بولسا ئېيتىڭ، يەتكۈزىمەن» دېدىم. ئۇ بېشىنى سىڭارىيان قىلىپ «بەكيۇسۇپ، قارا» دەپ قولىقىنى كۆرسەتتى. مەن ئۇنىڭ ئوڭ قولىقىنىڭ يوقلۇقىدىن ئەجەبلىنىپ «نېمە بولغان؟» دەپ سورىدىم. «بىر باغرى تاش قارا نىيەت خوتۇن كېسىۋەتكەن» دېدى. ھەيران بولۇپ: «بىر خوتۇن كېسىۋەتكەن؟ ئۇ كىم؟» دەپ سورىدىم. «بۇ توغرۇلۇق ھېچكىمگە ئېيتمايمەن دەپ، بۇ قۇملۇق دەشتكە كېلىۋالغانىدىم. دۇنيادا ياشاي دېگەن ئادەم ئەمگەك قىلماي، جان تىكىپ كۆرەش قىلماي ئامانلىق تاپالمايدىكەن، نەچچە كۈن تاماق يېمەي ھالسىزلىنىپ مەقبەرە يېنىدا يېتىپ قاپتىمەن. مەلىكە ئانىمىز ھوشۇمغا كەلتۈرۈپ، ئۇسسۇلۇق، تاماق بەردى، دەرمان تاپتىم. مەلىكە ئانىمىز: ‹سەن ياخشى ئىش قىلىشنى خالامسەن؟›، دېدى. ‹كۆپكە پايدىلىق ئىش بولسىلا قىلاي›، دېدىم. ‹بۇ جاھاندا نەچچە مىڭ ئادەم تاماقلىنىدىغان قازاننى قاينىتىشتىن ئۇلۇغ ئىش يوق›، دەپ، مېنى مۇشۇ ئالتۇن داشنىڭ تۈۋىگە ئېلىپ كەلدى. بۇ داشقا كىشىلەر نېمە ئېلىپ كەلسە شۇنى سالىدىكەن. ‹سىز ئۇچاققا ئوت قالاپ بۇ كاتتا داشنى قاينىتىسىز، توختاپ قالسا بولمايدۇ›،

دېدى. «خوپ، مەلىكە ئانا، دەپ، شۇ كۈندىن ئېتىبارەن ئالتۇن داشنى قايىنىتىشقا كىرىشتىم. تاۋاپ، ئىستىقامەت ئۈچۈن ھەر يىلى مانا شۇنداق چاغدا كېلىدىغان ئادەملەرنىڭ سانى يوق، ھەممىسى ئالتۇن داشنىڭ ئېشىغا ئېغىز تېگىدۇ. بۇ ئىشىمدىن قانچە خۇشال بولسام، قۇلقىمنى رەھىمسىزلىك بىلەن كېسىۋەتكەن ئاشۇ باغرى تاش خوتۇندىن شۇنچە نەپرەتلىنىمەن. چاچلىرىدىن قاماللاپ سۆرەپ كېلىپ، مۇشۇ ئوچاققا تاشلىغۇم كېلىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ نەپرەتلىك نامىنى تىلغا ئالغۇم يوق، ئىنىم» دېدى. مەن: «قارىغاندا، ئاددىي ئاياللاردىن ئەمەس ئوخشايدۇ، يۇقىرى مەرتىۋە، ئىمتىيازغا ئىگە بولسا كېرەك» دېدىم. «شۇنداق ئۇكا، ئۇ بىر خانىش، ھەرقانچە قىلسامۇ ئۇنىڭدىن ئۆچۈمنى ئالالمايمەن» دېدى ھەسرەتلىنىپ. ئۇنىڭ غەمكىن كۆزلىرىدىن ئۈمىدسىزلىك چىقىپ تۇراتتى. «سىزگە زۇلۇم قىلغان ئۇ خانىش زادى كىم؟ نېمىشقا ئاشكارىلاشنى خالىمايسىز؟» دەپ سورىسام، ئۇ «ئاشكارىلىسام ماڭا نېمە پايدا، ئۇنىڭغا نېمە زىيان؟» دېدى. «ئۇنىڭ ئېتىنى ئاشكارىلىسىڭىز دەردىڭىز يېنىكلەپ قالار، بەلكى ياخشى نىيەتلىك كىشىلەرنىڭ خەيرخاھلىق قىلىشىغا ئېرىشىپمۇ قالارسىز. مېنىڭچە، چوقۇم ئۇ باغرى تاشتىن ئەنتىڭىزنى ئالالايسىز» دېدىم. قىيات لاۋۇلداپ كۆيۈۋاتقان ئوچاققا قارىغىنىچە زوۋان سۈرمەي ئولتۇرۇپ كەتتى. قارىغاندا، قۇلقى كېسىلگەندىن بۇيان بەك قورقۇپ كەتكەن بولسا كېرەك، خانىشنىڭ ئىسمىنى ئاشكارىلاشقا ئىككىلىنىپ قېلىۋاتاتتى. «ئادەم ئادەمدىن قورققانسېرى توخۇ يۈرەك بولۇپ كېتىدۇ، زىنھار قورقماسلىق كېرەك، قىيات ئاكا. قورقمىغان مۇراد مەنزىلگە يېتىپ بارالايدۇ» دېدىم. «راست دېدىڭىز ئۇكا، قورقۇپ تۇرۇۋاتقىنىمنى بىلىۋالدىڭىز» دېدى قىيات زوۋان سۈرۈپ: «توغرا مەسلىھەت بەردىڭىز. بۇ چاغقىچە مەلىكە ئانىدىن باشقا ھېچكىم مېنىڭدىن سىزدەك ھال سوراپ باقمىغان

ۋە تەقدىرىمگە كۆڭۈل بۆلۈپ باقمىغانىدى. ماقۇل، سىز خالد-سىڭىز مەن ئېيتاي. ئۇ باغــرى تاش خوتــۇن ئالتــۇن تارىم قۇماربىكە!» دېدى ۋە ھۆڭرەپ يىغلاپ كەتتى. ئۇنى تىللا بەردىم، ئابا. بىز ئۇزاپ ئوردۇكەنتكە كەلدۇق. ئانام بىلەن ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرىغا چىقىپ يەتتە كۈن ئىستىقامەت قىلدۇق. قايتىپ كېلىپ دۆلەتۋاغ ۋە ئارتۇچتىكى سەيلىگاھلاردا بولدۇق. مەن بوكۇبىلگە ھۈسەين ئىبنى خەلەپ ۋە مۇھەممەت ئەل كاشغەرى قاتارلىق ئۇستازلارنى زىيارەت قىلدىم. قەشقەر بۇغراخانى مەھمۇت ئارسلانخان ھۇزۇرىدا بول-دۇم. مەھمۇت تىكىن بىلەن ئوپالغا بېرىپ بىللە شىكار قىلدۇق. ئۇمۇمەن ئوردۇكەنتتىكى كۈنلىرىمىز ناھايىتى كۆڭۈللۈك، مەنى-لىك بولدى. مەلىكە ئانىنىڭ پېقىرنى قىياتقا يولۇقتۇرغىنىدا ھېكمەت بار دەپ قارايمەن، ئابا.

— قانداق ھېكمەت بار دەپ قارايلا، ئوغلۇم؟

— ھېكمەت شۇكى، بۇغرا قاراخانلار ئوردىسىغا بىر زەھەرلىك يىلان يوشۇرۇنۇۋاپتۇ.

— ئالتۇن تارىم قۇماربىكەنى دېمەكچىمۇ، ئوغلۇم؟

— شۇنداق، ئابا، ئۇ دارغا ئېسىلغان ئاسىي بولۇنبەگنىڭ قىزى.

— ئۇ مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ خوتۇنى، ئوغلۇم.

— گەپ شۇنىڭدا، ئابا. ۋاپادار ئايال سىياقىغا كىرىۋالغان-دەك تۇرىدۇ.

رەيھانىدىن ئويلىنىپ قېلىپ جىددىي تۇستە دېدى:

— ھازىر تېخى بىرنەرسە دېگىلى بولمايدۇ، ئوغلۇم. سۇلايمان ئارسلانخان ئاقىللارنى دوست تۇتۇپ، مەملىكەتنى ئادىل سوراۋاتقان بولسىمۇ، ئۆز جەمەتىگە، ئۆزىنى ماختاپ ئۇچۇرۇپ كاۋىكىغا كىرىۋالغانلارغا ئىشىنىپ كېتىۋاتىدۇ. ئۇ «بۇغراخان مەدرىسى» دە بىلىم تەھسىل قىلىپ يۇقىرى نەتىجە-

كە ئېرىشكەن تالىپلاردىن ئون - يىگىرمىنى تاللاپ، ئىمتىھان ئېلىپ ئوردىغا ئەكىرمەكچى بولۇۋاتقانلىقىنى ماڭا ئېيتتى. يەنە سىلىنىڭ ئوردۇكەنتتىن كەلگەن - كەلمىگەنلىكلىرىنى سوراپ، كۆرۈشۈش ئارزۇسىدا ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى. سىلىنىڭ بۇ ئىمتىھانغا ئۈلگۈرۈپ كەلگەنلىرى تولىمۇ ياخشى بولدى، بالام.

— مېنىڭ ئىمتىھان بېرىپ ئوردىغا كىرگۈم يوق، دادا.

رەبىھانىدىنىڭ قوشۇمىسى تۈرۈلدى.

— بۇ نېمە دېگەنلىرى، بالام، بىر ئۆمۈر مەدرىسىدىن چىقماي ئۆتمەكچىمۇ؟ — سورىدى زەردە قىلىپ. ئۇنىڭ ئوغلى-غا ئاچچىقلاپ گەپ قىلىشى تۇنجى قېتىم ئىدى.

يۈسۈپ قولىنى كۆكسىگە ئالدى:

— پىقىر ئوغۇللىرىنى كەچۈرسىلە، دادا. بۇغرا قاراخان بىلەن كۆرۈشكۈم يوق دېمەكچى ئەمەسمەن، قاچان بولسا مەن كۆرۈشۈشكە تەييار.

رەبىھانىدىن كۈلۈمسىرەپ دېدى:

— سىلى ئالاھىدە ئىقتىدارغا ئىگە ئوغلۇم، سىلىدەك پەرزەنتىم بولغانلىقى ئۈچۈن پەخىرلىنىمەن، — رەبىھانىدىنىڭ كۆزلىرىدە ياش لىغىلدىدى، — ئىككى - ئۈچ كۈن دەم ئېلىۋالسىلا، مەدرىسكە بېرىپ ئۇستازلىرى، ساۋاقداشلىرى بە-لەن كۆرۈشۈپ كەلسىلە، كېيىنكى ھەپتىنىڭ بىرىنچى كۈنى بۇغرا قاراخان ھۇزۇرىغا بارايلى، بولامدۇ، بالام؟

— بولىدۇ، ئاتا.

بۇ چاقچاقچە ئاتا - بالا ئىككىسىنىڭ سۆز تالاشقىنىنى ۈرمىكەن يابىرانىڭ سەل ئالاقزادە بولغان كۆڭلى ئارامىغا چۈشتى. باياتىن ئېرى بىلەن قىيىناتىسىغا سەپسېلىپ، گەپنىڭ نەتىجىسىنى ئاڭلاشقا تەقەززا بولغان ئاقىبرامۇ سۆيۈندى.

يۈسۈپ دادىسى بىلەن دۈشەنبە ئەتىگەندە ئوردىغا باردى. مەرھۇم مەلىكۇل مەشرىق يۈسۈپ قادىرخان بالاساغۇنغا كېلىپ

كەتكەندىن كېيىنكى ئالتە يىلدىن بۇيان ئوردىغا كېلىپ باقمىغان يۈسۈپ، چوڭئايتىلىپ ھەشەمەتلىك ياسالغان چوڭ دەرۋازىدىن كىرگەندە ھاياجانلانغاندەك بولدى. توققۇزدىن قاتار بولغان قوشۇن بۇ دەرۋازىدىن سېپىنى بۇزماي چىقىپ كىرەلەيتتى. خىشلىق يولنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ئۇ،دا نۆكەرلىرىنىڭ مەشىق مەيدانى، سول تەرىپىدە گۈل - چىمەنلىك ۋە يېڭىدىن سېلىنغان كاتتا قەسىر، چېپىلغان چوڭ كۆل بار ئىدى. يۈسۈپ ئاتىسى بىلەن كېتىۋېتىپ «بۇ ئوردا بارغانسېرى كېڭىيىپ، باغۇ بوستانلىق بولۇپ كېتىپتۇ» دەپ ئويلىدى. ئۇلار دىۋانخانىغا كىرگەندە، دىۋانبېگى بەكتۇتۇق بۇغرا قاراخاننىڭ ھەرەمدىن چىققانلىقىنى مەلۇم قىلدى.

رەبھاندىن دىۋانخانىدىكى باشقا ئەربابلار بىلەن بىرمۇ بىر كۆرۈشۈپ، ئۇدۇلدىكى بۇغرا قاراخان سارىيىنىڭ ئالتۇن ھەل بېرىلگەن كۆركەم ئىشىكىگە قاراپ ماڭدى.

يۈسۈپ بۇ كاتتا ئازادە زالنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى يۇغرۇش باشى، ھاجىبۇل ھۇججاپ، دىۋانى ئارىز، توغرائى دىۋان، ئاغىچى ئۇلۇغى، سۇباشى خانىلىرىنىڭ رەڭگارەڭ نەقىش چېكىلگەن ئىشىكلىرىگە كۆز سالغىنىچە ئاتىسىنىڭ كەينىدىن قەدەم بېسىپ، بۇغرا قاراخان سارىيىنىڭ ئىشىكى ئالدىغا باردى ئىشىكئاغىسى ئىنالچۇق تىكىن بىلەن تىنچلىق - ئامانلىق سوراشتى.

— بۇرا قاراخان ئالىيلىرى يۇغرۇش باشى بىلەن سۆزلىشىۋاتىدۇ، ھەربىرلىرىنىڭ كەلگىنىنى خەۋەر قىلايمۇ؟ — سورىدى ئىشىكئاغىسى تەۋەززۇ بىلەن.

— سەل تەخىر قىلسىلا، جانابلىرى، كۈتۈپ تۇرايلى، — رەبھاندىن ئۇ كۆرسەتكەن كۇرسىغا كېلىپ ئولتۇردى.

— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىنىڭ كەيپىياتى قانداقراق؟ —

بىلگۈسى كېلىپ سورىدى رەيھانىدىن.

— ناھايىتى ياخشى، ھاجىبۇل ھۇججاپ، — باش لىڭ-شىتىپ جاۋاب بەردى ئىنالچۇق تىكىن.

مەرھۇم يۇسۇپ قادىرخان ۋاقتىدىن باشلاپ بالاساغۇندا ۋەزىر بولۇپ كەلگەن بۇ ئادەم، سۇلايمان ئارسلانخان بالاسا-غۇنغا كەلگەندىن بىرى ساداقەتمەنلىك بىلەن خىزمىتىنى ئادا قىلىپ كېلىۋاتاتتى. بۇغرا قاراخانغا مۇناسىۋەتلىك ھەرقانداق ئىشنى قەتئىي مەخپىي تۇتاتتى. لېكىن ھازىر ئەھۋالنى ئۇچۇق دېيىشكە تىلى بارمىدى. چۈنكى بۇغرا قاراخان نەچچە كۈندىن بېرى نېمىشقىدۇر خاپا كۆرۈنەتتى. خېلىدىن كېيىن ئىنانچۇبەگ چىقتى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم ھاجىبۇل ھۇججاپ، ئەتىگەندە بۇ ئەزىز دەرگاھتا ئۇچراشقىنىمىدىن ناھايىتى خۇشالمەن، — ئال-دىن سالام بەردى ھىجىيىپ. ئۇنىڭ كۆلقەقەلىرى ئېچىلىپ كەتكەنىدى، — بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىغا سالام بەرگىلى كېلىپتىلىدە، — ئۇ يۇسۇپكە قول ئۇزاتتى، — بۇ يىگىت يېگى-لىشمىسام ئۆتكەن يىلى توپى بولغان ئوغۇللىرىغۇ دەيمەن؟ قالتىس يىگىت بولۇپتۇ، كۆز تەگمىسۇن.

— رەھمەت، يۇغرۇش باشى، — دېدى رەيھانىدىن، — بۇغرا قاراخانغا سالام بېرىش — بىزنىڭ سائادىتىمىز. ئۆزلىرد-نىڭ يۇغرۇش باشى بولغانلىرىدىن كۆپ خۇرسەن بولدۇم. ئىنساپلىق، سەمىمىي، ئادىل، ئەل سۆيەر يولباشچىغا خەلق ھەر زامان موھتاج، جانابلىرى، — رەيھانىدىن ئىنانچۇبەگنىڭ ئۆڭ-گەن چېھرىگە كۆز سېلىپ، بۇغرا قاراخان سارىيىغا كىرىپ كەتكەن ئىشكئاغىسىنىڭ چىققانلىقىنى كۆرمەي قالدى. يۇسۇپ دادىسىنىڭ قولىنى تارتىپ قويدى. رەيھانىدىن ئىشكئاغىسىنىڭ كۆز ئىشارىتىدىن بۇغرا قاراخاننىڭ كۆرۈشۈشكە ماقۇل بولغاند-لىقىنى بىلدى.

ئىنانچۇبەگ، بۇغرا قاراخان سارىيىغا كىرىپ كېتىۋاتقان رەيھانىدىن بىلەن يۈسۈپكە كۆز تىكىپ، سارغۇچ ساقىلىنى «خەپ» دېگەندەك سىيپاپ قويدى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، دىدارلىرىغا مۇشەررەپ قىلغان ئاللادىن ھەزرەتلىرىگە ئامان - ئېسەنلىك تىلەيمىز، — دېدى رەيھانىدىن سۇلايمان ئارسلانخان خىيالغا چۆكۈپ ئولتۇرغان تەختكە يېقىنلاپ.

ئويغا غەرق بولغان بۇغرا قاراخان خېلىدىن كېيىن بېشىنى كۆتۈردى، ئۇ خاپا كۆرۈنەتتى.

— ھاجىپ، ۋاقتىدا كەلدىڭىز. ئوغلىڭىزنى ئېلىپ كەلگىنىڭىزدىن خۇش بولدۇم، كۆرۈشكۈم بار ئىدى، — بۇغرا قاراخان ئۇلارنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، — ماۋەرائۇننەھرنىڭ ئېلىكخانلىرى ئالىپ تىكىن[1]، بۆرە تىكىنلەرنىڭ قاراخانىلار ئېلىدىن بۆلۈنۈپ چىقماقچى بولۇۋاتقىنى توغرۇلۇق ئالدىنقى ھەپتە ماڭا سۇنغان مەلۇماتىڭىز راست ئىكەن، ھاجىپ. بۇنى يۇغرۇش باش ئىنانچۇبەگمۇ ئىسپاتلىدى. بۇ ھەقتە يېڭى خەۋەر بارمۇ؟ سىزنىڭ قانداق مەسلىھەتىڭىز بار، بىلمەكچىمەن.

بۇغرا قاراخاننىڭ سۆزىگە سەما بولۇپ ئولتۇرغان يۈسۈپ «ئالىپ تىكىن، بۆرەتىكىنلەرنى ئوردىدىن يىراقلاشتۇرماسلىق كېرەك ئىدى. ئۇلارنىڭ ياشلىقىغا قارىماي ماۋەرا ئۇننەھردەك كاتتا دىيارنى تۇتقۇزۇپ قويغان بۇغرا قاراخاننى ئاتامۇ ئەيىبلىمەيدۇ...» دەپ ئويلاپ قالدى. رەيھانىدىن ئېغىز ئاچتى:

— ئالىيلىرى، ئۈلۈشكۈن سەمەرقەنتتىن يەنە چاپارمەن كەلدى. ئالىپ تىكىن، بۆرەتىكىنلەر ماۋەرائۇننەھرگە قاراشلىق شەھەر، قەلئەلەرنىڭ سۇباشى، ھاكىملىرىنى زورلۇق بىلەن

① ئالىپ تىكىن — مۇھەممەت تىكىن.

ئۆزلىرىگە بەيئەت قىلغۇزغاندىن كېيىن، غەزنەۋىلەر ھۆكۈمرانلىقىدىكى خۇراسانغا ھۇجۇم قىلىپتۇ. مۇشۇ پۇرسەتتە ئۇلارنى ئوبدان ئۇچۇقداپ قويۇش زۆرۈر، دەپ ھېسابلايمەن.

— بۇ ئىشەنچلىك خەۋەرمۇ، ھاجىپ؟

— ئىشەنچلىك، ئالىيلىرى. سەمەرقەنت ئىلىكخان ئوردىسىدىكى ھاجىپ رەھمىتۇللا بالاساغۇنى ئەۋەتكەن چاپارمەن ئۈلۈشكۈن بۇ خەۋەرنى ئېلىپ كەلدى. دەرھال قوشۇن ئەۋەتىپ، ئۇ ھەددىدىن ئاشقان شاھزادىلەرنى ئۇچۇقداپ قويۇش ئەلۋەتتە زۆرۈر.

— ئۇچۇقداپ قويۇشلا كۇپايە قىلمايدۇ، ھاجىپ، ئىككىنچى باش كۆتۈرەلمەس قىلىۋېتىش كېرەك،— سۇلايمان ئارسلانخان نەزىرىنى سۈكۈت قىلىپ ئولتۇرغان يۇسۇپكە يۆتكىدى،— يۇسۇپ، سىز بىلەن ئەركىن - ئازادە پاراڭلاشقۇم بار ئىدى. قارىماماسىز، مەملىكەت ئىشى بېشىمىزنى قاتۇرماقتا. ئاڭلىدىڭىز، بۇ ھەقتىكى قارىشىڭىزنى ئېيتىپ باقسىڭىز، بىر ياخشى مەسلىھەت چىقىپ قالسا ئەجەب ئەمەس.

يۇسۇپ قوپۇپ قوللىرىنى كۆكسىگە قويدى:

— خاقان ئالىيلىرى، قاراخانىلار ئىسلام مەملىكىتىنى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ھەزرەتلىرى بەرپا قىلغان. بۇ بىر نېمەتكە توشقان باھاسىز ئالتۇن تاۋاقكى، ئۇنى پارچىلاشقا، باشقىلارغا بۆلۈپ بېرىشكە، باشقىلارنىڭ ئىگىلىۋېلىشىغا يول قويۇشقا زىنھار بولمايدۇ. بۇۋاقىتقا قەدەر بۇغرا قاراخان بولۇپ كەلگەن سۇتۇق بۇغراخان ئەۋلادى بۇ ئالتۇن تاۋاقنى باشقىلارغا تارتقۇزۇپ قويماي، چوڭايتىپ، مۇستەھكەملەپ كەلدى. ئالىيلىرىڭىزمۇ بۇ خىسلەتلىك ئالتۇن تاۋاقنى تارتىۋېلىشقا ياكى پارچىلاشقا ئۇرۇنغۇچىلارنى قارا نىيىتىگە ھەرگىز يەتكۈزمەيدىغانلىقلىرىغا ئىشەنچىم كامىل. ئىككى شاھزادىنىڭ بويۇنتاۋلۇق قىلىۋاتقىنىغا كەلسەك، قاتتىق ئۇچۇقداپ قويۇش ياكى باش

كۆتۈرمەيدىغان قىلىۋېتىش — ئۇلارنى نىيىتىدىن ۋاز كەچتۈرەلمەيدۇ،— يۇسۇپنىڭ ئاۋازى بوش چىققان بىلەن پىكرى كەسكىن ئىدى. ئۇ سۆزىگە دىققەت — ئېتىبارىنى بەرگەن خاقان بىلەن ئاتىسىغا كۆز يۈگۈرتۈپ ئۇنىنى سەل كۆتۈردى،— ئۇلار ئۆزلىرىنى پەيغەمبەر ئەۋلادى دەپ ساناپ، بۇغرا قاراخانلىق تەختىنى ئۆزلىرىگە مەنسۇپ دەپ بىلىدۇ. ئۇلارنى بۇ تونۇشتىن ۋاز كەچتۈرۈش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. لېكىن قىلىچ كۆتۈرۈپ قان تۆكۈش ئارقىلىق ئەمەس، مەردلىك، كەڭ قورساقلىق، كۆيۈمچانلىق بىلەن قايىل قىلىش، كۆندۈرۈش مۇمكىن. لېكىن بۇ، ۋاقىت ھەم سەۋر — چىدام تەلەپ قىلىدۇ.

سۇلايمان ئارسلانخانمۇ، رەيھانىدىنمۇ جىم ئولتۇرۇپ كەتتى. ھەر ئىككىيلەن يۇسۇپنىڭ پىكرىنى مۇلاھىزە قىلماقتا ئىدى.

«بۇ يىگىتنىڭ گېپىدە بىر ياخشى مەسلىھەت بار. ئالدىراپ قوشۇن ئەۋەتىپ ئۇلار بىلەن جەڭ قىلغاندا، بىھۇدە قان تۆكۈلىدۇ، خانلىقىمىزغىمۇ، ئاۋامغىمۇ زىيان بولىدۇ. شاھزادىلەرنىڭ جەھلى قاتىدۇ، قارشىلىقى كۈچىيىدۇ. ياخشىسى، كۆكسى — قارنىنى كەڭ تۇتۇپ، ئۇلارنى قايىل قىلىش ئۈچۈن بىر ئورۇنۇپ كۆرەي» دەپ ئويلىغان سۇلايمان ئارسلانخان قەتئىي نىيەتكە كەلدى.

— ھاجىپ، ئوغلىڭىز ناھايىتى ئورۇنلۇق گەپ قىلدى. ئىنانچۇبەگنىڭ مەسلىھەتى بىلەن، ئۇنى ئۆز ئورنۇمدا باش قىلىپ، بەش تۈمەن سىپاھ بىلەن ماۋەرائۇننەھرگە يۈرۈش قىلغۇزماقچى بولغانىدىم. شۇ دەم بۇ قارارىمدىن ياندىم. ھازىرچە لەشكەر ئورنىغا مەكتۇپ ئەۋەتەي، ھاجىپ، سىز سەمەرقەنتكە بىر بېرىپ كېلىڭ. مەن قاراخانلار ئېلىنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى ساقلاش ئۈچۈن ھەممە بايلىقىمدىن كېچىشكە، جاندىن

جۇدا بولۇشقا رازىمەن.
— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، پىقىرمۇ شۇ ئارزۇدا. ئەمرلىرىنى ئادا قىلىشقا ھەر ۋاقىت تەييارمەن، — رەبھانىدىن قوپۇپ تەزىم قىلدى.
سۇلايمان ئارسلانخان تۇرۇپ تەختتىن چۈشتى، يۇسۇپنىڭ ئالدىغا كېلىپ:
— يۇسۇپ ئىنىم، سىز بۇ قېتىمقى ئىمتىھانىغا قاتنىشىڭ، چوقۇم مۇۋەپپەقىيەت قازىنىسىز، — دېدى.
رەبھانىدىن، دەرھال جاۋاب قايتۇر، دېگەن مەنىدە ئوغلىغا ئىللىق نەزەر تاشلىدى.
— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، ماڭا مۆھلەت بەرسىلە، ئۆگىنىدىغانلىرىم تېخى كۆپ. ئىككىنچى يا ئۈچىنچى قېتىم ئىمتىھانىغا قاتناشسام، — ئۆتۈندى يۇسۇپ قول باغلاپ تۇرۇپ.
سۇلايمان ئارسلانخان تۇرۇپ قېلىپ باش لىڭشىتتى.
— ماقۇل يىگىت، ئىككىنچى قېتىملىق ئىمتىھانىغا قاتنىشىڭ، — بۇغرا قاراخاننىڭ چېھرىدە ئىللىق تەبەسسۇم پەيدا بولدى، — ئەمما ماڭا بىر ئىش قىلىپ بېرىشىڭىز كېرەك.
— باش ئۈستىگە، بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، — يۇسۇپنىڭ قارا كۆزلىرىدىن بىر ئۇچقۇن چاقنىدى، — بۇيرۇسىلا، جان دەپ ئادا قىلىمەن.
سۇلايمان ئارسلانخان جىددىي تۇستە دېدى:
— سىزگە تاپشۇرىدىغان خىزمەت شۇكى، ئاكا — ئۇكا ئىلىكخانلارغا مېنىڭ نامىمدىن بىر پارچە مەكتۇپ يېزىپ بېرىڭ، بولامدۇ؟
— باش ئۈستىگە، بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، — يۇسۇپ يەكتىز بولۇپ قوللىرىنى كۆكسىگە ئالدى
— چۈشلۈك تاماقنى بىرگە يەيلى، قېنى، مەر -

ھەمەت، — سۇلايمان ئارسلانخان ئۇلارنى باشلاپ خاقان تاماق-خانىسىغا چىقتى.

3

سەمەرقەنت شەھىرىنى كۆكۈم قوينىغا ئالدى. قاندەك قىزارغان ئۇپۇق يۈزىدە ئالتۇن تەلەڭگە كەبى پارقىرىغان كۈن، بارا — بارا كىچىكلەپ غايىب بولدى. تۈن قارا پەرەنجىسىنى يېپىندى.

يىراقتىن ئىگىز كۆتۈرۈلگەن ئوتقاشلار كۆرۈنۈپ، ئاتلار-نىڭ ئۇپۇر — تۇپۇرى ئاڭلانغاندا، قاراۋۇللار كۆرزىلىرىنى تىك تۇتۇپ قىتىپ تۇرۇشتى. ئاتلىقلار يېقىنلاپ، ئوتقاشلارنىڭ يىلان تىلىدەك سوزۇلغان شولىلىرى سېپىل تېمىدا ئاجايىپ شەكىللەر-نى پەيدا قىلدى.

قاپقارا ساقال — بۇرۇتلىرى قوشۇلۇپ كەتكەن، كۆزلىرى ئوتتەك يانغان، پولات دۇبۇلغىسىغا ئالتۇن ئوتىقات قادالغان، بويلۇق، تەمبەل بىر سەركەردە دەۋازىدىن بىرىنچى بولۇپ ئات چېپىپ كىردى. بۇ شىكاردىن يانغان ئىبراھىم بۆرەتىكىن ئىدى. ئۇ، بوستانلىق كوچىلاردىن، شام چىراغلار يۇلتۇزدەك يېقىلىپ كەتكەن گۈزەرلەردىن ئۆتۈپ، قارغۇي دەپ ئاتىلىدىغان كۆزد-تىش مۇنارىسىنىڭ كۆلەڭگىسى چۈشۈپ تۇرغان ئوردا ئالدىغا كەلدى.

بۆرەتىكىن ھەرقاچان شىكاردىن يانغاندا ۋەزىر — ۋۇزرالار كۈتۈپ تۇرغان بولاتتى. بۇ كەچمۇ ئوراد ئەمىرى كۈتۈۋالدى. ئۇنىڭ يېنىدا تۇرغان ئوتتۇرا بويلۇق، چاچ — ساقاللىرى ئاقىرىشقا باشلىغان خۇشچىراي بىر ئادەممۇ قوللىرىنى كۆكسىگە ئېلىپ سالام بەردى. ئۇ يوللۇق شايى تون كىيىپ، بېشىغا سەللە ئورىغانىدى.

بۆرە تىكىن ئوتتاش يورۇقىدا ئۇنىڭغا سەپسېلىپ قاراپ ئاتتىن سەكرەپ چۈشتى.

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، خۇش كېلىپسىز رەيھانىدبەگ ئاغا، — ئۇ قول بېرىپ كۆرۈشتى.

— سۇلايمان ئارسلانخان ئالىيلىرى ئۆزلىرىگە سالام يوللىدى، شاھزادە.

— تەڭرى بۇغرا قاراخان ئاغامنى ئامان قىلغاي، قاچان كەلدىڭىز، ھاجىپ ئاغا؟

— بۈگۈن پېشىندىن يانغان مەھەلدە، ئالىيلىرى.

— مەن يوق بولۇپ قاپتىمەن، — بۆرەتىكىن ئېتىغا غانجۇغلاپ قويغان تۈلكە تېرىسىنى سىلاپ قويىدى، — مەن پات - پات شىكارغا چىقىپ، بىرنەچچە كۈن تاغ - داللارنى ئايلىنىپ كېلىمەن. شىكار قىلمىغان چاغلاردا غەزنەۋىلەر ياكى سەلجۇقلار بىلەن جەڭ قىلىپمۇ تۇرىمەن. بۇ دورەم شىكارىمىز ئولجىلىق بولدى. مەن ئۈچ تۈلكە، يەتتە جەرەن، ئىككى ئارقار ئوۋلىدىم، ئېتىۋالغان قۇشلارمۇ ئاز ئەمەس، قۇتلۇق دەمدە كېلىپسىز، بەگ تەركىسىگە قاتنىشىپ بەرگەيسىز.

— رەھمەت، ئالىيلىرى، ئەلۋەتتە قاتنىشىمەن.

— بىزنىڭ كۆرۈشمىگىنىمىزگە بىر يىلدىن ئېشىپتۇ، بەكيۇسۇپ يەنىلا مەدرىسىدىمۇ؟

— شۇنداق، ئالىيلىرى، مەلىكۇل مەشرىقنىڭ ۋاپاتى مۇناسىۋىتى بىلەن ئوردۇ كەنتتە كۆرۈشكەندۇق. ئوغلۇم مەدرىسىدە ھەم ئۆگىنىپ، ھەم ئۆگىتىۋاتىدۇ.

ئۇلار سۆزلەشكەچ ئوردىغا كىرىشتى. رەيھانىدىن «بۆرە تىكىن ياش بولسىمۇ، ھۆكۈمرانىغا خاس ئۆزىنى ھەممىدىن ئۈستۈن قويۇش، مەنسىتمەسلىك، مەغرۇرلۇق، كەسكىنلىك، ئالدىراڭغۇلۇق، بىپەرۋالىق ئادەتلىرىنى يېتىلدۈرۈپتۇ. ھوقۇقنى يۈرگۈزۈپ ئۆزىنى ھۆرمەت قىلدۇرالاپتۇ. لېكىن ياۋايىلارچە

قاراملىقى، ئاق كۆڭۈللۈكى، ساددىلىقى يەنىلا بار ئىكەن» دەپ ئويلاپ قالدى.

بۆرەتېكىنگە بەگ ئەتكە بولغان تاجىلمۇلىك رۇمدا ئىلىم تەھسىل قىلغان، ئەل كەزگەن، كۆپنى كۆرگەن ئوقۇمۇشلۇق زات ئىدى. بۆرەتېكىن ئۇنىڭ يېتەكلىشى بىلەن پادىشاھلارچە يۇرت سوراشنى ئوبدانلا ئۆگىنىۋالغانىدى. ئاكىسى مۇھەممەت ئالىپ تېكىن ئۇنىڭغا قارىغاندا ئېغىر – بېسىق، مۇلايىم بولسىمۇ، ئىچى كۆچلۈك، ھەسەتخور ئىدى، ھەمىشە ئۇرۇق – تۇغقانلىرى، بولۇپمۇ ھارۇن بۇغراخان ئەۋلادىنىڭ بۇغرا قاراخان بولۇشىغا چىش – تىرنىقى بىلەن قارشى ئىكەنلىكىنى ھەربىر سۆز – ھەرىكىتىدە ئىپادىلەپ تۇراتتى. بۇ بۆرەتېكىنگە تەسىر قىلغانىدى. لېكىن بۇ ۋاقىتقا قەدەر ئۈنچىقماي كېلىۋاتاتتى. ئۆتكەن يىلى خارەزىم شاھى مەئمۇنىنىڭ قىزىغا ئۆيلىنىپ، جەڭنى توختاتقان بولسىمۇ، غەزنەۋىلەرنىڭ زېمىننى بېسىۋېلىش نىيىتىدىن يانمىغانىدى... ئۇ، رەيھانىدىنىڭ تويۇقسىز كېلىشىنى چوقۇم بىر مۇددىئا بار، دەپ تونۇغاچقا ئۇنى ياخشى كۈتۈۋالدى.

بەگ تەركىسى ئىلىكخان سارىيىنىڭ ئاشخانىسىدا ئۆتكۈزۈلدى. رەيھانىدىن ۋەزىر تاجىلمۇلىك بىلەن بۆرەتېكىن ئوتتۇرىسىدا ئولتۇردى. داستىخان ئۈستىدە پۈتۈن پېتى كاۋاپ قىلىنغان كەكلىك، قىرغاۋۇل، ئۆردەك – غازلار ئاز ئەمەس ئىدى. جەرەن، كېيىك، توشقان، ئارقار، بۇغا – ماراللارمۇ پۈتۈن پېتى كاۋاپ قىلىنغانىدى. زىياپەت خوراز چىللىغىچە داۋام قىلدى. نەچچە ئون خۇمرا شاراب ئېچىلىپ بولدى. تاجىلمۇلىك ئۇنىڭغا ئىززەت – ئىكرام بىلەن شاراب تۇتقان بولسىمۇ، رەيھانىدىنىڭ ئۆزرىسىنى ئاڭلاپ زورلاپ تۇرۇۋالمىدى. بۇ ئۇنىڭ ئادەمنىڭ قەدرىگە يېتىدىغان ئاقىللاردىن ئىكەنلىكىنى بىلدۈرەتتى. بەگ تەركىسى ئاخىرلاشقاندا، بۆرەتېكىن شىكار ئولجىلىرىنى ئوردا

ئەلىكە تەقسىملەپ بەرگۈزدى. ئۆزى تۆلكە تېرىسىدىن ئىككى-
نى ئاللاپ:

— ھاجىپ ئاغا، شىكار ئولجىلىرى ئىچىدە ئەڭ ئېسىلى
مۇشۇلار ئىكەن، قوبۇل قىلغايسىز، — دېدى.

— ھەشقاللا، شاھزادە، — رەيھانىدىن ئىككى قوللاپ،
مويى پارقىراپ تۇرغان تېرىلەرنى ئالدى.

رەيھانىدىن بامدات نامىزىغا ئېيتىلغان ئەزان ئاۋازىنى
ئىشتىپ ئويغىنىپ كەتتى، چالا ئۇيقۇلۇقتا كۆزلىرىنى تەستە
ئاچتى. ئۇ ئۆيدىكىلەرنى چۈشەپ قالغانىدى: ئاقىرا يەڭگىگەن-
مىش... يۈسۈپ چىرايلىق بىر بوۋاقنى كۆتۈرۈپ تۇرار-
مىش... يابىرا «دادىسى، نەۋرىلىرىنى كۆرگۈلىرى كەلمىدىمۇ،
دەۋاتقۇدەك...»

بۇ خاسىيەتلىك چۈش رەيھانىدىنىڭ ئۇيقۇسىنى پۈتۈن-
لەي قاچۇرۇۋەتتى. تەرەت ئېلىۋېتىپمۇ، ناماز ئۆتەۋېتىپمۇ بولغۇ-
سى نەۋرىسىنى خىيالىدىن چىقىرالمىدى. تاجىلمۇلىك كېلىپ،
بۆرەتىكىنىڭ ئەتىگەنلىك تاماققا تەكلىپ قىلغىنىنى ئېيتتى.
رەيھانىدىن ئۇنىڭ بىلەن پادىشاھ ئاشخانىسىدا بۆرەتىكىن بىلەن
كۆرۈشتى، ئۇنىڭ كەيپى چاغ ئىدى.

— ئاكام مۇھەممەت ئالىپ تىكىن خارەزىمدە. قېيناتامنى
غەزنەۋىلەر بىلەن جەڭ قىلىشقا ئۈندىتىپلا، خوراسانغا يۈرۈش
قىلمەن. بىزنىڭ غەزنەۋىلەرگە بويسۇنغۇمىز يوق. بەلكى ئۇلار
پەيغەمبەر ئەۋلادى بولغان بىزگە بويسۇنۇشى كېرەك. توغرىمۇ،
ھاجىپ ئاغا؟

رەيھانىدىن بۇ مەغرۇر شاھزادىكە دەرھال جاۋاب قايتۇرمى-
دى. چىنىدىكى سېرىق ياغ ئارىلاشتۇرۇلغان سۈت چاينى ئىچ-
كەن بولۇپ ئويلىنىۋالدى، ئاندىن:

— ئالىيلىرى، ئاكىلىرى بىلەن سىلى بۇغرا قاراخانلار
جەمەتىنىڭ ئىككى تۇۋرۇكى، ھەربىرلىرىنىڭ مانا شۇنداق مەز-

موت قەد كۆتۈرۈپ تۇرۇشۇۋاتقانلىرىدىن بۇغرا قاراخان ئاغىلە-
رى ناھايىتى مەمنۇن. ئەمما غەزنەۋىلەر بىلەن ئالدىراپ جەڭ
قىلىشقا ئۇ قوشۇلماسمىكىن؟ — دېدى.

— نېمىشقا؟ — بۇ سوئالنى بۆرەتېكىن ئەمەس، تاجىل-
مۇلىك قويدى.

— غەزنەۋىلەرنىڭ ھازىر تازا كۈچەيگەن ۋاقتى. ئۇلار
ھىندىلارنىڭ زېمىنىنى بېسىۋېلىشقا كىرىشتى، پىل بىلەن جەڭ
قىلغۇچى سىپاھلىرىمۇ بار.

— ئېيتقانلىرى راست، ھاجىبۇل ھۇجاپ، ھازىر غەزنە-
ۋىلەرنىڭ تازا كۈچەيگەن ۋاقتى. لېكىن ئۇلارنىڭ ھىندىلار
ئېلىگە يۈرۈش قىلىۋاتقان ۋاقتىدا شاھزادىلىرىم باستۇرۇپ كىر-
سە نۇسرەت قازىنىدۇ. ئۇلارنىڭ پىللىرىگە قارشى بىزنىڭ كەر-
كىدانلىرىمىز[1] بار، — تاجىلمۇلىك كۆلۈمسىرەپ رەيھانىدىنغا
چاي سۇندى.

— ئەگەر سۇلتان مەسئۇد پىل مىنىپ جەڭگە كىرسە،
مەن كەركىدانىنى مىنىپ كىرىپ ئۇلارنى تىرىپىرەن
قىلىۋېتىمەن، — دېدى بۆرەتېكىن ئىشەنچ بىلەن ۋە قوشۇپ
قويدى، — ئاكام ئالىپ تېكىن ئىككىمىز سۇلتان مەسئۇدقا
ھەرگىز بويۇن ئەگمەيمىز.

— شاھزادەم، سۇلتان مەسئۇد ھەربىرلىرىگە بويۇن
ئېگىدۇ، — تاجىلمۇلىك سۈكۈت قىلىپ ئولتۇرغان رەيھانىدىن-
دىن سورىدى، — شۇنداق ئەمەسمۇ، ھاجىبۇل ھۇجاپ.

— شۇنداق، يۈگرۈش باشى، — ئۇيغا چۆمگەن رەيھانى-
دىن باش لىڭشىتتى، — مۇھەممەت ئالىپ تېكىن، ئىبراھىم
بۆرە تېكىن ئالىيلىرى بولغاچقا غەزنەۋىلەر ئېلىمىزگە باستۇرۇپ

---

① كەركىدان — بۇ مۈڭگۈزلۈك ھايۋاننى بۇرۇنلاردا باتۇرلار
مىنىپ جەڭگە كىرگەن.

كىرەلمەيلا قالماستىن، سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىغا جايـ ـلاشقان جەندە شەھىرىدىن باش كۆتۈرۈپ چىققان سەلجۇقلارـ ـمۇ كۆز ئالايتالمىدى. لېكىن بۇگۈنكى كۈنلۈكتە خەلقىمىز ئۇرۇشقا ئەمەس، تىنچلىققا موھتاج، بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى مۇشۇ ئارزۇسىنى ھەربىرلىرىگە يەتكۈزۈشۈم ئۈچۈن پىقىرنى سەمەرقەنتكە ئەۋەتكەن، — رەيھانىدىن ئورنىدىن تۇرۇپ، قوـ ـيۇن يانچۇقىدىن مەكتۇپنى ئېلىپ بۆرەتېكىنگە سۇندى، — بۇ ئاكىلىرى سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ ھەربىرلىرىگە يازغان خېتى.

بۆرەتېكىن ئېلىپ كۆز يۈگۈرتتى:

«ئايغۇچى، كۆيۈنگۈچـى تەڭـرىنىـڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن.

جەڭگاھتا غالىب، تەخت ئۈستىدە شەۋكەتلىك ئىنىلىرىم مۇھەممەت ئالىپ تېكىن بىلەن ئىبراھىم بۆرەتېكىنگە:

پۈتۈن ئالەمنى ياراتقۇچى تەڭرىلا، موھتاجلىق، ياردەم، ياخشىلىق، يامانلىق... ھەممە نەرسىدىن بىھاجەتتۇر، لېكىن بەندىلەر — ئۇ مەيلى شاھ، پۇقرا بولسۇن، باي، گاداي بولسۇن، ئالىم، نادان بولسۇن، ھامان ھەممىسىنىڭ بىر ـ بىرىگە ھاجىتى چۈشىدۇ، بىر ـ بىـرىگە موھـتاج بولـىدۇ، بىر ـ بىرىدىن ياردەم تەلەپ قىلىدۇ، بىر ـ بىرىگە ياخشىلىق ياكى يامانلىق قىلىدۇ. ھايات شۇنداق داۋاملىشىدۇ ۋە شۇنداق ئاخىرلىشىدۇ.

بۇغرا قاراخانلار جەمەتىنىڭ ھاياتىمۇ ئەنە شۇنداق داۋام قىلىنىۋاتىدۇ. قاراخانىلار ئېلىنىڭ تەختىدە ئولتۇرغان سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان، سىيىت ئەلى ئارسلانخان، ھارۇن بۇغراخان بوۋىلىرىمىز ئالەمدىن ئۆتتى. ئالىپ ئەخمەت تۇغانخان، مەلىـ ـكۇل مەشرىق يۈسۈپ قادىرخان ئاتىلىرىمىز قاراخانىلار ئېلىنىڭ تاجۇ تەختىنى بىزگە قالدۇرۇپ كەتتى. شەرقتە ئالتاي تاغلىرى، مىڭلاق دىيارىدىن تارتىپ ئۇرخۇن دەرياسىغىچە، شىمالدا تەڭـ

رىناغلىرىدىن تارتىپ بالقاش كۆلى، ئىدىل بويلىرىغىچە، غەربتە خارەزىم، خۇراسان دىيارىغىچە ئوردۇكەنت، قۇزئوردۇنى ئاستانە قىلغان قاراخانىلار ئېلىنى بىزگە قالدۇرۇپ كەتتى، بۇ كاتتا ئەل بۇغرا قاراخان بولغان پېقىرنىڭ سوقۇپ تۇرغان يۈرىكى، بۇ ئەلنىڭ بىر غېرىچ يېرىدىن ئايرىلىش — يۈرىكىمنىڭ بىر پارچىسى كېسىلىپ كەتكەن بىلەن باراۋەر. سىلەر مېنىڭ يۈرەك پارىلىرىم، سىلەردىن ئايرىلىپ قېلىشنى زىنھار خالىمايمەن. سىزلەرنى قەدىرلەيمەن، ھۆرمەتلەيمەن، دائىم سېغىنىمەن، قېرىنداشلىرىم.

پېقىر ئاكاڭلارغا بۇ كاتتا ئەلۋەك مەملىكەتنىڭ شاھلىقىنى تەگرىم بەرگەنىكەن، ئادالەت بىلەن ئەلنى سورىشىم، قوشنا دۆلەتلەر بىلەن دوستانە ئۆتۈشۈم، كۆز ئالايتقان، باستۇرۇپ كەلگەن ياۋغا رەھىمسىز بولۇشۇم زۆرۈر، ئەلۋەتتە. مەملىكىتىمىزنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى قوغداش، خەلقنىڭ تىنچ — ئامانلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش، ئەزىز قېرىنداشلىرىم سىلەرگە يېقىن تۇرۇش ئۈچۈن ئوردۇكەنتتىن قۇزئوردۇغا كەلدىم، ئىككىلىرىنى باي — باياشات خارەزىم، ماۋەرائۇننەھر دىيارلىرىنىڭ ئىلىكخانلىق تەختىگە ئولتۇرغۇزدۇم. كۈتكەنگە يارىشا مەملىكەت زېمىنىنى قوغداپ ۋە مۇھاپىزەت قىلىپ خەلقنى روناق تاپقۇزۇشتىلا، ئىشەنچىمنى يەردە قويماي ئۈمىدىمدىن چىقىشتىلا، پېقىر بۇنىڭدىن تولىمۇ مىننەتدار. ھالبۇكى، كەڭ، باياشات ئېلىمىزگە يېقىن — يىراقتىكى يەر ۋە بايلىققا تويمايدىغان شاھ، سۇلتانلار كۆز تىكمەكتە.

پادىشاھ سەكەك بولمىسا، ئوردىنى غەپلەت، ئەلنى پالاكەت باسىدۇ. بىز ئاكا — ئۇكا بۇغراخان، ئارسلانخان، ئىلىكخانلار ھەرقاچان ھوشيار تۇرۇشىمىز، بىر ياقىدىن باش، بىر يەڭدىن قول چىقىرىپ، باستۇرۇپ كەلگەن دۈشمەنگە تاقابىل تۇرۇشىمىز ۋە ئۇنى مەغلۇبىيەتكە گىرىپتار قىلىشىمىز كېرەك.

ئاسىي، خائىنلارغا رەھىم قىلماي جازا بېرىشىمىز، بىزگە چېقىلـ
مىغان ئەللەرگە چېقىلماسلىقىمىز، ئالدىراپ باشقا مەملىكەت
تۇپرىقىغا بېسىپ كىرمەسلىكىمىز لازىم.
ئالىپ تېكىن، بۆرەتېكىن قېرىنداشلىرىم، سىلەرنى سېغىـ
نىپ كۆركۈم كېلىپ، بۇ مەكتۇپنى ھاجىبۇل ھوججاپ رەبھانىـ
دىنبەگدىن ئەۋەتتىم. قانداق تەلەپ، تىلىكىڭلار بولسا پېقىرنى
ۋاقىپلاندۇرۇشۇڭلارنى ئۈمىد قىلىمەن، جاۋاب مەكتۇپ يېزىپ
پېقىرنى مەمنۇن قىلغايسىلەر.
تۆكمەس سالام، كامال ئېھتىرام ئىلە:
قاراخانىلار ئېلىنىڭ بۇغرا قاراخانى
سۇلايمان ئارسلانخان.
ھىجرىيە 425 ـ يىلى جامادىيەس سانىنىڭ[1] 17 ـ
كۈنى، قوزئوردۇ.»
بۆرەتېكىن مەكتۇپنى ئىچىدە ئوقۇپ چىقىپ تاجىلمۇلككە
بەردى. ئورنىدىن تۇرۇپ مەكتۇپنى باش ئۈستىگە كۆتۈردى،
ئاندىن بوسە قىلدى.
«بۆرەتېكىن بۇ مەكتۇپقا ئادەتتىكى مەكتۇپقا ئوخشاش
قارىدى. ئۇ بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئۆزىنى بۇغرا قاراخان بىلەن
تەڭ ئورۇندا قويسا كېرەك» دەپ ئويلىغان رەيھاندىن، سوئال
نەزىرى بىلەن ئۇلارغا قاراپ قويۇپ چايدىن سۇمۇردى.
ئويلىنىپ قالغان بۆرەتېكىن ئېغىز ئاچتى.
ـــ بۇغرا قاراخان ئاغامنىڭ بۇ مەكتۇپى مېنى سەگىتتى،
ئۇنىڭ ياخشى تىلەكلىرىنى ئېسىمدە تۇتىمەن. ئەمما غەزنەۋىلەر،
سەلجۇقلار بىلەن جەڭ قىلامدۇق، دوست بولۇپ ئۆتەمدۇق،
بۇ ئۆزىمىزنىڭ ئىشى. ئاغام بۇنىڭغا ئارىلاشمىسا بولاتتى. مەكـ
تۇپىدا بۇ توغرۇلۇق ئۆزى بىلەن مەسلىھەتلىشىشىمنى ئۆتۈنۈپ
ـ

---

[1] مىلادىيە 1034 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

تۇ. رەبھانىدىنبەگ ئاغا، قاراخانىلار ئېلىنى كېڭەيتىش، قۇدرەت
تاپقۇزۇش بىزنىڭمۇ ئارزۇيىمىز ئىكەنلىكىنى، بۇغرا قاراخان
جەمەتىنىڭ داڭقىنى چىقىرىدىغانلىقىمىزنى بۇغرا قاراخان ئاغامغا
ئېيتىپ خاتىرجەم قىلىپ قويۇڭ،— بورەتېكىنىڭ ساقال باس-
قان قارامتۇل يۈزىدە مەسخىرە كۈلكىسى پەيدا بولدى. قارا
قاشلىرى ئاستىدىكى ئوتتەك يېنىپ تۇرغان كۆزلىرىدىن ۋەھ-
ىملىك ئۇچقۇن چاقنىدى.
چېچىنى ئالدۇرۇپ تۇرغان بولسىمۇ، بۇ ۋاقىتقىچە
ساقال — بۇرۇتىغا تىغ تەككۈزمىگەن ئىبراھىم بۆرەتېكىن سۇر-
لۇك كۆرۈنەتتى. ئۇنىڭ تەبىئىتىدە بۆرىنىڭ غەيۇرلۇقى بىلەن
قاراملىقى مەۋجۇت ئىدى. سادىلىق، كۆرەڭلىك مىجەزىدىكى
خاسلىق ئىدى. ۋۇجۇدىدىن ئورۇن ئالغان مېھىر — شەپ-
قەتمۇ قەھر — غەزەپ بىلەن ئالمىشىپ تۇراتتى. ئۇ جىق
ئىشلارنى ئۇنتۇپ، پۈتۈن ئەقىل — پاراسىتى، كۈچ — قۇۋۋىتى
بىلەن ئۇستۇنلۈكنى ئىگىلەشكە ئۇرۇنۇۋاتقان بولسىمۇ، ئۆزىگە
ئانىلىق مېھرىنى يەتكۈزگەن مەلىكە ئادىرانىنى ئۇنتۇمىغانى-
دى. ھەر يىلى سوۋغا — سالام يوللاپ ھال سوراپ تۇراتتى.
مانا بۇ مېھىر ئۇنى ئادەملىك تەبىئىتىگە ئىگە قىلغانىدى. ئەمما
بەزى ھاللاردا، ئاچ قالغان بۆرىدەك قۇتراپ پۈتۈن دۇنيانى
ۋەيران قىلىپ قايتىدىن بىنا قىلغۇسى كېلەتتى. ئۇنىڭ بۇ
ئۆزگىرىشچان خاراكتېرىنى تاجىلمۇلۇك تىزگىنلەپ تۇراتتى.
بەزى چاغدا ئۇمۇ تىزگىنىنى تارتالماي قالاتتى، مەيلىگە قويۇپ
بېرىشكە مەجبۇر بولاتتى. بۆرەتېكىن بۇ دانا، ئۆزىنى چۈشىنى-
دىغان ئادەمنى ياخشى كۆرەتتى، ھۆرمەت قىلاتتى، يېنىدىن
نېرى قىلمايتتى.
تاجىلمۇلۇك ئۇنىڭ بۇغرا قاراخان مەكتۇپىغا ئۇدۇللا جا-
ۋاب بەرگىنىدىن ئوڭايسىزلاندى.
— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىنىڭ بۇ مەكتۇپى قاراڭغۇ

دىلىمىزنى يورۇتقان بولسا، بۇنىڭدىن كېيىن بالا ـ قازاغا ئۇچراشتىن ساقلايدۇ. شاھزادەمنىڭ ئارىلاشمىسا بولاتتى، دېگىنى ـ بۇغرا قاراخاننىڭ يۈكسەك ئىززەت ـ ئابرۇيىغا داغ تەككۈزمەيمەن دېگىنى، ھاجىبۇل ھۇججاپ، باشقىچە ئويدا بولمىغايسىز.

بۆرە تېكىن تاجىلمۇلككە ئالىيپ قاراپ قويدىيۇ، گەپ قىلمىدى.

ـــ توغرا دېدىلە يۇغرۇش باشى، پىقىرمۇ شۇنداق چۈ - شەندىم،ـــ رەبھاندىن باشقا گەپ قىلىشنى لايىق كۆرمەي قولىنى لۆڭگە بىلەن ئېرتتى. ئۇ تاماقتىن كېيىن ھال رەڭ گۆھەر كۆز قويۇلغان ئالتۇن تاج بىلەن ئالتۇن ساپقا ئورنىتىل- غان قىزغۇچ ھال رەڭ تۇغنى بۆرەتېكىنگە تاپشۇردى.

ـــ تاج ۋە قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ بايرىقىنى ئالىيلىرىغا سوۋغا قىلىپ ئەۋەتكەن سۇلايمان ئارسلانخان ئۆزلىرىگە سالا- مەتلىك، ماۋەرائۇننەھر خەلقىگە تىنچ ـ ئامانلىق تىلەيدۇ، شاھ- زادەم.

بۆرەتېكىن تاج ۋە تۇغنى ئېلىپ رەھمەت ئېيتتى، تۇغنى تاجىلمۇلككە بەردى:

ـــ خەزىنىدە ساقلاپ قويۇلسۇن.

رەبھاندىن ئەپسۇسلانغان ھالدا باش چايقاپ قويدى. ئۇ سەمەرقەنتتە ئون بەش كۈن تۇردى، ئەتىگەن ـ كەچلەردە تاجىلمۇلۈك، بۆرەتېكىنلەر بىلەن تاماقتا بىللە بولدى، سەيلە ـ ساياھەتكە، شىكارغا بىللە چىقتى، مۇڭداشتى، سىر- داشتى. بۆرە تېكىن ئۇنىڭغا خېلى مايىل بولغاندەك قىلسىمۇ، نىيىتىدىن يانمايدىغانلىقى ئايان ئىدى. رەبھاندىن سەمەرقەنت- تىكى جاۋاھىرات دۇكىنىغا، تىللا سارىيىغا بېرىپ، خىزمەتچىلە- رىدىن تىجارەت ئەھۋالىنى ئۇقتى، ياخشى تىلەك ـ ئارزۇلىرىنى بىلدۈرۈپ، ئېلىپ كېتىدىغان سوۋغىلارنى تەييارلىدى. ئۇ يولغا

چىقىدىغان كۈنى ئەتىگەن مەسچىتتىن قايتىپ كېلىۋېتىپ، كۆل بويىدا دوقاقبەگ بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى. ھەر ئىككىيلەننىڭ مىيىقىدا تەبەسسۇم پەيدا بولۇپ، قاشلىرى تەڭلا يۇقىرى كۆتۈ-رۈلدى. ساقاللىرىنى سىيپاپ، بىردەم بىر - بىرىگە قاراپ قېلى-شىپ، ئاندىن سالاملاشتى.

— ھە، رەيھانىدىنبەگ جانابلىرى، كۈن غەربتىن چىققان-دەك، قەدەملىرى سەمەرقەنتكە يېتىپ قاپتىغۇ، — دېدى دوقاق-بەگ قول ئۇزىتىپ.

— خۇددى سىلىدەك، دوقاقبەگ جانابلىرى. ئۆزلىرى تالاستىن قاچان كەلدىلىكىن؟ — رەيھانىدىن شۇنداقلا قول ئۇزاتتى.

— ئاخشام، — زورۇقۇپ كۈلدى دوقاقبەگ. ئۇ سەمرىپ، بوينى تۈۋرۈكتەك بولۇپ كەتكەنىدى. ئەسلىدە سەمەرقەنتكە كەلگىنىگە ئۈچ كۈن بولغانىدى.

— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىنىڭ سالىمىنى ئېلىپ كەلگە-نىمگە ئىككى ھەپتىدىن ئاشتى، يۇغرۇش. ئۆزلىرى نېمە ئىش بىلەن كەلدىلىكىن؟

— پېقىرمۇ مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ سالىمىنى ئېلىپ كەلدىم. كېلىشتىكى مۇددىئايىمىز بىر ئىكەن، قاچان كەتمەكچى بولۇۋاتىدىلا؟

— بۈگۈن.

— بۈگۈن؟! كۆرۈشۈپلا خوشلىشامدۇق، ئەپسۇس، بىر نەچچە كۈن بىرگە بولساق كۆڭۈللىرىمىز ئېچىلىپ قالاتتى.

— رەھمەت، يۇغرۇش جانابلىرى، قايتمىسام بولمايدۇ. خەير، سالامەت بولسىلا، يەنە كۆرۈشۈپ قالارمىز، — دېدى رەيھانىدىن.

دوقاقبەگ ئۇنىڭ تېزرەك كېتىشىنى خالاپ تۇرغاچقا قول بېرىپ خوشلاشتى.

رەيھانىدىن تەكيەخانىدىكى ياتاق ئۆيگە كېلىپ تۇرۇشى-

غا، تاجىلمۇلىك كىرىپ، بۆرەتىكىنىڭ ئارامگاھ سارايىدا ساقلا-
ۋاتقانلىقىنى يەتكۈزدى.

شاھزادە ئۇنىڭ شەرىپىگە كاتتا زىياپەت بەردى. توققۇز جۈپ سەمەرقەنت ئارغىمىقىنى بۇغرا قاراخانغا سوۋغا قىلىپ بەردى. ئۆزىگە تون يېپىپ ئات مىندۈردى. رەيھانىدىن بىلەن كەلگەن خىزمەتچىلەرنىڭ ھەممىسىگە بىردىن ئات يوللۇق تۇت-تى. بۆرەتىكىنمۇ، تاجىلمۇلىكمۇ دوقابەگنىڭ كەلگىنىدىن ئىغىز ئاچمىدى، رەيھانىدىنمۇ ئۇچرىشىپ قالغىنىنى دېمىدى. ئۇ چاش-كا ۋاقتىدا ئۇزاتقۇچىلار بىلەن خوشلاشتى، بۆرەتىكىن ئۇنىڭغا بىر مەكتۇپنى ئۇزىتىپ:

— بۇغرا قاراخان ئاغام بۇ مەكتۇپنى ئوقۇسا جەزمەن خۇشال بولىدۇ، — دېدى. رەيھانىدىن تەۋەززۇ بىلەن تەزىم قىلدى ــ دە، ئاتقا مىندى.

— جاۋاب مەكتۇپتا، «ئالىيلىرىنىڭ تەلەپلىرىنى ئادا قىلىمىز، خاتىرجەم بولسىلا» دەپ يېزىپسىز. بۇ مېنىڭ ئىرادەمگە خىلاپقۇ، — قوشۇمىسى تۈرۈلگەن بۆرەتىكىن تاجىلمۇلىككە دوق قىلدى.

— تەلەپلىرىنى ئادا قىلالمايمىز، دەپ يازسام، ئۈستىمىزگە لەشكەر تارتىپ كەلسە ئوبدان بولاتتىمۇ، شاھىم؟! ئەمدى ئۇنداق قىلمايدۇ، ئالىيلىرىمۇ جەڭگە كىرنۇشىرىدىلا، — دېدى تاجىلمۇلىك كۈسۈرلاپ.

بۆرەتىكىن ئۇنىڭغا قاراپ خېلى ۋاقىت زۇۋان سۈرمەي تۇردى، ئاندىن:

— بۇ ئالدامچىلىق بولمامدۇ، يۇغرۇش باشى؟ — دېدى كەسكىنلىك بىلەن.

— شۇنداق، ئالىيلىرى، بۇ جاھان ئالدامچىلىقتىن ئىبا-رەت.

— مەن ئۇنداق قىلالمايمەن! — بۆرەتىكىن كەينىگە ئۆرۈلۈپ ھەرەم قەسرىگە كىرىپ كەتتى.

يىگىرمە ئۈچىنچى باب

ئەل غېمىدە ئۆتكەن ئۆمۈر

1

باش كۈز. ئاشانبۇقىنىڭ بېغىدىكى ئەنجۈر ئىككىنچى قېتىم پىشتى. ئانارمۇ قىزىرىپ، ئۈزسە بولىدىغان ھالغا كەلدى. بۇۋاي تۆت يىل ئىلگىرى، بۇ ئىككى مېۋىلىك دەرەخنىڭ كۆچەتلىرىنى قەشقەردىن مىڭ بالالىقتا ئەكېلىپ بېغىنىڭ ئوتتۇرىسىغا تىككەنىدى، مانا بۇ يىل مېۋىگە كىردى. بالاساغۇنىدىكى باشقا باغلاردا تېخى ئانار، ئەنجۈر يوق ئىدى، ئەمدى بار بولىدىغان بولدى.

ئاشانبۇقا ئارسلان، ئەرئاتان ئىسىملىك ئىككى نەۋرىسىنى كەينىگە سېلىپ باغقا كىرگەنىدە، ئۇپۇق يۈزى ئوت كەتكەنىدەك لاۋۇلداۋاتاتتى. ئۇ قاتار باراقسانلاپ ئۆسكەن ئەنجۈر دەرەخلىرىنىڭ يېنىغا كەلدى، «شاخ مانتىسى» دەپ پىچىرلىدى چوڭ ـ چوڭ ياپراقلار ئارىسىدىن مارىشىپ تۇرغان ئالتۇن رەڭ ئەنجۈرلەرگە كۆزى چۈشۈپ.

ئون بەش ياشلىق ئارسلان بىلەن ئون ئۈچ ياشلىق ئەرئاتانىنىڭ قوللىرى ئىختىيارسىز شاخلارغا سوزۇلدى.

— توختاڭلار، باللىرىم، — ئاشانبۇقا نەۋرىلىرىنىڭ قوللىرىنى تۇتتۇۋالدى، — مەن سىلەرنى نېمە ئۈچۈن باغقا ئېلىپ كىردىم، بىلەمسىلەر؟

— بىلمىز، ئەنجۈر يېيىش ئۈچۈن.
— ياق! — بوۋاي بېشىدىكى ئاق شاپاق دوپپىسىنى ئېلىپ، نەۋرىلىرىنىڭ بېشىغا ئەركىلىتىپ ئۇردى، — ياق، ئەنجۈر يېيىش ئۈچۈن بولسا، ئۆتكەنكىدەك ئۆزۈڭلار يەپ چىقىڭلار، دەيتتىم.
— ئۇنداق بولسا ئىشلەش ئۈچۈنمۇ؟
— ياق، ياق، ئىشلەش ئۈچۈن بولسا، قولۇڭلارغا كەتمەن تۇتقۇزۇپ قوياتتىم.
— ئۆزۈڭ دېگىنە بوۋا، نېمە قىل دېسەڭ بىز تەييار.
— ھە، جىگەر پارىلىرىم، بىلىپ قېلىڭلار، — دېدى بوۋاي، — بۈگۈن ئۈزگەن ئەنجۈر، ئانارنى يېمەيمىز.
— نېمىشقا؟ — باللار ئەجەبسىنىپ بوۋىسىغا قاراشتى.
— شۇنىڭ ئۈچۈنكى، ئەنجۈرنىڭ ئىككىنچى پىشىشقى ئەڭ شېرىن، قۇۋۋەتلىك بولىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ باش بۈرنىنى بىزگە شېرىن، مەنىلىك ھاياتبەخش ئەتكەن مەرد كىشىگە ۋە ئۇنىڭ بالا ـ چاقىلىرىغا ئېغىز تەگكۈزمەكچىمەن. ئۇ كىشى كىم؟ بىلەمسىلەر؟
نەۋرىلەر تەڭلا بوۋىسىدىن نۇرغۇن قېتىم تەرىپىنى ئاڭلىغان مەردانە كىشىنىڭ نامىنى ئېيتتى:
— رەھىمدىنبەگ جانابلىرى!
— تاپتىڭلار، ئارسلانلىرىم، شۇڭا ئەنجۈرنىڭ مەي باغلاپ پىشقانلىرىدىن تەخسىگە، ئانارنىڭ قىزارغان چوڭلىرىدىن تەلەڭگىگە تولدۇرۇپ ئېلىڭلار. بېرىپ ئۇ بۇزرۇكۋاردىن ھال سوراپ كېلەيلى.
— كىشى قارا بەگيۈسۈپكىمۇ ئېلىپ بارامدۇق؟ — سورىدى ئارسلان ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان ئۇستازى يادىدىن كېچىپ. ئۇ، يۈسۈپنىڭ ئۇلۇغ ھاجىپنىڭ ئوغلى ئىكەنلىكىنى بىلەتتى، «بۇغراخان مەدرىسى» دە ئوقۇشقا باشلىغاندىن بېرى،

بۇ ياش، ئىستىبداتلىق مۇدەررىس يىگىتكە ئىخلاسى كۆچىيىپ كەتكەنىدى.

— ئىبلىس بارىمىز، پىشقانلىرىنى تاللاپ ئۈزۈڭلار.

ئارسلان، ئەرئاتانلار ئۈزۈشكە كىرىشتى. ئاشانبۇقا كۆرسىتىپ تۇردى.

— بوۋا، — ئارسلان توۋلىدى.

— ھە، نېمە دەيسەن، بەگۋاش؟

— كىشىلەر ئەنجۈرنى «جازالانغان دەرەخ» دەيدىكەن، بۇ راستمۇ؟

— جازالانغان بولسا، نېمىشقا يەنە خاسىيەتلىك دەرەخ بولۇپ قالىدۇ؟ — سورىدى ئەرئاتانمۇ.

بوۋاي شىرنە باغلاپ پىشقان ئەنجۈرلەرنى تەخسىگە سېلىپ سۆزگە كىرىشتى:

— بالىلىرىم، بۇ ئىنسانلارنىڭ يارىتىلىشىغا مۇناسىۋەتلىك تەقدىرى ھېكمەت. ئاللاتائالا ئوت، سۇ، ھاۋا، تۇپراقتىن ئادەمنى يارىتىپ، ئۇنىڭ ئۇچۇن ئالتە كۈندە بۇ كاتتا ئالەمنى بەرپا قىلغان. ئادەمنىڭ ياشىشى ئۈچۈن بۇ دۇنيانى، ئۆلگەندىن كېيىن يەنە تىرىلىپ ھاياتىنى داۋاملاشتۇرۇشى ئۈچۈن ئۇ دۇنيانىمۇ ياراتقان. ئۇ دۇنيادا سەككىز جەننەت، يەتتە دوزاخ بار. ئۇلۇغ ياراتقۇچىمىز ئاللا ھەر ئىككىلا دۇنيانى ھەممىدىن ئەقىللىق، قەددى - قامىتى كېلىشكەن ئادەم ئۈچۈن ياراتقان. بۇنى كۆرەلمەي ھەسەت قىلغان ئىبلىس ئۆزىنى چوڭ تۇتۇپ، ئادەمگە سەجدە قىلىشقا ئۇنىماي، ئاللانىڭ ئەمرىگە بويسۇنتاۋلۇق قىلغىنى ئۈچۈن شەيتان بولۇپ كەتكەن. ئاللا بەندىلىرىنى سىناش يۈزىسىدىن ئۇنىڭغا ئەركىنلىك بەرگەن، — بوۋاي قىزىقىپ ئاڭلاپ، ئاغزىغا قاراپ قالغان نەۋرىلىرىگە «ئۆزگەچ تىڭشاڭلار» دەپ قويۇپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، — ئادەم ئاتىمىز ئەسلىدە جەننەتتە ئىدى. ئۇ، ئايال قىلىپ يارىتىلغان

ھەۋۋا ئانىمىز بىلەن كۆرۈشكەندىن كېيىن، شەيتان ئۇلارنى ۋەسۋەسىگە سېلىپ، ئاللا يېيىشنى مەنئى قىلغان شىرىن مېۋىنى يېگۈزۈۋېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار يالىڭاچلىنىپ قالىدۇ. ئادەم ئۈچۈن ئەۋرىتى ئېچىلىپ قېلىشتىنمۇ چوڭ شەرمەندىلىك يوق. شۇڭا ئۇلار ئەۋرىتىنى دەرھال يوشۇرۇۋېلىش ئۈچۈن دەرەخلەر-دىن ياردەم سوراپتۇ. بىرلا ئەنجۈر ئىچ ئاغرىتىپ، ھەممە دە-رەخلەرنىڭكىدىن چوڭ بولغان يوپۇرمىقىنى بېرىپتۇ. ئادەم ئاتى-مىز بىلەن ھەۋۋا ئانىمىز ئەۋرەتلىرىنى شۇئان يوشۇرۇۋاپتۇ. لېكىن بۇنى كۆرۈپ تۇرغان ئاللا، ئۇلارنى ئەمرىگە خىلاپلىق قىلغىنى ئۈچۈن جازالاپ جەننەتتىن بۇ دۇنياغا ھەيدەپ چىقى-رىپتۇ. ئۇلار قىلمىشلىرىغا تەۋۋا قىلىپ، ئاللادىن مەغپىرەت قىلىشنى تىلەپتۇ. ئاللا ئەپۇ قىلىپ، ئۇلارنىڭ نىكاھلىنىپ بالا - چاقىلىق بولۇشنى تەقدىر قىلىپتۇ ھەم بۇغداي، كۆرۈچ قاتارلىق دانلىق زىرائەتلەرنى، ئەنجۈر، ئانار كەبى مېۋىلىك دەرەخلەرنى بۇ دۇنياغا چىقىرىپ، ئۇلارنىڭ رىزقىنى مول قىلىپ-تۇ. ئۇلارنىڭ ئەۋرىتىنى يېپىش ئۈچۈن يوپۇرمىقىنى بەرگەن ئەنجۈر دەرىخىنى ئۈچ قېتىم پىشىدىغان، مېۋىسى شېرىن، خا-سىيەتلىك دەرەخكە ئايلاندۇرۇپتۇ. بۇنىڭدىكى سەۋەب شۇ.

— بىلدۇق، بوۋا، — بوكۇبىلىكە كىشى قارادەكلا سۆزلىدىڭ، — دېدى ئەرئاتان ئاكىسىغا قاراپ قويۇپ، — بۇ ئىلمىي ھېكمەتنى كىمدىن ئۆگەنگەنىدىڭ؟

ئاشابۇقا تېزلا جاۋاب بەردى:

— ھاجىبۇل ھۇججاپ مەۋلانا رەبھانىدىنبەگ جانابلىرى-دىن، بالام. ئەنجۈر دەرىخىدەك كىشىلەرنىڭ ئەيىبىنى يېپىشنى، خالىس ياردەم قىلىشنى ھاياتىڭلارنىڭ مەقستى قىلىڭلار، باللى-رىم.

— ماقۇل، بوۋا.

— ئەمدى ئانارنى ئۈزەيلى.

ئەنجۈرلۈكتە مېۋىنكە كىرگەن بەش تۈپ ئەنجۈر بولغىنىدەك، ئانارلىقتىمۇ بەش تۈپ ئانار بار ئىدى. ئەرئاتان كۆز يۈگۈرتۈپ سورىدى:

— ئانارىدىمۇ خىسلەت بارمۇ، بوۋا؟

— دۇنيادا خىسلەتسىز نەرسە يوق، باللىرىم. ئەنجۈر مېۋىلەر ئىچىدە ئەڭ چوڭ يوپۇرماقلىق دەرەخ، مېۋىلىرىنى يوپۇرماقلىرى يوشۇرۇپ تۇرىدۇ. ئانار بولسا ئەڭ كىچىك يوپۇرماقلىق دەرەخ، مېۋىلىرى مانا مەن دەپ كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئۇ ئەنجۈرگە ئوخشاشلا خاسىيەتلىك، ئاغرىققا شىپا، يۈرەككە داۋا. ئۇنىڭ بىر تېلىنىمۇ يەرگە چۈشۈرۈۋەتمەسلىك زۆرۈر. چۈنكى ئانارنىڭ خاسىيتى بىر تال دېنىدا بولۇپ، يەرگە چۈشۈپ كەتكەن دان خاسىيەتلىك دان بولۇپ قېلىشى ئېھتىمالغا يېقىن. ئاشۇ خاسىيەتلىك داندىن مەھرۇم قالماسلىق ئۈچۈن ئانارنىڭ ھەممە دانلىرىنى قالدۇرماي يېيىش شەرت. ئەمدى چۈشەنگەن بولساڭلار خىللاپ چوڭلىرىنى ئۈزۈڭلار.

— ماقۇل، بوۋا، — دېيىشتى باللار ئانارنى ئۈزۈشكە كىرىشىپ.

— ئاتا!... ئاتا!

ئاشانبۇقا ئاۋاز كەلگەن تەرەپكە قارىدى. ئايتمىش ئالدىراپ كېلىۋاتاتتى. «كېلىنىم نېمىگە بۇنچە ئالدىراپ كەتتىكىنە» دەپ جىددىيلىشىپ قالدى ئۇ. ئۇنىڭغىچە ئايتمىش يېتىپ كەلدى.

— ئاتا، يەڭگەمنىڭ تولغىقى تۇتقانىكەن، ئابامنى چاقىرغىلى قىزتۇرمىش كەپتۇ.

— بۇ خۇش خەۋەر ئىكەنغۇ، بالام، ئانىلىرى جابدۇنىدىمۇ؟ مانا مەن ھازىرلا باللار بىلەن چىقىمەن.

ئۇ نەۋرىلىرى بىلەن ئەنجۈر، ئانارلارنى ئېلىپ باغدىن چىققاندا، بۇدراچ موماي كېلىنىنى بىلەن تەييار بولۇپ

تۇرغانىدى.

— قىز بولۇپ كېتىپسىلىغۇ، خوتۇن، — چاقچاق قىلدى ئاشانبۇقا، ھۆر دېدەكلەر ئاتخانىدىن ئېلىپ چىققان مەپىنى ئىشارەت قىلىپ.

— ئوھوش، قېرىغىنىنى تويمايدىغان. ئەركىشى قېرىپ كۆزلىرى خىرەلەشكەندە موماينىمۇ قىز كۆرۈنۈپ كېتىدىغان ئوخشايدۇ، — بۇدراچ موماي جاۋۇلداپ نەۋرىلىرى بىلەن مەپە-گە چىقتى. قاقاقلاپ كۈلگەن ئاشانبۇقا قامچىنى تۇتۇپ مەپە ئالدىغا ئولتۇردى.

ئۇ، ئۆتكەن يىلى بەكتۆمۈر، زەمۇران ئانا ئارقا - ئارقى-دىن ۋاپات بولغاندا، ئاخىرقى ئىككى قولىنىمۇ ئازاد قىلىۋەتكە-نىدى. پۈتۈن باغ - ۋاران، ئېتىز - ئېرىق ئىشلىرىنى ھۆر دېدەكلەرگە قىلغۇزۇپ كېلىۋاتاتتى. ئۆزىمۇ نەۋرىلىرى بىلەن بىكار تۇرماي تەڭ ئىشلەيتتى. ئۈچ ئات قوشۇلىدىغان مەپىنى تولا چاغلاردا ئۆزى ھەيدەيتتى، بۈگۈنمۇ قامچىسىدىن قاس چىقىرىپ ئۆزى ھەيدەپ ماڭدى. ئايتمىش چوڭ ئىككى ئوغلى بىلەن ئۇلارنىڭ كەينىدىن ئاتلىق يولغا چىقتى. بالاساغۇن شەھىرىنىڭ يىلدىن - يىلغا ئاۋاتلىشىپ كېتىۋاتقان كوچا - مەھەللىرىدىن كۆز ئۈزمەي كېلىۋاتقان ئاشانبۇقىنىڭ كۆزلىرى ياشلاندى. «قۇزئوردۇ، قۇزئوردۇ، گۈزەللىشىپ كېتىپسەن. ھا-ياتىنىڭ پەيزىنى تازا سۈرىدىغان ۋاقتىمدا قېرىپ پۈتلىرىم گۆرگە ساڭگىلىدى...»

ئۇلار شەھەرنىڭ غەربىگە جايلاشقان بەگبۇقا مەھەللىسىگە چاشكا ۋاقتىدا يېتىپ كېلىشتى. ئالدىغا چىققان خىزمەتچى غۇلاملار ئۇنىڭ قولىدىن قامچا، چۇلۇۋۇرىنى ئالدى. ئايتمىش، ئوغۇللىرىنىڭ ئاتلىرىنىمۇ ئېغىلغا ئېلىپ كېتىشتى. ئارسلان، ئەرئاتانلار ئانار ۋە ئەنجۈر سېلىنغان تەلەڭگە - تەخسىلەرنى كۆتۈرۈپ ھويلىغا كىرىشكە، ئىچكىرى ھويلىدىن چىققان رەي-

ھاندىن، ياۋرالار كېلىپ كۆرۈشتى.

— چاقىرغىلى ئادەم بارمىسا كەلمەيدىغان بولۇپ كېتىش-تىلە، بۇدراچ ئانا. قىزىم ھەربىرلىرىنى دەپ كەلمىگەن بىلەن كۈيئوغلۇم بويانقار كۈندە دېگۈدەك كېلىپ بىزنى خۇش قىلىپ تۇرىدۇ. كېلىنىمنىڭ تولغىقى تۇيۇقسىز تۇتۇپ قېلىپ بالا ئەۋەتكەنىدىم. ياخشى كېلىشىپلا، — دېدى ياۋرا ئاغرىنغاندەك قىلىپ.

— كەلمەمدىغان ئاغىچا خېنىم. ئۆي ئىشى قىلغانىغا تۈگمەيدىكەن، ئەۋرىلەر كۆپىيىپ، بوسۇغا داۋاندىن چىقمىقى-مىز تەس بولۇپ قالدى. بىز ئۇچۇن ھەر كۈنى بېرىپ ھال سوراپ قويغىن، دەپ ئوغلۇمغا تاپىلاپ تۇردۇم. تېخى بۈگۈن باللارنىڭ دادىسى بارماقچى بولۇپ تۇراتتى، — بۇدراچ موماي ئۆزرە قويۇپ ئاندىن دېدى، — ئەمدى مەن كېلىن خېنىمنىڭ يېنىغا كىرەي.

بۇدراچ موماي، ياۋرا، ئايتمىشلار ئاقىبرانىڭ خانىسىغا كىرىپ كەتتى. رەيھاندىن ئاشانبۇقا، ئەۋرىلىرىنى ئايۋانغا باش-لىدى.

قائىدە - يوسۇن بويىچە ئاقىبرانىڭ بىرىنچى تۇغۇتى ئانىسىنىڭ ئۆيىدە بولۇشى كېرەك ئىدى. لېكىن ۋاقتىنى ئېنىق مۆلچەرلىيەلمىگەچكە، تېخى يۆتكەپ كېتىلمىگەنىدى. شۇڭا ئا-نىسى ھاۋاخان ئاغىچا چۈش بولاي دېگەندە مەپە ئېلىپ كەل-دى. ئاقىبرانىڭ تولغىقىمۇ پەسلەپ قالغانىدى. ھاۋاخان ئاغىچا ياۋرانىڭ «بۇمۇ ئۆز ئۆيى، مەشەدە تۇغسىمۇ ئوخشاش» دېگە-نىگە ئۇنىماي، بۇدراچ موماي بىلەن قىزىنى ئېلىپ كەتتى.

يۇسۇپ مەدرىسىدىن چۈشلۈك تاماققا كەلگەندە ئەھۋالنى ئۇقۇپ، ھەم خۇشال بولدى، ھەم ئەنسىرەپ قالدى. ئاشانبۇقا ئېلىپ كەلگەن ئەنجۈرگە ئېغىز تەگدى.

يۇسۇپ قېيناتىسىنىڭ ئۆيىگە بارماقچى بولۇپ ئورنىدىن

قويتى ــ دە، جىددىيلىشىپ تۇرۇپ قالدى، ياستۇققا يۆلىنىپ ئولتۇرغان ئاتىسىنىڭ سولغۇن چېھرىگە كۆزى چۈشكەندى. «نېمە بولغاندۇ؟ چىرايى باشقىچە تۇرىدىغۇ. بىرەر يېرى ئاغرىمىدۇ ياكى ئورىدىدا بىر ئىش يۈز بەرگەنمىدۇ» ئۇ شۇلارنى ئويلاپ دادىسىنىڭ يېنىغا كەلدى.

— ئابا، ئەھۋاللىرى قانداقراق، مەيۈس كۆرۈنىدىلىغۇ؟ رەبھاندىنىنىڭ سولغۇن چىرايىغا كۈلكە يۈگۈردى.

— ئەھۋالىم ياخشى، بالام. نەۋرەمنىڭ تۇغۇلىدىغانلىقىدىن بەكمۇ خۇشال بولۇۋاتىمەن.

— بەگ غوجام، ئاتاساغۇنغا كۆرۈنۈپ باقسىلا بولۇپتىكەن.

— بەگيۈسۈپ بالام ئېيتقاندەك چىرايلىرى باشقىچە تۇرىدۇ، — دېدى ئاشانبۇقا زەن سېلىپ قاراپ.

رەبھاندىنىنىڭ چېھرىدە سىرنقلىق بولمىسىمۇ، ئىلگىرىكىدەك خۇشخۇيلۇق يوق ئىدى، غەمكىن، سولغۇن كۆرۈنەتتى. قارا كۆزلىرىدە دائىم چاقناپ تۇرىدىغان نۇر غايىب بولغانىدى.

— ياق، سىلەرگە شۇنداق كۆرۈنۈۋاتقان ئوخشايمەن. ھېچ ئىش يوق، چارچاپ قالغان بولسام كېرەك.

— دادا، ئاتاساغۇنغا بىر كۆرۈنۈپ باقسىلا.

رەبھاندىن يۈسۈپنىڭ مۈرىسىگە قولىنى قويدى.

— ماقۇل، بالام، ئوردا ئەمچىخانىسىغا بېرىپ كۆرۈنۈپ باقاي، ئەمما ئەنسىرىگۈدەك كېسەل مەندە يوق، — ئۇ، ئاشانبۇقىغا قارىدى، — بوۋاي، مەن ئوردىدىن كەلگۈچە كەتمەڭ، بولامدۇ؟ كەچتە سىز بىلەن تازا بىر مۇڭداشقۇم بار. نەۋرىلىرىمنىمۇ كەتكۈزۈۋەتمەڭ، ئۇلارغا بېرىدىغان سوۋغام بار.

— ماقۇل، ماقۇل، بەگ غوجام، ئۆزلىرىنى كۈتىمەن. رەبھاندىن ئىككى خىزمەتچىسى بىلەن ئوردىغا كەتتى.

يۇسۇپ ئىشىك ئالدىدا ئاتىسىنىڭ قارىسى يىتكۈچە قاراپ تۇر-
دى، ئۇ ئەنسىرەپ قالغانىدى. ئۆيگە قايتىپ كىرىپ ئانىسىنىڭ
ماقۇللۇقىنى ئالدى - دە، قىبىناتىسىنىڭ ئۆيىگە كەتتى. ئۇ،
هويلىغا قەدەم قويغاندا، ئوقۇۋاتقان قىزلارنىڭ ئاۋازىنى ئەمەس،
تولغاق قىيناۋاتقان ئاقىىرانىڭ نالىسىنى ئىشتىپ، تۇرغان يېرىدە
چېكىسىنى تۇتۇپ ئولتۇرۇپ قالدى: «خۇدا، ئۆزۈڭ ئاسان
قىلغىن، تولغاق ئازابىنى ئۆزۈڭ راھەتكە ئايلاندۇرغىن. مۇشكۇل-
نى ئاسان قىلغۇچى، ئازابتىن قۇتۇلدۇرغۇچى سېنىڭدىن باشقا
مەدەتكار يوق...» دەپ چىن قەلبىدىن ئىلتىجا قىلدى.

ئاقىبرا ئۈچ كۈن تولغاق ئازابىنى تارتىپ، تۆتىنچى كۈنى
چولپان تۇغقان تىمتاس سەھەردە كۆزى يورۇدى. ئۇ قىز
تۇغقانىدى. يۇسۇپنىڭ كۆڭلى ئورنىغا چۈشتى. داۋاملىشىۋاتقان
ئادەت بويىچە ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇمنىڭ ئىشىكىگە تۆلكە تېرىسى
ئېسىلدى. سۇلايمان ئارسلانخان ئۆلۈك هايۋانلارنىڭ بېشىنى
ئېسىشنى مەنئى قىلغانىدى.

ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇممۇ، هاۋاخان ئاغىچىمۇ خۇشال بولغى-
نىدىن سۆيۈنۈپ ئىككى قوي، بىر كالىنى سويدۇرۇپ، گۆشىنى
يېتىم - يېسىرلارغا خامتالاش قىلىپ بەردى. يۇسۇپ ئېلىپ
كەلگەن ئىككى قوچقارنى سويدۇرۇپ، تېرىسىگە ئاقىبرانى
ئالدى.

رەيھانىدىن، يابىرامۇ نەۋرىسىنى كۆرگىلى كېلىشتى. بىر-
قارىسا ئاتىسىغا، بىر قارىسا ئانىسىغا ئوخشىغان بوۋاق كۆزىنى
يۇمۇپ ئاق يۆگەك ئىچىدە يىغلاپ ياتاتتى. ئۇ كۆزىنى پاللىدە
ئېچىۋىدى، خۇشاللىقىدىن لەرزىگە كەلگەن رەيھانىدىنىڭ يۇ-
رىكى تېپچەكلەپ، قىسىلغانىدەك بولۇپ ئاغرىپ كەتتى. كۆزلى-
رى بوۋاقتا بولغاچقا، ئۇنىڭ ئۆزگىرىپ كۆكىرىپ كەتكەن
چىرايىغا هېچكىم زەن قويمىدى. پەقەت بوۋاق يېنىدا سۆيۈنۈپ
ياتقان ئاقىبرالا كۆرۈپ قالدى. «قىبىناتامنىڭ چېھرى غەلىتە

بولۇپ كەتتىيا، نىمە بولغاندۇ؟» دەپ ئەنسىرىگەن بولسىمۇ ئاغزىدىن چىقىرالمىدى. رەيھانىدىنىڭ چىرايى ئۇزۇن ئۆتمەي ئوڭشىلىپ قالدى. نىمە بولغىنىنى ئۆزىمۇ سەزمەي قالغانىدى. قايتىدىغان چاغدا كېلىنىگە، بوۋاققا دۇئا قىلدى.

رەيھانىدىن تۇغۇتنىڭ ئۈچىنچى كۈنى بىر قوچقارنى ئې-لىپ كېلىپ، نەۋرىسىگە «بۇۋى ئايىشە» دەپ ئات قويۇپ بەردى ۋە پېشانىسىگە سۆيۈپ قويدى. ئارقىدىن مۇبارەكلەپ ئەبۇ پوتۇھ مەخدۇم، يۇسۇپ، ئاندىن ئاقىىرا، قويىق ئاغىچىلار سۆيدى.

— مۇبارەك بولسۇن، ئوغلۇم. سىلى دادا بولدىلا، — دېدى رەيھانىدىن يۇسۇپنىڭمۇ پېشانىسىگە سۆيۈپ، — دادا بولۇش ھەربىر ئىنسان ئۈچۈن شەرەپ، ھېچ كىشىنى ئاللا بۇ شەرەپتىن مەھرۇم قىلمىسۇن، — ئۇ كۆز تېكىپ تۇرغان يابىراغا مىننەتدارلىق نەزىرىنى تاشلىدى.

يۇسۇپ نامازدىگەردىن كېيىن ئاتىسى بىلەن ئۆيگە قايتىپ كەلدى. رەيھانىدىن:

— بالام، مەن بىرئاز ئارام ئېلىۋالاي، شامغا يېقىن مېنى تۇۋلاپ قويسىلا، نامازنى بىرگە ئوقۇيلى، — دەپ خانىسىغا كىرىپ كەتتى.

يابىرا، ئايتمىشلارمۇ يېنىپ كەلدى. يۇسۇپ كۆز ئالدىغا كېلىۋالغان قىزىنى يەنە كۆرگۈسى كېلىپ، قولىغا قەلەم ئالدى:

تۇغۇلسا ساڭا ئاي كەبى قىز - ئۇغۇل،
ئاڭا تەربىيەچى سەن ئۆزۈڭلا بول.

ئېرىغ ياخشىنى ئال ئىنكە قىلىپ،
ئۇغۇل - قىز ئۆسەر پاك ۋە ساغلام بولۇپ.

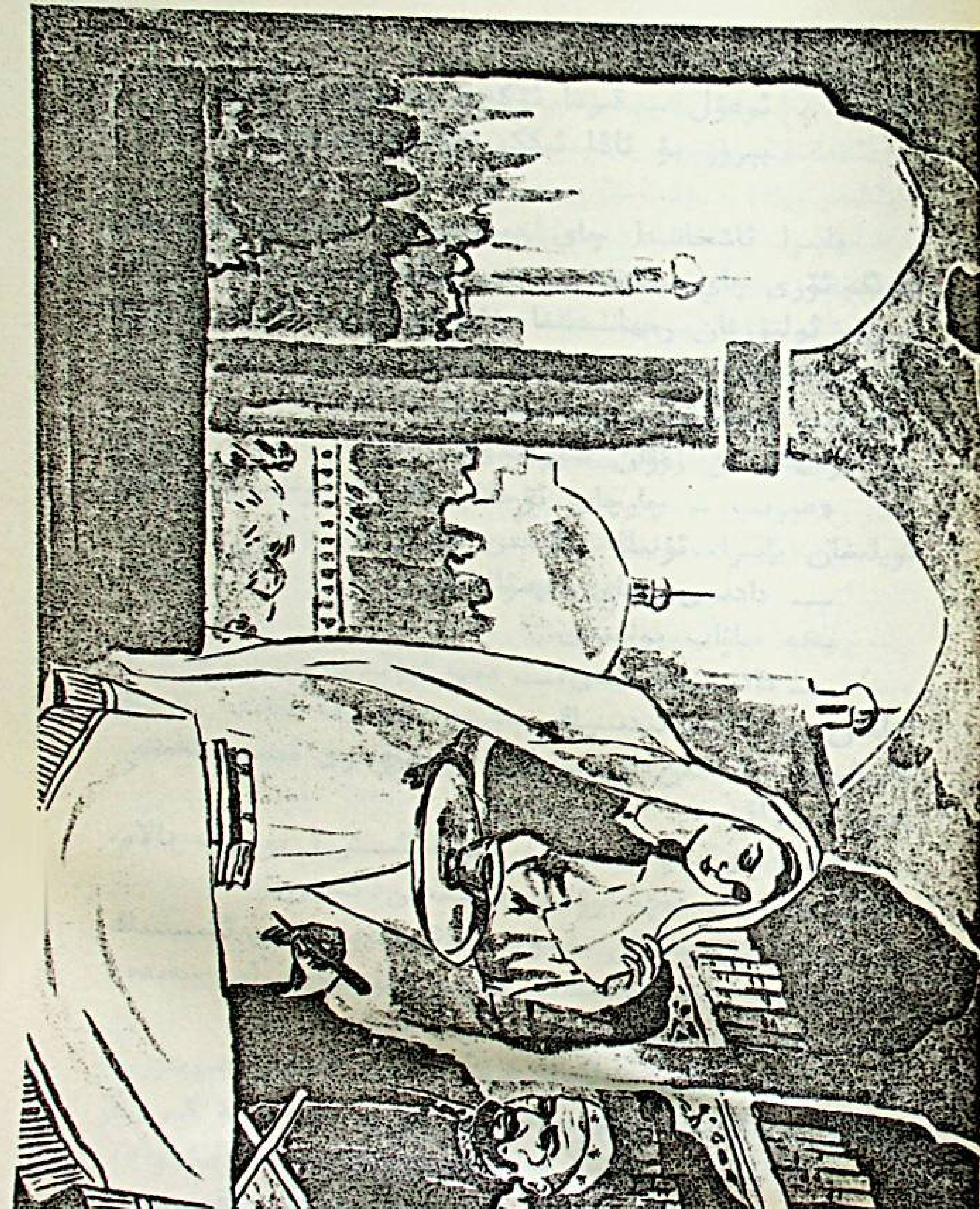

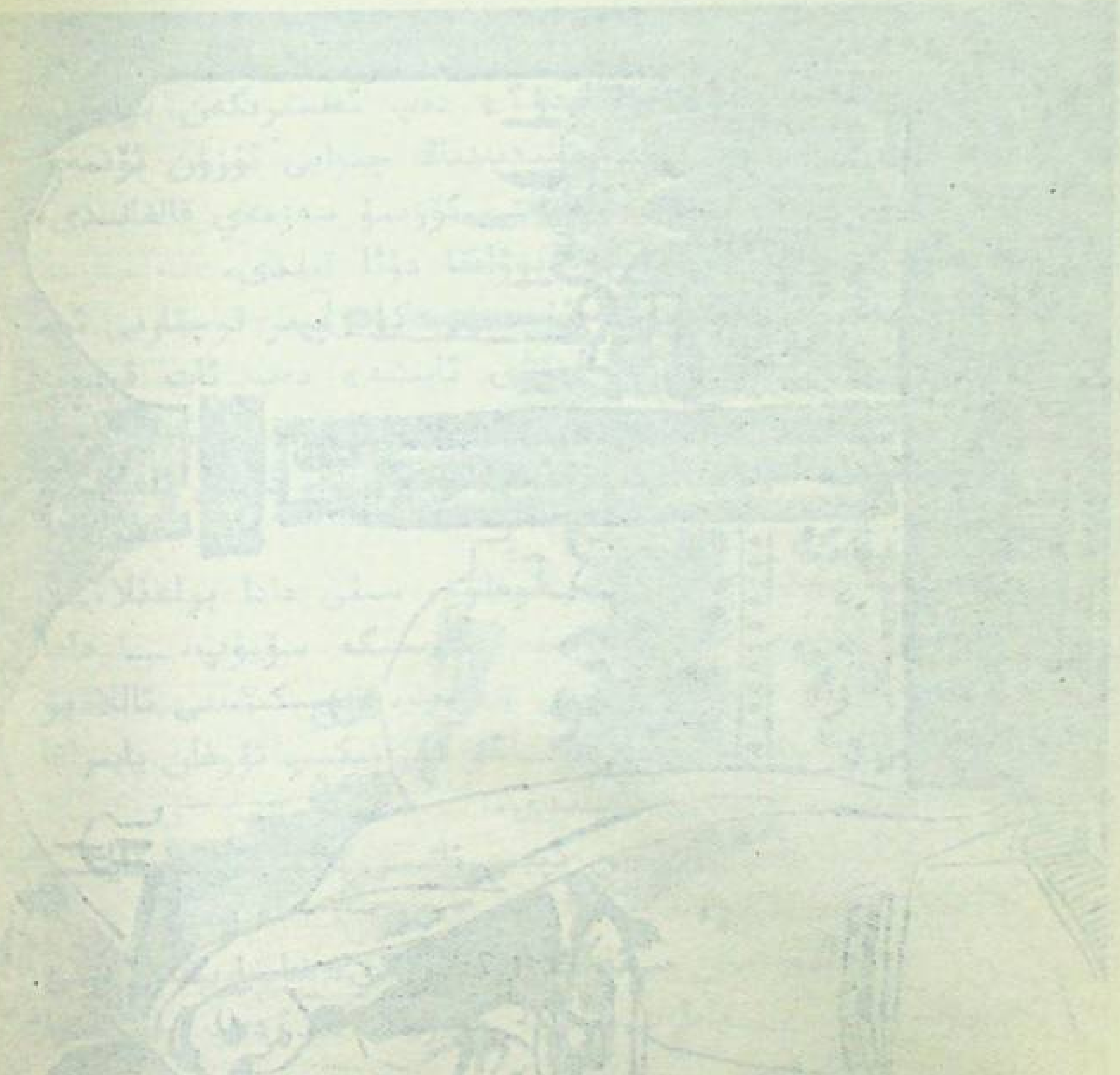

ئوغۇل — قىزغا ئۆگەت بىلىم ھەم ئەدەپ،
بېرۇر بۇ ئاڭا ئىككى دۇنيادا نەپ.①

يابىرا ئاشخانىدا چاي دەملەپ چىقتى، ئۇ ھەرقاچان ئېرىگە ئۆزى چاي دەملەپ بېرەتتى. ئۆيگە كىرىپ، رىيىلگە باش قويۇپ ئولتۇرغان رەيھانىدىنغا خۇشبۇي تاراپ تۇرغان چاينى تەڭلىدى:

— دادىسى، چاي ئىچسىلە.

رەيھانىدىن زۇۋان سۈرمىدى.

«ھېرىپ — چارچاپ ئۇخلاپ قالغان ئوخشايدۇ» دەپ ئويلىغان يابىرا، ئۇنىڭ يېڭىدىن تارتتى:

— دادىسى، چاي ئىچىۋالسىلا.

يەنە جاۋاب بولمىدى.

— دادىسى، دادىسى! — دەپ توۋلىدى يۈرىكى قارتتىدە قىلغان يابىرا رەيھانىدىننىڭ بېشىنى قۇچىقىغا ئېلىپ. ئۇنىڭ خىيالچان تىكىلگەن نۇرسىز كۆز قارىچۇقلىرى قېتىپ قالغانىدى. يابىرا:

— ۋاي خۇدايىم، بۇ نېمە ئىش؟ يۈسۈپ بالام، دادىلىرى... — دەپ توۋلاپ ھوشىدىن كەتتى.

يۈگۈرۈپ چىققان يۈسۈپ، ئوڭدىسىغا ياتقان ئانىسىنىڭ باغرىغا باش قويغان دادىسىنى كۆردى، ئۇنىڭ چىرايى سەبدە-دەك سارغىيىپ كەتكەنىدى.

دۆلەت ئىشى، ئەلنىڭ غېمى بىلەن قاتتىق ھېرىپ — چارچاپ، ھالسىزلىنىشتىن يوشۇرۇن يۈرەك كېسەللىكە گىرىپتار بولغان ئۇلۇغ ھاجىپ، بالا — چاقىلىرى بىلەنمۇ ۋىدالىشىۋالال-ماي ئۇ دۇنياغا ئەنە شۇنداق جىمجىت كېتىپ قالدى.

---

① «قۇتادغۇبىلىك» — 935 - بەت.

— دادا! ئابا! — يۈكۈنۈپ ئولتۇرغان يۈسۈپ تۇۋلاپ رەيھانىدىنىڭ بېشىنى كۆتۈردى، ئېنى سوۋۇپ كەتكەنىدى.

— دادا! — ئۇنىڭ يۈرىكىدىن ئېتىلىپ چىققان پىغانلىق ياش كۆزلىرىدىن يامغۇردەك تاراملىدى. جەسەتنى ئاۋايلاپ كۆتۈرۈپ، دېرىزە ئالدىغا سېلىقلىق يېكەنداز ئۈستىدە ياتقۇزۇپ، ئېڭىكىنى تېڭىپ قويدى. ئانىسىنىڭ تىنىقىنى تىڭشاپ نەپەس ئېلىۋاتقىنىنى بىلدى، يۈرىكى ناھايىتى تېز سېلىۋاتاتتى.

— ئابا! ئابا! كۆزلىرىنى ئاچسىلا ئابا! — نالە قىلغان يۈسۈپ، يابىرانى بۆشۈكتەك تەۋرەتتى. ئانا ئۈندەرەپ كۆزىنى ئاچتى.

— بالام، جېنىم ئوغلۇم، دادىلىرى... — ئۇ سۆزىنىڭ ئاخىرىنى قىلالماي يەنە ھوشىدىن كەتتى.

شۇ چاغدا ئايتمىش كىردى، دەسلەپ نېمە بولغىنىنى ئاڭقىرالماي ھاڭۋېقىپ قالدى، يۈسۈپتىن ئۇقۇپ ئۆزىنى دادى-سىنىڭ ئۈستىگە تاشلىدى.

— دادا! دادا! نېمىشقا گەپ قىلمايلا، دادا...

— ئاچا، ئەمدى بېشىمىزنى تاشقا ئۇرساقمۇ ئورنىغا كەلمەيدۇ. سىلى دادام، ئانامغا ھەمراھ بولۇپ ئولتۇرۇپ تۇرسى-لا. مەن چىقىپ غۇلام - دېدەكلەرگە ئېيتىپ، ئۇرۇق - تۇغقان، قولۇم - قوشنىلارغا مۇسىبەت خەۋىرىنى دەرھال يەتكۈزەي، — يۈسۈپ ئېچكىرى - تاشقىرى ھويلىدىكى دېدەك - غۇلاملارنى، باغقا قاراۋاتقان خىزمەتچى، ئىشلەمچىلەرنى تەرەپ - تەرەپكە ماڭدۇردى.

2

كۆن پاتتى. بۇغرا قاراخان ۋە پۈتۈن بالاساغۇن ئەھلى ھاجىبۇل ھۇجاپنىڭ ۋاپاتىدىن خەۋەر تاپتى. ئۆزلۈلمەي كەل-

كەن پەتنچىلەر بىلەن ئىككى هويلا، ئايۋان ـ ساراي، هۇجرا، مېھمانخانىلار، باغ سەيناللىرى توشۇپ كەتتى، هەر ياندىن قۇر-ئان تىلاۋەت قىلىنغان ئاۋاز ئاڭلىناتتى.

بۇ ئۆلۈم ناھايىتى تۇيۇقسىز بولغاچقا، پادىشاھدىن تارتىپ ئاۋامغىچە بولغان ھەممەيلەننى چۆچۈتۈۋەتتى.

ئاق سەللە ئوراپ، قارا تون كىيگەن يۇسۇپ، ئادامتوغ-رىل، ئاشانبۇقا، ئۆدمىش، ئادار، يارۇق، ئەربۇقىلار مەرھۇمنىڭ يۈزلىگەن دوست ـ بۇرادەرلىرىگە سەللە يۆگەپ قويدى.

شەيخۇلئىسلام ئابدۇلھەپىز داموللا باشلىق تۆت نەپەر كە-شى رەيھانىددىننىڭ جەسىتىنى يۇيۇپ كېپەنگە ئالدى. جىنازىغا سېلىپ ئېلىپ ماڭغاندا، قارا پەرەنجىگە پۈركەنگەن يابىرا، ئايتولۇن، ئايسىلىق، ئايتىمىش، ئارچۇن، قىزتۇرمىشلار زار ـ زار يىغلىشىپ ئىشىك ئالدىدا قېلىشتى.

بۇغرا قاراخان سۇلايمان ئارسلانخان ئىنانچۇبەگ، تۆمۈر بۇقا نەسرىددىنبەگ قاتارلىق دۆلەت ئەربابلىرى بىلەن جىنازىنىڭ كەينىدىن مېڭىشتى. جىنازا ئالدىدا يۇسۇپ، ئادامتوغرىل، ئا-شانبۇقا، بويانقار، ئۆدمىش، ئادار، يارۇق، ئەربۇقا قاتارلىق تۇغقان، كۈيئوغۇللار باشلىرىنى تۆۋەن سالغان ھالدا تەكبىر ئېيتىپ ئۈنسىز يىغلاپ كېتىۋاتاتتى. جىنازىنىڭ ئىككى تەرپىدە ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم باشلىق «بۇغراخان مەدرىسى» نىڭ مۇدەر-رىس، تالىپلىرى سۈرە «ياسىن» نى ئوقۇپ ماڭدى. جىنازىنىڭ ئارقىسىدىكى سەپ ئۇزۇندىن ـ ئۇزۇنغا سوزۇلغانىدى. ئەھلى بىلىملەر، تىجارەتچى ـ سودىگەرلەر، ھۇنەرۋەن ـ كاسىپلار، ياساۋۇل، سىپاھلار سۈكۈت ئىچىدە ماڭماقتا ئىدى. كوچا ـ كوچىدىن چىققان جامائەت قوشۇلۇپ، ئازنا مەسچىت ئالدىدى-كى «ئارسلانخان مەيدانى» ئادەم دېڭىزىغا ئايلاندى.

تاڭ ئاتقان بولسىمۇ، ئاسماننى قاپلىغان بۇلۇتلار يورۇقنى توسۇۋالغانىدى. ناماز بامداتقا ئېيتىلغان ئەزان ئۈنى ئاڭلانغاندا،

جىنازا مەسچىت سەيناسىغا ئېلىپ كىرىلدى. مەرھۇمنىڭ نامد-
زىنى شەيخۇلئىسلام ئابدۇلھەپىز داموللا چۈشۈردى. جىنازىنى
يەنە شۇنداق ئېگىز كۆتۈرۈشۈپ، چۇ دەرياسىنىڭ ئۇ قېتىدىكى
دۆڭلۈككە ئورۇنلاشقان قەدىمىي قەبرىستانلىققا ئېلىپ چىقتى.

شەيخۇلئىسلام تۇپراق بېشىغا چىققان خالايىققا كۆز يۈ-
گۈرتۈپ:

— جامائەت، رەھىمدىنبەگ بىز بىلەن خوشلاشمايلا ئۇ
دۇنياغا سەپەر قىلدى، روھى ئاللا دەرگاھىغا قايتتى. ئۇنىڭ
ئازابلانماسلىقى، جازاغا ئۇچرىماسلىقى ئۈچۈن قەرزى بولسا،
باللىرى مۇشۇ سائەتتە مەرھۇمنىڭ تەئەللۇقاتىدىن قايتۇرۇۋەتسە
بولىدۇ. كىمنىڭ رەھىمدىنبەگدە ئېلىشى بار، قانچىلىك؟ دەپنە
قىلىنماستىن بۇرۇن كۆپچىلىك ئالدىدا ئاشكارىلىنسۇن!

— مەرھۇمدىن ئېلىشىمىز يوق، بىز ئۇنىڭغا قەرزدار،—
توۋلىدى كۆپچىلىك.

— ئۇنداق بولسا مەرھۇمنى ئارامگاھىغا ياتقۇزۇپ
قويايلى،— شەيخۇلئىسلام جىنازىنىڭ قاپقىقىنى ئاچتى. مەر-
ھۇمنىڭ ئاق كىگىزگە ئورالغان جەسىتىنى ئادامتوغرىلى، تۆمۈر
بۇقا نەسرىدىنبەگ قاتارلىق مويسىپىتلار تاش گۆردە تۇرغان
ئاشانبۇقا، بويانقار ئاتا - بالىغا سۇنۇپ بەردى. ئۇلار ئىچ گۆردە
ياشلىق كۆزلىرىنى تىكىپ تۇرغان يۇسۇپكە سۇندى. ئۇ پۈتۈن
مېھىر - مۇھەببىتى بىلەن ئاتىسىنىڭ بەل ۋە تېقىملىرىدىن
قاماللاپ تۇتۇپ، شاھادەت ئېيتقان ھالدا ياتقۇزدى. كېپەننىڭ
بوغقۇچلىرىنى يېشىپ، مەرھۇمنىڭ قاشتېشىدەك سۇزۇلۇپ كەت-
كەن يۈزىنى قىبلىگە قارىتىپ قويدى. ئۇ، گويا تۇغۇلۇپلا ئاق
يۆگەككە ئېلىنغان بوۋاقتەك شۇنداق مۇلايىم ياتاتتى.

— خەير - خوش، ئەلۋىدا، ئاتا! خىزمەتلىرىدە بولالمد-
دىم، ھېرىپ - چارچىغان ۋاقىتلىرىدا ئۇچلىرىنى تۇتۇپ
قويالمىدىم. بىر ئېغىز قاتتىق گەپ قىلماي، بىر كاچات ئۇرماي،

ئوتۇمدا كۆيۈپ، سۆيۈمدە ئېقىپ ئۆتكەنلىرىنى ئويلىسام، ئۆ-زۈمنىڭ بىر يارامسىز ئوغۇل ئىكەنلىكىمنى ھېس قىلىمەن، بۇنى يۈزۈمگە سالماي كېتىپ قالدىلا، بۇنى بىلدىم، دادا. ئەمدى بىخۇدلۇق قىلمايمەن، ئەل خىزمىتىنى قىلىمەن، يېتىم - يېسىر-لارنىڭ، يوقسۇللارنىڭ بېشىنى سىلايمەن! پېقىر پەرزەنت-لىرىنى ئەپۇ قىلسىلا، رازى بولسىلا، خەير، ئەلۋىدا، ئاللاغا تاپشۇردۇم!... — دېدى يۈسۈپ كۆزلىرىدىن يامغۇردەك ياش تۆكۈپ. ئۇ كۆردىن چىققاندا تونىنىڭ پېشىگە جاما-ئەت بەرگەن ئىخلاس توپىسىنى ئالغان ئۇدىمىش كەلدى. يۈسۈپ ئۆز قولى بىلەن بۇ توپىنى ئاتىسىنىڭ جەسىتى ئۈستىگە تۆكتى.

قۇرئان ئوقۇلۇپ دۇئاغا قول كۆتۈرگەن شەيخۇلئىسلام:

— ئى يارانقۇچى ئاللا، مەرھۇمنىڭ جايىنى جەننەتتە قىلغىن! بۇ دۇنيادا قالغان بىز بەندىلىرىڭنى ئاسىي مۇرتەدلەر-دىن قىلىپ قويمىغىن، ئۇ دۇنياغا پاك ھالدا ئىمانىمىز بىلەن كەتكىلى نېسىپ قىلغىن، ئامىن! — دەپ دۇئا قىلدى.

— ئاتام قانداق كىشى ئىدى، تەقسىر؟ — دەپ سورىدى يۈسۈپ قول باغلاپ تۇرۇپ.

— ئىمانى كامىل، ئىرادىسى مۇستەھكەم، ئەلگە غەم-خان، مۇسۇلمانى كەمتەر ئىدى، — دەپ جاۋاب بەردى شەيخۇلئىسلام.

دۇنيادا يەر ئاستىغا كىرمەيدىغان شاھمۇ يوق، پۇقرامۇ يوق. ئالىممۇ يوق، نادانمۇ يوق. زالىممۇ يوق، غەمخارمۇ يوق. ھەممە ئادەم قاراڭغۇ كۆرگە كۆمۈلىدۇ. ياشىغان ئىكەنسەن، ئەلگە نەپ يەتكۈزۈپ ياشا. ياخشى نامىڭ ئەل ئارىسىدا قالسۇن.

يۈسۈپ قائىدە - يوسۇن بويىچە ئاللانىڭ رىزالىقى ئۇ-چۇن كالا، قوي ئۆلتۈرۈپ نامراتلارغا، قۇللارغا، يېتىم - يېسىر-

لارغا كاتتا نەزىر بەردى. رەيھانىدىن ھايات ۋاقتىدا قۇللارنىڭ ھەممىسىنى ئازاد قىلىشۋەتكىنى ئۈچۈن، يۈسۈپ قىرىق قۇل سېتىۋېلىپ، ئۇلارنى ئازاد قىلىۋەتتى، پۇل، مال بېرىپ ئۆي ـ ئوچاقلىق قىلىپ قويدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، مۇسىبەت بولغاندا قۇل ئازاد قىلىش زەردار بايلار ئۈچۈن ئەنئەنىگە ئايلىنىپ قالدى.

يابىرا بۇ ئېغىر جۇدالىقنى كۆتۈرەلمەي ئاغرىپ، خېلى كۈنلەرگىچە ئورنىدىن تۇرالمىدى. قىزلىرى ئەتراپىدا پايپېتەك بولۇپ ھالىدىن خەۋەر ئالدى، يۈسۈپمۇ يېنىدىن نېرى بولمىدى.

مۇسىبەتنىڭ توققۇزىنچى كۈنى، ئەبۇ پۈتۈھ مەخدۇم باشلىق «بۇغراخان مەدرىسى» نىڭ بىرقانچە مۇدەررىس، تالىپلىرى، باش ۋەزىر ئىنانچۇبەگ باشلىق بىرقانچە دۆلەت ئەركانلىرى كەينى ـ كەينىدىن ھويلىغا كىرىپ كېلىشتى. يۈسۈپ، ئاشانبۇقا، ئادامتوغرىللار ئۇلارنى ساراي ئۆيگە باشلىدى. خەتمە قۇرئاندىن كېيىن، ئەبۇ پۈتۈھ مەخدۇم بىرىنچى بولۇپ ئېغىز ئاچتى.

— ئۇلۇغ ھاجىپ رەيھانىدىنبەگ ئەل بېكى بولمىسىمۇ ئەل ئانىسى ئىدى، ئۆمرىدە ئەلگە پايدىلىق ئىشلارنى قىلىپ ئۆتكەنىدى. ئاللا بۇنداق سېخىي، ئالىم بەندىسىنى دەرگاھىغا ئېلىپ كېتىش بىلەن بەندىلىرىنى سىنايدۇ، يامانلىقتىن قول ئۈزۈپ ياخشىلىق قىلىشقا ئۈندەيدۇ. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۆلۈم — ھەم مەڭگۈلۈك ئايرىلىش، ھەم شۇنداقلا مەڭگۈلۈك ئېرىشىشتۇر. بالام بەگيۈسۈپ، ھازىدار بولۇپ قايغۇرۇۋېرىش ئاقىل بەندىنىڭ ئىشى ئەمەس. ئەمدى مەدرىسكە بېرىپ، دىدارلىرىغا، مۇلاھىزە ـ پىكىرلىرىگە تەشنا ئۇستاز ـ شاگىرتلار بىلەن بىرگە بولۇشلىرى ھاياتلىرىنىڭ مەنىسىدۇر. سىلىنى ئېلىپ كېتىش ئۈچۈن كەلدۇق...

ئۇنىڭ سۆزى تۈگىمەي تۇرۇپ ئىنانچۇبەگ بوم ئاۋازى بىلەن:

— بەگيۇسۇپ، رەبھانىدىنبەگنىڭ ۋاپاتى سىزگە ھەم قايغۇ، ھەم خۇشاللىق ئېلىپ كەلدى. قايغۇ ئۆتۈپ كەتتى، خۇشاللىق ئالدىڭىزدا تۇرۇپتۇ. بىزمۇ سىزنى ئوردىغا ئېلىپ كەتكىلى كەلدۇق، — دېدى.

يۇسۇپ ئۇستازىنىڭ سۆزىدىن تەسەللى تېپىپ مەدرىسىگە بېرىش قارارىغا كەلگەچكە، ۋەزىرگە ئۇدۇللا جاۋاب بەردى:

— يۇغرۇش باشى جانابلىرى، ئەل سۆيەر ئاتامدىن ئايرىلىش مېنى ئۆمۈرۋايەت ئارماندا قويدى، ماڭا زادىلا خۇشاللىق بەخش ئەتكىنى يوق، بۇ ھالدا ئوردىغا بارالمايمەن، ئالاھىدە تەكلىپ قىلىپ كەلگەنلىرىگە رەھمەت.

ئىنانچۇبەگ مۇلايىملىق بىلەن كۈلۈپ دېدى:

— سىزنى ئوردىغا تەكلىپ قىلىش سۇباشى، يۇغرۇش ياكى ھاجىپلارنىڭ ئارزۇسى ئەمەس، بەلكى بۇغرا قاراخاننىڭ تەلىپى، بەگيۇسۇپ. بۇ خۇشاللىق ئەمەسمۇ؟

— خۇشاللىق ئەلگە، ئاۋامغا نېسىپ بولسۇن، يۇغرۇش باشى. ئەگەر ئوردىغا بېرىشىمنى بۇغرا قاراخان تەلەپ قىلغان بولسا، پېشىن نامىزىنى «بۇغرا خان مەدرىسى» نىڭ مەسچىتىدە ئوقۇۋېلىپ، ئاندىن جەزمەن بارىمەن. بۇغراقاراخان ئالىيلىردنىڭ ئەمرىگە بويۇنتاۋلىق قىلىش ئويۇم يوق، — يۇسۇپ بۇرۇت يېپىۋالغان كالپۇكلىرى ئېچىلىپ، كۈلۈپ كەتكەن باش ۋەزىرگە چاي سۇندى.

— يۇغرۇش باشى، بەگيۇسۇپ سۆزلىرىنى ھەرگىز يەردە قويمايدۇ، — دېدى ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم.

— ئاۋۋال ئوردىغا بېرىشىڭىز زۆرۈر ئىدى. خەيرىيەت، جاۋابىڭىزنى بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىغا يەتكۈزىمەن، — دەپ ئورنىدىن تۇرغان ئىنانچۇبەگ ھەمراھلىرى بىلەن ئىتتىك

چىقىپ كەتتى. ئۇلارنى ئادامتوغرىل، ئاشانبۇقا ئۇزىتىپ قويدى.

يۈسۈپ ئۇستازى بىلەن مەدرىسكە كەلدى، مۇدەررىس ۋە تالىپلار ناھايىتى سۆيۈنۈش ئىچىدە كۈتۈۋالدى، ئۇنىڭ پىغانلىق كۆڭلى بىرئاز ئېچىلدى. ئۈچ - تۆت سائەت ۋاقىت ئۈچ - تۆت مىنۇتتەكلا تېز ئۆتۈپ كەتتى. پېشىن نامىزىدىن كېيىن:

— ئوردىغا بارسىلا، بالام، — بۇغرا قاراخان كۈتۈپ قالمىسۇن، — دېدى ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم ئالدىرىتىپ، — سىلى ئەقىللىق، سۇلايمان ئارسلانخان بىلەن قانداق سۆزلىشىشنى بىلىدىلا. ھەرھالدا تەمكىن بولغانلىرى تۈزۈك، تەكلىپنى رەت قىلمىسىلا، بالام.

— تەقسىرىم ماڭا نېمىنى ئىرادە قىلغان بولسا شۇنىڭغا ئېرىشىمەن، ئاتا، خاتىرجەم بولغايلا، — يۈسۈپ ئۇستازى بولغان قېيناتىسىنى بىرىنچى قېتىم «ئاتا» دەپ ئاتىدى. يۈرەك قېتىدىن چىققان بۇ سادا ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇمنىڭ ۋۇجۇدىنى لەرزىگە كەلتۈردى. ئۇ ھەقىقەتەن ھايات تۇرۇۋاتقان ئاتىسى ئىدى.

يۈسۈپ ئوردىغا كىتىۋېتىپ، بۇغرا قاراخان ئالدىدا نېمىلەرنى دېيىش، نېمىلەرنى دېمەسلىكنى كۆڭلىگە پۈكتى. ئۇنى سۇلايمان ئارسلانخان دەرھال قوبۇل قىلدى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم ئالىيلىرى، پېقىر ۋاقتىدا كېلەلمىگىنىم ئۈچۈن جازاغا لايىقمەن، — دېدى ئۇ يەكتىز بولۇپ قوللىرىنى كۆكسىگە ئالغان ھالدا.

«بۇغرا قاراخان، دەرھال كەلمىگىنى ئۈچۈن يۈسۈپكە كايىيدۇ، ئۇنى ھاجىپلىققىمۇ تەيىنلىمەيدۇ» دەپ ئويلىغان باش ۋەزىر ئىنانچۇبەگ ئۇنىڭ جاسارەت - جۈرئىتىگە قايىل بولغان ھالدا لېۋىنى چىشلىدى.

سۇلايمان ئارسلانخان يۇسۇپكە قىزىقىش بىلەن نەزەر سالدى: قارا مەخمەل تون كىيىپ، بۆكىگە ئاق سەللە ئورىغان يۇسۇپ شۇنچە تەمكىن ئىدى، تۇرقىدىن ياشلىقنىڭ كۈچ - غەيرىتى ئۇرغۇپ تۇراتتى.

— ئۇلتۇرۇڭ، بەگيۇسۇپ، — دېدى بۇغرا قاراخان باش ۋەزىرنى داغدا قويۇپ. ئىنانچۇبەگ كۆلۈمسىرەپ باش لىڭشى-تىپ تۇرسىمۇ، يۈرىكى ئېچىشىپ كېتىۋاتاتتى. بايا يۇسۇپنىڭ كۆتكەندىنمۇ ئارتۇق شىجائەتلىك ئىكەنلىكىگە ھەسەت قىلىپ لېۋىنى چىشلىگەن بولسا، ھازىر بۇغرا قاراخاننىڭ غەزەپ قىلماي شەپقەت قىلىۋاتقىنىغا چىديالماي لېۋىنى چىشلىدى. ئۇ ھىجە-يىپ ئۇلتۇرغىنىچە زادى زۇۋان سۈرمىدى. سۇلايمان ئارسلان-خان سۆزىنى داۋام قىلدى:

— كېچىكىپ كەلگەن بولسىڭىزمۇ، ئۇمىدىمنى يەردە قويمىغانلىقىڭىز ئۈچۈن خۇرسەن بولدۇم. مەن يۇغرۇش باشىغا بەرگەن جاۋابىڭىزدىن، شۇ تاپتىكى قىياپىتىڭىزدىن ئەل سۆيەر ئاتىڭىزنى كۆرگەندەك بولۇۋاتىمەن. مۇبادا يۇغرۇش باشىنى باشقا بىر كىشىنى چاقىرغىلى ئەۋەتكەن بولسام، ئۇ ئادەم شۇ ھامان ئالدىمدا ھازىر بولۇپ تىزلىناتتى. ۋەھالەنكى، سىز ئەم-رىمدىن ئۇستازىڭىزنىڭ تەكلىپىنى ئەلا كۆردىڭىز. شۇنداقمۇ، بەگيۇسۇپ؟

— دانا ئىكەنلا، ئالىيلىرى. پېقىرغا بىلىم بەرگەن ئۇستا-زىمنىڭ سىنىقىدىن ئۆتتۈم، خالاس. ناۋادا مەدرىسكە بارمىغان بولسام، ئاللاكەرىمنىڭ «ئىلىم تەلەپ قىلىش پەرز» دېگەن ئەمرىگە خىلاپلىق قىلغان بولاتتىم. ئەلۋەتتە، ۋاجىپنى ئادا قىلىشتىن پەرزنى ئادا قىلىش مۇھىم، پەرز ئادا بولسىلا، ۋاجىپنى ئادا قىلىشقا يول ئېچىلىدۇ، شۇڭا ئەزىز بارگاھلىرىغا كېچىكىپ-رەك كەلدىم.

— توغرا دېدىڭىز، بەگيۇسۇپ، مەن خاتا ئاللىماپتىمەن.

چاقىرتىشىمنىڭ سەۋەبى سىزنى ھاجىپلىققا تەيىنلەش ئىدى.

— مەن تېخى ئىمتىھان بەرمىگەن تۇرسام، — دېدى يۇسۇپ ئويغا چۆمگەن ھالدا.

— سىز ئىمتىھاندىن ئۆتۈپ بولغان، بەگيۇسۇپ.

— قاچان، ئالىيلىرى؟

— مەرھۇم ئاتىڭىز رەبھانىدىنبەگ بۆرەتىكىنگە ئېلىپ كەتكەن مەكتۇپنى يېزىپ بەرگەنلىكىڭىز ئېسىڭىزدىدۇ؟

— ئېسىمگە كەلدى، ئالىيلىرى. ئاتاممۇ كۆز ئالدىمغا كەلدى، — يۇسۇپنىڭ ئۇچۇق چىرايى قايغۇلۇق تۇس ئالدى.

— ئاشۇ مەكتۇپ ئىمتىھان سوئالى ئىدى. سىز ئەلا جاۋاب بېرىپ، شۇ چاغدىلا ئىمتىھاندىن ئۆتكەنىدىڭىز. ئۇستازدىڭىزنىڭ سىنىقىدىنمۇ ئۆتۈپسىز. مەن سىزنى ھاجىپلىققا تەيىندىم، — سۇلايمان ئارسلانخان ئورنىدىن تۇرغان يۇسۇپنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىپ ئىنانچۇبەگكە بۇيرۇدى.

— يۇغرۇش باشى، ھاجىپ يۇسۇپكە تون، ئوتىقات كەلتۇرۇڭ.

— باش ئۇستىگە، ئالىيلىرى. بۇ بەك ئوبدان بولدى، ئوبدان بولدى، — ئىنانچۇبەگ چىقىپ كەتتى.

— پېقىر مەدرىسىدىن ئايرىلالمايمەن، ئالىيلىرى، — يەنە ئورنىدىن تۇردى يۇسۇپ.

سۇلايمان ئارسلانخان يۇسۇپكە قاراپ كېتىپ جاۋاب بەرمىدى.

— كەچۈرگەيلا ئالىيلىرى، ئەمرلىرىنى رەت قىلماقچى ئەمەسمەن، ئەمما...

— چۈشەندىم، بەگيۇسۇپ، مەدرىسىگە بېرىپ دەرس ئۆتۈشىڭىزنى ھەرگىز توسۇمايمەن. ھەم ئوردىدا ھاجىپ، ھەم مەدرىسىدە مۇدەررىس بولۇشىڭىزغا تىلەكداشمەن، — دېدى

سۇلايمان ئارسلانخان ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ.
— قەلبىمنى چۈشەنگەنلىرىگە رەھمەت، بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، پېقىرغا شەرەپ ئاتا قىلدىلا، — يۈسۈپ چوڭقۇر تەزىم قىلدى.
سۇلايمان ئارسلانخان يۈسۈپكە ئىنانچۇبەگ ئېلىپ كىرگەن زەر ياقىلىق تونىنى كىيگۈزۈپ، كۈمۈش ئوتىقاتنى سەللىسىگە قاداپ قويدى.
شۇ كۈندىن ئېتىبارەن يۈسۈپ ئوردىدا ئەڭ ياش ھاجىپ بولۇپ قالدى.

يىگىرمە تۆتىنچى باب

ھەي، ئادەملەرنىڭ نىيىتى

1

بالاساغۇن دىيارىدا كۆكلەم باشلانغاندىن بۇيان، ھاۋا بۇگۈنكىدەك سۈزۈلۈپ ئېچىلمىغانىدى. كۆك دېڭىزدا يىراقتىن غۇۋا كۆرۈنگەن يەلكەنلەردەك ئۈزۈپ يۈرگەن ئاپئاق بۇلۇتلار ھاۋا بوشلۇقىنىڭ ئۇيەر ــ بۇ يېرىدە كۆزگە تاشلىناتتى. ئىسسىق ياقلاردىن ئۇچۇپ كەلگەن بىر توپ تۇرنا ئوردا ئۈستىدىن ئۆتكەندە، ئۇلارنىڭ كۆلەڭگىسى باغدىكى كۆلگە چۈشۈپ، ئاجايىپ گۈزەل مەنزىرە ھاسىل بولدى، ھال رەڭ ئۈپۈق باغرىدىن بىر غۇلاچ كۆتۈرۈلگەن كۈن، ئالتۇن تەلەڭگىدەك جۇلالاپ، بۇغرا قاراخان سارىيىنىڭ پارقىراپ تۇرغان تاملىرىدا ئالتاغىل شولا پەيدا قىلدى.

شۇ تاپتا، ئوردىنىڭ ھەشەمەتلىك سارىيىدا تايانغۇلار كېڭىشى ئۆتكۈزۈلۈۋاتاتتى. قىزىل گۆھەر كۆز قويۇلغان ئالتۇن تاج كىيگەن سۇلايمان ئارسلانخان، كۈمۈش پايلىق تەخت ئۈستىدە كۆپچىلىككە غەمكىن نەزەر تاشلاپ ئولتۇراتتى. زەر تۈكمىلىك شاھانە تون ئۈنىڭدا ھۆكۈمرانغا خاس سالاپەت ۋە سۈر پەيدا قىلغانىدى. تەخت چۆرىسىگە توققۇز تۇغ قادالغان بولۇپ، گۈرزە تۇتقان جاندارلار قېتىپ تۇرۇشاتتى.

تەختنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى كۇرسىلاردا ئىلىكخان، ئارسلان-

خان، يابغۇ، كۆل تېكىنلەر[1] باش ۋەزىر، شەيخۇلئىسلام، ئۇلۇغ ھاجىپ قاتارلىق دۆلەتنىڭ مەرتىۋىلىك ئەربابلىرى ئولتۇرغانى- دى. سول تەرىپىدە ۋەزىر، ھاجىپ، ئىشىكئاغىسى، ئاغىچى ئۇلۇغى، دىۋانبېگى، سۇباشى سانغۇنلار، مۇنەججىم، ھېكىملەر جاي ئېلىشقانىدى.

يۇسۇپ ھاجىپلار، پۈتۈكچىلەر، ئاغىچىلار، سەردار — بەگلەر بىلەن تەختنىڭ ئۇدۇلىدىن ئورۇن تۇتقانىدى. ئۇنىڭ بۇنداق ئالىي كېڭەشكە قاتنىشىشى تۇنجى قېتىم بولغاچقا ھايا- جانلىنىپ قالغانىدى.

سۇلايمان ئارسلانخان كۆپچىلىككە كۆز يۈگۈرتۈپ ئورنى- دىن تۇردى:

— ماختىنىش، ماختاش ئاللاغا خاستۇر، ھەرگىزمۇ پادى- شاھ، سۇلتانلارغا ئەمەس! پادىشاھ، سۇلتانلار ئوخشاشلا بەندە. ئۇلار ئۆزىنى چوڭ تۇتۇپ، ئەل بىلەن كارى بولماي نەپسانى- يەتچىلىككە بېرىلسە، قانخورلۇق قىلسا، ئاۋامغا زۇلۇم سالسا، ئۆزىگە شۇنداق مەرتىۋە ئاتا قىلغان ئاللاغا ئاسىيلىق قىلغان بولمامدۇ؟ جانابلار، بۇنى ئويلاپ كۆرۈڭلار،— سۇلايمان ئارسلانخان ئولتۇردى. بۇغرا قاراخان سارىيىنى جىمجىتلىق باستى.

— بەرھەق، بەرھەق، ئاللاغا ئاسىيلىق قىلغان بولىدۇ، ئەبۇشۇجائ[2] ئالىيلىرى،— دېدى قوللىرىنى كۆكسىگە ئېلىپ تىزلانغان ئىنانچۇبەگ،— زامانلىرىدا ئاللانىڭ ئىنايىتى بىلەن ئاۋام راھەت - پاراغەتتە ياشىماقتا، ئۇلۇغ قاراخانلار ئېلى كۈندىن - كۈنگە روناق تاپماقتا. مانا شۇنداق قۇتلۇق دەمدە

---

① يابغۇ، كۆل تېكىن — ئىلىكخاندىن كېيىنلا تۇرىدىغان ئالىي ئۇنۋان.

② ئەبۇشۇجائ — شىجائەتلىك، قولىدىن ئىش كېلىدىغان.

تۇزكورلۇق قىلىپ ئالىيلىرىغا كۆز ئالايتقانىنىڭ كۆزى قويۇل-
سۇن! تىل تەككۈزگەنلەرنىڭ تىلى كېسىلسۇن! پېقىرنىڭ ھې-
لىغۇ بىر جېنى بار، مىڭ جېنى بولغان بولسا بارىنى ئالىيلىرىنى
قوغداش، ئەل بەختىنى قوغداش يولىدا قۇربان قىلاتتىم. ئىل-
ھامبەخش سۆزلىرى ئاجىز ۋۇجۇدۇمغا كۈچ ئاتا قىلدى. بۇيرۇ-
سىلا خاقانىم، ھەرقانداق خىزمەت بولسا جان تىكىپ ئادا
قىلىمەن.

— يۇغرۇش باشى توغرا ئېيتتى، ئالىيلىرى، ئەمرلىرىنى
جان تىكىپ ئادا قىلىمىز، — دېيىشتى كۆپچىلىك قوللىرىنى
كۆكسىگە ئېلىپ.

— ئالىيلىرىنىڭ ئېيتقىنى ھەقىقەت، بۇ ھەقىقەتنى تونۇپ
ۋەتەنىنىڭ پۈتۈنلۈكىنى قوغداش مېنىڭ بۇرچۇم. دىلى بىلەن
تىلى ئوخشىماس مۇناپىقلاردىن ھەزەر ئەيلەيمەن، — يەكتىز
بولۇپ تەخت ئالدىدا يۈكۈنگەن يۈسۈپنىڭ بۇ لەۋزى، ئىناز-
چۇنبەگنىڭ يۈرىكىگە ئاتقان خەنجەردەك تەگدى. ئۇ لاپپىدە
قىزىرىپ، يەنە شۇ ھامان ئەكسىگە كەلدى. يۈسۈپكە قاراپ
باش لىڭشىتىپ قويدى.

ئوردا ئەمەلدارلىرى، ھاجىپلار ئىچىدە ئەڭ ياش بولغان
يۈسۈپنىڭ سۆزى دۆلەت ئەربابلىرىنى ئويلاندۇرۇپ قويدى.
سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ ئوڭ يېنىدا ئولتۇرغان مۇھەممەت
ئارسلانخان «بۇ يىگىتنىڭ شۇنچە ياش تۇرۇپ ھاجىپ بولۇشى
ئەقىل - پاراسىتىنىڭ ئۆتكۈرلۈكىدىن ئىكەن - دە، كېيىنىڭ
تېگىدە گەپ باردەك قىلىدۇ» دەپ ئويلاپ، يېنىدا پۈشۈلداپ
مۈگدەپ ئولتۇرغان دوقابەگكە قاراپ قويدى. ئۇ، بۇ كېڭەشكە
قاتنىشىش، ئورنىنى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈش نىيىتىدە ۋەزىرى
بىلەن ئۈلۈشكۈن كەچ بالاساغۇنغا يېتىپ كەلگەنىدى. ئۇنىڭ
ئوغلى ھۈسەين تېكىنمۇ تۈنۈگۈن چۈش مەھەلدە يېتىپ كې-
لىپ، تاغىسى سۇلايمان ئارسلانخانغا ئاتىسى بىلەن بىرگە

كۆرۈنۈش قىلغانىدى. ئۇ يۈسۈپكە قىزىقىش نەزىرى بىلەن قاراپ قويىدى «ئوغلۇم مەھمۇتنىڭ ئۇ ئوردۇكەنتكە كەلگەندە يىقىنلىشىپ كېتىشى سەۋەبسىز ئەمەسكەن ــ دە، قالتىس جۇر-ئەتلىك يىگىت ئىكەن، سۆزىنى كىمگە قاراتتىكىنە؟...»

ـــ ئۇلۇغ ئۇلتۇرۇشلار جانابلار،ـــ دېدى سۇلايمان ئارسلان-خان ۋە ئەڭ ئاخىردا ئولتۇرغان يۈسۈپكە مەنىلىك نەزەر تاشلاپ سۆزىنى داۋام قىلدى،ـــ جانابلار، ئاتام ۋاپات بولغىنىغا بىر يىلدىن ئاشتى، ئۇنىڭ ئارزۇسىغا يارىشا ئېلىمىز تىنچلىق دەۋرد-كە قەدەم قويىدى. ھەرقايسى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىناق ئۆتتۈۋاتى-دۇ، بۇنىڭدىن ناھايىتى رازىمەن. خاندانلىقىمىزغا، ئاۋامغا مەن-پەئەتلىك بولغان بۇنداق ياخشى ھالەتنىڭ ئۇزاق مۇددەت داۋاملىشىشى، تېخىمۇ كامال تېپىشىمىز ئۈچۈن يىراق - يېقىن-دىكى قوشنا، دوست مەملىكەتلەر بىلەن قارشىلاشماي، بېرىش ــ كېلىشنى كۈچەيتىشىمىز مۇھىم، ئەلۋەتتە. بۇنىڭ ئۈچۈن بارلىق قەبىلىلەر ئارا ئىناقلىقىمىزنى مۇستەھكەملىشىمىز زۆرۈر. ئېلىمىزنى بولۇشكە، پارچىلاشقا ئۇرۇنغان ھەرقانداق كىشىگە يول قويماسلىقىمىز، بىھۇدە قان تۆكۈلۈشنىڭ ئالدىنى ئېلىشىمىز لازىم. ناۋادا، سۇلتان سۇتۇق جەمەتىدىن پىقىردىنمۇ قابىل، ئەل سۆيەر يەزىلەتلىك يولباشچى چىقىدىكەن، تاجۇ تەختنى بېرىشكە ھەرقاچان تەييارمەن. ئەمما ئاچ كۆز قانخورلا-رغا، زالىملارغا، ئادالەت، ھۆرلۈكنى دەپسەندە قىلغۇچى ھاكا-ۋۇرلارغا ھەرگىزمۇ ئورۇن بوشىتىپ بەرمەيمەن. بۇنى سەمىگ-لارغا سېلىپ قويۇشۇم ئەركىن پىكىر قىلىشىڭلار ۋە سەممىي بولۇشۇڭلار ئۈچۈندۇر. قېنى، يۇغرۇش باشى، مەملىكىتىمىزنىڭ ئەھۋالىدىن جانابلارنى خەۋەردار قىلىڭ.

ئىنانچۇبەگ ئورنىدىن تۇرۇپ، ئاۋۋال سۇلايمان ئارسلان-خانغا، ئاندىن ئېلىكخان، يابغۇلارغا ئېگىلىپ تەزىم قىلدى، باشقا ئوردا ئەمەلدارلىرىغىمۇ سەل ئېگىلىپ كۈلۈمسىرەپ قويى-

دى. قوللىرىنى جۇلالاپ تۇرغان يىپەك تونى ئۈستىدىن قو-
ۋۇشتۇرۇپ سۆزىنى ئۈنلۈك باشلىدى:
— ئاللا ھەممە يەردە ھازىر ۋە نازىردۇر، ياخشى -
يامانىنى كۆرۈپ تۇرغۇچىدۇر. ئۇلۇغ بۇغرا قاراخانىمىز سۇلايمان
ئارسلانخان ئالىيلىرى ئاللا نېسىپ ئەتكەن مۇبارەك تەختتە
ئولتۇرغاندىن بېرى، مەملىكىتىمىزنىڭ تېخىمۇ روناق تاپقانلىقى-
دىن كۆزى قىزارغان ئەلەۋىيلەر يەنە باش كۆتۈردى، — ئىنان-
چۇبەگنىڭ تەكشى قىرقىلغان بۇرۇت - ساقاللىرى يىپىسىپ تۇر-
غان كالپۇكلىرى جۇپلەشتى. ئۇ سۆزدىن توختاپ سۇلايمان
ئارسلانخانغا يەنە بىر تەزىم قىلدى. ئىنانچۇبەگ ناتىق، مەمەدان-
لىقى بىلەن ئوردا ئەھلى ۋە جامائەتچىلىك ئىچىدە نام قازانغان-
دى. لەۋزىنىڭ ئىسسىقلىقى بىلەن مۇزنى ئېرىتەلەيدۇ، سۆزى-
نىڭ ئۆتكۈرلۈكى بىلەن تاشنى يۇمشىتالايدۇ، دېگەن نەقىلمۇ
چىققانىدى. باش ۋەزىرلىكىمۇ شۇ تۇپەيلى تەيىنلەنگەنىدى.
ئۇ ناتىقلا بولۇپ قالماستىن، كىشىلەر بىلەن مۇناسىۋەت قىلىشقا
تولىمۇ ماھىر ئىدى، ھەرقانداق ئادەمدە ياخشى تەسىرات قالدۇ-
رالايتتى. ئۆزىمۇ كېلىشكەن، خۇش پىچىم بولۇپ، ھەمىشە
قۇياشقا باققان ئاپتاپپەرەستەك يۇملاق يۈزىدىن كۈلكە كەت-
مەيتتى. مۇشۇ تاپتا كۆپچىلىكنى ئۆزىگە جەلپ قىلغىنىدىن
روھلىنىپ، سۆزىنى ۋەزمىن داۋام قىلدى، — تېخىمۇ ئوچۇق
قىلىپ ئېيتقاندا، ئاللا شاھىنشاھلىققا تاللىغان بۇغرا قاراخان
جەمەتىدە، ئوغۇل پەرزەنت داۋاملىق تەخت ۋارىسى بولۇپ
كەلگەنلىكى ھەممىمىزگە ئايان. ئەمما سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان
ھەزرەتلىرىنىڭ قىزىدىن بولغان نەۋرىسى سېيىت ئەلى ئارسلان-
خاننىڭ ئوغلى ئەخمەت تۇغانخان تەختنى زورلۇق بىلەن ئىگە-
لىۋالغاندىن كېيىن، دەسلەپ سۈكۈت قىلىپ قارشىلاشماسلىق
پوزىتسىيىسىنى تۇتقان ھەقىقىي تەخت ۋارىسى بولمىش مەرھۇم
يۈسۈپ قادىرخان غازى پادىشاھ كېيىن ئۇنى ئېتىراپ قىلىپ،

ئەلدە ناھەق قان تۆكۈلۈشىنىڭ ئالدىنى ئالغانىدى. ئاكىسىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن تەختنى ئىگىلىگەن مەنسۇر ئىلىكخان يۇسۇپ قادىرخاننى يوقىتىش كويىدا بولۇپ، ئۆز پۇتىغا ئۆزى پالتا چاپتى. تەختنى مەلىكۇل مەشرىق ئىگىلىدى ۋە ئىنىلىرى تۇغان-خان سانى بىلەن ئەلى تىكىن سانىنىڭ قوزغىلىڭىنى، ئۇدۇن، ئىدىقۇت دىيارلىرىدا يۈز بەرگەن توپىلاڭنى تىنچىتىپ، مەملە-كىتىمىزنى روناق تاپتۇردى. مەرھۇم ناسىر ئىلىكخاننىڭ يېتىم ئوغۇللىرىنى ئۆز ھىمايىسىگە ئېلىپ تەربىيلەپ كامال تاپقۇزدى، ئۇلارنى ماۋەرائۇننەھر دىيارىغا ئىلىكخان قىلدى، بۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق شەپقەت بولماس! لېكىن مۇھەممەت ئالىپ تىكىن، ئىبراھىم بۆرەتىكىنلەر رەھمەت ئۇقۇشنىڭ ئورنىغا بويۇنتاۋلىق قىلدى. بۆرەتىكىن خارەزم پادىشاھى مەئمۇن ئالىيلىرىنىڭ قىزى مەلىكە ساراغا ئۆيلەنگەندىن كېيىن، مەئمۇن شاھنىڭ سۇباشى ئالتۇنتاشنىڭ ئۇنىڭغا كۈيئوغۇل بولۇش، تەختكە ۋارىسلىق قىلىش نىيىتى شۇنىڭ بىلەن بەربات بولدى. ئۇ نىقابلانغان نۆكەرلىرى بىلەن كېچىسى ئوردىغا باستۇرۇپ كىرىپ مەئمۇن شاھنى ئۆلتۈردى، ئۆزىنى خارەزمنىڭ شاھى دەپ ئېلان قىل-دى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان بۆرە تىكىن بۇغرا قاراخانىمىزغا ئەھۋالنى مەلۇم قىلىپ ياردەم سورىغاندا، چاغرىبەگ ئادامتوغرىل سانغۇننى سۇباشى قىلىپ ئۈچ تۇمەن سىپاھ ئەۋەتكەنىدى، بۆرەتىكىن ئاكىسى ئالىپ تىكىن، چاغرىبەگ ئادامتوغرىلنىڭ سىپاھلىرى بىلەن جەمئىي بەش تۇمەن لەشكەرنى باشلاپ، ئالتۇنتاش ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى، ئۇنى ئەسىر قىلىپ سەمەر-قەنتتە دارغا ئاستى. بۇغرا قاراخانىمىزدىن مىننەتدار بولۇپ، سەمەرقەنت ئاتلىرىنىڭ سەرخىلىدىن يۈزنى سوۋغا قىلىپ، چاغ-رىبەگ ئادامتوغرىلنى ئۇزىتىپ قويىدى. ئۇ قايتىپ كەلگەندە، سۇلايمان ئارسلانخان ئالىيلىرى غايەت خۇرسەن بولغانىدى. بەختكە قارشى غەزنەۋىلەر بىلەن جەڭ قىلغاندا، مۇھەممەت

ئالىپ تىكىن يارلىنىپ ئالەمدىن ئۆتتى. پۈتۈن ماۋەرائۇننەھر دىيارىغا ئىبراھىم بۆرەتىكىننى ئىلىكخان قىلىپ يارلىق چۈشۈر-گەن بۇغرا قاراخانىمىز، ئۇنىڭدىن زور ئۈمىد كۈتكەنىدى. ئەمما بۆرەتىكىن ئۆزگەن، بۇخارا شەھەرلىرىنىمۇ ئۆز ئىلىكىگە ئېلىۋال-دى. يېقىن قوشنىمىز بولغان غەزنەۋىلەر بىلەن ھەدەپ تىركە-شىپ، زېمىننى كېڭەيتىش كويىغا چۈشتى. ئۆتكەن يىلدىن بېرى قوزئوردۇغا ئەۋەتىدىغان سېلىق، تارتۇقلارنىمۇ ئەۋەتمىدى، بۇنىڭدىن ئۇنىڭ نىيىتىنىڭ يامانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ...

— توختاڭ، يۇغرۇش باشى،— ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلدى سۇلايمان ئارسلانخان،— ئۆتكەن يىل مەرھۇم ھاجىبۇل ھوجە-جاپ رەيھانىدىنبەگ مېنىڭ نامىمدىن يېزىلغان مەكتۇپنى ئېلىپ سەمەرقەنتكە بارغانلىقى كۆپچىلىككە ئايان. ئىنىم بۆرەتىكىن قىزغىن كۈتۈۋاپتۇ، كۆڭۈلدىكى سۆزلىرىنى ئېيتىپ يازغان جا-ۋاب مەكتۇپىدە، قاراخانلار ئېلىنىڭ شان - شەرىپىنى ساقلاي-دىغانلىقىنى بىلدۈرۈپتۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ، ئاكىسى ۋاپات بول-غاندىن كېيىن، ئۇنى پۈتۈن ماۋەرائۇننەھرنىڭ ئىلىكخانلىقىغا تەيىنلىگەنىدىم، ئەلھال، كۆپ ۋاقىت ئۆتمىدى. كەلگەن خەۋەر-گە قارىغاندا، غەزنەۋىلەر بىلەنمۇ، سەلجۇقلار بىلەنمۇ ياخشى ئۆتۈۋېتىپتۇ، مەن بۇنىڭدىن خۇرسەن بولدۇم،— سۇلايمان ئارسلانخان «ھە، قېنى ئەمدى سۆزلەڭ» دېگەن مەنىدە ئىناد-چۇبەگكە باش لىڭشىتىپ قويدى.

— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىنىڭ ئېيتقانلىرى ھەق - راست، پېقىرمۇ شۇنداق دېمەكچىدىم. ئەمما ئۇنىڭ بۇ قېتىمقى تايانغۇلار كېڭىشىگە كەلمىگىنىگە قاراپ بويۇنتاۋلۇق قىلماقچى بولۇۋاتامدىغاندۇ؟ دەپ گۇمانلىنىپ قالدىم، جانابلار،— دېدى ئىناچۇبەگ ئېگىلىپ.

سۇلايمان ئارسلانخان ئويلىنىپ قالدى: «ئۇنىڭ دېگىنىمۇ توغرا، كەلمىگىنى بويۇنتاۋلۇق قىلغىنىغۇ...»

ئىلىكخان، ئارسلانخانلار، يابغۇ، كۆل تىكىنلەر، ۋەزىر،
ئەمىر، ھاجىپلار پىكىر بايان قىلىپ، قاراخانىلار ئېلىنىڭ
يىلدىن - يىلغا قۇدرەت تېپىۋاتقانلىقىنى، ھەرقايسى ئۇيغۇر
قەبىلىلىرىنىڭ ئىناق - ئىتتىپاق ياشاۋاتقانلىقىنى مىسال كەلتۈ-
رۈپ ئۆتۈشتى. ياغما قەبىلىسىدىن بولغان بەزى شاھزادە، ۋەزىر،
سانغۇنلارنىڭ باشقا قەبىلىلەرنى كۆزگە ئىلماي، پەس كۆرۈپ
چەتكە قېقىۋاتقانلىقى، ئەھۋال شۇنداق كېتىۋەرسە، ئىتتىپاقلىق
بۇزۇلۇپ، ئۇرۇش، توپىلاڭدىن ساقلانغىلى بولمايدىغانلىقىنى
ئەسكەرتىشتى. بۇ گەپلەرنى ئىنانچۇبەگ قۇۋۋەتلەپ، بۆرەتېكىن-
نى ئىلىكخانلىقتىن قالدۇرۇۋېتىشنى كۆچەپ تەكلىپ قىلدى.
بولۇۋاتقان سۆزلەرگە دىققەت قىلىپ ئولتۇرغان يۈسۈپ، ئوتتۇ-
رىغا قويۇلغان تەكلىپ، مەسلىھەتلەر ئوخشاشتەك قىلغان بىلەن،
مۇددىئا - غەرەزنىڭ ئوخشىمايدىغانلىقىنى چۈشىنىپ ئەپسۇس-
لىنىپ قالدى. ئەسلىدە ئۇ، تەكلىپ، مەسلىھەت بېرىشكە يېشى-
نىڭ كىچىكلىك قىلىدىغانلىقىنى بىلگەچكە، سۆزلىمەي، دەپ
ئويلىغانىدى، ئەمما ئەھۋالنى كۆرۈپ، باشقىلارنىڭ نېمە دېيە-
شىدىن قەتئىينەزەر، ئۆز پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويماقچى بولدى
تۇرۇپ قوللىرىنى كۆكسىگە ئالدى:

— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، جانابلار، پېقىر ھەربىرلىرى-
نىڭ ئالدىدا سۆز يورغىلىتىپ، مەمەدانلىق قىلماقچى ئەمەس-
مەن، بايا ساداقىتىمنى بىلدۈرۈپ ئۆتكەنلىكىم ئۈچۈن كۆپايە-
لەنسەم بولاتتى. ئەمما دېمەكچى بولغان ھەقىقەتنى چۈشەنگى-
نىم بويىچە ئوتتۇرىغا قويۇشنى زۆرۈر، دەپ قارايمەن. ئۇيغۇر
قەبىلىلىرى ياغمىلارنىڭ ئەتراپىغا ئۇيۇشۇپ دۇنيادا قۇدرەتلىك
بولغان قاراخانىلار ئىسلام دۆلىتىنى قۇرغانلىقى ھەممىلىرىگە
ئايان. بۇنداق زور مۇۋەپپەقىيەت بىر ئۇيغۇر قەبىلىسىگىلا مەن-
سۇپ بولماستىن، بارلىق ئۇيغۇر قەبىلىلىرىگە ئورتاق بولۇشى
كېرەك. ۋەھالەنكى، ياغمىلاردىن بولغان ئارسلانخان، ئىلىكخان،

يۇغرۇش، ھاجىپ، سانغۇنلار ئارىسىدا، ئۆزىنىڭلا كۆمچىگە
چوغ تارتىپ، مەملىكەتنى، ئاۋامنى كۆزدە تۇتمايدىغان ئەربابلار
قازانغان غەلىبە ـ نەتىجىلەرنى ئۆزلىرىگە مەنسۇپ دەپ بىلىدى-
كەن، تەكەببۇرلۇق قىلىدىكەن، شۇنداقلا باشقا قەبىلىلەر-
دىمۇ ياغمىلارغا ئۆچمەنلىك بىلەن قارايدىغان، ئۆچەكىشىش-
نىلا ئويلايدىغانلار يوق ئەمەس ئىكەن، ئىككىلا تەرەپنى چۈ-
شىنىپ، سەۋەنلىك، خاتالىقلارنى تۈزىتىش، قارشىلاشقاننى جا-
زالاش، قايىل قىلىش، يېتەكلەش بىلەن ئېلىمىزنىڭ ئىتتىپاقلى-
قىنى كۈچەيتىش مەشەدە ئولتۇرغان دۆلەت ئەربابلىرىنىڭ بۇر-
چى. ئىلىكخان ئىبراھىم بۆرەتېكىنىنىڭ بويۇنتاۋلىق قىلىۋاتقىنىغا
كەلسەك، ــ يۈسۈپ كۆپچىلىككە خىيالچان نەزەر
تاشلىدى، ــ ئۇنى ئالدىراپ ئىلىكخانلىقتىن قالدۇرۇش
توغرا چارە بولمايدۇ. ئۇ باتۇرلۇقى، قەيسەرلىكى، شۇنداقلا
سەمىمىي ـ ساددىلىقى بىلەن ئەل ئىچىدە چوڭ ئابرۇي قازان-
غان، ئۇن تۇمەندىن ئارتۇق قوشۇن ئۇنىڭغا پەرمانبەردار.
سەلجۇق خانلىقىنىڭ سۇلتانلىرى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپتۇ. ئە-
لىكخانلىقتىن ئېلىۋەتكەن تەقدىردىمۇ، ماۋەرائۇننەھر، خارەزىم
دىيارلىرىدىن ئۇنى ئايرىۋېتىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. بۆ-
رەتېكىن بىلەن جەڭ قىلىش ــ ئەلنى قانغا غەرق قىلىش
دېمەكتۇر! بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، ــ يۈسۈپ سۇلايمان
ئارسلانخانغا قارىدى، ــ ئۇنىڭ بىلەن چىرايلىقچە سۆزلى-
شىپ، بارلىق ئامال بىلەن ئىتتىپاقلىشىش ــ قاراخانىلار
ئېلىگە تىنچلىق، ئاۋامغا خاتىرجەملىك ئېلىپ كېلىدۇ، بۇنى
ئويلىشىپ كۆرۈشلىرىنى ئۆتۈنىمەن، ــ يۈسۈپ ئارقىسىچە
بىرقانچە قەدەم مېڭىپ جايىغا كېلىپ ئولتۇردى.
ئىنانچۇبەگ بۆرەتېكىننى ئىلىكخانلىقتىن قالدۇرۇشتا چىڭ
تۇردى، ئۇنى مۇھەممەت ئارسلانخان، دوقاقبەگلەر قوللىدى.
يۈسۈپنى مەھمۇت ئىلىكخان باشلىق ھەرقايسى جايلاردىن كەل-

كەن يابغۇلار، كۆل تېكىنلەر، ۋەزىر، سانغۇنلار، ئالىملار قوللى-
دى. بولۇپمۇ رەيھانىدىنبەگنىڭ ئورنىغا ئۇلۇغ ھاجىپ بولغان
چىكىل ئارسلانى، شەيخۇلئىسلام ئابدۇلھەپىز داموللا، ئوردا
ئەمرى بەكتۇتۇق، سۇباشى بەكبۇقا، ئادامتوغرىللار ئۇنى قول-
لاپ بۇغرا قاراخانغا مەسلىھەت بېرىشتى. ئاخىرىدا سۇلايمان
ئارسلانخاننىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئۈچ تۈرلۈك قارار ماقۇللاندى:
بىرىنچى، ھەرقايسى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى
قەتئىي قوغداش، ئارىنى بۇزۇۋاتقانلارنى كىم بولۇشىدىن قەت-
ئىينەزەر، ئاسىيلار قاتارىدا جازالاش؛
ئىككىنچى، زالىم، خىيانەتچى ئەمەلدارلارنى مەنسىپىدىن
ئېلىپ تاشلاپ، شەرىئەت ھۆكمى بويىچە جازاغا تارتىش؛
ئۈچىنچى، بۆرەتېكىن بىلەن يارىشىش، قارشىلاشماسلىق،
قانلىق توقۇنۇشنىڭ ئالدىنى ئېلىش.
ھەممەيلەن ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ بۇ قارارنى ئىجرا قىلى-
دىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى.
ئاندىن سۇلايمان ئارسلانخان يارلىق چاكارلاپ، ئىلگىرى
قەشقەر دىيارىنىڭ بۇغرا خانلىقىغا تەيىنلەنگەن مەھمۇت ئارس-
لانخاننى پەرغانە دىيارىنىڭ ئىلىكخانلىقىغا، تالاس دىيارىنىڭ
ئىلىكخانى مۇھەممەت ئارسلانخاننى تالاس ۋە ئىسپىجاپ دىيارى-
نىڭ ئىلىكخانلىقىغا، قەشقەر دىيارىدىكى سىپاھلارنىڭ سۇباشى
ئەبۇھەسەن تېكىننى قەشقەر دىيارىنىڭ ئىلىكخانلىقىغا، ھۇسەي-
يىن تېكىننى بارسخان دىيارىنىڭ ئىلىكخانلىقىغا تەيىنلىدى.
ئەبۇھەسەن تېكىن بىلەن ھۇسەيىن تېكىنگە ئارسلانخان ئۇنۋا-
نىنى بەردى، بۇ ۋاقىتقىچە ئۇستىدىن كۆپ قېتىم بۇغرا قاراخانغا
ئەرز ـ شىكايەتنامە كەلگەن ئۇدۇن دىيارىنىڭ ئىلىكخانى ئەلى-
شاھ، سۇياپ شەھىرىنىڭ ھاكىمى چاغرىبەگ ئۆتەمىش، قەشقەر
بۇغراخاننىڭ ۋەزىرى تۇرمىش ئىنال تېكىن، بۇغرا قاراخان
سارىيىنىڭ ئىشىكئاغىسى ئىنالچۇق تېكىن، ئىدىشچى باشى ئار-

غۇن جاالىدىن قاتارلىق بىر يۈز قىرىق كىشىنىڭ مەنسەپتىن قالدۇرۇلغانلىقىنى ئېلان قىلىپ، شەيخۇلئىسلام ۋە باش قازى ئابدۇلھەپىز داموللىنىڭ شەرئەت نىزامى بويىچە جازا ھۆكۈمى چىقىرىشىنى بۇيرۇدى. بۇغرا قاراخان سارىيىنى يەنە بىر قېتىم ئەندىشىلىك سۈكۈت باستى.

قەشقەرغە بۇغراخان بولۇپ تەيىنلەنمەي تاالسقا ئىلىكخان بولغىنىدىن نارازى بولغان مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ قاپىقى ساڭگىلاپ، بەگ تەركىسكىمۇ قاتناشمىدى. ياساۋۇللىرى بىلەن ئوردىدىن چىقىپ، ئۆزى بىلەن كەلگەن خوتۇنى قۇماربىبىكە تۇرۇۋاتقان بولۇنبەگ قورۇسىغا ئات چاپتۇرۇپ كەتتى.

خىيانەتچى، زالىم ئەمەلدار قاتارىدا ئىسمى تىلغا ئېلىنمى- غانلىقىدىن سۆيۈنگەن دوقاقبەگ «ئەمدى بۇزاغۇ ئىككىمىزنىڭ كۆنىمىز تۇغىدىغان بولدى» دەپ ئويلاپ ئېتىغا قامچا ئۇردى.

كۆكنى يۈلتۇز قاپلىغان گۈزەل ئاخشامدا، يۇسۇپ بەگ تەركىسىدىن خۇشال قايتتى. ئۇ باال ھاجىپ بولسىمۇ، ياشانغان دۆلەت ئەربابلىرى ئېرىشەلمىگەن ھۆرمەتكە بۇگۈن سازاۋەر بولغانىدى.

شام ـ چىراغلار يورۇتۇپ تۇرغان ھويلىدا، ئۇنى ئاقىىرا بىر ياشتىن ئەمدىال ئاشقان قىزى بىلەن كۈتۈپ تۇراتتى.

2

— بەگيۇسۇپ، ھاجىبۇل ھۇججاپنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا ئوبدان ئىشلەۋېتىپسىز، ھەممەيلەن تەرىپىڭىزنى قىلىۋاتىدۇ. يۇغرۇش باشى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، سىزنى سەمەرقەنتكە ئەۋەتمەكچى بولدۇق. مەرھۇم ئاتىڭىز رەبھانىدىنبەگمۇ مەكتۇ- پىمنى ئېلىپ بېرىپ، بۆرەتىكىن بىلەن ئەھۋاللىشىپ، ئۇنى يۇمشىتىپ كەلگەنىدى. ياش بولسىڭىزمۇ ئاتىڭىزنىڭ با-

لىسى، ئەقىل - پاراسەتتە ھېچكىمدىن قېلىشمايسىز، ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۆرەتىكىن بىلەن تونۇش ئىكەنسىز، بېرىپ زادى ئۇنىڭ مۇددىئاسى، غەرىزى نېمە؟ بىلىپ كەلسىڭىز، ناۋادا ئۇ بويۇنتاۋلۇق قىلماقچى بولسا، بۇ پەيلىدىن ياندۇرۇشقا ئۇرۇنۇپ بېقىڭ. ئەمدى مېڭىشقا تەييارلىق قىلسىڭىز بولىدۇ.

— باش ئۈستىگە، ئالىيلىرى، — يۈسۈپ تەخت ئالدىدا قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇرغىنىچە بۇغرا قاراخانغا تەزىم قىلدى، — ئۈچ كۈن ئىچىدە يول تەييارلىقىنى تۈگىتىپ سەپەرگە ئاتلىنىمەن، ئالىيلىرى. بۈگۈن «بۇغراخان مەدرىسى»گە بېرىپ، بىر ئاي ئىچىدە مەن ئۆتمەكچى بولغان دەرسلەرنى باشقا مۇدەررىسلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇشۇم كېرەك. يەنە تاپشۇرۇقلىرى بارمىكىن؟

— بەگيۈسۈپ، سىزدىن خۇرسەنمەن. سوۋغا - سالاملارنى يۇغرۇش باشى تەخ قىلىپ بېرىدۇ. مېنىڭ نامىمدىن بۆرەتىكىنگە بىر پارچە مەكتۇپ يېزىشنى ئۇنتۇپ قالماڭ. يولغا چىققان كۈنى ئۆزۈم ئۇزىتىپ قويىمەن. ماقۇل، يول تەييارلىقىغا كىرىشىڭ.

— رەھمەت، ئالىيلىرى.

يۈسۈپ ئۇدۇل «بۇغراخان مەدرىسى» گە كەلدى، ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇمغا، سەمەرقەنتكە بارماقچى بولۇپ قالغانلىقىنى ئېيتىپ، ئۆزى ئۆتمەكچى بولغان بىر ئايلىق دەرسنى باشقا مۇدەررىسلەرگە ئورۇنلاشتۇردى. خوشلىشىپ ئۆيگە كەلگەندە قاراڭغۇ چۈشكەنىدى. تاماقتىن كېيىن ئانىسىنىڭ خانىسىغا كىرىپ سەپەرگە چىقماقچى بولغانلىقىنى ئېيتتۇيدى، ئانىسى دەرھال جاۋاب بەرمەي، يۈسۈپنىڭ باش - كۆزىنى سىلاپ ئۇزاق ئولتۇرغاندىن كېيىن:

— ئاتىلىرى ۋاپات بولۇپ غېرىبسىنىپ قالدىم، بالام. تۆت ئاچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئۆيىدە، سىلى يېنىمدا بولغاچقا

كۆڭلۈم توق تۇراتتى. بۇغرا قاراخانىنىڭ ئەمرى بىلەن سەمەر-
قەنتكە بارىدىكەنلا، قوشۇلماي نېمە ئىلاجىم. بارسىلا، بالام،
بارسىلا، خۇدايىم سەپەرلىرىنى بىخەتەر، ئاقىيوللۇق قىلسۇن.
ياخشى نىيەت، ياخشى تىلەكلىرى بىلەن سالامەت بېرىپ،
خۇش خەۋەر ئېلىپ كەلگەيلا، — دېدى يۈزىگە سىرغىپ چۈش-
كەن ياشلىرىنى ئېرتىپ.

— غەم قىلمىسىلا ئانا. ئىنشائاللا، تېزرەك قايتىپ كېلىپ
خىزمەتلىرىدە بولىمەن.

يۈسۈپ ئانىسىنىڭ رازىلىقىنى ئالغان بولسىمۇ، ئۇزاپ
ماڭغۇچە ئاقبىرانى ماقۇل قىلالماي ناھايىتى جىلە بولدى. ئاقبىرا
يامغۇردەك ياش تۆكۈپ:

— مېنىغۇ دېمىسىلە، مۇشۇ سەبىي قىزلىرىنى تاشلاپ
كېتىشكە قانداقمۇ قىيالا؟ — دەپ بۇۋىئايىشەنى كۆتۈرتۈپ
قويۇپ، ماقۇللۇق بەرمەي جىم تۇرۇۋالدى.

— مەن سەيلە - ساياھەتكە كېتىۋاتمايمەن، قەدىرلىكىم،
دۆلەت ئىشى بىلەن كېتىۋاتىمەن، بىر ئايغا قالماي يېنىپ
كېلىمەن ئەمەسمۇ.

— يېنىپ كېلەلەمسىلەچۇ؟

— خۇدايىم بۇيرۇسا يېنىپ كېلىمەن.

— ماڭا كەلمەيدىغاندەكلا تۇيۇلۇۋاتىدىلا، ياق، ياق
بارمايدىلا، — ئاقبىرا ئۇنىڭ پېشىگە ئېسىلىپ يىغلاپ تۇرۇۋال-
دى. ئانىسىنىڭ ئۆكسۈپ - ئۆكسۈپ ياش تۆكۈۋاتقىنىنى
كۆرگەن بۇۋىئايىشەمۇ قىرقىراپ يىغلاپ كەتتى. يۈسۈپ قىزىنى
سۆيۈپ ئاقبىراغا تۇتقۇزۇپ قويۇپ دېدى:

— سەمەرقەنتكە بېرىشىمغا زادى قوشۇلمامسەن؟

— قوشۇلمايمەن، بارمايدىلا.

— كېتىۋەرسەمچۇ؟

— مەنمۇ ئابامنىڭ قېشىغا كېتىمەن.

يۇسۇپنىڭ قوشۇمىسى تۈرۈلدى. ياخشى كۆرۈپ ئالغان خوتۇنى بىلەن بۇنداق يامانلىشىپ قېلىشنى زادىلا خىيالىغا كەلتۈرمىگەچكە، نېمە دېيىشنى بىلمەي دىققەت بولۇپ تۇرۇپ قالدى. ئۇنى هويلىدا ئانىسى، ئاچىلىرى، خىزمەتچىلەر كۈتۈپ تۇراتتى. شايى تونىنىڭ پېشىگە ئېسىلىپ تۇرغان ئاقىبرانىڭ قولىنى ئاستا ئىتتىرىپ:

— مەن بارمىسام بولمايدۇ. ماقۇل، ئاتا ـ ئانائىنىڭ قېشىغا كېتىپ تۇرغىن، كەلگىنىمدە بىرگەپ بولار،— يۇسۇپ ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ ماڭماقچى بولدى.

— دادا! داد ـ داد ـ دا!— دەپ يۇلقۇنۇپ تۇۋلىغان بۇۋىئايىشە ئىككى قولىنى ئۇزىتىپ يىغلىدى.

— دادىسى،— دېدى ئاقىبرا،— مەن كەتمەيمەن،— ئۇنىڭ قارا كۆزلىرىدىن تاراملاپ ياش تۆكۈلدى،— سىلىنى خاپا قىلىپ قويدۇم. بارمىسىلا زادى بولمايدىغان زۆرۈر ئىش بولسا بېرىۋەرسىلە، مەنمۇ مۇشۇ ئۆيدە تۇرۇۋېرەي، ئاپامنى يالغۇز قويۇپ كېتىشكە كۆڭلۈم قانداقمۇ ئۇنىسۇن؟

يۇسۇپ ئارقىسىغا يېنىپ بۇۋىئايىشەنى يەنە قولىغا ئالدى، كۆتۈرگىنىچە هويلىغا چىقتى. ئانىسى، ئاچىلىرى، قېيناغىلىرى، غۇلام، دېدەكلەر شەهەر سىرتىغىچە چىقىپ ئۇزىتىپ قويماقچى بولغانىدى.

— ئابا، تۇغقانلار، مەشەدىلا ئۇزىتىپ قويۇشسىلا، يەتتە چاقىرىم يەرگىچە بېرىپ ئۇزىتىمىز دېيىشسىلە، مېنى يەتمىش قېتىم تەگلىكتە قويۇشىدىلا، مەشەدىلا خوشلىشايلى،— يەكتىز بولغان يۇسۇپ قوللىرىنى كۆكسىگە قويدى. ئۇنى ئورنىدىن تۇرغۇزغان يابىرا، ئىشىك ئالدىغا ئۇزىتىپ چىقتى.

— سىلىنى تەگلىكتە قويۇشنى خالىمايمەن، بالام، ئاق-يوللۇق بولسىلا،— دەپ قۇچاقلاپ پېشانىسىگە سۆيدى.

يۇسۇپ ئارقىسىغا قاراپ ـ قاراپ، يۇم ـ يۇم يىغلىغىنىچە

ياغلىقىنى پۇلاڭلاتقان ئاقبىراغىمۇ، ئۇ باغرىغا تېڭىۋالغان ئوماق قىزىغىمۇ ئىچىدە خۇش ئېيتتى.

يۈسۈپ ئوردىغا بېرىپ سۇلايمان ئارسلانخان بىلەن كۆرۈشتى. بۇغرا قاراخان مەكتۇپنى ئوقۇپ چىقىپ قول قويۇپ، مۆھۈرىنى بېسىپ بەردى.

— مەكتۇپ ئىخچام، مەزمۇنلۇق يېزىلىپتۇ، ئاقيوللۇق بولۇڭ يۈسۈپ، خۇش خەۋەر ئېلىپ كېلىشىڭىزنى كۈتىمەن.

— دىدار كۆرۈشكىچە خۇشۋاخ بولسىلا، ئالىيلىرى.

— ھاجىپ، بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىنىڭ ئىشەنچىسىنى يەردە قويمىغايلا، — دېدى تەختىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە قول باغلاپ تۇرغان ئىنانچۇبەگ، — سىلى ناھايىتى ئەقىللىق، پاراسەت ئارقىنى بىلەن چىلبۆرىنى باغلاپ قويمىغۇچە قايتىپ كەلمىگەيلا.

— بۆرىسىز يايلاقتا مال ئاۋۇمايدۇ، جانابلىرى، — دېدى يۈسۈپ، — مەن چىلبۆرىنى باغلاپ قويۇش ئۈچۈن ئەمەس، ئۇلۇغ بوۋىمىز ئوغۇزخانغا يول باشلىغان كۆك بۆرىنىڭ ئەۋلادى ئىكەنلىكىنى سەمىگە سېلىپ قويۇش ئۈچۈن بارماقچىمەن.

ئىنانچۇبەگنىڭ كۈلكە كەتمەيدىغان چىرايى بىر ئۆڭۈپ، شۇ ھامان ئەسلىگە كەلدى. ئۇ كۈلۈمسىرەپ:

— ئويلىغان يېرىمدىن چىقتىڭىز، مەنمۇ شۇنداق دېمەكچىدىم. خەير، ئامان بولۇڭ، — دېدى. كۆڭلىدە «سەندەك بىر كىتاب مەستانىسى تالپىقا جەڭگە خۇمار بۆرەتىگىن ھەرگىز يول قويمايدۇ» دەپ ئويلاپ، خالىمىغان ھالدا سۇلايمان ئارسلانخان بىلەن ئوردا ئالدىغا چىقىپ ئۇزىتىپ قويدى.

بىر ئاي ئۆتتى. «نېمە خەۋەر ئېلىپ كېلەركىن» دەپ كۈتكەن سۇلايمان ئارسلانخانغا بۇ ئاي ئاستا ئۆتكەندەك بىلىندى. دېرىزىدىن ئىشىككە تولا قاراپ كۆزلىرى تېشىلگەن يابىرا ئانىغا بۇ ئاي ئۇزاق تۇيۇلۇپ كەتتى. كۈندە دېگۈدەك ئىشىك

ئالدىغا چىقىپ يولغا تەلمۈرۈپ قارايدىغان ئاقىۋراغا بولسا بىر بىلدەك بىلىنىپ تاقىتى تاق بولدى. يۈسۈپ دەل بىر ئايدا — ئۈجمە ئاخىرلىشىپ، ئۆرۈك پىشقاندا تۇيۇقسىز ئۆيگە كىرىپ كەلدى.

كۆل بويىدىكى سۇپىدا قۇرئان ئوقۇپ ئولتۇرغان يابىرا، ئاسماندىن چۈشكەندەك پەيدا بولغان يۈسۈپنى قۇچاقلىغان هالدا، ئاۋۋال كۈلۈپ، كېيىن يىغلىۋەتتى.

— جېنىم بالام، كۆز قارىچۇقۇم، يۈرەكلىرىم سۇ بولۇپ كەتكەنىدى. كەلدىلە، جېنىم بالام، ئوغلۇم، مادارىم.

— بۇۋىئايىشە «دادا!» دەپ سىلىنى تولا توۋلاپ بەكمۇ سېغىندى. قارىسىلا، چوڭ بولۇپ قاپتىمۇ؟ — دېدى ئاقىۋرا قېيىنانىسىنىڭ كۆزىچە هال سوراشتىن ئىزا تارتىپ.

يۈسۈپ بۇدرۇق قوللىرىنى ئۇزىتىپ تاشلانغان ئوماق قىزىنى قولىغا ئېلىپ باغرىغا باسدى. سېغىنغان نەزىرى بىلەن مۆگلانغان كۆزلىرى لىققىدە ياشقا تولغان ئاقىۋرادىن ئۈنسىز هال سوراپ قىزىغا باقتى:

— بۇۋىئايىشە جىگەر پارەم، سېنى بەك سېغىندىم، چوڭ بولۇپ قاپسەن قىزىم، — دېدى قىزىنىڭ پېشانىسىگە، مەڭزىگە سۆيۈپ.

— ئەمدى ماڭا كەلگىن قىزىم، داداڭ چارچاپ - هېرىپ قالغاندۇ، — دەپ بۇۋىئايىشەنى ئاقىۋرا قولىغا ئالدى.

— كېچە - كۈندۈز مېڭىپ، بۈگۈن ئەتىگەن چاشكا ۋاقتىدا قۇزئوردۇغا يېتىپ كەلگەنىدۇق. بۇنداق تۇيۇقسىز كەلگىنىمدىن بۇغرا قاراخانمۇ خوش بولدى. ئۆيگە باراي دېسەم ئۇنىماي، چۈشتە بىللە تاماق يېيىشكە تەكلىپ قىلدى. ئۇنىڭ كۆڭلىنى تىندۇرۇپ مانا هازىر كېلىشىم، — يۈسۈپ گەپ قىلغاچ يابىرانىڭ قولتۇقىدىن يۆلەپ سۇپىدا ئولتۇرغۇزدى، — مومام ئوبدان تۇرغاندۇ؟ ئاچاملارمۇ كېلىپ تۇرغاندۇ؟

— مومىلىرى ياشىنىپ قالدى، بالام، بىر كۈن ساق تۇرسا بىر كۈن مىجەزى يوق بولۇپ قالىدۇ، كۈن ئاشۇرۇپ بىرىنىپ هال سوراپ تۇردۇم، ئەمدى بۇ ئۆيگە ئەكىلىپ تۇرغۇزارمىز. قىزلىرىم كېلىپ تۇردى، هەر كەلگەندە سىلىنى سوراپدۇ، كەپلىرىنى قىلىشتۇق، بالام.

يۈسۈپ مۈزدەك سوغۇق ئانار شەربىتىنى ئىچىپ ئولتۇرۇپ سەمەرقەنتنىڭ گېپىنى قىلىپ بەردى. ئۇنىڭ كەلگىنىنى ئاڭلىغان ئۇرۇق — تۇغقانلار، قولۇم — قوشنىلار، تونۇش — بىلىشلەر، كەچكىچە ئۇزۇلمەي كېلىپ هال سوراپ كېتىشتى...

3

ساراي ئۆيىنىڭ داغدام ئىچىۋېتىلگەن دېرىزىلىرىدىن كىرگەن غۇر — غۇر شامال ئەبۇپۇتوھ مەخدۇمنىڭ ئۇزۇن ساقىلىنى يەلپۈندۈرۇپ، تەرلەپ — پىشىپ ئولتۇرغان ئاشانبۇقىنىڭ يۇڭلۇق مەيدىسىگە سىلىق ئۇرۇلاتتى.

— هە، ئۇكا، سۆزلىگىن، بۆرەتىكىن قانداق تۇرۇپتۇ؟ — سورىدى تۆمۈر بۇقا نەسرىدىن تەلەڭگىلەرگە كاسا قىلىپ قويۇلغان تاۋۇزنى پىچاق بىلەن يونۇپ.

— بۆرەتىكىن غەزنەۋىلەر بىلەن جەڭ قىلىپتىمۇ، ئۇنىڭ مۇددىئا — مەقسىتىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلىپ كەلگەندىلا يۈسۈپ؟ — ئادامتوغرىلمۇ سۆز كۈتۈپ ئۇنىڭغا قارىدى.

— بۆرەتىكىن بۇغرا قاراخانىمىزغا بويسۇنىمادىكەن؟

— بۆرەتىكىن بالاساغۇنغا باستۇرۇپ كېلەمدىكەن؟

— بۆرەتىكىننىڭ مۇڭگۇزى بارمىكەن؟

— كۈندۈزى ئادەم سىياقىدا يۈرگەن بىلەن كېچىسى بۆرىگە ئايلىنىپ كېتىدىغانلىقى راستمىكەن؟

ئۇدمىش، يارۇق، ئادار، ئەربۇقىلار قويغان بۇ سوئاللار-

دىن، ئىبراھىم بۆرەتىكىن توغرىسىدا ئەپقاچتى كەپلەرنىڭ ئاز ئەمەسلىكىنى ھېس قىلغان يۈسۈپ، كۈلۈمسىرىگەن ھالدا جاۋاب بەردى:

— پېقىر بۆرەتىكىن بىلەن ئالتە - يەتتە يىل ئىلگىرى كۆرۈشكەنىدىم، ئەلھال، بويى ئۆسۈپ كۈچتۈگۈر ئەزىمەتكە ئايلىنىپتۇ. ئاكىسى ئالىپ تىكىن ئۆتكەن يىلى قازا قىلغاندىن بۇيان، ماۋەرائۇننەھر، خارەزىم دىيارىنى يالغۇز سوراۋېتىپتۇ. يېنىدا تاجىلمۇلىك ئاتلىق دانا ۋەزىرىمۇ بار ئىكەن، مېنى ئوبدان كۈتۈۋالدى. بۆرەتىكىنىنىڭ بۇرۇنمۇ مۇڭگۈزى يوق ئىدى، ھازىرمۇ يوق. كۆككۈچ كۆزلىرىدىن ئوت چاقناپ، ساقال - بۇرۇتلىرى تىكەنلىشىپ تۇرغاچقا سۇرلۇك، بەھەيۋەت كۆرۈنىدۇ، كېچىسى بۆرىگىمۇ ئايلىنىپ قالمايدۇ.

— بەگيۈسۈپ، كېچىلىرى بۆرەتىكىنگە ھەمراھ بولۇپ باقتىڭىزمۇ؟

— نەچچە قېتىم ئۇنىڭ بىلەن زىياپەت، سۆھبەتلەردە بىللە بولدۇم، ئۇ ئۆزگەرمىدى، — يۈسۈپ كۈلۈمسىرەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، — ئىبراھىم بۆرەتىكىنىنىڭ «مەن مەشرىقنىڭ بىردىنبىر غالىب پادىشاھ، ماڭا تەڭ كېلىدىغان خان - سۇلتانلار دۇنياغا تېخى تۆرەلگىنى يوق. مەن بويسۇنغۇچى ئەمەس، بويسۇندۇرغۇچى» دېگەن سۆزلىرىدىن بۇغرا قاراخان بولۇش ئارزۇسىنىڭ كۈچلۈكلۈكىنى، سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ ئەمرىگە بويسۇنۇشنى خالىمايدىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. پايتەخت قۇزئوردۇغا باستۇرۇپ كېلىش ئويى بولسىمۇ، بۇ تېخى مۇددىئا، غەرەزگە ئايلانمىغاندەك قىلىدۇ. ئۇ ھازىر پۈتۈن كۈچى بىلەن غەزنەۋىلەرگە قارشى تۇرۇۋېتىپتۇ، سەلجۇقلار بىلەن بېقىنلىشىۋېتىپتۇ.

— توختاڭ، بالام، — تۇمۇر بۇقانەسىرىدىن ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ سورىدى، — ئىبراھىم تىكىنغۇ شۇنداق بېرىم

ياۋايى ئادەم، سىز بولسىڭىز ناھايىتى پاراسەتلىك. ئۇنى بۇغرا قاراخانىمىز بىلەن ئەپ ئۆتتۇشكە، قىلىچ كۆتۈرمەسلىككە كۆندۈرەلىدىڭىزمۇ؟ مۇشۇ ھەقتە ئاڭلىغۇم بار.

يۇسۇپ كۈلۈمسىرەپ ئىغىز ئاچتى:

— ئىبراھىم تېكىننى گۆدەكلىكىدە بۆرە باققان بولسىمۇ، ئۇ ھەقىقىي ئادەم، ناھايىتى سەزگۈر، ئۆزىگە بەك ئىشىنىدۇ. بۆرە باققانلىقى ئۈچۈنلا ئەمەس، قورقۇمسىزلىقى، بوي ئەگمەيدىغان، بوي بەرمەيدىغان ئىرادىسى، ئاچچىقىنىڭ چوسلۇقى ئۇنىڭ بۆرەتېكىن دەپ ئاتىلىپ قېلىشىغا سەۋەب بولغانلىقىنى بۇ قېتىم تېخىمۇ ئېنىق چۈشەندىم، ئاللا ئۇنى شۇنداق ئۆزگىچە مىجەزلىك قىلغانىكەن. ھالبۇكى، ئۇ ئۆزىنىڭ سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئەۋرىسى ئىكەنلىكىنى، ئۆزىنى ئىنسانلار ئارىسىغا ئېلىپ كەلگەن مەلىكە ئادرا ئانىنى، جۇملىدىن پىقىرنىمۇ ئۇنتۇمىغان. ئۇنى تىزگىنلەپ تۇرغان مانا مۇشۇ ئەقىدە بولسا كېرەك. بۇنى بىلىپ يېتىپ، ئۇنىڭغا «سۇلايمان ئارسلانخان بۇغرا قاراخان بولغان مەملىكەت مۇبادا پارچىلىنىپ كەتسە، مەۋجۇت بولالمايدىغانلىقىنى كەپ ئارىسىدا ئەسكەرتىپ ئۆتتۈم، ئۇ دەرھال «قاراخانلار مەملىكىتىنى قۇدرەت تاپقۇزۇشنى ھاياتىمنىڭ مەقسىتى قىلىپ ياشاۋاتىمەن، سۇلايمان ئارسلانخان ئاغام بۇنىڭدىن غەم يېمىسۇن. پارچىلاش ئۈچۈن ئەمەس، ئېلىمىزنىڭ زېمىنىغا زېمىن قوشۇش ئۈچۈن كۆتۈرگەن قىلىچىمنى ھەرگىز قىنىغا سالمايمەن» دېدى. مەن ئۇنىڭ مۇشۇ جاۋابىنى ئېلىپ كەلدىم. بۇغرا قاراخان ئاڭلاپ، خاتىرجەملىنىپ قالغانلىقىنى ئېيتتى.

— بۇ تېخى ھېساب ئەمەس، — ئادامتوغرىل يۇسۇپنىڭ يىڭىدىن تارتىپ ئۇنى سۆزدىن توختاتتى، — ئۈچ يىلدىن بېرى ئاستانىگە ئەۋەتمەي كېلىۋاتقان سېلىق، تارتۇقلار توغرۇلۇق گەپ قىلىپ باقتىڭىزمۇ، بالام؟ مانا بۇ مۇھىم مەسىلە، — دېدى

ئادامتوغرىل،— بويۇنتاۋلىق قىلىدىغان - قىلمايدىغانلىقىغا ئىسپات بولىدىغان بۇ مەجبۇرىيەتنىڭ قانداق ھەل قىلىنغانلىقىنى بىلگۇسى كېلىپ.

— پېقىر سەمەرقەنتكە بېرىپ بىرنەچچە كۈنگىچە مەملىكەت ۋە دۇنيا ئىشلىرى توغرۇلۇق كۆپ سۆزلەشكەن بولساقمۇ، بۆرەتىكىن بۇ ھەقتە زادى ئېغىز ئاچمىدى. ئاخىر مەن «قاراخانىلار ئېلىگە قاراشلىق ھەرقايسى دىيارلاردىن ئاستانىگە ۋە بۇغرا قاراخانغا ئەۋەتىلىدىغان سېلىق، تارتۇقلار قاراخانىلار ئېلىنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىدىغان، كۈچ - قۇدرىتىنى نامايان قىلىدىغان بايلىق ھېسابلىنىدۇ. ئالىيلىرى، نېمە ۋەجىدىنكىن، ئۈچ يىلدىن بېرى ئۆزلىرىنىڭ باشقۇرۇشلىرىدىكى ماۋەرائۇننەھر، خارەزىم دىيارىدىن سېلىق، تارتۇق ئاستانىمىزغە كەلمىدى؟ بۇنىڭدىن بۇغرا قاراخان خاتىرجەمسىزلەنمەكتە» دېگەنىدىم، بۆرەتىكىن دەرھال: «مەن ئاستانىگە ئەۋەتىلىدىغان سېلىق ۋە تارتۇقنى سەمەرقەنت شەھىرىنىڭ يول قۇرۇلۇشىغا، لەشكەرلىرىمنىڭ تەمىناتىغا ئىشلەتتىم، نامراتلارغا بەردىم، ھاۋايى ھەۋەسكە بېرىلگىنىم يوق، بەكيۇسۇپ. بۇغرا قاراخان ئاغام بۇنىڭدىن خاتىرجەمسىزلەنمىسۇن» دەپ بۇ ھەقتىكى كەيپى تۈگەتمەكچى بولۇۋىدى، مەن: «ئىبراھىم تىكىن ئالىيلىرى، قۇرۇق قول قايتىپ بارسام بولماس، ھېچبولمىسا بۇ يىلقى سېلىق ۋە تارتۇقنى ئېلىپ كېتەي» دېدىم. ئۇ، ياق دېيەلمىدى. مىڭ سەر ئالتۇن، يۈز مىڭ سەر كۈمۈش، ئەللىك مىڭ دانە تىللا بىلەن، سەمەرقەنتنىڭ چاپقۇر ئاتلىرىدىن يۈزنى بېرىپ ئۆزىتىپ قويدى.

— ناھايىتى ئوبدان بولۇپتۇ، بالام، بۇنىڭ بىلەن ئېلىمىز جەڭگى - جېدەلدىن خالىي بولۇپ كەتسە ئەجەب ئەمەس.

ئادامتوغرىلنىڭ بۇ سۆزىنى، ئاشانبۇقا، تۆمۈربۇقا نەسرىدىن، ئۇدمىشلار ماقۇللاپ باش لىڭشىتىشتى.

— ئېيتقانلىرى توغرا، چاغرىبەگ ئاتا. ئەمما بۆرەتىگىن قېشىدىمۇ، بۇغرا قاراخانىمىز يېنىدىمۇ ئىش بۇزار، دىلى بىلەن تىلى باشقا ئالا كۆڭۈل ئادەملەر يوق ئەمەس، مانا شۇلار ھەر زامان ئەلگە ئاپەت تېرىيدۇ، بۇنىڭدىن ھوشيار بولمىساق بارمىقىمىزنى چىشلەپ قالىمىز، ھەممىدىن بۇرۇن بۇغرا قاراخان بارمىقىنى چىشلەپ قالىدۇ.

يۇسۇپنىڭ بۇ سۆزى ھەممەيلەننى ئويغا سېلىپ قويدى. ئۇلار ئاۋۋال ھاردۇق ئېشى بولغان ئۇگرىنى ئىچىشىپ، ئاندىن قىرغاۋۇل گۆشى بېسىلغان پولۇنى يەپ قايتماقچى بولۇشتى. يۇسۇپ ئەرلەرگە سەمەرقەنت بەقەسىمىدىن تونلۇق، ئاياللارغا بۇخارا ئەتلىسىدىن كۆڭلەكلىك قويۇپ ئۇزىتىپ قويدى، ئۇ خاس ھۇجرىسىغا كىرگەندە، ئاقىرا بۇۋىئايىشەنى يېشىندۇرۇۋا-تاتتى.

— دادا! دادا!— سەبىي قىز قوللىرىنى ئۇزىتىپ، پىل-تىڭلاپ مېڭىپ يۇسۇپنىڭ ئالدىغا كەلدى.

— بالام، يۈرەك پارەم،— يۇسۇپ قىزنى كۆتۈرۈۋالدى.

— ئولتۇرسىلا، بېگىم،— دېدى ئاقىرا ئېرىنىڭ تونىنى سالدۇرۇپ.

يۇسۇپ بۇۋىئايىشەنى قۇچىقىغا ئېلىپ ئۈچ قات يېكەنداز-غا ئولتۇردى. تەكچىدىكى ئۈچ كۆزلۈك شامداندا شام يېنىپ تۇراتتى. ئۇ تامغا ئېسىپ قويۇلغان مىسىرنىڭ يوللۇق شايىسى-دىن تىكىلگەن تون ۋە ئاق سەللىگە قاراپ ئاتىسىنى ئەسلەپ قالدى.

رەيھانىدىن ۋاپات بولغاندىن كېيىن، يۇسۇپ باغدىكى ئۆيىدىن تاشقىرىقى ھويلىدىكى ئاتىسىنىڭ بۇ ھۇجرىسىغا كۆ-چۈپ چىققانىدى. يابىرا بولسا ئىچكىرى ھويلىدىكى زەمۇران ئانىنىڭ ئۆيىگە كۆچۈۋالغانىدى. ئاتا - ئانىلار باللىرىغا، باللار بولسا ئۆز پۇشتىلىرىغا ئورۇن بوشىتىپ بېرىپ دۇنيانى ئاۋات

قىلىدۇ، يېڭىلايدۇ، مانا بۇ تەقدىر.

— قىزلىرىنى سېغىنماپلا ـ ھە؟ سىلىنى ساقلاپ ئولتۇر-غىلى نەۋاخ، سېغىنغان بولسىلىرى گەپلىشىپ ئولتۇرۇۋەرمەي، ئۆيلىرىگە بۇرۇنراق كىرگەن بولاتتىلە،— دېدى ئاقىبرا ئۇنىڭغا بىر پىيالە ناۋات سالغان چاينى سۇنۇپ.

— سېغىنمىغاندەك تۇرامدىمەن، بىكەم،— يۇسۇپ چاي-نى ئېلىپ ئوتلىدى. ئۇ خوتۇننى سۆيۈندۈرۈپ ئەركىلىتىپ «بىكەم» دەپ ئەزىزلىسە، ئاقىبرامۇ ئۇنى قەدىرلەپ، ھۆرمەتلەپ «بېكىم» دەپ ئەتىۋارلايتتى. مۇشۇ تاپ يۇسۇپ خوتۇنىنىڭ نازۇك تۈيغۇ ـ ھېسسىياتىنى چۈشىنىپ، مۇگدەپ قالغان قىزىنى يەنە بىر قېتىم سۆيۈپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى،— يولدىمۇ، سەمەرقەنتتىمۇ قىزىمنى زادى ئۇنتۇمىدىم، كۆرگۈم كېلىپ شۇن-چە بىتاقەت بولدۇمكى، قانىتىم بولسا نەچچە قېتىم ئۇچۇپ كېلىپ كۆرۈپ كەتكەن بولاتتىم، بىكەم. كەلگەن چېغىمدا مۇنداق خۇيلىنىۋالسىڭىز، قانداق چىدايمەن؟ مېھمانلارنى ئۇ-زاتماي تۇرۇپ...

— سەمەرقەنت توغرۇلۇق بىزگىمۇ سۆزلەپ بەرمەمدىلا ئەمسە،— دېدى ئاقىبرا ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ،— بىزنىڭمۇ ئاڭلىغۇمىز بار، بېكىم.

— دادا! دادا!— كۆزىنى ئاچقان قىز بۇدرۇق قولى بىلەن ئۇنىڭ يۈزىنى سىلىدى.

— ئاۋۋال سوۋغىلارنى بېرەي، ئاندىن سۆزلەپ بېرەي.

— بايا ئېلىپ كەلگەن سوۋغىلارنى بەرگەنتىلىغۇ، يەنە نېمە سوۋغا بۇ، بېكىم؟

— قاراڭ بۇنىڭغا،— يۇسۇپ قويۇن يانچۇقىدىن ئالغان ئالتۇن سائەتنى ئۇنىڭغا بەردى،— بۇنى سەمەرقەنت بازىرىدىن سېتىۋالغانىدىم.

ئاقىبرا ئېلىپ قاراپ، سۆيۈنگىنىدىن ئېرىنىڭ مۈرىسىگە

بىر قولىنى قويدى.

— رەھمەت بېگىم،— ئۇنىڭ خۇمارلاشقان كۆزلىرى توي ئاخشىمىدىكىدەك چاقناپ كەتتى. بۇۋۇئايىشە قوللىرىنى سائەتكە ئۇزاتتى.

— قىزىم، سائىمۇ بار،— يۇسۇپ گۈل چېكىلگەن سېپىغا كىچىك كولدۇرمىلار بېكىتىلگەن ئويۇنچۇقنى ئۇنىڭغا تۇتقۇزۇپ قويدى. خۇش بولۇپ كەتكەن بۇۋۇئايىشە كولدۇرمىنى جىرىڭلىتىپ ئوينىغىلى تۇردى.

— قىزلىرى ئەمدى كېچىچە ئۇخلىمايدىغان بولدى،— دېدى ئاقىىرا،— تۇنەپ چىقىدىغان بولدۇق. بۆرەتېكىننىڭ ئاتىسى شاھزادە، ئانىسى بۆرە ئىكەن دەپ ئاڭلىۋىدىم، راستمىكەن، بېگىم؟

يۇسۇپ كۈلۈپ كېتىپ، كىچىك چېغىدا مەلىكە ئادىرادىن ئاڭلىغانلىرىنى قالدۇرماي سۆزلەپ بەردى.

— ھازىر بۆرەتېكىننىڭ باللىرى بارمىكەن، كۆردىلىمۇ؟

— خارەزىم پادىشاھىنىڭ شىكارغا چىققان ئون تۆت ياشلىق قىزىنى ئېلىپ قېچىپ شۇنىڭغا ئۆيلەنگەنىكەن، ئۇنىڭدىن باشقا، توقال، چۆرىلىرىمۇ بار ئوخشايدۇ، بىكەم.

— بۆرە مىجەز بولغاندىكىن ئۆيلەنمىگەن بولسا كېرەك دەپ ئويلىۋىدىم، ئۇنداق ئەمەس ئىكەن - دە.

— بۆرە گەرچە يىرتقۇچ گۆشخور ھايۋان بولسىمۇ، ئۇنىڭدا ئۆزىگە خاس قەھر - غەزەپ بىلەن بىرگە، كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان مۇھەببەتمۇ بار. ئەركەك بۆرە چىشىسىگە ھەرگىز زۇلۇم قىلمايدۇ. ئىبراھىم تېكىننى ۋەھشىي ئادەملەرنىڭ زىيانكەشلىك قىلىشىدىن قۇتۇلدۇرۇپ قالغان بۆرە ئىكەنلىكىنى بىلدىلە. بۇ بوگۇ بىلگەلەرنىڭ ئويلىنىپ كۆرۈپ، يىگى تونۇش ھاسىل قىلىشىغا سەۋەب بولىدىغان سىرلىق ۋەقە،— يۇسۇپ سۆزىنى توختىتىپ ئويلىنىپ قالدى، بىر ئىش ئېسىگە كەلگەن-

دەك قىلىپ سۆزىنى يەنە داۋام قىلدى،— مەن بۇ قېتىم سەمەرقەنتكە بېرىپ بۆرەتكىنىنى چۈشىنىپلا قالماي، ئىنسانلار-نىڭ ئاچ كۆزلىرىنىڭ چىلبۆرىدىنمۇ يامان ئىكەنلىكىنى، چىراي، مىجەزى بىر — بىرىگە ئوخشىمىغاندەك، نىيەت، تىلەكلىرىنىڭمۇ ئوخشىمايدىغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلدىم، بېكەم. ئاتامنىڭ ۋاپاتىنى پۇرسەت دەپ بىلگەن بەزى يېقىن كىشىلىرىمە، نۇرغۇن مال — مۈلكىمىزنى يۇتۇۋېلىشقا باشلاپتۇ.

— كىم ئىكەن ئۇ؟— ئاقىپرا ئەجەبلىنىپ سورىدى.

— بېكەم، قىزىمىز ئوخلاپ قاپتۇ. كۆڭۈلسىز گەپلەرنى قىلىپ، بۇ گۈزەل كېچىنى ئىسراپ قىلغۇم يوق. ئەمدى ياتساق بولارمىكىن.

ئاقىپرا قىزىنى ماموق كۆرپىگە ياتقۇزۇپ، ئۈستىنى يېپىپ قويدى. شامنى ئۆچۈردى.

— يۇرسىلە بېگىم، ھۇجرىمىزغا چىقايلى،— سەل ئىكە-لىنىپ سۇنغان خوتۇنىنىڭ قولىنى تۇتقان يۇسۇپ ئىچكىرى ئۆيگە كىردى. كىيىملىرىنى سىلىپ ئەنبەرنىڭ پۇرىقى كېلىپ تۇرغان يوتقانغا كىردى. ئاقىپرا باغىرداقنى كۆكسىدىن ئېلىۋې-تىپ، ئۇنىڭ يېنىدا باش قويدى...

يىگىرمە بەشىنچى باب

نادامەتلىك پۇشايمان

1

بۇ دۇنيادا گۈل ــ گىياھدىن تارتىپ قۇرت ــ قوڭغۇزغىچە ھەممە جانلىق تىنچ مۇھىتقا، يورۇقلۇققا موھتاج، ئىنسانلار تېخىمۇ شۇنداق. تىنچ تۇرمۇشتا خاتىرجەم كۈن كەچۈرۈۋاتقانلارمۇ، جەڭ ــ ئۇرۇشنىڭ ئازاب ــ ئوقۇبەتلىرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈۋاتقانلارمۇ خۇدادىن ئوخشاشلا تىنچلىق ــ ئامانلىق تىلىشىدۇ. تىنچلىق، خاتىرجەملىكنى ئۈمىد قىلمايدىغان كىشى دۇنيادا يوق. ھەتتا ئوغرى ــ قاراقچىلارمۇ، زالىم ــ زوراۋانلارمۇ تىنچلىق، خاتىرجەملىكنى بۇزۇپ تۇرۇپ ئۇنى تىلىشىدۇ. بۇ جاھاننىڭ ئاجايىپلىقى، ھاياتنىڭ غەلىتە يېرى، تەقدىرنىڭ سىرلىقلىقى مۇشۇ بولسا كېرەك.

بۇغرا قاراخان سۇلايمان ئارسلانخانمۇ پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ تىنچ ھايات كەچۈرۈشىنى، ئۆزىنىڭمۇ تەختتە خاتىرجەم ئولتۇرۇشىنى ئاللادىن تىلەپ، بۇ تىلىكىگە يەتكەندەك قىلاتتى. ئۇ يۈسۈپ سەمەرقەنتكە بېرىپ كەلگەندىن بۇيان، مەملىكەتنىڭ تىنچ ــ ئامانلىقىدىن خاتىرجەملىنىپ قالغانىدى. ھەرقايسى ئىلىكخانلىق، بەگلىكلەرنىڭ شەھەر ــ بازارلىرىدا، يېزا ــ قىشلاقلىرىدا مەدرىسە، مەكتەپ بىنا قىلىنىش ئۇچۇن ئارقا ــ ئارقىدىن يارلىق چۈشۈردى. قەشقەر، بالاساغۇن،

سەمەرقەنت، بۇخارا، شاش، ئۇدۇن، كىنگىت شەھەرلىرىدە مەدرىسە، مەكتەپ قۇرۇلۇشلىرى باشلىنىپ كەتتى. يۇ-سۇپ ئۆزى پۇل - مال سەرپ قىلىپ «رەبھانىيە مەدرىسى» نى ياستىشقا كىرىشتى. ئىش باشلانغان كۈنى كالا، قوي سويۇپ، ئاللانىڭ رىزالىقى ئۈچۈن چىغايلارغا نەزىر بەردى. سۇلايمان ئارسلانخان ئۆزى كېلىپ ئۇل قويۇپ بەردى. ئەبۇ-پۇتۇھ مەخدۇممۇ مەدرىسە تېمىغا بىرىنچى خىشنى قويۇپ بەر-دى. يۇسۇپ مەدررىسە دەرۋازىسى ئورنىتىلىدىغان ئالدىنقى تامنىڭ بىرىنچى قاتارىنى ئۆزى ئەتتى. تەكبىر، ناغرا - سۇناي بىلەن باشلانغان بۇ كاتتا قۇرۇلۇش، تەكبىر، ناغرا - سۇناي بىلەن بىر يىلدا تاماملاندى. يۇسۇپ بۇ مەدرىسىنىڭ باش مۇدەررىسلىكىنى ئۆز ئۈستىگە ئالدى. بۇغرا قاراخان «رەبھانىيە مەدرىسى» ئىشىكىنىڭ ئاچقۇچىنى ئاۋام ئالدىدا ئۇنىڭغا تاپشۇر-دى، يەنە ئۇنى ھاجىبلىقتىن قالدۇرۇپ، «توغرائى دىۋانى» نىڭ ئەمرلىكىگە تەيىنلەپ، دۆلەت تامغىسىنىمۇ ئۇنىڭغا تاپشۇردى. بۇنىڭ بىلەن يۇسۇپنىڭ قىلىدىغان خىزمىتى كۆپىيىپ، ئېغىر مەسئۇلىيەت زىممىسىگە يۈكلەندى. شۇنداقتىمۇ «رەبھانىيە مەد-رىسى» گە ھەپتىدە ئىككى قېتىم كېلىپ دەرس ئۆتۈشنى داۋاملاشتۇردى. ئاتىسى قالدۇرۇپ كەتكەن تىجارەت ئىشىنىمۇ تاشلاپ قويمىدى. ئىككى ھەپتە ياكى ئايدا بىر قېتىم بويانقار، ئادارلارنى چاقىرتىپ كېلىپ، سودا - سېتىق ئەھۋالىنى سوراپ بىلىپ تۇردى. ئۇرۇق - تۇغقانلارنىڭ ھەممىسىنى تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىشقا دەۋەت قىلىپ، سودا دائىرىسىنى كېڭەيتتى. ھېسابات ئىشلىرىدا چوڭ چاتاق بارلىقىنى ئاللىقاچان بىلگەن بولسىمۇ، بۇ توغرۇلۇق ئۇنچىقماي كېلىۋاتاتتى. ئالدىنقى يىلى سەمەرقەنتكە بارغاندا، ئۇ يەردىكى تىجارەت ئىشلىرىنى باشقۇر-غۇچىنىڭ ئەھۋال مەلۇم قىلىشىدىن، بۇ يەرگە پات - پات كېلىپ تۇرىدىغان بويانقارنىڭ يەنە بىر تىللا سارىيىنى ئاچقانلى-

قىنى، شەھەر ئىچىدىن باغلىق قورۇ ئېلىپ، بىر باينىڭ قىزىغا ئۆيلىنىۋالغىنىنى ئۇققانىدى.

«قانداق قىلىش كېرەك؟ مەيلىكە قويۇۋېتىش كېرەكمۇ؟ شۇنداق كېتىۋەرسە بويانقار قانداق ئاقىۋەتكە قالار؟ ئايسىلىك ئاڭلىسا نېمىدەپ قالار — ھە؟ ئۇنى بۇنداق نەپسانىيەتچىلىك يولىدىن توسۇپ قېلىشى زۆرۈر» دەپ ئويلىغان يۇسۇپ، ئوردىدىن قايتىپ كېلىۋېتىپ، ئېتىنى «بوستانكۆل» مەھەللىسىگە بۇرىدى.

ئاشانبۇقا ئون بەش يىل بۇرۇن بۇ مەھەللىدىن باغلىق يەر ئېلىپ قورۇ — جاي سالغانىدى. قۇللىرى، دېدەك — خىزمەتكارلىرى يىلسېرى كۆپىيىپ، ئۆي، ھويلىلىرىمۇ كېڭىيىپ كەتكەنىدى. مەرھۇم رەبىھانىدىنبەگنىڭ ياردىمى بىلەن بىر دېۋەڭ قۇلدىن مال — مۈلۈكلۈك بايغا ئايلانغىنىنى ئېسىدە چىڭ ساقلىغان بۇ بوۋاي، ئەمدىلىكتە قۇللارنى ئازاد قىلىپ، ھۆر دېدەك — خىزمەتكارلار بىلەن قالغانىدى.

يۇسۇپ ئىككى قاناتلىق چوڭ ئىشىكنىڭ ئالدىغا كەلگەندە، مۇھاپىزەتچى نۆكەر ئادايىنى قايتۇرۇۋېتىپ تۆچ ھالقىغا قول ئۇزاتتى. بىرقانچە قېتىم شاراقشىتىۋىدى، ئىشىك ئېچىلدى.

— كەلسىلە ئەمىر، كەلسىلە،— دېدى خىزمەتكار تەزىم قىلىپ،— ئاشان بېگىمگە خەۋەر قىلاي، جانابلىرى ئۆيگە كىرىپ تۇرسىلا.

يۇسۇپ كەڭ — ئازادە ھويلىغا كىردى. «بىزنىڭ قورۇغا ئوخشىتىپ ياساپتۇ، ئەقىللىق، ئىشچان بوۋاي — دە، بۇ. ئوغلىنىڭ ئىشلىرىنى بىلسە نېمە دەر...» ئۇ خىيال بىلەن رەتلىك تىكىلگەن دەل — دەرەخ، گۈللەرنىڭ ئەمدىلەتىن كۆكىرىشكە باشلىغىنىغا زەن قويۇپ ئاستا ماڭدى. بىر توپ باللار ھويلىدىكى ئۈجمە دەرىخىنىڭ تۈۋىدە «قارا — قارا قۇشلارىم» ئويۇنىنى ئويناۋاتاتتى. خىزمەتكار چىرايلىق ياسالغان ۋادەك

ئايرىپ تۇرغان باغقا كىرىپ كەتتى. ئۇزۇن ئۆتمەي كەتمەن كۆتۈرگەن ئاشانبۇقا باغدىن چىقتى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم ئاشان بوۋا.

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام ئەمىر بالام، مۇبارەك قەدەملىرى غېرىب خانىمىزغا قۇت كەلتۈرگەي، — ئاشانبۇقا كەتمەننى خىزمەتكارغا بېرىپ كۆرۈشتى، — كەلسىلە، كەلسىلە بالام، مۇسلىرى كەپلىرىنى تولا قىلىدۇ.

ئاشانبۇقا يۈسۈپنى ئايۋانغا باشلاپ تۆردە ئولتۇرغۇزدى. ئۆيدىن دوگغاقلاپ چىققان بۇدراچ موماي يۈسۈپنىڭ باش - كۆزىنى سىلاپ كۆز يېشى قىلدى.

— قېرىپ قالدىم بالام، پات - پات بارالمىغاچقا، كۆرگۈم كېلىپ سېغىنىپ كېتىمەن.

— ئوبدان تۇرۇپتىلا موما، ئاتام ۋاپات بولۇپ ھەممە ئىش ماڭا قالغاچقا بىكار بولالماي يوقلاپ كېلەلمىدىم.

قامەتى تولغان بىر جۇۋان چىقىپ داستىخان سالدى. يەنە بىر غۇنچە بوي چوكان مەززە، گېزەك قويۇپ چاي سۇندى.

— بەگيۈسۈپ گەرچە ئەمىر بولسىمۇ ئۆز بالامدەك، يۈزۈڭلارنى يېپىۋالماي ئولتۇرۇڭلار خانلىرىم، — دېدى ئاشانبۇقا روماللىرى بىلەن چېھرىنى يوشۇرۇۋالغان جۇۋان بىلەن چوكانغا. ئۇلار تارتىنغان ھالدا يۈزلىرىنى ئېچىۋېتىپ ئولتۇرۇشتى. بۇدراچ موماي يۈسۈپنىڭ ئۇلارغا ئەجەبسىنىپ قارىغىنىنى سېزىپ دېدى:

— سىلىدىن يوشۇرمايلى بالام، بۇ ئىككىيلەن مېنىڭ كۇنداشلىرىم. قېرىغان چېغىمدا ئاشان بوۋىلىرىنىڭ خىزمىتىنى ئادا قىلالمىدىم. بۇ باغقا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىن، دەسلەپ ئۆز رازىلىقىم بىلەن بۇ زىۋەرىخاننى ئېلىپ بەردىم، — بۇدراچ موماي يەرگە قاراپ ئولتۇرغان قوي كۆزلۈك تەمبەل جۇۋاننى كۆرسەتتى، — كېيىن، بازاردىن سېتىۋالدىم دەپ بۇ ئاينىساخان-

نى ئېلىپ كىرىپتىكەن، ئۇنىمۇ ئۆزىگە ئىگىلىۋالغاندەك ئىشلىتىپ قويدۇم.
ئۆي ئىشلىرىنى بۇلار قىلىپ، مەن ئارام ئېلىپ قالدىم. ھازىر
زىۋەرىخاندىن يەتتە، ئايىنساخاندىن بەش بالىلىق بولدى، ئۆزد-
مۇ شۇنداق تېمەن تۇردى.

يۇسۇپ مومايىنىڭ سۆزلىرىدە ھېچقانداق كۆڭۈل ئاغرىقى
يوقلۇقىدىن ھەيران بولدى «بۇنداقمۇ ئائىلە بولىدىكەن ـ ھە!
ئاللا بەندىلىرىنىڭ تۇرمۇشىنى نېمانچە ئاجايىپ، خىلمۇخىل
ئورۇنلاشتۇرغان ـ ھە!...»

ئاشانبۇقا ئىككى خوتۇنىغا كۆز ئىشارىتى قىلىۋىدى، تۇ-
رۇپ ئاشخانىغا چىقىپ كېتىشتى. يۇسۇپ سەمەرقەنتتە ئاڭلىغاند-
لىرىنى دەپ بېرىپ دېدى:

ـــ ئاشان بوۋا، بۇدراچ موما، مەن بويانقارنىڭ خوتۇن
ئالغىنىغا ھەرگىز نارازى ئەمەسمەن، شەرىئىتىمىزدە شارائىتى يار
بەرسە تۆت خوتۇنلۇق بولۇشقا ئىجازەت قىلىنغان. ئەمما سودا
ئەھۋالىنى يالغان مەلۇم قىلىپ، مىڭ سەر ئالتۇن، ئون مىڭ
تىللا قىممىتىدىكى مال ـ مۈلۈك، جاۋاھىراتنى ئۆزىنىڭ قىلىۋې-
لىپلا قالماي، دۆلەتكە تاپشۇرىدىغان باج ـ سېلىقنىمۇ نەچچە
يىلدىن بېرى كەم تاپشۇرۇپتۇ. دەسمايىسى ئاز سودىگەرلەرگە
يۇقىرى ئۆسۈم بىلەن قەرز بېرىپ، جازانىخورلۇق قىلىۋېتىپتۇ.
ھەممىدىن يامان بولغىنى زاكات بەرمەي، ئەيش ـ ئىشرەتكە
بېرىلىپ كېتىپتۇ. يالغۇز ئوغۇل بولغان بويانقارنىڭ بۇ قىلمى-
شىدىن ھەربىرىڭلارنى ۋاقىپلاندۇرۇشنى ۋىجدانىي بۇرچۇم
دەپ تونۇغان بولسامىمۇ، بۇ يەرگە ناھايىتى خىجىلچىلىقتا
كەلدىم...

ئاشانبۇقا سەكرەپ تۇرۇپ كەتتى:

ـــ مۇنداق دېسىلە غوجام بالام، سىلىدىن باشقا ئادەمدىن
ئاڭلىغان بولسام زادىلا ئىشەنمەيتتىم،ـــ ئۇ لاغ ـ لاغ تىترەپ
چىرايى بوزىرىپ كەتتى،ـــ خوتۇن ئالغىنىنىمۇ بىزگە دېمەپتۇ

دېسلە، كىسپۇرۇش. ئۇ دۆيۈز تۇزكورلۇق قىلىپتۇ، ئەسلىنى ئۇنتۇغان بەتبەخت! بېشىنى چۇجىنىڭ بېشىنى ئۇزگەندەك ئۇزۇۋەتمەيدىغان بولسام!... كاززاپ هارامزادە! شۇڭا بۇ ئۆيگە-مۇ ئاز كېلىدىغان بولۇپ قاپتىكەن ـ دە، ئېلىپ كەلگەن تىللا، ماللىرىغا ئالدىنىپ، بالام روناق تېپىۋېتىپتۇ دەپ خۇش بولۇپ يۈرۈپتىمەن تېخى. هۇ ئىماندىن چىققان ئەبلەخ! ئىلگىرى بىر بالام بار ئىدى، هازىر ئۇن ئىككى ئوغۇل ـ قىزىم بار، كەچتىم ئۇنداق بالايىبەتتەردىن! ئۇنى نېمە قىلسىلا مەيلى بەگ بالام، ئۇ شۇم پېشانىنى كۆزدىن يوقاتسىلا.

— ۋاي خۇدايىم، ۋاي خۇدايىم!...— دەپ پىچىرلىدى بۇدراچ موماي ۋە قىڭغىيىپ يىقىلدى، ئۇ هوشىدىن كەتكەندى، يۈسۈپ ئۇنى يۆلىدى. شىردەك هۆركىرەپ ساقاللىرىنى يۇلۇۋاتقان ئاشانبۇقا بۇدراچ مومايىنىڭ بېشىنى قۇچىقىغا ئالدى.

«ئاپلا، دېمەي تۇرسام بولۇپتىكەن، بولارنى هەسرەت ـ نادامەتكە غەرق قىلىۋەتتىمغۇ. ئېيتماي، شەرئىنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرغان بولسام تېخىمۇ ئازابلىنىپ تۇگىشىپ كېتەركەن...» دەپ ئويلىغان يۈسۈپ:

— ئاشان بوۋا، ئۆزلىرىنى بېسىۋالسىلا. بۇ چىگىش مەسىلىنى بالىدىن ۋاز كېچىش بىلەن هەل قىلغىلى بولمايدۇ. سىلى بويانقارنى چاقىرىپ كېلىپ، غەزەپلەنمەي، ئاچچىقلانماي، ئۆزلىرىنى تۇتۇۋېلىپ سۆزلىشىپ باقسىلا. سەممىي بولسا، قىلمىشىنى تونۇسا ئاللا گۇناهىدىن ئۆتۈپ، ئۇنى توغرا يولغا باشلايدۇ. مەن بويانقارنىڭ ياخشى ئادەم بولۇشىغا ئىشىنىمەن.

چىرايى تامدەك تاتىرىپ كەتكەن ئاشانبۇقا، كۆزىنى ئاستا ئاچقان بۇدراچ مومايغا قاراپ هۆگرەپ يىغلىۋەتتى. قەدىناسىنىڭ چېكىسىنى سىلاپ، پۇت ـ قوللىرىنى هەرىكەتلەندۈردى. موماي يۇم ـ يۇم يىغلاپ:

— ئەمدى ئايسلىنىڭ خان قىزىنىغا نېمە دەرمەن. ئۇ شۇمنى مۇنداق ۋاپاسىزلىق قىلار، دەپ كىممۇ ئويلىغان دادىسى، ئاھ، خۇدايىم...— دېدى لەۋلىرىنى چىشلەپ.

— موما، يىغلىمىسىلا، بۇ ھېچقانچە ئىش ئەمەس، دۇنيادا بۇنىڭدىنمۇ بەتتەر خىيانەتچىلىك، ئوغرىلىق جىنايەتلىرى يۈز بېرىپ تۇرىدۇ. بىز ياخشى نىيەت، ياخشى تىلىكىمىز بىلەن بويانقارنىڭ يامان يولدىن قايتىشىغا ياردەم بېرەيلى،— دېدى يۈسۈپ.

— مەن ئۇ بەتبەختنى چاقىرتىپ، دەرقەمتە سۆزلىشىپ باقسام بولغۇدەك،— دېدى ئاشانبۇقا بوغۇلۇپ.

— بوۋا، شۇنداق بولسۇن، سىلى سۆزلىشىپ باقسىلا، ئاندىن مەن كۆرۈشەي،— دېدى يۈسۈپ ئورنىدىن تۇرۇپ،— لېكىن ھەرگىز ئاچچىقلانمىسىلا.

يۈسۈپ تەييار بولۇپ قالغان غىزاغىمۇ ئولتۇرماي كەتتى. ئاشانبۇقا ئىككى دېدىكىنى بويانقارنى چاقىرىپ كېلىشكە ئەۋەتتى.

— ئەمدى بالام قانداق تەقدىرگە دۇچ كېلەر دادىسى؟ ئوغۇللىرىنى قۇتقۇزۇپ قالسىلا، مېنىڭ دۇنيادا شۇ بالام- دىن باشقا خۇشاللىقىم يوق،— بۇدراچ موماي يىغلاپ ئېرىگە يالۋۇردى.

يۈسۈپتىن ئاڭلىغانلىرىنى ئويلىغانسېرى، ئاشانبۇقىنىڭ چاچ - ساقاللىرى تىكەنلىشىپ تۇرالماي قېلىۋاتاتتى.

— دادىسى، بەگيۈسۈپ بالامنىڭ كېپىنى يادىلىرىدا تۇتسىلا، بالىغا قاتتىق تەگسىلە جەھلىنى قاتۇرۇپ قويىدىلا.

— بولدى، جاۋۇلدىما! ئۇرماي - تىللىماي ئارزۇلاپ چوڭ قىلغان بالاڭنىڭ قىلغان - ئەتكەنلىرىنى ئاڭلاپ تۇرۇپ، يەنە شۇنداق دەمسەن قېرى جادۇ؟— ئاشانبۇقا موماينى قاتتىق سىلكىۋەتتى. بۇ چاغقىچە قەدىناسىغا قاتتىق گەپ قىلىش تۇگۇل

«سەن» لەپ باقمىغانىدى.

ئىشكتىن كىرگەن بويانقار سالام قىلىپ قول بەردى.

— پاسكىنا قولۇڭنى يىغىشتۇر بەتبەخت! — دېدى ئاشانبۇقا غەزەپلىك، ئەمما بوش ئاۋاز بىلەن.

ئېسىل شايى تونىنى سېلىشقا تەمشەلگەن بويانقار مەڭدەپ تۇرۇپ قالدى.

— دادا، نېمە بولدىلا؟ بۇنچىۋالا ئاچچىقلاپ كېتىشلىرىگە نېمە سەۋەب بولدى؟ — ئۇ نېمە قىلىشنى بىلمەي يىغلاپ تۇرغان ئانىسىغا قارىدى، — ئابا، دېسىلە، مەن دادامغا نېمە يامانلىق قىلىپتىمەن؟

— نېمە قىلىپتىمەن دەيسەنغۇ بەدرەك! بالام بەگيۇسۇپ ھەممە قىلمىشىڭنى بىلىپ بولۇپتۇ.

— دادا، بەگيۇسۇپ كەلگەنمىدى؟

— كەلدى. ئۇنىڭ ئالدىدا يەرگە كىرىپ كەتكۈدەك بولدۇم، ئەمدى بىلگەنسەن؟! — ئاشانبۇقا كەينىگە داجىغان بايۋەچچە ئوغلىنىڭ ئالدىغا دېۋەيلەپ كەلدى، — ئېيت بىغەرەز، سەن بۇرۇن قۇلمىدىڭ، ھۆر؟

— قۇل ئىدىم.

— سېنى قۇللۇقتىن ئازاد قىلغان كىم؟

— مەرھۇم ئاتىمىز رەيھانىدىنبەگ جانابلىرى.

— ئوقۇتۇپ، تەربىيىلەپ، كۈيئوغۇل قىلىپ تىجارەتكە سالغان، يۈز تاپقۇزغان كىم؟

— مەرھۇم ئاتىمىز...

— ساڭا ئىشىنىپ شۇنچە نۇرغۇن دەسمايە، مال — مۈلۈك بىلەن، جاۋاھىرات، تىللا سارايلىرىنى خوجايىن قىلغان كىم؟

— مەرھۇم ئاتىمىز...

— بىلىدىكەنسەن ـ ھە! ئۇنتۇپ قالماپسەن دۆيۈز، —

ئاشابۇقا بارمىقىنى بىگىز قىلىپ، بويانقارنىڭ تەر تەپچىگەن پېشانىسىگە نوقۇدى، — سەن ئاشۇ غەمخان ئاتىمىزغا سادىق بولدۇڭمۇ؟
— مەن... مەن...
— تىلىڭنى چاينىما كاززاپ! سېنىڭ ھەممە ھارامزادىلىكلىرىڭنى بىلىپ بولدۇم. ئەمدى ئاناڭ ئىككىمىزگە يوشۇرماي دەپ بەر، بولمىسا ئادەم تونۇمايدىغان كۆزلىرىڭنى ئويىۋالىمەن.
— سادىق بولالمىدىم...
— قاچاندىن بېرى خىيانەت، ئوغرىلىق قىلىشقا كىرىشتىڭ، دۆيۈز؟
— ئاتىمىز ۋاپات بولغاندىن كېيىن.
— بەكيۇسۇپ بالامنىڭ ياش، تەجرىبىسىز كۆرۈپ-سەن - دە، قاپاق باش.
— ياق، ئۇ ناھايىتى زېرەك، چېچەن.
— بۇ دېگىنىڭ راستمۇ، كاززاپ؟
— راست.
— قەسەم ئىچ!
بويانقارنىڭ ۋۇجۇدى تىترەپ كەتتى:
— ئاللا ئۆمرۈمنى كوتا قىلسۇن.
— ئېيت، سەن خىيانەت قىلغان ئالتۇن، تىللا زادى قانچىلىك؟
قوللىرى بىلەن پېشانىسىدىكى تەرنى سۈرتكەن بويانقار ئويلىنىۋېلىپ دېدى.
— مىڭ سەر ئالتۇن، ئون مىڭ تىللادىن ئاشىدۇ.
— ئەگەر يالغان سۆزلىگەن بولساڭ، ئىچكەن قەسىمىڭ بويىچە ئاللا سېنى جازالايدۇ.
— راستىمنى دەۋاتىمەن، دادا.
— سەن قانچە قورۇ - جاي قىلدىڭ؟

— تۆت.
— ھەممىسى بالاساغۇندىمۇ؟
— ئىككىسى سەمەرقەنتتە، ئىككىسى بالاساغۇندا.
— ئۇ قورۇلاردا كىم تۇرىدۇ؟
— خوتۇنلىرىم تۇرىدۇ.
— نېمىشقا بۇنى ماڭا دېمىدىڭ؟
— ئۇيىلىپ...
— سەن ئۇيات - نومۇسنى بىلەمسەن، كاززاپ؟ قىلچە-لىك ئۇيات - نومۇس سەندە بولسا بۇنداق ئىنساپسىزلىق قىلمايتتىڭ. يەنە بىر قېتىم راستىڭنى دەپ باقە، كىملەرنىڭ قىزىغا ئۇيلەنگەندىڭ؟
— بۇنى سورىمىسىلا، دادا، ئۇيلىنىش گۇناھ ئەمەسقۇ،— بويانقار تەرىنى تۇرۇپ جاۋاب بېرىشنى رەت قىلدى.
— شۇنداق، بۇنى بىلىدىكەنسەن. خىيانەت قىلغان ھارام پۇلنى خەجلەپ ئۇيلىنىش كەچۈرگۈسىز گۇناھ، ئالغان خوتۇ-نۇڭمۇ ساڭا ھارام— رەيھانىدىنبەگنىڭ كۆيۈغلى، ئاشانبۇقى-نىڭ ئوغلىنى چوڭ سودىگەر دەپ بىلىپ قىزىنى بەرگەن ئادەملەرنىڭ يۈزىنى چۈشۈرمەكچى ئەمەسمەن. يەنە دەيدىغى-نىڭ بارمۇ؟
چىرايى ئۆڭۈپ غەلىتە بولۇپ كەتكەن بويانقار ئۇجۇقۇپ كەتتى.
— دۆلەتكە، بۇغرا قاراخانغا ئاسىيلىق قىلغان بولساڭ قالدۇرماي ئېيت!
— ھەممىنى دېدىم، مەن گۇناھكار؟
— شۇنداق، دېدىڭ،— ئاشانبۇقا ئوغلىنى تېپىپ يىقى-تىپ دەسسەپ چەيلۇۋەتمەكچى بولدىيۇ، يۈسۈپنىڭ ئېيت-قانلىرى ئېسىدە بولغاچقا ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ سۆزىنى داۋام

قىلدى، — ئوغرىلىق، خىيانەت قىلىپ يىغقان ھەممە مال ـ مۈلۈك، ئالتۇن ـ تىللالارنى بەگيۇسۇپ بالامغا تولۇقى بىلەن تاپشۇر، تاپشۇرمىغان باجىنمۇ تولۇقلاپ تاپشۇر! قەرز بەرگەن پۇل ۋە قەرزدارلارنىڭ تىزىملىكىنى ماڭا ئەكېلىپ بەر، ئۇقتۇڭمۇ؟

— ئۇقتۇم.

— كېلىنىم ئايسلىنىڭ خانقىزغا ۋاپاسىزلىقلىرىنىڭ، خىيانەتلىرىنىڭنى قالدۇرماي ئېيتىپ، تىزلىنىپ كەچۈرۈم سورا! ئۇ خانقىز ساڭا زايە كېتىپتۇ، ئاجرىشمەن دېسە دەرھال خېتىنىمۇ، ھەققى ـ مېھرىنىمۇ بەر، ئۇقتۇڭمۇ؟

دېمى ئىچىگە چۈشۈپ كەتكەن بويانقارنىڭ ئۇنى چىقماي قالدى، سېرىق بۇرۇتلىرى يىپىپ تۇرغان قېلىن كالپۇكلىرى قىمىرلىغاندەك قىلسىمۇ.

— ئۇقتۇڭمۇ دەيمەن، جاۋاب بەر!

— ئۇقتۇم، — بويانقارنىڭ ئۇنى پىچىرلىغاندەك بوش چىقتى.

— ئاڭلاپ تۇر، يەنە سېنىڭ قىلىشىڭغا تېگىشلىك بىر ئىش بار، — ئاشانبۇقا مۇشتۇمىنى تەگلىدى، — يۇقىرىدا ئېيتقانلىرىمنى بىجىرىپ بولغاندىن كېيىن، ئۆزۈڭنى ئۆزۈڭ باغلاپ قازىكالان ئالدىغا بار، جازا ھۆكۈم قىلسۇن. ماڭ، ئەمدى كەت بەتبەخت!

بىر چېلەك مۇز سۈيىنى بېشىدىن قۇيىۋەتكەندەك ئەندىكىپ كەتكەن بويانقار ئېغىرلىشىپ قالغان پۇتلىرىنى يۆتكىيەلمىدى.

— بالام، — دېدى يىغلامسىراپ بۇدراچ موماي، — ئاتاڭنىڭ دېگەنلىرىنى ئۇنتۇماي بىجىرگىن، گۇناھنى تونۇغان بەندىسىنى ئاللا كەچۈرىدۇ. بارغىن بالام، نەپسىڭنى ئىتتىك قىلماي، قەدىمىڭنى ئىتتىك قىل!

بېشى تۈگمەن تېشىدەك پىرقىراۋاتقان بويانقار، لالمىدەك سالپىيىپ تاشقىرىغا چىقتى. ئازادە، چىرايلىق كۆرۈنىدىغان كوچا ـ مەھەللىلەر مۇشۇ تاپتا ئۇنىڭغا تورپا ـ چاڭ باسقاندەك غۇۋا، غەلىتە كۆرۈنۈپ كەتتى. ئۇنى غەپلەتتە قويغان كۆڭلىدىكى خۇشلۇق كۆتۈرۈلۈپ، ۋۇجۇدىنى غەم بېسىۋالغانىدى. رەھىمانىدىن ھايات ۋاقتىدىلا كۆزى قىزىرىپ خىيانەت، ئوغرىلىق قىلىشقا ئۆتۈنغان بويانقار، ھەرقايسى جايلار ھەم بالاساغۇندىكى دۇكان ـ سارايلارنى باشقۇرۇش، سودا ـ سېتىقنى يۈرۈشتۈرۈش جەريانىدا توپلىغان بايلىقىنىڭ مۇنداق ئۇشتۇمتۇت ئاشكارىلىنىپ قېلىشىنى زادىلا ئويلاپ باقمىغانىدى.

نەپسى خاھىشىغا بېرىلگەن ئادەمگە كۆڭلىنى خۇش قىلىدىغان ھەممە رەزىللىك، پەسكەشلىكلەر چىرايلىق كۆرۈنۈپ، ماڭغانسېرى پاتقاققا بەكرەك پاتىدۇ، ئۆزىنىڭ ھالاكەت يولىغا ماڭغانلىقىنى تۇيمايى قالىدۇ. كۆزلىرى ئالتۇن ـ تىللادا، ناز ـ كەرەشمىدە بولغان بويانقارمۇ خۇددى شۇنداق بولغانىدى.

ئۇ ئېتىنى يورغىلىتىپ كېتىۋېتىپ «بەكيۇسۇپ بۇ چاغقىچە كېيىمىنىلا ئاڭلاپ، ماقۇللاپ كەلگەنىدى، قانداق بىلىپ قالغاندۇ؟ ئادار ئېيتىپ قويغانمىدۇ يا؟ ئۇنىڭغا زادى بىلدۈرمىگەنىدىم. سەمەرقەنتكە بارغاندا ئۇقۇپ قالغانمىدۇ؟ قايتىپ كەلگەندىن بۇيان سودا ئىشلىرىنى زىغىرلاپ سورايدىغان بولۇپ قېلىشىدا گەپ بار ئىكەن ـ دە، ھەي... بىلدۈرمەي تەكشۈرۈپتىكەن ـ دە. يۇغرۇش باشىنىڭ قىزىغا مەخپىي ئۆيلەنگىنىمنى بىلىپ قالغانمىدۇ؟ ھېلىمۇ ياخشى، خوتۇنۇم سۇھەيلىنى قېينىتامنىڭ دەۋىتى بىلەن سەمەرقەنتكە ئاپىرىپ قويۇپتىكەنمەن...» دەپ ئويلاپ قامچىنى شىلتىدى. ئۇ ئۆز ئۆيىگە ئەمەس، يۇغرۇش باشى ئىنانچۇبەگنىڭ قورۇسىغا كەلدى. كۈن پاتقانىدى. ئىشىكتە تۇرغان دەرۋازىۋەنگە مۇھىم ئىش بىلەن

كۆرۈشكىلى كەلگىنىنى ۋەزىرگە يەتكۈزۈشنى ئېيتتى. دەرۋازد-
ۋەن كىرىپ كېتىپ شۇ هامان چىقتى. ئۇنى باشلاپ ۋەزىرنىڭ
مېھمان كۈتىدىغان ئازادە ئۆيىگە ئېلىپ كىردى.
— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، كىمكىن دېسەم، بايۋەچچە
كۈيئوغلۇم ئىكەنغۇ، — ئىنانچۇبەگ چىراغ يورۇقىدا سەپسېلىپ
چۆچۈگەن هالدا سورىدى، — نېمە بولدىڭىز؟ چىرايىڭىز ئە-
جەب ئۆزگىرىپ كېتىپتۇغۇ. بۆرەتىكىنىگە سىزدىن ئەۋەتكەن
خېتىم ئاشكارىلىنىپ قالمىغاندۇ؟
بويانقار تىزلاندى.
— ياق، ۋەزىر ئاتا. بەگيۇسۇپ مېنىڭ قۇزئوردۇدا ئىك-
كى، سەمەرقەنتتە ئىككى قورۇ - جايىم بارلىقىنى، دۆلەتكە
باجنى كەم تاپشۇرغىنىمنى بىلىپ قاپتۇ. بۇنى بايا دادامدىن
ئۇقتۇم.
ئىنانچۇبەگنىڭ كۆلكە كەتمەيدىغان چېھرى تۇتۇلدى.
— يەنە نۇرغۇن مال - مۈلۈككە ئىگە بولۇۋالغىنىڭىزنىمۇ
بىلىۋالغاندۇ؟
— بىلىۋاپتۇ، ۋەزىر ئاتا.
ئىنانچۇبەگنىڭ قويۇق قاشلىرى تىكەنلەشتى. ئۇ مەيدد-
سىگە يېيىلىپ تۇرغان ئۇزۇن ساقىلىنى سىيپاپ تۇرۇپ دېدى:
— بويانقار، مەن ئۇزاق مۇددەت كۆزىتىپ، ئاقىۋەت
سىزنى كۈيئوغۇللۇققا تاللىغانىدىم. بۇنىڭدىن مەقسەت، مەرھۇم
رەبھانىدىنبەگنىڭ مال - مۈلكىنى قولۇمغا كەلتۈرۈش ئىدى.
قاقتى - سوقتى قىلىپ كەلگىنىڭىز ئاشكارىلىنىپ قاپتۇ، ئەمدى
قۇزئوردۇدا تۇرسىڭىز بولمايدۇ، دەرهال سەمەرقەنتكە — قى-
زىمنىڭ يېنىغا كېتىڭ. بولمىسا بەگيۇسۇپ شەرىئەت هۆكمى
بويىچە كاللىڭىزنى تېنىڭىزدىن جۇدا قىلدۇرۇۋەتمىسىمۇ، قول-
ڭىزنى كەستۈرۈۋېتىدۇ... شۇ دەقىقىنىڭ ئۆزىدە يولغا چىقىڭ.
بويانقار ئىنانچۇبەگنىڭ قورۇسىدىن چىقىپ، ئىككى دې-

دەك بىلەن سەمەرقەنتكە ماڭغاندا، بالاساغۇن ئاسمىنىنى قارا بۇلۇت قاپلىغانىدى. ئىنانچۇبەگ بويانقارنىڭ كەينىدىن يەنە بىر خىزمەتچىسىنى يولغا سالدى. ئۇنىڭ قويۇن يانچۇقىدىكى خەتتە «قىزىم سۇھەيلە، بويانقار يېتىپ بېرىشى بىلەنلا، بۇ خەت بىلەن ئەۋەتكەن قۇتىدىكى دورىنى شاراب بىلەن ئىچۈرۈۋەت، جەسىتىنى سىر دەرياسىغا تاشلاتقۇزۇۋېتىپ ئۆزۈڭ يېنىپ كەل» دەپ يېزىلغانىدى.

2

— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، پىقىر ھەزرەتلىرىگە مەسلە-ھەت بەرگۈدەك لاياقەتكە ئىگە ئەمەسمەن، ئەمما زامان شائىرى:

تولا كۆردۈم ياخشى ئاتانغان كىشى—
قوشۇلغاچ يامانغا، بۇزۇلدى ئىشى.

يامان ئىش تۈپەيلى تولا ياخشى ئەر،
قىلىپ تۆھمەتكە كۆپ، يۈزىن كەتكۈزەر.[①]

دېگەنىدەك ئاقىۋەت كېلىپ چىقمىسۇن ئۈچۈن ئالدىلىرىدا ئېغىز ئېچىشقا جۈرئەت قىلدىم، — كەچۈرگەيلا.

— توغرائى دىۋان باشى، ئاتىڭىزغا بەك ئوخشايدىكەن-سىز. گەرچە ياش بولسىڭىزمۇ، مەن ئەڭ ئىشىنىدىغان ئوردا ئەمەلدارى سىز. مەسلىھەت بېرىشكە ئۆزىڭىزنى نېمىشقا لاياقەت-سىز ھېسابلايسىز؟ سىز مىسال كەلتۈرگەن شېئىرنىڭ مەزمۇنى-دىن قارىغاندا، ئېيتىدىغان مۇھىم گېپىڭىز بار ئوخشىمامدۇ؟

---

① «قۇتادغۇبىلىك» — 873 - بەت.

— بار ئىدى، — دېدى قوللىرىنى كۆكسىگە قويغان يۈسۈپ، — شۇڭا ئالىيلىرىنىڭ پەرمانىنى ئاڭلاپ، باشقا ئەربابلار بىلەن بىرگە چىقىپ كەتمەي ھوزۇرلىرىدا قېلىۋىدىم.

— سۆزلەڭ، قۇلىقىم سىزدە، — سۇلايمان ئارسلانخان كېلىپ تەختىدە ئولتۇردى، — مەنمۇ قېلىپ قالغىنىڭىزدىن زۆرۈر گېپى بولسا كېرەك، دەپ ئويلىۋىدىم. ياش بولسىڭىزمۇ پاراسەتتە ئۈستۈنسىز، قانداق مەسلىھەتىڭىز بولسا دەۋېرىڭ.

— ئالىيلىرى، بابا يۇغرۇش باشى ئىنانچۇبەگنىڭ ئۈچ تۈمەن لەشكەر بىلەن سەمەرقەنتكە يۈرۈش قىلىدىغانلىقى توغرۇلۇق پەرمان چۈشۈردىلە. قاراخانىلار ئېلىنىڭ پارچىلىنىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن چۈشۈرگەن بۇ پەرمان — ئەلنى ئەمىن تاپتۇرىدىغان چارىدۇر. ئەمما بۇ ئۈچ تۈمەن لەشكەرنى ئىنانچۇبەگ ئەمەس، كۆپ جەڭلەرنى باشتىن كەچۈرگەن سۇباشى تۆمۈربۇقا نەسرىدىن ياكى چاغرىبەگ ئادامتوغرىل باشلاپ بارسا، ئالىيلىرىنىڭ تەلىپى، ئاۋامنىڭ ئۈمىدى بالدۇرراق ئەمەلگە ئاشاتتى، دېگەن ئىشەنچىدىمەن.

— نېمە ئۈچۈن؟

— شۇنىڭ ئۈچۈنكى، — دېدى يۈسۈپ دادىللىق بىلەن، — سۇباشى تۆمۈر بۇقا نەسرىدىنبەگ ياشىنىپ قالغان بولسىمۇ، باھادىر، تەدبىرلىك سەركەردە. ئۇنىڭ قىتانلارنى مەغلۇپ قىلىشتا، ئۇدۇن كۇپپارلىرىنى يوقىتىشتا، سامانىلار خانلىقىنى ئەل قىلىشتا كۆرسەتكەن باتۇرلۇقلىرى ئەل ئىچىگە تارالغان. چاغرىبەگ ئادامتوغرىلمۇ بۇ ۋاقىتقىچە مەغلۇپ بولمىغان ئالىپ سەركەردە. ئۇ بۆرەتىكىن بىلەن يېقىندىن تونۇشىدۇ. ئەسلىرىدە بولسا كېرەك، بۇنىڭدىن ئالتە — يەتتە يىل بۇرۇن، ئېلىمىزگە تەۋە خارەزىم دىيارىنىڭ پادىشاھى ئالتۇنتاش بويۇنتاۋلۇق قىلىپ ماۋەرائۇننەھرگە ھۇجۇم قىلغاندا، بۆرەتىكىنىنىڭ تەلىپى بويىچە چاغرىبەگ ئادامتوغرىلنى ئىككى تۈمەن

لەشكەر بىلەن سەمەرقەنتكە ئەۋەتكەن ئىدىلە.

— ئارى، ئىسمدە. چاغرىبەگ ئادامتوغرىل زەپەر قو-چوپ، بۆرەتىكىننىڭ سوۋغا - سالاملىرىنى ئېلىپ قايتىپ كەل-گەنىدى.

— مانا شۇنداق قابىل سۇباشىلار تۇرغاندا، ئۆمرىدە جەڭگە قاتناشمىغان سىلىق - سىپايە بەگنى ئۈچ تۈمەن لەشكەر بىلەن ئەۋەتمەكچى بولغانلىرىنىڭ سەۋەبىنى چۈشىنەلمەي قالدىم. خاتا سۆزلەپ قويغان بولسام كەچۈرگەيلا، ئالىيلىرى.

— توغرائىي دىۋان باشى، خاتا سۆزلىمىدىڭىز. تۆمۈر بۇقا ئەسىرىدىن، چاغرىبەگ ئادامتوغرىللار جاسارەتلىك، زەپەر قازان-غۇچى سانغۇن، بۇ ماڭا مەلۇم. ئۇلارنى ئەمەس، ئىنانچۇبەگنى ئەۋەتمەكچى بولغىنىمدىكى سەۋەب شۇكى، ئۇ پاراسەت-لىك، چارە - تەدبىرلىك ئەرباب. سانغۇنلار لەشكەر بىلەن شەھەر ئالسا، ئۇ قىلىچ چاپماي، قان تۆكمەي شەھەر ئالالايدۇ، دۈشمەننى دوستقا ئايلاندۇرالايدۇ. ئۆزىمۇ ماڭا «بۆرەتىكىننى ئەمرىلىرىگە بويسۇندۇرىدىغان قىلىمەن» دەپ ۋەدە بەردى.

بەگ-سۇسۇپ، خاۋاتىرلەنمەك، — سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ نا-ھايىتى ئىشەنچ بىلەن ئېيتقان سۆزلىرى ئۇنى ئۈمىدسىزلەندۇ-رۇپ قويدى. گەپ قىلماي چىقىپ كەتمەكچى بولدىيۇ، قاراخا-نىلار ئېلىنىڭ بۆلۈنۈپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش نىيىتىگە كەلگىنى ئۈچۈن، قەتئىيلىك بىلەن يەكتىنز بولۇپ دېدى:

— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، تىلى يۇمشاق كىشىنىڭ دىلى قاتتىق كېلىدۇ، تىلىنى ھەر تامانغا يورغىلىتالايدۇ، ئاسىي، مۇناپىقلار ئەنە شۇنداق تىلى يۇمشاق، سىلىق - سىپايە ئادەم-لەردىن چىقىدۇ. ئۇلار ئۆزىنى ئاسراش، باشقىلارغا زىيان يەت-كۈزۈش ئۈچۈن تىلىنى ئىشقا سالىدۇ، پىتنە - پاسات تېرىيدۇ، ئالدامچىلىق قىلىپ، خاقانىمۇ، ئاۋامنىمۇ ئورىغا ئىتتىرىدۇ. سۆزۈمنى باشلىغان ئىكەنمەن، ئاخىرىنىمۇ دەۋېتەي، خاقانىم.

تىلى يۇمشاق، يۇرۇش ـ تۇرۇشى سىلىق ئىنانچۇبەگ بىر بالا تېرىمىسىدى، دەپ ئەندىشە قىلىمەن. ئېھتىمال ئۇنىڭ تە-بەسسۇمىغا بىر شۇملۇق يوشۇرۇنغاندەك قىلىدۇ، ئالىيلىرى. نادامەتلىك پۇشايمانغا قالماسلىق ئۈچۈن، ئىنانچۇبەگنىڭ ئور-نىغا باھادىر سانغۇنلاردىن بىرىنى باش قىلىپ، ئاندىن لەشكەرنى يولغا سالغايلا. بۇ پېقىر غۇلاملىرىنىڭ سەمىمىي مەسلىھەتى.

سۇلايمان ئارسلانخان بىر قولى بىلەن چېكىسىنى تىرەپ ئۇزاق ئويلاندى، بېشىنى كۆتۈرۈپ يەكتىنز بولۇپ جاۋاب كۈتۈ-ۋاتقان يۈسۈپكە تىكىلدى:

— توغرائى دىۋان باشى، مەسلىھەتىڭىز قىممەتلىك بول-سىمۇ، گۇماندىن خالىي ئەمەس. سانغۇنلارنى ئەۋەتىشتىن كۆ-رە، دانىشمەن ۋەزىرىمنى ئاتلاندۇرۇشۇم بىھۇدە قان تۆكۈشنى خالىمىغانلىقىمدىن بولغان. پەرمان چۈشۈرۈپ بولدۇم، ئاتقان ئوقنى قايتۇرۇپ بولماس، بۇ يۈرۈشنىڭ غەلىبىلىك بولۇشىدىن ئۈمىدۋارمەن. سىز توغرائى دىۋان باشى بولۇپلا قالماي، بۇگۈن-دىن باشلاپ ماڭا ئىلىمگا①، دەبىرى② بولۇپمۇ خىزمەت قىلى-سىز. ئەمدى چىقىپ ئارام ئېلىڭ.

— خوپ، ئالىيلىرى، — يۈسۈپ ئورنىدىن تۇردى.

— ئۇنىڭدىن بۆلەك ئىلتىماسىڭىز بارمۇ؟ ئېيتىڭ، راست-چىللارنى ھۆرمەت قىلىمەن.

— ئەمرلىرىنى ئادا قىلىشتىن باشقا پىكرىم يوق، ئاقىۋەت خەيرلىك بولغاي، — يۈسۈپ ئەپسۇسلانغان ھالدا مېڭىشقا تەمشەلدى.

---

① ئىلىمگا — خاقانلارنىڭ يارلىق، مەكتۇپلىرىنى ئۇيغۇر تىلىدا يازىدىغان كاتىپ.

② دەبىرى — خاقانغا كەلگەن مەكتۇپلارنى ئوقۇپ بېرىدىغان كا-تىپ.

— توختاڭ، باياتىن سوراش ئېسىمدىن كۆتۈرۈلۈپتۇ. سىر دەرياسىدىن سۈزۈۋېلىنغان جەسەت توغرۇلۇق سىزمۇ ئاڭـ لىغانسىز. بۇ توغرۇلۇق قۇزئوردۇدا گەپ ئاۋۇپ كەتكەن ئوخـ شايدۇ، يۇغرۇش باشىدىن ئاڭلاپ مەنمۇ ھەيرەتتە قالدىم. ئۇ «شامال چىقمىسا دەرەخ لىڭشىمايدۇ، دېگەن گەپ بار، بۇنى توغرائى دىۋان باشىدىن ئوقۇشۇپ كۆرگەيلا» دەپ مېنى ئويـ لاندۇرۇپ قويدى. سىز قانداق خەۋەرلەرنى ئاڭلىدىڭىز؟ بىلگۈم كېلىۋاتىدۇ،— دېدى سۇلايمان ئارسلانخان.

يۇسۇپ قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ دېدى:

— ئاڭلىدىم، ئالىيلىرى، ئۇ مېنىڭ جىيەنىم بويانقار. مەرھۇم ئاتام بۇ كۈيئوغلىنى تىجارەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا قويغانىدى، پات ــ پات سەمەرقەنتكە بېرىپ تۇراتتى. ئۆتكەن قېتىم ئالىيلىرىنىڭ ئەمرى بىلەن سەمەرقەنتكە بارغىنىمدا، بوياذـ قارنىڭ سەمىگە سېلىپ قويماي ئۆز نامىدا يەنە بىر تىللا سارىيى ئاچقانلىقىنى، ئىككى باغلىق قورۇ سېتىۋالغىنىنى بىلگەـ نىدىم. قۇزئوردۇغا كەلگىنىمدىن كېيىن، ئۇنىڭغا تۇيدۇرماي تەكشۈرۈش ئېلىپ باردىم. نۇرغۇن مال ــ مۈلۈك، ئالتۇن ــ جاۋاھىراتقا خىيانەت قىلغانلىقى مەلۇم بولدى. دەسلەپ بۇنى دادىسى ئاشانبۇقىغا ئېيتتىم. ئۇ ئوغلىنى چاقىرتىپ، ھەممە قىلمىشلىرىنى يۈزىگە سېلىپ، ئۆز قولىنى ئۆزى باغلاپ، ئالدىمـ غا بېرىشقا بۇيرۇپتۇ. مانا شۇ كۈندىن باشلاپ بويانقار ئىزـ دېرەكسىز غايىب بولغانىكەن. مەنمۇ جەسىتىنىڭ سىر دەرياسىـ دىن سۈزۈۋېلىنغانلىقىنى ئاڭلاپ ناھايىتى ئېچىندىم. بويانقار بىلەن كىچىكىمدىن بىر قورۇدا ئۆسكەنلىكىم ئۈچۈنمۇ، ئاتامنىڭ خىزمىتىنى ياخشى قىلىپ، ئىناۋەت قازىنىپ، تىجارەتتە نۇرغۇن پايدا كەلتۈرگەنلىكى ئۈچۈنمۇ، ئۇنىڭ بۇ سىرلىق ئۆلۈمى مېنى ھەسرەتتە قويدى. ئىنسانىنىڭ ئازمايدىغىنى يوق، ئالىيلىرى، ئۇنى شەخسىيەتچىلىك، ئاچ كۆزلۈك ھاياتىدىن ئايرىغاندەك

تۇرىدۇ. ئەگەر ماقۇل كۆرسىلە، سەمەرقەنتكە بېرىپ، بۇ ئۆلۈمـ
نىڭ سەۋەبىنى بىر ئېنىقلاپ كۆرسەم. ئەسلىدە بۇ ئىلتىماسىمنى
ئالىيلىرىغا خەت ئارقىلىق يەتكۈزمەكچى ئىدىم.

— سىز ئوردىدىن ئايرىلسىڭىز بولمايدۇ، — بەگيۈسۈپ،
ھەرقايسى جايلاردىن، مەملىكەتلەردىن كېلىدىغان مەلۇماتنامە-
لەر، خەت - چەكلەرنى بىر تەرەپ قىلىش، يارلىق، پەرمانلارنى
يېزىش مەسئۇلىيىتى سىزگە يۈكلەنگەن مۇھىم خىزمەت.
سىز بارماڭ، مەن ئىنانچبەگكە تاپىلاي، ئۇ بۇ ئۆلۈمنىڭ
سەۋەبىنى بىلىپ كەلسۇن. سىز قۇزئوردۇدىكى بويانقارنىڭ
يېقىن بۇرادەر - تونۇشلىرىدىن سوراپ ئېنىقلاڭ، بەگيۈسۈپ.

— خوپ، ئالىيلىرى، ئىجازەت بەرسىلە.

يۈسۈپ ئوردىدىن چىققاندا كۈن قىيام بولغانىدى. تو-
مۇزنىڭ قايناق ئىسسىقى بالاساغۇننى تونۇردەك قىزىتىۋەت-
كەنىدى.

ئىنانچبەگ ئۈچ تۈمەن لەشكەر بىلەن سەمەرقەنتكە يۈ-
رۈپ كەتتى.

تىنچ ئۆتۈۋاتقان قاراخانىلار ئېلىنىڭ ئارامىنى بۇ يىل
قىشتا ئىنانچبەگ بويانقاردىن بۆرەتېكىنگە ئەۋەتكەن بىر پارچە
خەتنىڭ بۇزۇۋەتكەنلىكىنى بىر خۇدادىن باشقا ھېچكىم بىلمەيتـ
تى. بۇ خەتتە سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ بەش تۈمەن سىپاھ
بىلەن يۈرۈش قىلماقچى بولۇۋاتقانلىقى، بۆرەتېكىننى تىرىك
تۇتقان كىشىگە ئون مىڭ تىللا، بېشىنى كېسىپ كەلگەنلەرگە
مىڭ تىللا ئىنئام بېرىدىغانلىقىنى جاكارلىغانلىقى، دەرھال بۇغرا
قاراخانغا بەيئەت قىلمايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشنىڭ زۆرۈرلۈكى،
ئۆزىنىڭ نۇرغۇن لەشكەر بىلەن سەمەرقەنتكە بېرىپ بۆرە
تېكىننىڭ خىزمىتىدە بولىدىغانلىقى قايىل قىلارلىق دەرىجىدە
كۈچلۈك ئىبارىلەر بىلەن يېزىلغانىدى. بۇ خەتنى تاپشۇرۇۋالغان
بۆرەتېكىن، بويانقارغا ئات مىندۈرۈپ، تون كىيگۈزۈپ، يۈز تىللا

ئىنئام قىلدى ۋە دەرھال ئۆزىنىڭ بۇغرا قاراخان سۇلايمان ئارسلانخاننى ئېتىراپ قىلمايدىغانلىقىنى ئىپادىلەپ ئۆزىنى «تامغاچ بۇغراخان» دەپ جاكارلىدى. بۇ ھىجرىيە 433 – يىلى جامادىيەلئەۋۋەلنىڭ 11 – كۈنى[1] بولۇپ، بالاساغۇننى ئاپئاق قار باسقان قىش مەزگىلى ئىدى. بويانقار تامغاچ بۇغراخان بولغان بۆرەتىگىننىڭ تەختكە ئولتۇرغان كۈنىدىكى تەنتەنىلىك مۇراسىمغا قاتناشقاندىن كېيىن، باش ئەتىيازدا بالاساغۇنغا قايتىپ كەلدى ۋە ئاتىسىدىن قىلمىشىنىڭ ئاشكارىلىنىپ قالغانلىقىنى بىلىپ، ئۆزىنى مەلۇم قىلىشتىن ئىنانچۇبەگنىڭ مەسلىھەتى بىلەن سەمەرقەنتكە قېچىپ كېتىشنى ئەۋزەل كۆردى. ئەمما ئۇ قېيناتىسىنىڭ بۇيرۇشى بىلەن ئامراق خوتۇنى قولىدا ئۆلۈشنى ۋە جەسىتىنىڭ سىر دەرياسىغا تاشلىنىدىغانلىقىنى بىلمەيتتى.

2

بۇ ئىشلار يۇسۇپكە قاراڭغۇ ئىدى. ئۇ دەسلەپ ئادار بىلەن سۆزلىشىپ، ئۇنىڭ بويانقارنىڭ قىلمىشلىرىدىن پۈتۈنلەي خەۋەرسىز ئىكەنلىكىنى بىلدى. ئۇ، ۋەزىر ئىنانچۇبەگنىڭ تىللا سارىيىغا بىرنەچچە قېتىم كەلگىنىنى، بويانقارنىڭ ناھايىتى ئىززەت – ئىكرام بىلەن كۈتۈۋالغىنىنى ئېيتىپ بەردى. بىرقانچە تىجارەتچىلەرمۇ ئىنانچۇبەگ بىلەن بويانقارنىڭ قويۇق مۇناسىۋىتى بارلىقىنى ئىسپاتلاشتى. يۇسۇپ بۇ مۇھىم يىپ ئۇچىغا ئېرىشكەندىن كېيىن، ئىزدەپ سوراپ، بويانقارنىڭ بالاساغۇندىكى ئىككىنچى قورۇسىنى تاپتى، قورۇ ئىشىكىگە يوغان قارا قۇلۇپ سېلىقلىق ئىدى. قولۇم – قوشنىلىرىدىن سۈرۈشتە قىلىپ، بۇ قورۇدا بويانقارنىڭ خوتۇنى بىلەن تۇرغانلىقىنى

---

[1] مىلادىيە 1042 – يىلى 1 – ئايغا توغرا كېلىدۇ.

بىلدى. ئۇنىڭ بۇ خوتۇنى كىم؟ ئۇيىلا ــ ئۇيىلا بويانقارنىڭ تۇنجى خوتۇنى بولغان ئاچىسى ئايسىلىكىدىن سوراپ كۆرۈشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ قويىدى. لېكىن نەچچە قېتىم ئايسىلىكنىڭ قېشىغا بارماقچى بولۇپ تەمشىلىپ، ئاچىسىنى ئاياپ بارمىدى. ئايسىلىكمۇ كېلىپ ئانىسى ياكى ئىنىسىغا بۇ توغرۇلۇق ئېغىز ئاچمىدى. يۈسۈپ بۈگۈن قەتئىي نىيەتكە كېلىپ ئاچىسىنىڭ قورۇسىغا كەلدى. مۇھاپىزەتچى نۆكەر ئادىتى قايتۇرۇۋېتىپ، ئاتنى يېتىلەپ ئىشىكتىن كىردى. ئىككى ئۆسمۈر قىلىچۋازلىق قىلىۋاتاتتى، يۈسۈپنى كۆرۈپ يۈگۈرۈپ كېلىشتى، ئاتنىڭ تىز-گىنىنى قوللىرىغا ئېلىشىپ:

— بەگ ئاكا، كەلسىلە، — دەپ سالام بېرىشتى.

— ئوھوي، چوپچوڭلا بولۇپ كېتىپسىلەرغۇ، ئاباڭلار ئۆيدىمۇ؟ — دېدى يۈسۈپ ئۇلارنىڭ دولىسىغا ئۇرۇپ.

— ئابام ئاشخانىدا تاماق ئېتىۋاتىدۇ، — باللار-نىڭ چوڭراقى جاۋاب بېرىپ، ئىككى قولىنى كاناي قىلىپ، ئابا! دەپ توۋلىدى.

ئاشخانىدىن يۈگۈرۈپ چىققان ئايسىلىك:

— يۈسۈپ، ئۇكام، — دەپ ھاياجانلانغىنىدىن گەپ قىلالماي قالدى. ئۇستى - ئۇستىگە كەلگەن دەرد ئۇنىڭ زىل، ياڭراق ئاۋازىنىمۇ بوغۇۋەتكەنىدى. يۈسۈپ:

— ساق تۇرۇۋاتامىلا، ئاچا، يېقىندىن بېرى ئالدىراش بولۇپ ئەھۋال سوراپ كېلەلمىدىم، — دېيىشىگە ئايسىلىك يىغلاپ كەتتى.

ئاتنى ئېغىلغا ئەكىرىپ قويۇپ چىققان باللار ئانىسىنىڭ يىغلاۋاتقىنىنى كۆرۈشۈپ سوراشتى:

— ئابا، نېمە بولدۇڭ، نېمىشقا يىغلايسەن؟

— ھېچنېمە بولمىدىم، باللىرىم، ئۇكامنى سېغىنىپ كېتىپتىكەنمەن، يىغلاپ تاشلىدىم. سىلەر تاماق پىشقۇچە باغقا

كىرىپ مەشىق قىلىپ تۇرۇڭلار ،ـــ دېدى ئايسىلىڭ ياشلىرىنى ئېرتىپ.

«بالىلار تېخى ئۇقمايدىكەن - دە، ئاچام بىلىپ بولۇپتۇ...» دەپ ئويلىغان يۈسۈپ، ئۇنىڭدىن سۆز كۈتۈپ جىم تۇردى.

ـــ ئۇكام، ئۆيگە كىرىپ كېتەيلى.

ئايسىلىڭ يۈسۈپنى خانىسىغا ئېلىپ كىرىپ داستىخان سالدى، خىزمەتكار تەخسىدە ئۇگرە چۆپ ئېلىپ كىردى.

ـــ ئۇكام، كېلىشلىرىنى بىلەتتىم، كۈتكەنىدىم. بويانقارىنىڭ ئۆلۈمى مېنى قاتتىق ئازابلاۋاتىدۇ، تېخى باللىرىمغا ئېيتىمىدىم،ـــ ئايسىلىڭ يىغلاپ تۇرۇپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى،ـــ ئۇنى جۇرئەتلىك، قولىدىن ئىش كېلىدىغان سەممىي ئادەم، دەپ ياخشى كۆرگەنىدىم، ئۇنداق بولماي چىقتى. ئۇ پۇل تېپىشقا، قىز - چوكانلارنى قولغا كەلتۈرۈشكە جۇرئەتلىك ئىكەن ئۇكام، ھەتتا دېدەكلىرىمگىمۇ كۆز بەردى. ئەسىر چۈشۈپ سېتىلغان پەرەڭ قىزلىرىدىن ئىككىنى ئېلىپ چۆرە خوتۇن قىلىپ بېرەي، دەپ ئويلىغۇدىم، ئاڭغىچە ئۆيلىنىۋالدى.

ـــ كىمنىڭ قىزىغا ئۆيلەنگىنىنى بىلدىلىمۇ، ئاچا؟

ـــ بىلدىم، ئالتە ئايدىن كېيىن بىلدىم. ئىككى كۈن ئۆيگە كەلسە ئۈچ كۈن يوقىلىپ كېتىدىغان بولدى، ئاخىر ئۆزۈم ئىزىغا چۈشۈپ، «ئاق ھونلار» مەھەللىسىدىكى بىر قورۇغا كىرىپ كەتكىنىنى كۆرۈپ تۇردۇم.

ـــ كىمنىڭ قورۇسىكەن؟

ـــ مەھەللىمىزدىكى ئۆيمۇئۆي كىرىپ پال سالىدىغان داخان ئايال ئايىانۇغا ئون تىللا بېرىپ، ئۇ قورۇدا كىم تۇرىدىغانلىقىنى بىلىپ كېلىش ئۈچۈن ئەۋەتتىم.

ـــ بىلىپ كەپتىمۇ، ئاچا؟

— بىلىپ كەپتۇ، ئۇكام، ئۇ قورۇدا بويانقارنىڭ خوتۇنى سۇھەيلە بىكە تۇرىدىكەن.
— كىمنىڭ قىزىكەن؟
— يۇغرۇش باشى ئىنانچۇبەگنىڭ قىزىكەن، ئۇنى بىر-نەچچە ئايدىن كېيىن سەمەرقەنتكە ئېلىپ كېتىپتىكەن.
— ئەمدى بىلدىم، بويانقارنى باشقا بىرسى ئەمەس، ئىنانچۇبەگ ئۆزى ئۆلتۈرگۈزۈۋەتكەن.
— ئىمىشقا كۈيئوغلىنى ئۆلتۈرگۈزۈۋېتىدۇ؟ — ئايسى-لىگىنىڭ ئەگىم قاشلىرى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، چىرايلىق چېھرىدە ھەيران قېلىش ئالامەتلىرى پەيدا بولدى.
— گەپ مانا شۇنىڭدا، ئاچا، بەلكىم قىلمىشلىرىنىڭ ئاشكارىلىنىپ قالماسلىقى ئۈچۈندۇر، بۇنى بۇغرا قاراخانغا يەت-كۈزۈۋشۇم كېرەك. مەن كېلىپ تۇرىمەن ئاچا، تولا ھەسرەت چېكىپ ئۆزلىرىنى يوقىتىپ قويمىسىلا، سالامەتلىكلىرىنى ئاسرى-سىلا، تەقدىرنىڭ بۇ قىسمىتى ھېكمەتسىز ئەمەس، — دېدى يۈسۈپ خوشلىشىپ.
ئۇ ئوردىغا كەلگەندە، سۇلايمان ئارسلانخان ھەرەمدىن چىقمىغانىدى. ئۇ توغرائى دىۋانخانىغا كىرىپ، جايلاردىن كەل-گەن مەلۇماتنامىلەنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە كىرىشتى. بىر سا-ئەت چامىسىدا مەلۇماتنامىلەرنى كۆرۈپ، ئەۋەتىلگەن باج — سېلىق، تارتۇقلارنى تىزىملىدى. پەقەت ماۋەرائۇننەھر ۋە خارە-زىم دىيارىدىن مەلۇماتنامىلەر كەلمىگەنىدى. يۈسۈپ تۇرۇپ دىۋانخانىغا چىقتى، بۇغرا قاراخاننىڭ سارايىغا كىرىپ كەتكەنلى-كىنى ئۇقۇپ، يېگىدىن تەيىنلەنگەن ئىشىكئاغىسى قۇلۇنبەگ يېنىغا كەلدى.
— خاقاننىڭ قېشىدا ئادەم يوقتۇ؟ پىقىرنى ھۇزۇر ئالىي-لىرىغا كىرىشكە ئىجازەت سوراۋاتىدۇ، دەپ قويىسىڭىز، جا-نابىلىرى.

— ئوبدان، توغرائى دىۋان باشى،— ئىشىكئاغىسى كىرىپ كېتىپ ھايال بولماي چىقتى.

— مەرھەمەت.

يۈسۈپ كۈمۈشتىن قىلىنغان بوسۇغىدىن ئاتلاپ، قىپقىزىل گىلەم سېلىنغان سارايغا كىرگەندە، تەختتە يانتۇ ئولتۇرغان سۇلايمان ئارسلانخان سوئال نەزىرى بىلەن تىكىلدى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم ئالىيلىرى، قىممەتلىك ۋاقىتلىرىنى ئالغىنىمنى كەچۈرگەيلا. مەن جىيەنىم بويانقارنىڭ سىرلىق ئۆلۈمى يۇغرۇش باشى ئىنانچۇبەگ بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى بىلىپ كەلدىم.

— نېمە دېدىڭىز، بەگيۈسۈپ؟

يۈسۈپ سۆزىنى تەكرارلىدى.

— بۇنى قانداق بىلدىڭىز؟

— ئىكىچەمنىڭ ئېيتىپ بېرىشىگە قارىغاندا، بويانقار ئىنانچۇبەگنىڭ سۇھەيلە ئىسىملىك قىزىنى ئەمرىگە ئالغانىكەن.

— بويانقارنى ئىنانچۇبەگنىڭ كۈيئوغلى دېمەكچىمۇسىز؟

— شۇنداق، ئالىيلىرى. بويانقار سۇھەيلەگە ئۆيلەنگەندىن كېيىن، ئۇستىلەپ خوتۇن ئالغىنىنى بىزگىلا ئەمەس، ئاتا ـ ئانىسىغىمۇ بىلدۈرمىگەن. سەمەرقەنتتىن قورۇ ـ جاي سېتىۋېلىپ، خوتۇنىنى سەمەرقەنتكە ئېلىپ كەتكەن.

— مۇنداق دەڭ، بەگيۈسۈپ، ئەجەب ئىش ـ ھە! شەرىئەت ھۆكمى بويىچە شارائىتى يار بەرگەن ئادەمنىڭ ئاشكارا تۆت خوتۇننى نىكاھلاپ ئېلىشىغا بولىدىغۇ. يوشۇرۇن توي قىلىپ، ئۇنى سەمەرقەنتكە ئېلىپ كېتىشىدە بىرەر سەۋەبىنىڭ بولماسلىقى مۇمكىنمۇ؟ مېنى ئەندىشىگە سېلىپ قويدىڭىز توغرائى دىۋان باشى. بۇ ئۆلۈم بىلەن ئىنانچۇبەگنىڭ مۇناسىۋىتى بارمۇ ـ يوق؟ دەرھال ئېنىقلاش زۆرۈر،— دېدى سۇلايمان ئارسلانخان ئورنىدىن تۇرۇپ.

— بۇنى يۇغرۇش باشىنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىدىن ئېنىق-لاپ كۆرسەك بولارمىكىن؟ — ئېهتىيات بىلەن سورىدى يۇ-سۇپ.

سۇلايمان ئارسلانخان مۇرىسىنى بىرسى باسقاندەك ئولتۇ-رۇپ قالدى، ئۇنى بىرسى ئەمەس، غەم باسقانىدى. قولى بىلەن يۇسۇپنى ئولتۇرۇشقا ئىشارەت قىلىپ، ئۇ كۆرسىتىش جاي ئالغاد-دىن كېيىن يەنە ئورنىدىن تۇردى:

— ئەمدى قاراپ تۇرالمايمەن. يۇغرۇش باشىنىڭ قورۇ-سىغا دەرھال ياساۋۇل ئەۋەتكۈزۈڭ، ئىنانچۇبەگنىڭ خوتۇنلىرى، بالا - چاقىلىرىنى ئالدىمغا ھازىر قىلسۇن!

— خوپ، ئالىيلىرى، — يۇسۇپ ئىتتىك تۇرۇپ سارايـ-دىن چىقتى. ئۇردا ئەمرىگە ئېيتىپ، ئىنانچۇبەگنىڭ ئۆيىگە ياساۋۇللارنى ئەۋەتكۈزدى. ئۇلار ئۇزاق ھايال بولماي قايتىپ كېلىشتى.

— يۇغرۇش باشىنىڭ قورۇسى ئىشىكىگە قۇلۇپ سېلىنىق-لىق ئىكەن. ھەقەمسايىلىرىدىن سورىساق، «ئىككى ھەپتىدىن بېرى قۇلۇپلاقلىق، بىركىمنىڭ كىرىپ - چىققىنىنى كۆرمىد-دۇق» دېيىشتى، قۇرۇق قول قايتىپ كەلدۇق.

يۇسۇپ ياساۋۇل باشلىقىنىڭ سۆزىنى سۇلايمان ئارسلانـ-خانغا يەتكۈزدى.

— يۇغرۇش باشى بالا - چاقىلىرىنى مەقسەتلىك ئېلىپ كېتىپتۇ، ئالىيلىرى.

سۇلايمان ئارسلانخان چۆچۈپ تەختتىن چۈشتى:

— ئىنانچۇبەگنى ئاسىيلىق يولىغا ماڭغان دېمەكچىمۇ سىز، بەگيۇسۇپ؟

— ئالىيلىرى، ئەگەر ئۇنىڭدا ئاشۇنداق قارا نىيەت بولمىسا، بالا - چاقىلىرىنى ئۆزى بىلەن بىرگە ئېلىپ كەتمەس ئىدى.

— مەن بۇنىڭغا ئىشەنمەيمەن، توغرىسى دىۋان باشى، — سۇلايمان ئارسلانخان قول باغلاپ تۇرغان يۈسۈپنىڭ يېنىغا كەلدى، — ئىنانچۇبەگ ياغما ئوردۇقىدىن، قاراخانىلار جەمەتىگە سادىق، بۇنداق تۇزكورلۇقنى قىلمايدۇ. ئالدى — كەينىنى ئويلاپ ئىش كۆرىدىغان بۇ دانا يۇغرۇش باشنىڭ ئاسىيلىق قىلىشى قانداقمۇ ئەقىلگە سىغسۇن؟ ياق، ياق، مەن بۇنىڭغا ئىشەنمەيمەن.

— بەندە ئاللاغىلا ئىشىنىشى كېرەك، ئارتۇقچە ئىشىنىپ كېتىش بەزى ھاللاردا كىشىنى غەپلەتتە قالدۇرىدۇ، ئالىيلىرى. بىز سەمەرقەنتكە چاپارمەن ئەۋەتەيلى، ئۇقۇپ كەلسۇن.

— سەن ئاسىيلىق قىلدىڭمۇ؟ دەپ سوراش ئۈچۈن چاپارمەن ئەۋەتەمدۇق؟ — دېدى بېشى قاتقان سۇلايمان ئارس-لانخان. لېكىن ئۇ يۈسۈپنىڭ سۆزىنى رەت قىلىشقا ئامالسىز ئىدى.

— ئالىيلىرى، ئۇنداق بولسا كۈتەيلى، چوقۇم پات ئارىدا خەۋەر كېلىدۇ.

زېھنى چېچىلغان، گۇمانى كۈچەيگەن سۇلايمان ئارسلان-خان گەپ قىلماي، سارايدىن چىقىپ كەتتى.

«ئەھۋال روشەن بولدى، ئىنانچۇبەگ بۇغرا قاراخاندىن يۈز ئۆرۈپتۇ...» دەپ ئويلاپ ئوردىدىن چىققان يۈسۈپ، تەقەززالىق ئىلكىدە تۆت كۆزى بىلەن خەۋەر كۈتۈشكە باشلى-دى. ئۇ، ئىنانچۇبەگنىڭ ئاسىيلىق قىلىشىنى ھەرگىز خالىمايت-تى، ئەمما يۈز بەرگەن ئەھۋاللار ئاسىيلىقتىن بېشارەت بەرگەن-دى. ئاقىۋەت بۆرەتكىندىن كەلگەن مەكتۇپ ۋە «سوۋغا» ئىنانچۇبەگنىڭ ئاسىيلىق قىلغانلىقىنى پۈتۈنلەي ئاشكارىلىدى. يۈسۈپ مەكتۇپ بىلەن «سوۋغا» يۆگەلگەن بوپىنى كۆتۈرۈپ، ئۇن بەش كۈندىن بېرى سارايغا چىقماي، ھەرەمدىكى ئارامگا-ھىدا ئىچى تىت - تىت بولۇپ، ئاغرىپ يېتىپ قالغان سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ يېنىغا كىردى.

— بۆرەتېكىندىن مەكتۇپ ۋە «سوۋغا» كەلدى، ئاللىي-لىرى.

— مەكتۇپ كەلدىمۇ؟ — غەم يېسىپ ياتقان بۇغرا قاراخان ئىتتىك بېشىنى كۆتۈرۈپ رۇسلىنىپ ئولتۇردى. كۆزلە-رى ئولتۇرۇشۇپ يادىپ قالغانىدى.

— ئوقۇڭ، توغرائى دىۋان باشى.

يۇسۇپ يېكەندازغا يۇكۈنۈپ مەكتۇپنى ئىچىپ ئوقۇدى:

«ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئىسمى بىلەن باشلاي-مەن. سۇلايمان ئارسلانخان ئاغا، ئاللا سىزگە رەھمەت قىلسۇن. مەلۇم بولسۇنكى، مېنى كۆزدىن يوقىتىش قارارىڭىزنى يۇغرۇش باشىڭىز ئىنانچۇبەگ مەكتۇپ ئارقىلىق ماڭا بىلدۇرگەندىن كې-يىن، بۇغرا قاراخان بولغان سىزگە بەيئەت قىلمايدىغانلىقىمنى جاكارلاشقا مەجبۇر بولدۇم، ئىنانچۇبەگمۇ ئۈچ تۈمەن سىپاھ بىلەن كېلىپ ماڭا ئەل بولدى. پىقىر ئىنىڭىز بىلەن تۇغقانلىق مۇناسىۋەتنى ساقلاي دېسىڭىز، شەرقىي ئۆلكىلەرگە بۇغرا قارا-خان بولۇپ تەختتە خاتىرجەم ئولتۇرۇشىڭىزنى ئۈمىد قىلىمەن. ناۋادا تەقدىرگە تەن بەرمەي لەشكەر تارتىپ باستۇرۇپ كەلسى-ڭىز، قىلىچ بىلەن قارشى ئالىمەن، بېشىڭىز، تېنىڭىزدىن جۇدا قىلىنىدۇ. يەنە شۇنى بىلىپ قېلىڭكى، مەن ئاسىي — مۇناپىقلار-نىڭ پادىشاھىغا، ئەلگە ھەرقاچان ۋاپا قىلمايدىغانلىقىنى بىلىمەن. سىزگە ئاسىيلىق قىلغان ئىنانچۇبەگ ماڭا ۋاپا قىلارمۇ؟ ئۆز كۆيئوغلىنى ئۆلتۈرگەن مۇناپىق ماڭا قىر كۆرسەتمەي قالارمۇ؟ ئۇ كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۈچۈن خارەزمنىڭ شاھلىقىنى سورد-غانىدى، ساڭا ئەمەلنى بۇغرا قاراخان ئاغام بەرسۇن، دەپ ئالدىڭىزغا ئەۋەتتىم. ئېرىنگە زەھەر بەرگەن قىزى بولسا سىر دەرياسىغا ماكانلاشتى. گەپ تامام، ۋەسسالام.

ھىجرىيە 433 — يىلى ماھى رەجەپنىڭ 17 — كۈنى[1]

---

[1] مىلادىيە 1042 — يىلى 7 — ئايغا توغرا كېلىدۇ.

غەربىي قاراخانىلار ئېلىنىڭ تامغاچ بۇغراخانى ئىبراھىم ئارسلان-
خان بۆرەتىكىن.»
سۇلايمان ئارسلانخان چېكىسىنى تۇتۇپ ئولتۇرۇپ كەت-
تى، لەۋلىرى قىمىرلىسىمۇ ئۈنى چىقمىدى، غەمكىن چىرايى
بۇلۇتتەك تۇتۇلدى. «ۋادەرىخ – ۋادەرىخ! قوينىغا پىچاق يو-
شۇرغان مەلئۇننى تونۇيالماي قاپتىمەن، ئىست – ئىست...
ئۇنىڭ شېرىن سۆزلىرى مېنى غەپلەتتە قويۇپتۇ، دەرىخا...»
ئۇ ئورنىدىن شۇنداق تېز قوپتىكى، گەۋدىسىنى تۇتالماي
يىقىلىپ كەتكىلى تاس قالدى، يۈسۈپ يۆلىۋالدى.
— سۇباشىلارغا يارلىقىمنى يەتكۈزۈڭ، ئۈچ كۈن ئىچىدە
بەش تۈمەن لەشكەرنى سەپراس قىلسۇن، ئاتلىنىمەن. ئىنىم
مۇھەممەت ئارسلانخانغا مېنىڭ نامىمدىن ئۈچ تۈمەن لەشكەرنى
ئېلىپ سەمەرقەنتكە يۈرۈش قىلىش توغرىسىدا يارلىق ئەۋەتىڭ،
ئۇنىڭ بىلەن سىر دەرياسى بويىدا ئۇچرىشىمەن، — دېدى
سۇلايمان ئارسلانخان غەزەپ بىلەن.
يۈسۈپ تىزلاندى:
— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، غەزەپلىرىنى بېسىپ ئۆزلە-
رىنى تۇتۇۋالسىلا. بۆرەتىكىننىڭ مەكتۇپىنى ئاڭلىدىلا. ئۇ ھازىر
تولۇق تەييارلىق بىلەن سىلىنىڭ باستۇرۇپ كېلىشلىرىنى كۈ-
تۈپ تۇرۇپتۇ. لەشكەر تارتىپ بارسىلىرى زەربىگە ئۇچرايدىلا،
سىر دەرياسى قانغا بويىلىدۇ، ئەمما مەسىلە ھەل بولمايدۇ. مۇبادا
مەغلۇپ بولساق تاجۇ تەخت قولدىن كېتىدۇ، ئەل قانغا غەرق
بولىدۇ، ئۇبدان ئويلىنىپ باقسىلا، خاقانىم.
— سىزنىڭچە قانداق قىلىشىمىز كېرەك؟ — سۇلايمان
ئارسلانخان ئۆسۈپ قالغان ساقىلىنى سىقىمدىدى، تەكچىدە
يالتىراپ تۇرغان تاجىغا قاراپ قويدى.
— سەگەك بولۇپ، بۆرەتىكىننىڭ قانداق قىلىدىغانلىقىغا
قاراش كېرەك، ئالىيلىرى. ئۇ قولىغا قىلىچ ئالسا، بىزمۇ ئېلىشى-

مىز، ئۇ جىم تۇرسا بىزمۇ جىم تۇرۇشىمىز كېرەك. ئىش ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن قىلغان پۇشايمان باشقا چوماق بولىدۇ. پۇشايمان قىلىش ئورنىغا سەۋر قىلىشىمىز، پەيت كۈتۈشىمىز لازىم.

نادامەتلىك پۇشايمان يۈرىكىنى زەرداب قىلىۋەتكەن سۇ-لايمان ئارسلانخان يۈسۈپكە قاراپ كېتىپ، ئۇنىڭ يەلكىسىدىن قامالاپ قۇچاقلىدى.

— ئاسىي — مۇناپىقنىڭ دامىغا چۈشۈپ كېتىپ كەچۈر-گۈسىز خاتا قىلدىم، سىزگىمۇ ئازار بەردىم، ئىنىم.

— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، دۇنيادا يېڭىلمەيدى-غان ئادەم يوق. ئەتىدىن باشلاپ بۇغرا قاراخان سارىيىغا چىققايلا، — ئورنىدىن تۇرغان يۈسۈپ بوپىنى ئېلىپ ماڭماقچى بولدى.

سۇلايمان ئارسلانخان ئۇنى توختىتىپ بوپىنى كۆر-سەتتى:

— ئېچىڭ، بەگيۈسۈپ، كۆرۈپ باقاي.

— كۆرمىسىلە بولاتتى، خاقانىم، خەيرىيەت... — يۈ-سۈپ بوپىنى ئاچتى.

ئىنانچۇبەگنىڭ بەتبۇي كېلىپ تۇرغان بېشىنى كۆرگەن بۇغرا قاراخان سەسكىنىپ كەتتى. ئۇ مەلئۇننىڭ چېھرى قارىداپ، چاچ — ساقاللىرىدا قان ئۇيۇپ قالغانىدى.

يىگىرمە ئالتىنچى باب

ئابىنچۇ خاتىنىنىڭ[1] قەستى

1

كېچىچە ياغقان يامغۇر تاڭ سۈزۈلۈشى بىلەنلا توختىدى. بالاساغۇن ئاسمىنىدا ھەسەن – ھۈسەن پارلىدى. سۇلايمان ئارسلانخان بامدات نامىزىنى ئۆتەپلا بۇغرا قاراخان سارىيىغا چىقىپ تەختتە ئولتۇردى. پەردىلىرى قايرىپ قويۇلغان دېرىزىدىن رەڭگارەڭ چاقناپ تۇرغان ھەسەن – ھۈسەنگە سەپسالدى. «ئوردۇكەنتكە كېتىشىم كېرەك، شۇنداق قىلسام بۇرە تىكىنمۇ، مەنمۇ ئەمىن تاپىمەن، ئەلمۇ تەسكىن تاپىدۇ، جەڭنىڭ ئالدى ئېلىنىدۇ...» شۇ ئوي بىلەن نەزىرىنى ئۆز مەرتىۋىلىرى بويىچە كۇرسىلاردا ئولتۇرۇشقان دۆلەت ئەربابلىرىغا يۆتكىدى:

— جانابلار، ئىبراھىم تامغاچ بۇغراخاننىڭ سەمەرقەنتنى ئاستانە قىلىپ، قاراخانىلار ئېلىدىن ئايرىلىپ چىققىنىغا بىر نەچچە ئاي بولدى. ئېلىمىزدە چوڭ ئۇرۇش باشلىنىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن سەمەرقەنتكە لەشكەر تارتىپ بارمىدىم، ئاۋام تىنچ – ئامان ياشاۋاتىدۇ. مەملىكىتىمىز كۆرۈنۈشتە ئىككىگە ئايرىلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ تاغ – دەريالىرى، يەر – زېمىنلىرى تۇتاش، يىلتىزىمىز بىر، شارائىت پىشىپ يېتىلگەندە ئۇلۇغ

---

[1] ئابىنچۇ خاتىن — جەلپكار مەلىكە.

مەملىكىتىمىزنى يەنە بىرلىككە كەلتۈرىمىز. بۇنىڭ ئۈچۈن چە-
دام بىلەن كۈتۈشىمىزگە توغرا كېلىدۇ، سەۋر - تاقەتلىك
بولۇشۇڭلارنى، پۈتۈن كۈچ، ئەقىل - پاراستىڭلار بىلەن
جەڭگە ئەمەس، ئىلىمىزنى گۈللەندۈرۈشكە ئاتلىنىشىڭلارغا ئى-
شەنچ بىلدۈرۈپ، بۇ تايانغۇلار كېڭىشىنى چاقىرىشنى زۆرۈر
تاپتىم. بۇ كېڭەشتە ئوردۇكەنتنى ئاستانە قىلىشتىن ئىبارەت
بىرلا مەسىلىنى مۇھاكىمە قىلىپ قارار چىقىرىمىز. قېنى، پىكىر
بايان قىلىڭلار.

— ئوردۇكەنتنى ئاستانە قىلىش دېگەن سۆز، بۆرە
تىكىندىن قورقۇپ قېچىپ كېتىش دېگەن سۆز.

— ئۇنداق ئەمەس، سانغۇن جانابلىرى. ئوردۇكەنتنى
ئاستانە قىلىپ يۆتكىلىش، كۈچ - قۇدرىتىمىزنى ئاشۇرۇش،
شارائىتنى پىشىپ يېتىلدۈرۈش ئۈچۈندۇر.

— ئىشىكئاغىسىنىڭ بۇ پىكرى ئورۇنلۇق.

— سانغۇنىنىڭ دېگىنىمۇ خاتا ئەمەس.

— پىقىر يۇغرۇش بولۇش سۈپىتىم بىلەن، بۇغرا قارا-
خاننىڭ ئوردۇكەنتنى ئاستانە قىلىپ يۆتكىلىش قارارىغا پۈتۈن-
لەي قوشۇلىمەن.

— بۇغرا قاراخان ئوردۇكەنتكە كەتسە، قوزئوردۇنى
دۈشمەنگە تاشلاپ بەرگەنلىك بولمامدۇ؟

— ئالىيلىرى، جانابلار، ئىلگىرى ۋەتەننىڭ يۈرىكى بول-
غان قوزئوردۇ، شەرقىي قاراخانىلار ئېلىگە نىسبەتەن چەتتىرەك
بولۇپ قالدى، ئوردۇكەنت بولسا تازا ئوتتۇرىدا. بۇنى نەزەردە
تۇتقاندا، ئاستانىنى يۆتكەش پايدىلىق، بۇ ئاقىلانە قارار.

يۈسۈپنىڭ بۇ پىكرى ئۆز سۆزىدە چىڭ تۇرۇۋالغان
يۇغرۇش، سانغۇنلارنى ئويلاندۇرۇپ قويدى. بۇ كېڭەش-
كە تالاستىن كەلگەن مۇھەممەت ئارسلانخان ھېچقانداق ئىپادە
بىلدۈرمىدى. ئاتىسىغا قاراپ ئۈنچىقماي ئولتۇرغان ھۈسەين

ئارسلانخاننىڭ ئوردۇكەنتنى ئاستانە قىلىشقا قوشۇلغۇسى بار ئىدى. پەرغانىدىن كەلگەن مەھمۇت ئارسلانخان بىلەن قەشقەردىن كەلگەن ئەبۇھەسەن ئارسلانخان قىزغىن قوللاشتى. ئاخىردا ھەممەيلەن ئوردۇكەنتنى ئاستانە قىلىپ يۆتكىلىشكە قوشۇلدى.

— جانابلار، ھەممىڭلارنىڭ پىكرىدە ياخشى تىلەك بار، كۆڭلۈڭلارنى چۈشەندىم، ئەمدى يارلىقىمغا قۇلاق سېلىڭلار. زۇلقەئىدەنىڭ ئون بەشىنچى كۈنى، ئىسمى ئېلان قىلىنغان ئارسلانخان، ئىلىكخانلار، سۇباشى، سانغۇنلار، يابغۇ، چاغرىبەگ، تارخانبەگلەر يولغا چىقىشقا تەييارلىق قىلغايسىلەر.

سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ بۇ يارلىقى — غەربىي قاراخانىلار ئېلىنى ئېتىراپ قىلغانلىق بولۇپ ھېسابلىناتتى. ھەممەيلەن ئورنىدىن تۇرۇپ، بۇغرا قاراخاننىڭ يارلىقىنى بەجا كەلتۈرىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. يۈسۈپ تىزىملىككە قاراپ بىريۈز ئون بىر كىشىنىڭ ئىسمىنى ئاتىدى. ياشىنىپ قالغان، سالامەتلىكى ناچار، ئىقتىدارسىز ئوردا ئەربابلىرى بالاساغۇندا قالدۇرۇلدى. سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ چوڭ ئوغلى ئەبۇھەسەن ئارسلانخان بالاساغۇندا ئىلىكخان بولۇپ قالدى.

يۈسۈپ ئانىسى، بالىلىرى بىلەن قەشقەرگە كۆچۈپ كەلدى. ئۇنىڭ بىلەن يەنە چوڭ ئاچىسى ئايتولۇن ئېرى ئۆدمىش بىلەن، ئايسىلىق بالىلىرى بىلەن كېلىشكەنىدى. ئۇلار دەسلەپ بەكتاش جالالىدىن ئولتۇرۇپ كېلىۋاتقان ئوردا ئالدىدىكى قەدىمىي جايغا چۈشكەنىدى، كېيىن يۈسۈپ بۇلاقبېشى مەھەللىسىدىن مىڭ تىللاغا بىر قورۇ سېتىۋالدى. بەكتاش جالالىدىن قەدىمىي جايدا ئولتۇرۇۋەردى. يېڭى سېتىۋالغان قورۇنىڭ ئىچكىرى ھويلىسىغا يايرا، ئايسىلىق دېدەكلىرى بىلەن، تاشقىرىدىكى ھويلىسىغا يۈسۈپ خوتۇن - بالىلىرى، خىزمەتچىلىرى بىلەن ئورۇنلاشتى. پەتنىكە كەلگەن تۇغقانلارنىڭ بىر ھەپتىگىچە

ئايغى ئۈزۈلمىدى. بايتاش جاالىدىننىڭ قىزى دىلدارىكەمۇ كېلىپ مېھمانلارنى ئۈزىتىشقا ياردەملەشتى، ئاقىرا بىلەن ئوبدانلا ھال ـ مۇڭ بولۇپ قالدى. ئۇ، ئاقىرانى كۆرگەندىلا، «راست، تەڭدىشى يوق ساھىبجامال، خۇش خۇلۇق، مۇلايىم ئىكەن، يۇسۇپ مېنىڭ مۇھەببىتىمنى شۇڭا قوبۇل قىلماپتىكەن، جۇرئىتىم بولغان بىلەن ئۇنىڭچىلىك نازاكىتىم يوق...» دەپ ئويلىدى.

دىلدارىكە يۇسۇپلەر قەشقەرگە كېلىپ قەدىمىي جايدا تۇرغاندىمۇ، يىگى قورۇغا كۆچۈپ كەلگەندىن كېيىنمۇ، تونۇشلۇق بەرمەسلىك ئۈچۈن يۈزىنى يېپىپ تۇرغان قارا چۈمبەلنى ئېلىۋەتمىدى، ئايالالار بىلەن خالىي قالغاندا ئېلىۋېتەتتى، يۇسۇپ كىرسە يۈزىگە تارتىۋېلىپ چىرايىنى كۆرسەتمەيتتى. ئاقىرا ئۇنى ياقتۇرۇپ قالدى.

دىلدارىكە يابىرانىڭ يۈرەك كېسىلى ئېغىر ئىكەنلىكىنى تېۋىپلىق سېزىمى بىلەن ھېس قىلىپ، تومۇرىنى تۇتۇپ بېقىۋىدى، سوقۇشى ئېكىز ـ پەس، ئاجىز ئىكەنلىكى ئايان بولۇپ، جىددىي داۋالىنىشىنىڭ زۆرۈرلۈكى بىلىندى. ئۆزى ئۆيىگە بېرىپ دورا ئېلىپ كېلىپ يابىراغا ئىچۈردى. بىرەر سائەتلەردىن كېيىن، يابىرانىڭ يۈرىكىنىڭ سېلىشى تەڭپۇڭلىشىپ، روھى كۆتۈرۈلدى. بۇنىڭدىن يۇسۇپ ناھايىتى خۇش بولدى. ئۇ پات ـ پاتلا، قەشقەرگە بىرىنچى قېتىم كەلگىنى، ئاياغ ئاستىغا تاشلانغان رومال، دىلدارىكەنىڭ مۇھەببەت ئىزھار قىلغانلىقىنى ئەسلەپ «تۇرمۇشلۇق بولغانمىدۇ؟ ئىرادىلىك، پەزىلەتلىك قىز ئىدى...» دەپ ئويلاپ قالاتتى.

دىلدارىكە تۇرمۇشلۇق بولمىغانىدى. ئۇ، يۇسۇپنىڭ مۇھەببىتىگە نائىل بولالمىغاندىن كېيىن، ئۆمۈرۋايەت ئەرگە تەگمەي، تېۋىپ بولۇشقا بەل باغلىغانىدى. ئۇستازى ھۇسېين ئىبنى خەلەپتىن تېبابەت ئىلمىنى ئۆگىنىپ، ھەزرىتى ئىبن

سىنانىڭ كىتابلىرىنى ئوقۇپ، قەشقەردىكى بىردىنبىر ئايال تې-
ۋىپ بولۇپ قالغانىدى. دورىنى ئۆزى ياساپ، ھەر كۈنى
ئونلىغان كېسەللەرنى داۋالايتتى. ئۇنىڭ «ئەمچى دىلدارىبكە»
دېگەن نامى ئەل ئىچىگە تارالغانىدى. يۈسۈپنىڭ نىمە ئۈچۈندۇر
ئۇنىڭ بىلەن سۆزلەشكۈسى كېلەتتى. دىلدارىبكە ئۆزىنى كۆر-
سەتمىگەچكە، گەپلىشىش ئىمكانىيىتى بولمايۋاتاتتى. سەككىز
ياشقا كىرىپ قالغان قىزى بۇۋىئايىشە دىلدارىبكەگە ئامراق
بولۇپ قالغانىدى.

— ئاپا① مەنمۇ سىزدەك ئەمچى بولۇپ كېسەل داۋالىسام
دەيمەن، شاگىرتلىققا قوبۇل قىلامسىز، — دەپ ھەممەيلەننى
زوقلاندۇراتتى. ئۇ ناھايىتى ئەسەك چوڭ بولۇۋاتاتتى، ئوقيا
ئېتىشنى ئۆگىنىۋالغاچ، شىكار قەغىشنى تولا قىلاتتى.

سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ ئارزۇسى بويىچە بولغاندا، يۈ-
سۈپنى يۇغرۇش باشى قىلىۋالماقچىدى. ئەمما بۇ چاغقىچە ئېقد-
ۋاتقان قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ نىزامى بويىچە، قىرىق ياشقا
توشمىغان ھەرقانداق ئىقتىدارلىق دانىشمەن كىشىمۇ يۇغرۇش
باشى بولالمايتتى. شۇ تۈپەيلى ئۇ توغرائى دىۋان باشى، ئېلىم-
گا، دەبىرى بولۇپ قېلىۋەردى. ئەمما ئۇ يۇغرۇش باشىدىنمۇ
كۆپرەك خاقانىنىڭ خىزمىتىدە بولاتتى.

قىش ئۆتۈپ كۆكلەم كېلىش بىلەن تەڭ، سۇلايمان
ئارسلانخان يۈسۈپنى غەزنەۋىلەر ئېلىگە ئەۋەتتى. يۈسۈپنىڭ بۇ
ئىككىنچى قېتىم بېرىشى ئىدى. ئۆتكەن يىلىنىڭ ئاخىرد-
دا ئاتا - ئانىسىنى كۆرگىلى كەلگەن بۇۋىزۆھرە بىكەگە ھەمراھ
بولۇپ يولغا چىقتى.

سۇلتان مەسئۇدخان ھايات چېغىدا، ئۇنىڭ ئوغلى شاھزا-
دە مەۋدۇغا ياتلىق قىلىنغان سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ بۇ قىزى،

---

① ئاپا — ئاچا، ھەدە.

غەزنەۋىلەر بىلەن شەرقىي قاراخانىلارنىڭ دوستلۇق رىشتىنى باغلاپ تۇرغۇچى ئىدى. زۆھرەبىكەنىڭ يېگى تويى بولغاندا، جەڭ قىلغۇچى ئۈچ يۈز پىلى، بىر يۈز ئەللىك مىڭ ئاتلىق ئەسكىرى بولغان غەزنەۋىلەر سۇلتانلىقى تازا كۈچەيگەنىدى. تەخت ۋارىسى بولغان ئاكىسى شاھزادە مۇھەممەتنى كور قىلىپ ئۆلتۈرۈپ ئۆزى تەختنى ئىگىلىۋالغان مەسئۇد، ئاتىسى سۇلتان مەھمۇتخاندەك ئۇزۇن دەۋران سۈرەلمىدى. ئوغلى شاھزادە مەۋدۇنى ئۆيلەپ بىرنەچچە يىل ئۆتمەي، ھىندىستاندا ئىگىلى-گەن يەرلىرىنى تالڭ قۇياشىدەك يېڭىدىن باش كۆتۈرگەن سەلجۇقلار سۇلتانى توغرۇلبەگ بېسىۋالدى، ئارقىدىن ئۆز ھۆ-كۈمرانلىقىدىكى ئەلۋەك خۇراسان دىيارىنىمۇ ئۇنىڭغا تارتقۇزۇپ قويدى. شىددەتلىك جەڭدە كۆزىگە نەيزە سانجىلدى، «ئاكا، مېنى كەچۈرگىن...» دەپ ئىككى تەرەپكە تاشلىنىپ، قوللىرى بىلەن يۈز – كۆزىنى تىتىپ جان ئۈزدى. بېشىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرغان شاھزادە مەۋدۇ قورقۇمسىز، قەيسەر ئاتىسىنىڭ نېمە ئۈچۈن شۇنداق پۇشايمان بىلەن داغى ھەس-رەتتە ئۆلگەنلىكىنىڭ سەۋەبىنى كېيىن ۋەزىرلىرىدىن ئۇقۇپ قاتتىق ئۆكۈندى. «دادامنى قىساس تۇتۇپتۇ، مەن ئۇنىڭدەك نىيىتىمنى بۇزمايمەن، قېرىنداشلىرىم بىلەن ياخشى ئۆتىمەن، شەرقىي قاراخانىلار بىلەن بىرلىشىپ قولدىن كەتكەن ۋەتەن زېمىنىنى قايتۇرۇۋالىمەن» دەپ ئەھدە قىلدى. خوتۇنىنى قايتا پايتەخت بولغان ئوردۇكەنتكە ئۇزاتتى.

مەلىكە بۇۋىزۆھرەدىن ئەھۋالنى ئۇققان ئاتا، كۆيئوغلىغا شاھانە تون، ئالتۇن تاج ۋە نۇرغۇن سوۋغا – سالاملارنى يۇسۇپتىن ئەۋەتتى. قايتىشىدا سەمەرقەنتكە چۈشۈپ، تامغاچ بۇغراخان بۆرەتېكىن بىلەن سۆھبەتلىشىپ كېلىشنى بۇيرۇدى. ئۇنىڭغا، ئەۋلادتىن – ئەۋلادقا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ تەۋەررۇك شاھانە تونىنى، مىڭ تاي

تەتىللا كىمخاب، تاۋار ـ دۇردۇن بىلەن قوشۇپ سوۋغا قىلىپ يوللىدى...

يۇسۇپ ئۇجمە پىششىقىدا قايتىپ كەلدى.

ـــ كۈيئوغلۇمنىڭ روھىي كەيپىياتى قانداقراق ئىكەن؟ ـــ سورىدى ئۇنىڭ كېلىشىگە تەقەززا بولغان سۇلايمان ئارسلانخان يازلىق سارايىنىڭ كۆل بويىدىكى سۇپىسىدا بىر ئۆزى كۈتۈۋېلىپ، ـــ ئولتۇرۇڭ، ئولتۇرۇپ سۆزلەڭ.

ـــ بىز بارغاندىن كېيىن كۆتۈرۈلدى، ئالىيلىرى، ـــ دېدى يۇسۇپ ماۋۇق كۆرپىگە يېپىلغان بۆرە تېرىسىدە ئولتۇرۇپ، ـــ خۇراسان قولدىن كەتكەندىن كېيىن ئۈمىدسىزلىنىپ قالغانىكەن. ئالىيلىرىنىڭ، بىز ھەرقاچان غەزنەۋىلەر تەرەپتە تۇرىمىز، دېگەن سۆزلىرىنى ۋە سوۋغا ـ سالاملارنى يەتكۈزگىنىمدىن كېيىن روھلىنىپ قالدى. كۈيئوغۇللۇق سۈپىتىم بىلەنلا ئەمەس، غەزنەۋىلەرنىڭ سۇلتانى بولۇشۇم تۈپەيلىدىنمۇ ھەرقاچان بۇغرا قاراخان ئالىيلىرىنىڭ خىزمىتىگە تەييارمەن، دەپ ھەزرەتلىرىگە ئالتۇن ساپلىق قىلىچنى ساداقەتنىڭ نىشانىسى قىلىپ ئەۋەتتى، ـــ ئۇ قىلىچنى غىلاپى بىلەن ئىككى قوللاپ ئۇزاتتى. قىلىچ ھەقىقەتەن ياخشى سوقۇلغانىدى، سېپىگە نەقىش چېكىلگەنىدى. مىستىن نەپىس ياسالغان چىرايلىق غىلاپمۇ ئادەمنى ھەيران قالدۇراتتى. سۇلايمان ئارسلانخان مەنىستىمىگەن تەرىزدە قىلىچنى قويۇپ قويدى، خاپىلىق قاپلىغان چىرايى سۈرۈنلەشتى.

ـــ مەن كۈيئوغلۇمنىڭ ياردەم تەلەپ قىلىپ ئەۋەتكەن بۇ سوۋغىسىدىن خۇش بولمىدىم، بەگيۇسۇپ، ئۇ نېمىشقا كۈچى يەتمىگەن سەلجۇقلار بىلەن قېرىشىدۇ؟

ـــ بۇنىڭدا تارىخىي سەۋەب بار، ئالىيلىرى.

ـــ سەۋەب، قانداق سەۋەب بار؟

ـــ ئالىيلىرى، تارىخىي سەۋەب بار دېيىشىمدە، سەلجۇقلار

بىلەن غەزنەۋىلەر ئوتتۇرىسىدىكى قانلىق ئاداۋەتنى كۆزدە تۇتتۇۋاتىمەن،— دېدى يۈسۈپ سۆز باشلاپ،— مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئوغۇزلارنىڭ يابغۇسى بولغان دەقاقخاننىڭ ئوغلى سەلجۇقبەگ ئاتىسى ئۆلگەندىن كېيىن، سىر دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىنىدىكى جەندە شەھىرىگە كېلىپ مۇسۇلمان بولىدۇ ھەم ئۇ يەردە ئۆز ئالدىغا خانلىق قۇرىدۇ، بىريۈز ئون بەش يىل ئۆمۈر كۆرۈپ ۋاپات بولىدۇ. ئۇنىڭ ئىسرائىلبەگ، مىكائىلبەگ، ئىنانچبەگ، يۈسۈپ ئىنالبەگ ئاتلىق تۆت ئوغلى بولغانىكەن. تۇنجى ئوغلى ئىسرائىل ئارسلان يابغۇ ئاتىسى ئورنىغا باش بوغ بولىدۇ. بۇ چاغدا كۈچىيىپ خوراسان، ئافغانىستاننى پۈتۈن ئىگىلەپ، ھىندىستاننىڭ شىمالىنى، ئىراننىڭ شەرقىنى بېسىۋالغان سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋى سەلجۇقلار خانلىقىغا كۆز تىكىدۇ. ئۇ ئىسرائىل ئارسلان يابغۇغا «جانابلىرىنى غەزنەيىنگە تەكلىپ قىلىمەن، كېلىپ سەيلە - ساياھەتتە بولۇپ كەتكەيسىز. مەنمۇ جەندە شەھىرىگە بارىمەن، بىز ئاكا - ئۇكا بولۇپ ئۆتەيلى» دەپ مەكتۇپ يوللايدۇ. ئىسرائىل ئارسلان يابغۇ بۇنىڭ بىر قىلتاق ئىكەنلىكىنى بىلمەي غەزنەيىن شەھىرىگە كەلگەندە، ئۇنى باسماقداپ تۇتۇپ، ھىندىستاننىڭ كالانچىر دېگەن قورغىنىغا ئېلىپ بېرىپ زىندانغا تاشلايدۇ. ھىجرىيە 416 يىلى[1] ئىسرائىل ئارسلان يابغۇ زىنداندا ۋاپات بولىدۇ. مانا شۇنىڭدىن باشلاپ سەلجۇقلار ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن، غەزنەۋىلەرگە پۇرسەت تاپسىلا ھۇجۇم قىلىپ تۇرىدۇ. غەزنەۋىدلەر بولسا، سەلجۇقلار خانلىقىنى يوقىتىش كويىدا بولىدۇ. ئاداۋەت بارغانسېرى كۈچىيىدۇ. سەلجۇقلارغا چاغرىبەگ بىلەن توغرۇلبەگ باش بوغ بولغاندا، ئۇلار كۈچىيىپ قۇدرەت تېپىپ، سۇلتان مەھمۇت غەزنەۋىدىن ئالالمىغان ئۆچنى ئۇنىڭ ئوغلى

---

[1] مىلادىيەنىڭ 1025 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋىدىن ئالدۇ. ھىجرىيە 429 ـ يىلى[①] چاغرىبەگ لەشكەر تارتىپ كېلىپ خوراساننىڭ ئەڭ مەشھۇر شەھىرى مەرۋە شاھجاھاننى ئىسۋالدۇ، ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى بەلخ شەھىرىنىمۇ ئىگىلەيدۇ. توغرۇلبەگ نىشاپۇر شەھىرىنى ئالدۇ. ھىجرىيە 431 ـ يىلى[②] سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋى ئەللىك مىڭ ئاتلىق ۋە پىيادە قوشۇن ۋە ئۈچ يۈز پىلدىن تەركىب تاپقان زور كۈچ بىلەن دەندالقان دالىسىغا يېتىپ كېلىدۇ. توغرۇلبەگمۇ ئون ئالتە مىڭ ئاتلىق ۋە پىيادە سىپاھ بىلەن كېلىپ جەڭ قىلىشقا ھازىرلىنىدۇ. جەڭ ئەتىسى سەھەردە باشلىنىدۇ. سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋى شۇنچە كۆپ لەشكىرى بىلەن مەغلۇپ بولۇپ، ئاران قېچىپ قۇتۇلىدۇ. توغرۇلبەگ غەلىبە قىلىپ ئۆزىنى خوراساننىڭ پادىشاھى دەپ ئېلان قىلىدۇ. جەڭدە تېنى ھەم دىلى يارىلانغان سۇلتان مەسئۇد غەزنەۋى مېڭىسىگە قان چۈشۈپ دۇنيادىن ئۆتىدۇ. خاقانىم، كۈيئوغۇللىرى شاھزادە مەۋدۇ، ئەنە شۇنداق ئۇرۇشلاردا ھالسىرىغان، كۈچ ـ قۇدرىتى كەتكەن، خارابلاشقان بىر ئەلگە سۇلتان بولۇپ تۇرماقتا. لېكىن ئۇ ھېچكىمدىن ياردەم تەلەپ قىلمايدىكەن.

— ئۇ شۇنداق دېدىمۇ؟ — ئەجەبلەندى بۇغرا قاراخان.

— قېيناتامغا ياردەمگە موھتاج ئىكەنلىكىمنى ئېيتماڭ دېدى، — يۈسۈپ ئەينەن سۆزىنى يەتكۈزدى.

— راست گېپىنى قىلماپتۇ، — بەگيۈسۈپ، سۇلتان مەۋدۇنى بۇ قېتىن ئەھۋالدىن پەرۋەردىگار ئالەملا قۇتۇلدۇرالايدۇ. خۇدا بۇيرۇسا، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە مەنمۇ ياردەم قولۇمنى سۇنىمەن، — سۇلايمان ئارسلانخان كۈيئوغلىغا ئىچ ئاغرىتقان

---

① مىلادىيە 1307 ـ، 1038 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.
② مىلادىيە 1040 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

تەرىزدە ئېغىر تىنىدى.

— سۇلتان مەۋدۇ غەزنەۋىنى بۇ قىيىن ئەھۋالدىن يار-دەملا قۇتقۇزۇپ قالالمايدۇ، ئالىيلىرى، ۋەتىنىگە بولغان پىداكار روھ، ھەرقانداق قىيىنچىلىققا بەرداشلىق بېرەلەيدىغان ئاللادىن باشقا ھېچكىمدىن قورقمايدىغان قەيسەر ئىرادە بىلەن، دۈشمەن-گە قارشى كۆكرەك كېرىپ چىقالىغاندىلا، تەگرىم غەلىبىگە مۇيەسسەر قىلىدۇ.

يۈسۈپنىڭ بۇ گېپى سۇلايمان ئارسلانخانغا ماقۇل كەلدى.

— سىز كۆيئوغلۇمغا بۇ قارىشىڭىزنى ئېيتتىڭىزمۇ؟

— ئېيتتىم، ئالىيلىرى.

— كۆيئوغلۇم نېمە دېدى؟

— ئۇ قولۇمنى چىڭ سىقىپ تۇرۇپ «سىز يېنىمدا بولسىڭىز، يېڭىلمەس لەشكىرىم باردەك غەيرەتلىنىپ كېتىدىكەن-مەن، سىز ماڭا ئۈمىد بەخش ئەتتىڭىز» دېدى.

— بۇ ئۇنىڭ چىن سۆزىمىدۇ؟

— مەن ئەمدى قارامىلىق قىلمايمەن، ئالدىن جەڭ ئېلان قىلمايمەن. ئەگەر سەلجۇقلار ھۇجۇم قىلىپ كەلگۈدەك بولسا، ئاللا ئاتا قىلغان بارلىق كۈچۈم بىلەن تاقابىل تۇرىمەن، مەغلۇپ بولسام پېشانەمدىن كۆرىمەن. بوۋام ئۆتكۈزگەن خاتالىق بىزنى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويدى، بۇ ساۋاقنى قېيناتامغا يەتكۈ-زۈپ قويۇڭ، دېدى. بۇ سۇلتان مەۋدۇنىڭ راست سۆزىدەك قىلىدۇ.

— قىزىم بىرنېمە دېمىدىمۇ؟

— دېدى، ئالىيلىرى. ئۇزاپ ماڭىدىغان چېغىمدا، ئاتامغا ئېيتىپ قويۇڭ، ئۇرۇش قىلغىنىمىزدىن مادارا قىلغىنىمىز، سەل-جۇقلار خانلىقى بىلەن يارىشىۋالغىنىمىز ئەلگە پايدىلىق. بۇ توغرۇلۇق ئېرىمگە مەكتۇپ يازسۇن، دېدى.

— قىزىم زۆھرە توغرا ئويلاپتۇ، بەگيۈسۈپ، ئۇزىدىن

كۆچلۈك دۈشمەنگە چېقىلىش — ھالاكەتكە يۈزلىنىش دېگەن-
لىك. سىز مېنىڭ نامىمدىن كۈيئوغلۇمغا مادارا قىلىش، سەل-
جۇقلار بىلەن دوستلۇق ئورنىتىش توغرۇلۇق مەكتۇپ يېزىڭ،
ئۇلارمۇ بىزنىڭ قان - قېرىندىشىمىزغۇ.
— باش ئۈستىگە، ئالىيلىرى.
— ئەمدى بۆرەتېكىن توغرۇلۇق سۆزلەپ بېرىڭ. ئۇ
قېرىندىشىم نېمە كويدا بولۇۋېتىپتۇ؟
— بۆرەتېكىن تامغاچ بۇغراخان ئالىيلىرى مېنى ئىلگىرى-
كىدەك ياخشى كۈتۈۋالدى. ئۇ ئورنىنى مۇستەھكەملەش، قۇد-
رەت تېپىش نام قازىنىش كويىدا بولۇۋېتىپتۇ.
— خوش، ئۇ نېمىلەرنى دېدى؟
— ئۇنىڭ دېگەنلىرى كۆپ، بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى،
مەزمۇنىنى دەپ بېرەي، — يۈسۈپنىڭ قارا كۆزلىرى جىمىرلاپ
تۇرغان كۆلگە تىكىلىپ قالدى. ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا، بۆرەتېكىن-
نىڭ بۆرە تېرىسى سېلىنغان تەخت ئۈستىدە مەغرۇر ئولتۇرغان
قىياپىتى كېلىپ سۆزىنى داۋام قىلدى، — مەن ئۇنىڭغا ئىنانچۇ
بەگنى جازالىغانلىقىڭىزدىن ھەم ئەجەبلەندۇق، ھەم خۇرسەن
بولدۇق، دېسەم، «ئاسىي - مۇناپىقلارنى جازالىمىغان شاھلار
خەلقىنىڭ ھىمايىسىگە ئىگە بولالمايدۇ، ئاسان ئاغدۇرۇلۇپ كېتى-
دۇ. مەن ئىنانچۇبەگنىڭ ئاغزىدىن كۈيئوغلىنى قىزىنىڭ زەھەر
بېرىپ ئۆلتۈرگىنىنى ئاڭلاپلا، ئۇنىڭ ئىنتايىن رەھىمسىز، قارا
كۆڭۈل، نامەرد ئىكەنلىكىنى بىلدىم. ئۆزىنى ماڭا سادىق كۆر-
سىتىمەن دەپ ئېيتقان گەپلىرى، بۇغرا قاراخان ئاغامنى قارىلاپ
يازغان مەكتۇپلىرى، مېنى شۇنچە نەپرەتلەندۈردى. ئۇ، بۇ
خىزمىتى ئۈچۈن مەندىن خارەزىم دىيارىنىڭ شاھلىقىنى سورد-
دى. مەن ئۇنىڭ بېشىنى كەستىم، قىزىنى سىر دەرياسىغا
تاشلاتقۇزدۇم. ئۇ باشلاپ كەلگەن ئۈچ تۈمەن سىپاھنى قورال-
سىزلاندۇرۇپ، يۇرتىغا قايتىدىغانلارنى ئاز - تولا نەرسە بېرىپ

قايتۇردۇم، قالدىغانلارغا ماكانلىشىش ئىمكانىيىتى يارىتىپ بەر-
دىم، ياخشى قىلىپتىمەنمۇ؟ دەپ سورىدى. مەن «ناھايىتى
ئوبدان قىلىپتىلا، تامغاچ بۇغراخان، ئەمدى قانداق قىلماقچى
بولۇۋاتىدىلا؟» دېۋىدىم، «دۆلىتىمنى قۇدرەت تاپقۇزۇپ سەل-
جۇقلار بىلەن مۇناسىۋىتىمنى ياخشىلىماقچىمەن» دېدى. «غەز-
نەۋىلەرگە يەنە ھۇجۇم قىلامدىلا؟» دەپ سورىۋىدىم، «ياق،
ئاجىزلارنى بوزەك قىلىش نامەردنىڭ ئىشى» دېدى. «سەلجۇق-
لار غەزنەۋىلەرگە ھۇجۇم قىلارمۇ؟» دەپ سورىسام، «مېنىڭچە،
ئەمدى ھۇجۇم قىلمايدۇ، ئۇلار ئەتىنى ئېلىپ بولدى. ئەگەر
ھۇجۇم قىلسا، مەن غەزنەۋىلەرگە ياردەم قىلىمەن» دەپ مېنى
ئەجەبلەندۈرۈپ قويدى. مەن «قاراخانىلارمۇ، غەزنەۋىلەرمۇ،
سەلجۇقلارمۇ بىر ئاتىنىڭ باللىرى — ھون ئەۋلادى، ئوغۇز-
خان قوۋملىرىنىڭ ئۇرۇق - پۇشتى، تامغاچ بۇغراخان ئالىيلى-
رى، بىز ئىناق - ئىتتىپاق بولۇشىمىز كېرەككى، بىر-
بىرىمىزگە تىغ كۆتۈرمەسلىكىمىز لازىم. تىغ كۆتۈرسە، ئاقىۋەتتە
يات قوۋمنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا قۇللۇققا چۈشۈپ قېلىشىمىز مۇم-
كىن» دېۋىدىم، بۆرە تىكىنىنىڭ ساقال - بۇرۇتلىرى تىكەنلى-
شىپ، كۆزلىرىدىن كۆكۈچ نۇر چاقنىدى. ماڭا تازا قادىلىپ
قاراپ، تەختىنىڭ يان يۆلەنچۈكىگە پاققىدە بىرنى ئۇردى، چاچ-
راپ قوپۇپ تەختتىن چۈشكىنىچە ئالدىمغا كەلدى. ئۇنىڭ
ئەلپازىدىن چۆچۈپ كەتتىم. بۇ، ئۆمرۈمدە بىرىنچى قېتىم ئادەم
زاتىدىن قورقۇشۇم ئىدى. «سىز تېخى مېنى چۈشەنمەپسىز
توغرائى دىۋان باشى، مەقسىتىم، قان كېچىپ جەڭ قىلىش
ئەمەس، ئەلنى ئىناق، ئىتتىپاق، باياشات ياشاشقا يېتەكلەش،
پۈتۈن قاراخانىلار ئېلىنى دۇنيادا قۇدرەتلىك دۆلەتكە ئايلاندۇ-
رۇش. بۇ ئاللا خالىسا مېنىڭ قولۇمدىن كېلىدۇ. باشقا ھېچكىم-
نىڭ قولىدىن كەلمەيدۇ. بۇغرا قاراخان ئاغام ئەۋەتكەن مەرھۇم
بوۋامنىڭ ئەۋرۇك تونىنى ھەر يىلقى نورۇز بايرىمىدا، ئىككى

ھېيتتا كىيىپ قۇرئان تىلاۋەت قىلىمەن» دەپ كەينىگە ياندى.
يۈرىكىم ئورنىغا چۈشتى، خاقانىم. ئۇنىڭ ئېيتقانلىرىدىن پەيت
كۈتۈۋاتقانلىقىنى، بۇغرا قاراخان بولۇش ئارزۇسىدا ئىكەنلىكىنى
بىلدىم. شۇنىڭغا ئىشەنسىلە بولىدۇكى، تامغاچ بۇغراخان ئالدى-
راپ ئوردۇكەنتكە لەشكەر تارتىپ كەلمەيدۇ. ماگىمىدىنخان چېگى-
دا، ئۇمۇرۋايەت ئۇنداق نىيەتتە بولمايدىغانلىقىنى ئېيتىپ ئۆزد-
تىپ قويىدى.
— ئەمدى خاتىرجەم بولدۇم، بەگيۈسۈپ، ئاللا سىزگە
رەھمەت قىلسۇن. ئەتە تاياناغۇلار كېڭىشى چاقىرىپ ئەلگە
ئەمىنلىك جاكارلايمەن.
— ئاللا ياخشى نىيەتلىرىگە يەتكۈزسۇن، — دېدى ئۆي-
گە قايتىشقا ئالدىراپ تۇرغان يۈسۈپ. ئۇ سۇلايمان ئارسلانخاد-
نىڭ تەكلىپىنى يىرالماي، كەچلىك تاماقتا ئۇنىڭغا ھەمراھ
بولۇش ئۈچۈن ئوردىدا قالدى.
يۈسۈپنىڭ كەلگىنىنى خەۋەرچىدىن ئۇققان ئاقىبرانىڭ
باغ ئىچىدىكى راۋاقتا داستىخان سېلىپ، قېينانىسى، قىزى
بىلەن كۈتۈپ ئولتۇرغىنىغا بىر ئاش پىشىم بولغانىدى. ئۇنىڭ
ياشلىق كۆزلىرى ئىشىكتە ئىدى. بۇۋئايىشە چىدىيالماي ئىشىك
ئالدىغا چىقىپ دادىسىنى كۈتۈشكە باشلىدى.

2

بوران - چاپقۇنلۇق جۇت كۈنلەردىن كېيىن، پەسلىنىڭ
ئىللىق چاغلىرى باشلانغىنىدەك، ئىككى قاراخانىلار مەملىكىتى-
نىڭ ئەنسىز، غەم - ئەندىشىلىك ئايلىرى ئۆتۈپ، يەنە
تىنچ - پاراۋان يىللىرى باشلاندى. شەرقىي قاراخانىلار ئېلىمۇ
ئۆز يولى بىلەن، غەربىي قاراخانىلار ئېلىمۇ ئۆز يولى بىلەن
ھايات مۇساپىسىدە ئىلگىرىلەۋاتاتتى. بۇ يىللاردا، يېزا - قىش-

لاق، شەھەر ـ بازارلارغا نۇرغۇن يېڭى مەدرىسە، مەكتەپلەر سېلىندى، يوللار ياسالدى، ئېرىق ـ ئۆستەڭ، كۆللەر چېپىلدى. يېڭى شەھەر، بازارلارمۇ مەيدانغا كەلدى.

بايتاش جالالىدىن يۈسۈپنىڭ دەۋىتى بىلەن چاڭئەن، لوياڭلارغا بېرىپ يېپەك، گىلەم، كىپەك ئالتۇن، قۇرۇق يەل ـ يېمىش ئېلىپ بېرىپ، تەتىللا، كىمخاب، تاۋار، دۇردۇن قاتارلىق ماللارنى ئىككى قېتىم ئەكەلدى ۋە يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، ئۈچ، كۇچا قاتارلىق يۇرتلارغا ئېلىپ بېرىپ ساتتى، نەچچە ھەسسە پايدا ئېلىپ يەنە چاڭئەنگە يۈرۈپ كەتتى. بالاساغۇندا قالغان ئادار، يارۇقلار باغدات، رۇم قاتارلىق مەشھۇر شەھەرلەرگە ئەتلەس، شايى، پىچاق، قىلىچ، خەنجەر، ساپ ئالتۇن ـ كۈمۈشلەرنى ئېلىپ بېرىپ سېتىپ، ئۇ يەردىن خىلمۇخىل رەخت، سائەت، زىبۇزىننەت بۇيۇملىرىنى ئېلىپ كەلدى. تالاس، بارىسخان، ئىسپىجاپ، سەمەرقەنت، بۇخارا، مەرۋە، شاھجاھان قاتارلىق شەھەرلەرگە ئېلىپ بېرىپ ساتتى، پايدىسى نەچچە قاتلانغان بۇ تىجارەتنى بارغانسېرى كېڭەيتتى.

ئۇردا ئىشلىرى بىلەن ھەمىشە ئالدىراش بولغان يۈسۈپ، ھەرقايسى جايلاردىكى تىجارەت ئەھۋالىنى ئىگىلەپ تۇراتتى. كىرىم ـ چىقىمنى ھېسابلىتىپ زاكاتنى ئايرىپ، ئۇنى يۈزلىگەن يېتىم ـ يېسىر، مۇساپىر ـ مېيىپلارغا موھتاجلىقتا غېرىبسىنىپ قالغانلارغا بېرەتتى. يەنە مىڭ سەر ئالتۇن قىممىتىدە پۇل چىقىم قىلىپ، دۆلەتۋاغ يېزىسىغا بىر ئۆستەڭ چاپتۇردى. سېيىت ئەلى ئارسلانخان ۋە ئۇنىڭ ئانىسى نۇرئەلانۇر خېنىم مەقبەرىلىرىنى گۈمبەز، پەشتاقلىق قىلىپ ياساتتى، ئەتراپتىن بەش يۈز چارەك يەر سېتىۋېلىپ بۇ مازارغا ۋەخپە قىلىپ بەردى. بۇغرا قاراخانلارنىڭ خاس بارگاھى بولغان خانئۆي يېنىدا ئانارلىق باغ بىنا قىلدۇردى. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرىدا بىر ھاممام سالدۇردى. يۈز چارەكتىن ئارتۇقراق كېلىدىغان يەرگە ئەنجۈرلۈك

باغ ئەھيا قىلدۇردى. بۇ ئارىلىقتا خوتۇن — بالىلىرى بىلەن بالاساغۇنغا ئىككى قېتىم باردى. ھەر قېتىمدا قەدىمىي جايغا چۈشتى، بۇ قورۇدا ئاچىسى ئايتمىش بىلەن يارۇق تۇرۇۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ بالىلىرى ئاۋۇپ كەتكەنىدى، ئىككىسى «بۇغراخان مەدرىسى» نى پۈتتۈرۈپ، ئاتىسى بىلەن تىجارەت قىلىشقا كىرىشكەنىدى. قالغان ئالتە بالىسىنىڭ ئۈچى «رەبھانىيە» مەدرىسىدە ئوقۇۋاتاتتى. يارۇقتەك بالىلىرى كۆپىيىپ قالغان ئادار بالاساغۇندىكى تىللا سارىيىنى باشقۇراتتى. بۇ ئىككى باجا پۈتۈن تىجارەت ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلاتتى. قىزتۇرمىش پات — پات ئايتمىشنىڭكىگە كېلەتتى، ئارچۇنمۇ ئۆزى چوڭ بولغان بۇ باغلىق قورۇغا كېلىپ — كېتىپ تۇراتتى. ئېرى ئەربۇقا پەتھىدىن دادىسىدەك سەركەردە بولماي «رەبھانىيە مەدرىسى» دە مۇدەررىس بولغانىدى، يۈسۈپ بىلەن ئۈزۈلدۈرمەي خەت يېزىشىپ تۇراتتى، ئىككى بالىلىق بولغانىدى.

يۈسۈپ يۈز ياشتىن ھالقىغان ئاشان بوۋاينى يوقلاپ تۇردى. بۇدراچ موماي ئىككى كۈندىشى بىلەن ئالدىغا چىقىپ خۇشال كۈتۈۋالاتتى. ئاشانبۇقا مەرھۇم رەبھانىدىنبەگنى ئەسلەپ كۆز يېشى قىلاتتى، ئۇ يەنىلا مۈڭگۈزدەك تۇرغانىدى، پەرزەنتلىرى ئون ئىككىگە يەتكەنىدى.

يۈسۈپ خوتۇن — بالىلىرىنى ئېلىپ قېيناتىسىنىڭ ئۆيىگە باردى. ھاۋاخان ئاغىچا كۈيئوغلى، قىزى، نەۋرىلىرىنى كۆرۈپ خۇش بولغىنىدىن ئايلىنىپ كەتكىلى تاس قالدى. ئەبۇ پۈتۈھ ئابدۇغوپۇر مەخدۇم:

— خەۋەر بەرمەيلا ئۇشتۇمتۇت كەلگەنلىرىدىن يىغلىشىمىزمۇ، كۈلۈشۈمىزمۇ بىلمەي قالدىم، بالام. نەۋرەم بۈۋىئايشە شۇنچە چوڭ بولۇپ كېتىپتۇ. ئوغۇل نەۋرەممۇ بار ئىكەن تېخى، كەل قوزام، باغرىمغا بىر بېسىۋالاي، — دەپ سۈتۈق بۇغرانى كۆتۈرۈۋالدى. ئاقىبرا بۇ بالىنى ئالدىنقى يىلى تۇغقانى-

ـدى. يۈسۈپ ئۇستازىغا يازغان شېئىرلىرىنى ئوقۇپ بەردى.

— ئەجەب ياخشى شېئىرلارنى يېزىپتىلا، بالام. تۇرمۇشـ ـنىڭ ھەممە تەرىپى ئادەمنىڭ ھەممە قاتلىمى سۈرەتلىنىپتۇ، مەنىسى چۆلدىكى بۇلاقتەك ھۇزۇرلۇق ئىكەن، ئاڭلىغانسېرى تەشنالىقىم كۈچەيمەكتە،— دېدى ئەبۇ پۇتۇھ مەخدۇم ھاياـ جانلىنىپ.

يۈسۈپ ئىككىنچى قېتىم كېلىپ كېتىشىدە، سۈتۇق بۇغـ ـرانى قېيناتىسى يېنىدا قالدۇرۇپ قويدى.

— خۇدا پېقىرغا بىرلا قىز ئاتا قىلغانىدى، ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ بەكمۇ غېرىبسىنىپ قالدۇق، بالام. نەۋرىمىز سۈتۇق بۇغرا ياشانغان چېغىمىزدا بىزگە ھەمراھ بولسا،— دەپ ئۆتۈنـ ـگەن قېيناتا، قېينانىسى غايەت خۇش بولۇشۇپ قالدى.

بۇۋىئايىشە ئۆسكەنسېرى سەرۋى كۆچىتىدەك زىلۋالىدـ ـشىپ چىرايلىق بولۇپ كەتكەنىدى. قاش - كۆزى يۇـ سۇپكە، ئېغىز - بۇرنى ئاقىراغا تارتقانىدى. ئەرەبچە، پارسچە تىلنى پىششىق ئۆگەنگەنىدى. خاقانىيە تىلىدا يېزىلغان كىتابـ ـلارنىمۇ، قەدىمىي ئۇيغۇر، سوغدى يېزىقىدا يېزىلغان ئەسەرلەرـ نىمۇ ئوقۇپ بەھر ئالالايتتى. ھەر جايدىن ئەلچىلەر كېلىپ باش ئاغرىقى قىلىشقا باشلىغانىدى. ئايتولۇننىڭ چوڭ ئوغلى ئېلبەگ ئۆتكەن يىلىدىن بېرى ئۇنىڭ ئىشقىدا كۆيۈپ يۈرەتتى، ئىشتىـ ـياق بىلەن يازغان شېئىرلىرىنى تاغىسىغا كۆرسىتىشنى باھانە قىلىپ، كۆن ئاشۇرۇپ كېلىدىغان بولۇپ قالغانىدى. ئۇ كەلسىـ ـلا، بۇۋىئايىشە يامىلاردىكى گۈللەرگە سۇ قۇيۇشقا باشلايتتى، ھويلىنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىدا بولدۇقلاپ تۇرغان ئايىۋلاقتىن سۇ ئېلىپ يەرگە چاچاتتى، نەزىرى پەردىسى قايرىپ قويۇلغان دېرىزىگە ئاغاتتى... لېكىن ئۇلار تېخى بىر - بىرىگە سۆيگۈ ئىزھار قىلىشمىغانىدى، ئاقىرا بۇنى سەزگەن بولسىمۇ، يۈسۈپكە تېخى ئېيتمىغانىدى.

بۇغرا قاراخاننىڭ جاندارلار ئەمرى بولغان ئوغلى ئۆد-مىشنى پاناھ تارتىپ، ئۇنىڭ كەينىدىن قەشقەرگە كېلىشكەن ئادامتوغرىل، ئارازان ئاغىچا بۇ نەۋرىسىنىڭ توينى پاتراق قىلىشنى ئارزۇ قىلىشاتتى. يەتمىشتىن ھالقىغان ئادامتوغرىل قەشقەرگە كېلىپلا دەم ئېلىشقا چىقىۋالغان ۋە بۇغرا قاراخان خانلىق زېمىندىن ئىنئام قىلغان دۆلەتۋاغدىكى ئەللىك چارەك يەرگە ئۆدمىشنىڭ كۆچ چىقىرىشى بىلەن باغلىق قورۇ ياسىتى-ۋالغانىدى. نەۋرىسى ئېلبەگنى تولىمۇ ياخشى كۆرەتتى. كەچ-كىچە ئۇنى دالىدا، باغدا مەشىق قىلدۇراتتى، شىكارغا ئېلىپ چىقاتتى. «ساچىيە مەدرىسى» دە ئوقۇشقا باشلىغاندىن بۇيانمۇ، ھەر جۈمە دەم ئالغاندا ئېلبەگ بىلەن قىلىچۋازلىق قىلىشنى داۋاملاشتۇرۇۋاتاتتى.

قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن، ئالاھىدە تەكلىپ بىلەن «ساچىيە مەدرىسى» دە دەرس ئۆتۈپ كېلىۋاتقان يۈسۈپكە زېرەكلىكى، ئەدەپلىكلىكى بىلەن تالىپلار ئارىسىدا كۆزگە تاش-لانغان ئېلبەگ يېقىپ قالغانىدى. چەۋەندازلىقتا ساۋاقداشلىرى-دىن ھېچبىرى ئۇنىڭغا يېتەلمەيتتى. نەزمە ـ شېئىرنىمۇ ياخشى يازاتتى، ئات مىنىشكىمۇ ماھىر ئىدى. ئىككى قېتىم ئات بەيگى-سىدە ئۈزۈپ چىقىپ، بۇغرا قاراخان تەرىپىدىن تارتۇقلانغان، نۇرغۇن قىزلار تاشلىغان ياغلىقلار ئىچىدىن، بۇۋىئايىشە تاشلى-غان ياغلىقنى تۇتۇۋېلىپ باغرىغا تاڭغانىدى.

ئاخىر ئېرى بىلەن مەسلىھەتلىشىۋالغان ئارازان ئاغىچا، قىزى قۇمبا بىلەن بىر پەتنۇس توقاچقا قىزىل ھىلھىلە رومالنى يېپىپ دېدەك ئايالغا كۆتۈرتتى. مەيكە چۈشۈپ دۆلەتۋاغدىكى قورۇسىدىن بۇلاقبېشى مەھەللىسىدىكى يۈسۈپنىڭ قورۇسىغا كىرىپ كەلگەندە، بۇلدۇقلاپ تۇرغان ئايۇلاق بويىدا كىتاب ئوقۇپ ئولتۇرغان بۇۋىئايىشە مېھمانلارنى كۆرۈپلا خانىسىغا ئىتتىك كىرىپ كەتتى. يابىرا، ئاقىبرالار ئۆيدىن چىقىپ كۆ-

رۇشتى. ئېلىپ كەلگەن داستىخاننى قوبۇل قىلىپ قىزغىن كۆتۈۋالدى. ئارازان ئاغىچا ئىككى ئائىلىنىڭ ئۇزۇن يىللاردىن بېرى ياخشى ئۆتۈپ كېلىۋاتقىنىنى سۆزلەپ كېلىپ، بۇۋىئايد ـ شەنى قىز قىلىۋالدىغانلىقى توغرىسىدا ئېغىز ئاچتى. يابىرا يۇسۇپ ئورنىدىن چۇشلۇك تاماققا كەلگەندە، ئاقىرا بىلەن ئۇنى ئۆز خانىسىغا چاقىرىپ، ئارازان ئاغىچىنىڭ ئارزۇسىنى يەتكۈزدى. يۇسۇپ ئاقىراغا قارىدى، ئاقىرا قىزىنىڭ ئېلىبەگنى ياخشى كۆرۈپ قالغىنىنى ئېرىگە ئاشكارىلىدى. ئۇلار مەسلىھەت ـ لىشىپ ئېلىبەگنى كۈيئوغۇل قىلىشقا قوشۇلدى. ئارازان ئاغىچى ـ نىڭ داستىخىنىغا بىر بەلۋاغ، بىر خەنجەرنى سېلىپ قويدى. بۇ ماقۇللۇق بىلدۈرگىنى ئىدى. توي كۈنىنى ئادامتوغرىدىل بەلگىلەپ بەردى، لېكىن تويغا جىددىي تەييارلىق قىلىۋاتقان كۈنلەردە، بالاساغۇندىن كەلگەن ئادار بۇ تويىنى توختىتىپ قويدى. ئۇنىڭ ئۇچىسىدا قارا ھازا كىيىمى بار ئىدى. ئۇ يارۇقنىڭ توققۇز ياشلىق ئوغلى بىلەن يەتتە ياشلىق، تۆت ياشلىق ئىككى قىزىنىمۇ ئېلىپ كەلگەنىدى. بالىلارنىڭ روھى چۈشكۈن، چىرايى سولغۇن بولۇپ، ماتەم لىباسىنى كىيگەنىـ دى. يۇسـۇپ، يابىـرا بۇلارنـى كۆرۈپ ھاڭۋېقىپ تۇرۇپ قېلىشتى.

— ئادار بالام، نېمە بولـدى، نېمە خەۋەر ئېلىپ كەلدىڭلار؟ — دەپ سورىـدى يۈرىكى ئېغىپ كۆزىگە قاراڭ ـ غۇلۇق تىقىلغان يابىرا.

ئادارنى يىغا تۇتۇپ گەپ قىلالماي قالدى، بىردەم تۇرۇۋې ـ لىپ، يارۇق بىلەن ئايتمىشنىڭ نامەلۇم كىشىـلەر تەرىپىـ دىن تۈن ـ كېچىدە بوغۇپ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئېيتتى.

— مەن بامدات نامىزىغا چىقاي دەپ تۇرۇۋىدىم. يارۇق ـ نىڭ مەدرىسىدە ئوقۇۋاتقان ئۇچىنچى ئوغلى مەردانبەگ ھاسىد ـ راپ ـ ھۇمۇدەپ ئالدىمغا كېلىپ، ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئۆز

خانىسىدا ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئېيتىپ يىغلاپ كەتتى. بېشىمغا ئاسمان كۆمتۈرۈلگەندەك بولۇپ، قىزتۇرمىش بىلەن چوڭ قو-رۇغا باردىم. دېگەندەك، يارۇق، ئايتمىش يوتقان ئىچىدە بوغۇپ ئۆلتۈرۈلۈپ، ئۆيدىكى زىبۇزىننەت بۇيۇملىرى، ساندۇقتىكى ئال-تۇن ـ كۈمۈشلەر ئېلىپ كېتىلىپتۇ، ئۆي ئىچىدىكى بىساتلار ئوڭتەي ـ توڭتەي قىلىۋېتىلىپتۇ. ئۇ يەردىكى تۇغقانلار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئىلىكخانىنىڭ كاتەۋالبېگىگە① مەلۇم قىلىپ قويۇپ، مېيىتلارنى يەرلىكىدە قويدۇق...

بۇ خەۋەر يۈسۈپكىمۇ چاقماق سوققاندەك تەسىر قىلدى، ئۇلار دەرھال بالاساغۇنغا بېرىشقا جابدۇندى.

يۈسۈپ ئەھۋالنى سۇلايمان ئارسلانخانغا ئېيتىپ رۇخسەت سورىدى. بۇ پاجىئەدىن قاتتىق غەزەپلەنگەن بۇغرا قاراخان، قاتىلنى تېز تۇتۇپ جازالاش توغرىسىدا بالاساغۇن دىيارىنىڭ ئىلىكخانى بولغان ئوغلى ئەبۇھەسەن تېكىنگە يارلىق يېزىپ بەردى. يۈسۈپ ئانىسى يابىرا، ئاچىسى ئايسىلىق ۋە ئادارلار بىلەن يولغا چىقتى. ئۆتەك ـ ئۆتەڭدە ئات يۆتكەپ يىگىرمە بەش كۈن يولغاندا بالاساغۇنغا يېتىپ بېرىپ قەدىمىي جايغا چۈشۈشتى...

يۈسۈپ ئەتىسى ئەتىگەندە ئوردىغا بېرىپ ئەبۇھەسەن ئىلىكخان بىلەن كۆرۈشۈپ، يارلىقنى ئىككى قوللاپ سۇندى. ئەبۇھەسەن ئارسلانخان يارلىقنى باش ئۈستىگە كۆتۈرۈپ، بوسە قىلىپ ئوقۇدى:

«ئايىغۇچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ ئىسمى بىلەن باشلاي-مەن.

ئوغلۇم ئەبۇ ئەلھەسەن تېكىن، مەن سىزنى ئەلنى قانۇن ـ نىزام بىلەن باشقۇرۇپ كېتەلەيدۇ، دەپ مەملىكىتىمىز-

① كاتەۋالبەگ ـــ ساقچى باشلىقى.

نىڭ ئاستانە شەھىرى بولغان قۇزئوردۇغا ئىلىكخان قىلغان ۋە ئارسلانخان ئۇنۋانىنى بەرگەنىدىم. ۋەھالەنكى، ئۇ يەر تېخىچە تىنىچ ئەمەس ئىكەن. مەرھۇم ھاجىبۇل ھۇججاپ رەيھانىدىنبەگ-نىڭ كۆيئوغلى، قىزى ئۆز ئۆيىدە ئۆلتۈرۈلۈپ، قىممەت باھالىق جاۋاھىراتلىرى ئوغرىلىنىپ كېتىپتۇ. بۇ قانلىق پاجىئە ئۇيقۇمنى ئاچتى، بالام. بۇنى دەرھال ئېنىقلاپ قاتىلنى تۇتۇپ جازالىمى-غاندا، ئاۋامنى خاتىرجەم قىلغىلى بولمايدۇ، توغرائىل دىۋان باشى بۇ يارلىقىمنى ئېلىپ كەتتى. مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولغان ھامان، قاتىل تۇتۇلغان بولسا، دارغا ئېسىپ ئىبرەت قىلىڭ. تۇتۇلمىغان بولسا، بارلىق چارە ـ ئامالللار بىلەن تېز تۇتۇپ، يىلتىزى بىلەن قۇرۇتۇپ تاشلىغايسىز.

بۇغرا قاراخان ئەبۇشۇجائ سۇلايمان ئارسلانخان.

ھىجرىيە 435 ـ يىلى ماھى رەجەپنىڭ 11 ـ كۈنى[1] »

ئەبۇھەسەن ئىلىكخان يۈسۈپنى كۆرستا ئولتۇرۇشقا تەك-لىپ قىلىپ، ئۆزىمۇ تەختتە ئولتۇردى.

ـــ توغرائىل دىۋان باشى، ئەپسۇس، ئەپسۇس. مەن بىر ئاي ئىلگىرىلا بۇ پاجىئەدىن خەۋەر تېپىپ، كاتەۋالبەككە قاتىلنى تۇتۇش توغرۇلۇق جىددىي بۇيرۇق بەرگەنىدىم. ھازىرغىچە قاتىلنىڭ تۇتۇلغىنى توغرىسىدا خەۋەر بولمىدى. قۇز ـ ئۇردۇدا تەكشۈرۈلمىگەن ئائىلىلەر قالمىدى. باشقا جايلاردىن كەلگەن تىجارەتچى، ساياھەتچىلەرمۇ، مۇساپىرلارمۇ تەكشۈرۈلۈپ سو-رۇشتۇرۇلدى، ئەمما قاتىلنىڭ ئىز ـ دېرىكىنى ئالالمىدۇق، ئاچچىقىمدا كاتەۋالبەگنى ئەمەلدىن ئېلىۋېتىپ، ئۆزۈم تەدبىر-لىك دەپ قارىغان ئوردا ياساۋۇللىرىنىڭ ئەمرى بۆرىبەگنى قويدۇم. ئۇ جىددىي تەكشۈرۈۋاتىدۇ.

ـــ ۋادەرىخا... ـــ دېدى يۈسۈپ ھەسرەت بىلەن، يارۇق

---

① مىلادىيە 1044 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ باشلىرىغا توغرا كېلىدۇ.

ۋە ئاچىسى ئايتمىشنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ، — ئۇلارنىڭ پاشىغىمۇ ئازارى يوق ئىدى، ئىلىكخان ئالىيلىرى. بۇ پاجىئەدىن كېيىن قوزغۇلۇردۇدا ئەنسىزلىك پەيدا بولۇپ قاپتۇ، قاتىلنى تېپىپ جازالاپ، ئاۋامنى خاتىرجەم قىلىش زۆرۈر، ئەلۋەتتە. بۇ چاغقىچە قاتىل تۇتۇق بەرمەپتۇ، ئەمدى تۇتۇش بۇيرۇقى چىقىرىش كېرەك. تۇتۇپ مەلۇم قىلغان ئادەمگە، پىقىر مىڭ سەر كۇمۇشنى ئاتاپ قويدۇم.

— جىنايەتچىنى تۇتۇش، جازالاش بىزنىڭ ۋەزىپىمىز، تۇتۇپ مەلۇم قىلغان ئادەمگە سوۋغىنچە بېرىشمۇ بىزنىڭ خىزمىتىمىز، توغرائىي دىۋان باشى، — ئەبۇھەسەن ئىلىكخان ئورنىدىن تۇردى. يۈسۈپ رەھمەت ئېيتىپ ئۇنىڭ بىلەن خوشلاشتى.

«قاتىل زادى كىم؟ ئوغرىمۇ، قاراقچىمۇ ۋە ياكى ئۆچ ساقلاپ يۈرگەن سۈيىقەستچىمۇ؟...» ئۇ شۇلارنى ئويلاپ ئوردىدىن چىققان مەھەلدە، قارا پەرەنجىگە پۈركۈنۈپ چۈمبەل ئارتقان تۆت خوتۇن بالاساغۇندىن تالاس شەھىرىگە بارىدىغان توپىلىق يولدا، ئۈچ ئات قوشۇلغان مەپىدە مۈگدەپ كېتىۋاتاتتى.

مەپىكەش قارا ساقال، بۇغداي ئۆڭ، تەمبەل ئادەم بولۇپ، بادام دوپپا، ئالدى ئوچۇق ئۇزۇن چوتا كۆڭلەك كىيىۋالغانىدى، بەلۋېغىغا ناس قاپىقى ئېسىقلىق ئىدى، پات - پات قامچىسىنى شىلتىپ قاس چىقىرىپ ئاتلارنى ئىتتىكلىتەتتى. مەپىدە يانتۇ ئولتۇرغان بىر خوتۇننىڭ سۆڭكىچى ئۇنىڭ يانپىشىغا تېگىپ قالغانىدى. مەپىكەش «ئەجەب سېمىز ئاغىچا ئىكەن، قورسىقىنىڭ يوغىناپ كەتكىنىگە قارىغاندا ئېغىر ئاياغ قىلىدۇ» دەپ ئويلاپ قورسىقىغا جىن كىردى، سەل سۈرۈلۈپ نىقتاپ ئولتۇردى، تېنىگە ئىسسىق تارىدى. ئۇ قامچىنى سول قولىغا ئېلىپ، ئوڭ قولى بىلەن ئۇ خېنىمنىڭ تېقىمىنى سىلاپ باقتى، خېنىم

بىئارام بولدىمۇ، ئۇنىڭ قولنى ئاستا ئىتتىرىۋەتتى، يەنە سىلىـ
ۋىدى، يەنە ئىتتىرىۋەتتى. مەيكەش «قىچقىقى بار جوۋان
ئوخشايدۇ» دەپ شوخلۇق قىلىپ كاسىسىنى چىمدىۋالدى.
«ۋايجان!» دېگەن قوپال ئاۋاز مەيكەشنى ھەم قورقۇتۇۋەتتى،
ھەم ھەيران قالدۇردى. بۇ ئاۋاز ئايالنىڭكىگە ئەمەس، ئەرلەرـ
نىڭكىگە ئوخشايتتى. «ئەجەب ئېيىققا ئۇچراپ قالغان ئوتتۇنچىـ
دەك ۋارقىرىدا، ئاۋازى نېمىدېگەن سەت خوتۇن بۇ» دەپ
قالغان ھارۋىكەش شاپ بۇرۇتلىرىنى تولغاپ قويدى.
— تالاسقا يەنە قانچىلىك يول قالدى؟ — دەپ سورىدى
چۇمبىلىنى قايرىپ ئاسمانغا باققان ئايال. ئۇنىڭ ئۈنىمۇ ئەرلەرـ
نىڭكىدەك بوم چىقتى. كۆن ئولتۇرۇشقا باشلىغانىدى.
— سەككىز ـ ئون چاقىرىمچە يول قالدى خېنىم، —
دەپ جاۋاب بەردى مەيكەش تېخىمۇ ھەيران بولۇپ ۋە ئۆزىنى
تۇتۇۋالالماي سورىدى، — خېنىم، ھەربىرلىرىنىڭ ئاۋازى ئەرـ
لەرنىڭكىگە ئەجەب ئوخشايدىغۇ، قەيەرلىك بولۇشلا؟
قاقاقلىغان ئاۋاز مەيكەشنى راستىنلا چۆچۈتۈۋەتتى.
— ئالۋاستىمۇ نېمە بولار؟ — پىچىرلىدى تېنىگە تىترەك
ئولاشقان مەيكەش.
— راست دېدىڭ ئەبگا، مەيىنى توختات! — يېنىدا
ئولتۇرغان يوغان قورساق مەيدىن سەكرەپ چۈشتى. ئۇنىڭ
كەينىدىن قالغانلارمۇ يەرگە ئاياغ بېسىپ يۈزىدىكى چۈمبەل
بىلەن قارا پەرەنجىنى ئېلىۋېتىشتى.
مەيكەش يولغا ئېگىلىپ قالغان قېرى دۈمچەك جىگدە
دەرىخىنىڭ تۈۋىدە مەيىنى توختاتتى ۋە قاراپ ساقال ـ بۇرۇتـ
لۇق تۆت ئەركىشىنى كۆرگەندە داڭ قېتىپ قالدى، ئاغزى
كەپكىمۇ كەلمىدى.
— چاۋار، قاپان، مەيدىن تاغارنى چۈشۈرۈڭلار، — دەپ
بۇيرۇدى قورساق سىلىپ سەمرىپ كەتكىنى.

— خوپ، بوزاغۇ بېگىم، — دېدى پاكار، چوقۇرىيۈز چاۋار. ئۇ بويلۇق، قارىمۇتۇق كەلگەن قاپان بىلەن مەپىدىن يوغان بىر تاغارنى ئالدى.

— ئېچىڭلار!

قاپان تاغارنىڭ ئېزىمىلىرىنى يېشىپ ئاچتى، ئىچىدە كىيىم – كېچەك، نەيزە – قىلىچ، قالقان – كەبى نەرسىلەر بار ئىدى. ئۇلار كىيىملىرىنى يەڭگۈشلەپ، بەللىرىنى كەمەر بىلەن باغلاشتى، قىلىچنى ئاستى، قوللىرىغا قالقان نەيزىنى ئالدى.

— ھە، ئەمدى بوزاغۇبەگنىڭ ھەقىقىي غۇلاملىرى بولدۇڭلار، — دېدى بوزاغۇ نەيزىنى مەپىكەشكە قارىتىپ، — مەن ئالتۇن تارىم قۇمارىبىكەنىڭ دەۋىتى بىلەن ئۈچ ئېلىشقا ئاتلىنىپ، بىرىنچى قەدەمنى غەلىبىلىك باستىم. رەبھانىدىنبەگ-نىڭ ماڭا تەككىلى ئۇنىمىغان قىزىنى ئېرى بىلەن ئۇجۇقتۇرۇپ پۇخادىن بىر چىقتىم. تالاس قەلئەسىگە بارغاندىن كېيىن قۇما-رىبىكەگە دەپ، ھەربىرىڭلارغا ئەللىك سەر كۈمۈش بەرگۈزد-مەن. ئەمدى ماڭا مەپىڭىزمۇ، مەپىكەشىڭمۇ كېرىكى قالمىدى. ئاتلارنى ئېكەرلەڭلار، بىز شىكاردىن قايتقان قىياپەتتە تالاس شەھرىگە كىرىمىز.

ئۇ بار كۈچى بىلەن نەيزىنى مەپىكەشىنىڭ كۆكسىگە تىقتى...

3

قاراخانىلارنىڭ يەتتە سۇ دىيارىدىكى تالاس شەھرى، ئەتراپى باغۇ بوستان بىلەن ئورالغان ناھايىتى گۈزەل شەھەر ئىدى. چاچئەن، ئىدىقۇت، قەشقەر، بالاساغۇن، ئۆزكەن، سە-مەرقەنت، باغدات، رۇم شەھەرلىرىدىن كېلىپ – كېتىپ تۇرغان

سودىگەرلەرنىڭ ئايغى يىل بويى ئۈزۈلمەيتتى. باج - سېلىقتىن ئېلىنغان تىللا - كۈمۈشلەر، ئون نەچچە يىلدىن بېرى تالاس ۋە ئىسپىجاپ شەھەرلىرىگە ئىلىكخان بولۇپ كېلىۋاتقان مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ خەزىنىسىگە تۆكمەنگە چۈشكەن ئۆكۈتتەك قويۇلۇپ تۇراتتى، شۇنداقتىمۇ ئۇ تازا رازى ئەمەس ئىدى. ئاكىسى سۇلايمان ئارسلانخاننى ئىقتىدارسىز، مۇدەررىس بولۇشقا لايىق، بۇغرا قاراخان بولۇشقا لايىق ئەمەس، دەپ ھېسابلايتتى. بۇ، كىچىك خوتۇنى ئالتۇن تارىم قۇماربىكەنىڭ ئۇنىڭغا سىڭدۈرگەن قارىشى ئىدى.

شەھۋانىي ھەۋەسكە بېرىلىپ كەتكەن مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ ئۆزىگە خاس ھۆسىن - جامالغا ئىگە، پەزىلەتلىك خانىش زىلەيخا تۇركەن مەلىكىدىنمۇ، ئادەمنى مەھلىيا قىلغۇدەك گۈزەل خۇلقىغا ئىگە سۆسەرئاي بىكەدىنمۇ، قەيسەر، نازاكەتلىك قىلىچخاندىنمۇ كۆڭلى قېلىپ، ئۇلارغا ئېتىبار قىلمايدىغان، يوقلاپ تۇرمايدىغان بولۇپ قالغانىدى. ئېرىنىڭ قۇماربىدىكەگە بېرىلىپ كەتكىنىدىن ئاچچىقلانغان ئالتۇن تارىم زىلەيخا، قەشقەر ئوپالدىكى چاھارباغقا چىقىۋېلىپ، شۇ يەردە تۇرۇۋاتاتتى. نەۋرىسى مەھمۇت تىگىن پات - پات چىقىپ مومىسىنى يوقلاپ تۇراتتى. مۇھەممەت ئارسلانخان قالغان ئىككى خوتۇنى يېنىدا بولسىمۇ، ئۇلارغا ئانچە ئېتىبار قىلمايتتى، ھەممىدىن ياش، چىرايلىق بولغان قۇماربىكەنى ئەتىۋارلايتتى. نىكاھلاپ ئەمرىگە ئالغان يىگىرمە نەچچە يىلدىن بېرى ئۇنىڭغا بولغان ئىشقى سۇسلىشىپ قالماستىن، بەلكى بارغانچە كۈچىيىپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭدىن بولغان ئوغلى ئىبراھىم تىگىن ئون يەتتە ياشقا كىرىپ قالغانىدى، ئۇنىڭغا دوقاقبەگنىڭ ئەپرۇزە ئىسىملىك قىزىنى ئېلىپ بەرگەنىدى. قۇماربىكە بۇ ئوغلىنىڭ كەلگۈسىنى ئويلىسىلا، مۇھەممەت ئارسلانخانغا شۇنچە يېقىنچىلىق قىلاتتى. ئېرى خاپا بولۇپ قالسا، ناز - كەرەشمىسى بىلەن خۇشال

قىلاتتى. ئاچچىقى كېلىپ قالسا، شېرىن سۆزلىرى، گۈل بەرگە-
دەك تىترەپ تۇرغان لەۋلىرى، لىغىلداپ تۇرغان كۆكسى بىلەن
ئاچچىقىنى ياندۇراتتى. يا ئۇد، يا تەمبۇر ياكى قوۋۇز چېلىپ
سۆيگۈ شاملى چىقىراتتى، غەمزە بىلەن ئۇسسۇل ئويناپ ھەۋەـ
سىنى قوزغايتتى، ئەنبەر پۇراپ تۇرغان يوتقان ئىچىدە جەننەت
ھۇزۇرىنى بېرەتتى. مۇھەممەت ئارسلانخانغا بۇ خانىشى كۈلسە
كۈن چىققاندەك، يىغلىسا يامغۇر ياغقاندەك تۇيۇلاتتى، ئۇ نېمە
قىلسىمۇ دېسە يول قوياتتى. گاھى تۈنلىرى ئۇنى باغرىغا
بېسىپ:

— ئابىنچۇ خاتىن، ئابىنچۇ خاتىن، سىزنى خۇدايىم مەن
ئۈچۈنلا شۇنداق لەۋەن، نازاكەتلىك قىلىپ يارىتىپتىكەن.
جامالىڭىزغا قاراپ تويمايمەن، سىز بولمىسىڭىز قانداق
قىلاتتىم، — دەيتتى.

— راست، خۇدايىم ئالىيلىرىدەك خانزادىنى قېرىتماي،
دۇنيانىڭ راھىتىدىن ھۇزۇرلاندۇرسۇن دەپ مېنى سىلىگە قوشـ
قان، سىلى مەندىن ئايرىلمىسىلا ھەرگىز قېرىمايلا، — دەپ
ئېرىنى باغرىغا تارتاتتى.

ئۇ، مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ كۆڭلىنى ئۆزىگە باغلىـ
ۋېلىپلا قالماستىن، كۆزىنىمۇ باغلىۋالغانىدى. قۇمارىبىكەگە ياقـ
قان ئادەم ۋە نەرسىلەر ئۇنىڭغىمۇ ياخشى كۆرۈنەتتى، ياقتۇرمىـ
غاننى ياقتۇرمايتتى.

ئۇزۇن ۋاقىت قېچىپ ـ تېنەپ يۈرگەن بوزاغۇ، سىڭلىسى
قۇمارىبىكەنىڭ قانات ئاستىغا ئېلىشى بىلەن ئاغۋات بولۇپ،
ئوردا ھەرىمىدە بىر نەچچە يىلنى ئۆتكۈزدى، سېزىلىپ قالمىـ
دى، مۇھەممەت ئارسلانخان بوزاغۇنى تونۇيالماي قالدى.
«ئۆلدى» گە چىقىرىۋېتىلگەن بوزاغۇ، ئۇنىڭ خىيالىغا كىرىپ
چىقمايتتى. ھەرەمدىكى كېنىزەكلەرنى بۇزۇپ، شەھۋانىي ھەـ
ۋەسكە بېرىلىپ كەتكەن بوزاغۇنى قۇمارىبىكە تىزگىنلەپ تۇرمىـ

غان بولسا ئاللىقاچان ئاشكارىلىنىپ قالاتتى. خانىش ئۆز ئادىمى بولغان دوقاقبەگكە ئېيتىپ، ئاۋۋال ئۇنى ئوردا ياساۋۇللۇقىغا قوبۇل قىلغۇزدى، كېيىن ئىلىكخاننى مۇھاپىزەت قىلغۇچى جاندارلىققا تاللاتقۇزدى. بوزاغۇ بۇ ھەمشىرىسىنىڭ يول كۆرسىتىشى بىلەن مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ بۇرنىدىن كىرىپ ئاغزىدىن چىقىپ يۈرۈپ جاندارلارنىڭ باشى بولۇپ قالدى. ئۇ ھوقۇققا، كۈچكە ئىگە بولغانىدى.

— ئاكا، — دېدى قۇماربىبىكە بىر كۈنى خاس ھۇجرىسىغا بوزاغۇنى چاقىرتىپ، — ئۆزۈڭنى بىر سىناپ كۆرگۈڭ بارمۇ؟ ئاتامنىڭ بېشىغا چىققان، سەندىن بىر قولنى ئارتۇق كۆرگەن رەبھاندىنبەگنىڭ ئوردۇق - پۇشتىدىن ئۈچ ئالدىغان پەيت كەلدى. ئۆزى بولسىغۇ بېشىنى كەستۇرۇپ ئەكېلىپ، كۆزلىرىنى ئويۇۋالغان بولاتتىم. ئەپسۇس، بۇنى سەزگەندەك بۇرۇن كېتىپ قالدى. شۇنداقتىمۇ ئۇنىڭ پەرزەنتلىرى، نەۋرىلىرى بار، ئۇلاردىن بىر - بىرلەپ ئۆچىمىزنى ئالالايمىز. ئادەملىرىمىزدىن ئىگىلىشىمگە قارىغاندا، ئۆز ۋاقتىدا ساڭا تېگىشنى خالىمىغان قىز — ئايتىمش ئېرى بىلەن بالاساغۇندىكى قەدىمي جايدا تۇرۇۋېتىپتۇ. ئېرى ياروق ئادار دېگەن يەنە بىر قول بىلەن تىجارەت قىلىۋېتىپتۇ. ئۇلارنىڭ تىللا سارىيى، جاۋاھىرات دۇكىنى بار ئىكەن. سەن يارامىلىق، سىناقتىن ئۆتكەن ئۈچ - تۆت ئادىمىڭ بىلەن قۇزئوردۇغا بېرىپ ياروق، ئايتىمىشنى ئۆلتۈرگىن، قىممەت باھالىق جاۋاھىراتلىرىنى قولغا چۈشۈرگىن، ئىز قالدۇرماي، شەپە چىقارماي قايتىپ كەلگىن. شۇنداق قىلالىغان بولساڭ، بىز ئوردۇكەنتتە كۆرەڭلەپ كېتىۋاتقان يۈسۈپكە قاقشاتقۇچ زەربە بەرگەن بولاتتۇق. بۇغرا قاراخان جەمەتىنى ھىمايە قىلىدىغانلارنىڭ كۆڭلىگە ئەسەبىي قورقۇنچ چۈشەتتى. بۇ ئىشىمىز مۇۋەپپەقىيەتلىك بولسىلا، پاراسەتلىك قارلۇق قەبىلىسى يەنە باش كۆتۈرۈپ، ياغمىلارنىڭ قولىدىن

تاجۇ تەختىنى تارتىۋېلىشقا ئىمكانىيەتمۇ تۇغۇلاتتى. قانداق، بۇنىڭغا جۈرئەت قىلالامسەن، ئاكا؟ — قۇمارىبىكە كۆكۈچ كۆزلىرىنى ئۇنىڭغا تىكىپ جاۋاب كۈتتى.

— بۇنداق پۇرسەتنىڭ كېلىشىنى كۈتۈۋاتقىنىمغا نەچچە يىل بولدى، ھەمشىرەم، بۇ ئىشنى ئورۇنداشقا ۋاقىت كېتىدۇ، ئىلىكخاندىن رۇخسەت سورىمىسام بولماس، — دېدى بوزاغۇ.

— رۇخسەتنى دوقاقبەگ ئاغام ئېلىپ بېرىدۇ، يا بولمىسا ئۆزۈڭ بىۋاسىتە سورىساڭمۇ بولىدۇ، ئاكا.

— نېمدەپ سورايمەن؟

— بۇ ئاسان. ئىككى - ئۈچ كۈن ئوردىغا چىقمايسەن. ئىلىكخان سورۇشتە قىلسا، دوقاقبەگ ئاغام، كېسەل بولۇپ قاپتۇ، داۋالانمىسا بولمىغۇدەك، دەپ بىر ئايلىق رۇخسەت ئېلىپ بېرىدۇ، قۇزئوردۇغا غىپپىدە كېتىسەن.

— دېگىنىڭدەك قىلاي، سىڭلىم، تولىمۇ ئەقىللىق سەن - دە. بۇ ئىشقا ھازىردىن باشلاپ كىرىشتىم ئەمسە.

— سىنى خۇدا ئۆز پاناھىدا ساقلىسۇن، — قۇمارىبىكە ئۇنى ئۇزىتىپ قويدى.

ئۈچ كۈن ئۆتتى. ئىچى تىت - تىت بولغان قۇمارىبىكە ئوردىدىن كەچ قايتقان ئېرىنىڭ تونىنى سالدۇرۇۋېتىپ:

— شاھىم، يانلىرىدىن ئايرىلمايدىغان جاندارلار باشى كۆرۈنمەيدىغۇ؟ — دەپ سورىۋىدى، مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ چىرايى تاتىرىپ غەلىتە بولۇپ كەتتى.

— ئەجەب ئۇنى سوراپ قالدىڭىزغۇ، جاندارلار باشىنى نېمە قىلاتتىڭىز؟

بۇ چاغقىچە بىر ئېغىز قاتتىق گەپ قىلىپ باقمىغان ئېرىنىڭ بۇنداق بوزىرىپ غەزەپلەنگىنىدىن، كۈنداشلىق قىلىۋاتقىنىنى بىلگەن قۇمارىبىكە لېۋىنى چىشلىدى. «توغرىدىن

توغرا سورىغىنىم بولماپتۇ، ئاچچىقىنى كەلتۈرۈپ قويدۇم، كۆڭ-لىنى ئېلىشىم كېرەك.»

— شاھىم، نېمە بولدىلا؟ نەچچە كۈندىن بېرى جاندار-لار باشى قاشلىرىدا يوق. ئۆزۈمچە، بىر يەرگە ئىش بىلەن كەتكەنمىدۇ دەپ سوراپ ساپتىمەن. ئۇ باداك قورساق تومپايىنى نېمە قىلاتتىم، مەندىن گۇمانلىنىۋاتامدىلايا؟ بولدى، بۇ جېنىمە-دىن جاق تويدۇم، بۇنداق ئاھانەتكە قېلىپ ياشىغىنىمدىن ئۆلگىنىم ياخشىكەن، — قۇمارىبىكە چاچلىرىنى يۇلۇپ ئۆكسۈپ يىغلىدى. مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ قاتقان دىلى يۇمشاپ، ئۇنى باغرىغا باستى:

— خاپا بولماڭ، ئابىنچۇ خاتىن، سىزنى زادى قىيالماي-مەن. مۇبادا ئۆلۈپ كەتسەم، كۆنلۈكۈم كېلىپ گۆرۈمدىمۇ تىنچ ياتالمىغۇدەكمەن، خاپا بولماڭ، جاندارلار باشى كېسەل بولۇپ قاپتۇ.

— ئۇنداق تۈلكە مىجەز ھىيلىگەرنى ھەيدىۋېتىپ، ئۆزد-نى توختاتقان، باتۇرراق سەركەردىدىن بىرنى تاللاپ جاندار باشى قىلىۋالسىلا بولۇپتىكەن، شاھىم.

قۇمارىبىكە ھەر قېتىم «شاھىم» دېگەندە، ئۇ ئۆزىنى بۇغرا قاراخانلىق تەختىدە ئولتۇرغاندەك ھېس قىلاتتى. شۇ دەمدىمۇ كۆكۈل ئاسمىنىدا بىر چاقماق چېقىپ، خوتۇنىنىڭ قويۇق چاچلىرى يىپىپ تۇرغان كەدىنىنى سىلىدى.

— ئۇنداق دېمەڭ مەلىكەم. قەيسەربەگ ئىنتايىن كۆچ-تۈگكۈر ھەم ئەقىللىق، سادىقلىق بىلەن خىزمىتىمنى قىلىۋاتىد-دۇ، ئوردىدا ئۇنىڭغا تەڭ كېلىدىغان سەردار يوق. مەن دوقاق-بەگكە تاپىلاپ قويدۇم، داۋالىنىپ سالامەتلىكى ئەسلىگە كەلگەن كۈنلا يېنىمغا قايتىپ كېلىدۇ.

باش ۋەزىرى دوقاقبەگ تونۇشتۇرغاندەك، بوزاغۇنىڭ سا-دىق ياساۋۇلى، ئىسمىنىڭ قەيسەربەگ ئىكەنلىكىنىلا بىلىدىغان

بۇ ئىلىكخان ئۇنى ئۇبدانلا ماختاپ قۇماربىكەنى خۇش قىلدۇەتتى. «ھە، بىلدىم، ئاكامنى ئۆزىگە سادىق دەپ تونۇيدىكەن. بوزاغۇ قۇز ئوردۇغا كېتىپتۇ. ئىشى ئوڭدىن كېلىپ قايتىپ كەلسە، ھەرقايسى جايلاردىكى قىساسكار قارلۇقلارنىڭ ۋە بۇغرا قاراخاندىن نارازى بولغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ سانىنى كۆپەيتىشكە كىرىشىمىز. سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ تەختىدىن چۈشۈشكە ئۇزۇن قالمىدى...» دەپ ئويلىغان قۇماربىكە، سەدەپتەك ئاپئاق چىشلىرىنى كۆرسىتىپ ھىجايدى.

— ئاڭلىسام، بۆرەتېگىن ئۆزىنى «تامغاچ بۇغراخان» دەپ ئاتاپ، ئۆز ئالدىغا بولۇۋالغاندىن بۇيان، خارەزىم، ئىدىقۇت دىيارلىرىنىڭ ئىلىكخان، ئارسلانخانلىرىمۇ قاراخانىلار خانلىقىدىن ئايرىلىپ چىققانلىقىنى جاكارلىغانىمىش. سۇلايمان ئارسلانخان بوشاڭ، قورقۇنچاق بولغاچقا، ئۇلارغا يول قويۇپ چارە قوللانمىدى. ئەگەر سىلى بۇغرا قاراخان بولسىلا، ئۇلارنىڭ ئۆز ئالدىغا بولۇۋېلىشىغا ھەرگىز يول قويمايتتىلە. ئەھۋالنى كۆرۈپ، بىلىپ تۇرۇپ، ئېغىر - بېسىق ھالدا تەختتە ئولتۇرغان ئۇ ئاكىلىرىنىڭ كۆزىنى ئېچىپ قويسىلا بولاتتى.

— مەلىكەم،— مۇھەممەت ئارسلانخان قۇماربىكەنىڭ شاھ قىزى ئەمەسلىكىنى بىلسىمۇ، شېرىن سۆزلىرى يېقىپ كەتكەن، ناز - كەرەشمىسى كۆڭلىنى ئويغاتقان چاغلاردا «مەلىكەم» دەپ ئاتاپ ئامراقلىق قىلاتتى،— ئېيتقانلىرىڭىز راست. ئاكام ياشانغان چېغىدا ئۇلۇغ قاراخانىلار مەملىكىتىنىڭ تۆتكە بۆلۈنۈپ كېتىشىگە يول قويدى، بۇنىڭغا ئىچىم ئېچىشىدۇ.

— بۇنى بىلىپ تۇرۇۋاتىمەن، شاھىم. سىلى ناھايىتى باتۇر، غەيرەتلىك، سەۋر - تاقەتلىك. ئەمدى سەۋر - تاقەتنىڭ ھۇزۇرلۇق كۈرسىدىن تۇرۇپ، جاسارەت تۇلپارىغا مىنىپ جەڭگە كىرىدىغان ۋاقىتلىرى كەلدى. سۇلايمان ئارسلانخان تەختتە ئولتۇرۇۋېرىدىغان بولسا، قاراخانىلار مەملىكىتى ئۇزاققا بارماي

بەربات بولۇپ كېتىدۇ، — دېدى ئۇت ئۇستىگە ياغ چېچىپ، ئارقىدىن قوشۇپ قويىدى، — سىلى ئەقىللىق، نېمە قىلىش كېرەكلىكىنى مەندىن ئوبدانىراق بىلىدىلا.

— مەلىكەم، خاۋاتىرلەنمەڭ، مەن ھاياتلا بولىدىكەنمەن، قاراخانىلار ئېلى بەربات بولمايدۇ.

— شاھىم، قاراخانىلار ئېلى سىلى بىلەنلا قۇدرەت تاپىدۇ. ئوغۇللىرى ئىبراھىم تىكىنىگە كۆپرەك كۆڭۈل بۆلۈپ قويسىلا، — قۇمارىبىكە كۆزلىرىنى ئوينىتىپ، سۆزىنى بىردىن ئارزۇلۇق ئوغلىغا يۆتكىدى.

— نېمىشقا كۆڭۈل بۆلمىگۈدەكمەن؟

— كۆڭۈل بۆلمىدىلە دېمىدىم، شاھىم. بالا يىگىت بولۇپ قالدى، ئىككى خوتۇنلۇقمۇ بولدى، تېخىچە كۆنى شىد-كار، تاماشا بىلەن ئۆتۈۋاتىدۇ، بىر مىسرا شېئىر يېزىپ باققىنى يوق. ئۇمۇ تۇرمۇشنى چۈشەنسە، يۇرت سوراشنى ئۆگەنسە بولاتتى.

مۇھەممەت ئارسلانخان مەجۇن ئارىلاشتۇرۇلغان شەربەت-تىن ئوتلىدى.

— ھە، بۇ گېپىڭىز ئورۇنلۇق، مەلىكەم. ئەلھال، بالىمىز بەگ ئەتكىلىرى بىلەن شىكار قىلىپ يۈرۈپ جەڭ قىلىش ماھارىتىنى ئىگىلەۋاتىدۇ. قولىدا يا بىلەن قىلىچ، كىتابقا قاراپ قويمايدۇ. سىز دېگەندەك، ئۇ يۇرت سوراشنى ئۆگىنىشى كېرەك، بۇنىڭ ئۈچۈن ئۆزىنى سوراشنى بىلىۋېلىشى لازىم. شۇڭا ئىش كۆرگەن قەيسەرنى ئۇنىڭغا يەنە بىر بەگ ئەتكە قىلىپ تەيىنلە-مەكچى بولۇۋاتىمەن. ئوغلىمىز بەك مەغرۇر، مەمەدان. سىز نەسىھەت قىلىپ قويۇڭ. ئىككى خوتۇنى، چۆرىلىرى بولغاندى-كىن، خەقنىڭ خوتۇن – قىزلىرىغا كۆز سالمىسۇن. بۇ توغرۇ-لۇق ئوردىدا مىش – مىش گەپ بەك تولا، كىمنى دورىدىكىن بۇ ئوغلۇم؟

«سىلىنى دورىغان» دەۋىتىشكە تاس قالغان قومارىبىكە، ئاغزىنى شىپشىدەك نازۇك بارماقلىرى بىلەن ىېتىۋالدى. ئۇنىڭ كۆڭلى ئارام تېپىپ قالغانىدى. بوزاغۇنىڭ ئوغلىغا بەگ ئەتكە بولىدىغانلىقىدىن ئۇ نېمىشقا سۆيۈنمىسۇن؟

قومارىبىكە بوزاغۇنى ناھايىتى تەقەززالىق بىلەن كۈتۈشكە باشلىدى.

قىرىق ئۈچ كۈن بولغاندا بوزاغۇ قايتىپ ساقىيىپ قالغانلىقىنى، باش ۋەزىر ھەم قېيناتىسى بولغان دوقاقبەگنىڭ ھەر كۈنى كەچتە كېلىپ ھال سوراپ، ئىلىكخان ئالىيلىرىنىڭ سالىمىنى يەتكۈزۈپ تۇرغانلىقىنى دەپ، تەخت ئالدىدا تىزلىنىپ قۇللۇق قىلدى.

مۇھەممەت ئارسلانخان ئۇنى ئولتۇرۇشقا بۇيرۇپ دېدى:

— مەن ناھايىتى خۇشال، جاندارلار باشى، ئاللا سىزنى سالامەت قىلغاي، ئوغلۇم ئىبراھىم ئەر يېتىپ قالغان بولسىمۇ بەگۋاشلىقتىن قالمىدى. بەگ ئەتكىلىرى جەڭ ماھارىتىنى ئۆگەتكەن بىلەن، ئەدەپ – ئەخلاقنى، يۇرت – سوراشنى ئۆگەتەلمىدى. سىز كۆپنى كۆرگەن، شۇڭا ئوغلۇمغا بەگ ئەتكە بولۇپ سائادەت مەنزىلىگە يېتەكلىگەيسىز.

— باش ئۈستىگە، ئالىيلىرى.

مانا شۇ سائەتتىن باشلاپ ئىبراھىم تېكىنگە بەگ ئەتكە بولۇپ قالغان بوزاغۇ، بىر ئەگكۈشتەر تېپىۋالغاندەك خۇش بولدى. ئۈچىنچى كۈنى ھەرەمگە ئاياغ باستى ۋە ھەمىشە سىڭلىسى بىلەن مەخپىي ئۇچرىشىدىغان ئىستىراھەت ئۆيىدە قومارىبىكە بىلەن كۆرۈشتى.

— قۇزئوردۇدىن كەلگىنىڭگە ئۈچ كۈن بولۇپتۇ، دوقاقبەگدىن ئۇقتۇم. ئەجەب مەن بىلەن كۆرۈشۈشنى ئارقىغا سۈردۈڭا! ئەنسىرەپ كېچىلىرىمۇ ئۇيقۇم كەلمىدى، — دېدى قومارىبىكە ئورغاقتەك ئەگىم قاشلىرىنى ئۈچۈرۈپ، ئۇنىڭ كۆزلىرىـ

دىنمۇ ياش چىقىپ كەتتى.

— سىڭلىم، قەدىرلىك سىڭلىم، يىغلىما. مەن ئىشلارنى سەن دېگەندەك شەپىمۇ چىقارماي بېجىرىپ كەلدىم. ئەمما ئۆزۈڭ بىلسەن، ئىلىكخانىنىڭ ئەتىۋارلىق خانىشى بولغان سەن بىلەن كۆرۈشۈش مەن ئۈچۈن ئۇنداق ئوڭاي ئەمەس. سېنىمۇ، ئۆزۈمنىمۇ ئايىمىسام بولمايدۇ. مانا بۈگۈن ھۆرمەتلىك ئېرىڭنىڭ بۆرەتكىنى ئەۋەتكەن يالۋاچ بىلەن كۆرۈشۈۋاتقان ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ يېنىڭغا كىرىشىم.

— سۆزلىگىن، ئايتمىش بىلەن ئېرىنى قانداق ئۆلتۈردۈڭ؟

— كېچىدە بوغۇپ ئۆلتۈردۈم.

— باللىرىنىچۇ؟

— ئۇلار باشقا ئۆيلەردە يېتىپتىكەن، تۇيۇپ قالمىسۇن دەپ چېقىلمىدىم. ئۆيدىكى قىممەت باھالىق جاۋاھىرات، تىللا، ئالتۇنلارنى ئېلىپلا چىقىپ كەتتۇق، ھېچقانداق ئىز قالدۇرمىدۇق.

— ھەي ئىست، باللىرىنى ئۇجۇقتۇرالماپسەن — دە، ئۇنداق بولسا نېمىشقا قايتىپ كەلمەي، تۇرۇپ قالدىڭلار؟ — قوماربېكەنىڭ قاشتېشىدەك ئاق چېھرىدە ئەپسۇسلىنىش ئالامىتى پەيدا بولدى، لەۋلىرىنى چىشلىدى.

— يارۇقنىڭ ھەم ئۇنىڭ بۇرادىرى ئادارنىڭ باللىرىنى ئۇجۇقتۇرۇۋېتىمىز، دەپ كېچىكىپ قالدىم.

— ئۇجۇقتۇرالماپسەنغۇ.

— شۇنداق، ئۇجۇقتۇرالمىدىم، — بوزاغۇ «خەپ» دېگەندەك سېرىق چاڭگا ساقىلىنى سىيپاپ قويدى، — ئۇلارنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى ئەتىسىلا ئاشكارا بولۇپ، قوزغىلىپ، قوزنۇردۇنى تىترىتىۋەتتى. ئەبۇھەسەن ئىلىكخان كاتەۋال بەگلەرگە يارلىق چۈشۈرۈپ، ئۆيمۇئۆي قېدىرىپ تەكشۈردى. بىزنى ئوردىدا باج-

كىربەگ بولۇپ ئىشلەۋاتقان يېقىنىمىز پەرمانبەگ ئۆيىدە ساقلىدى.

— پەرمانبەگ؟ — قۇماربىكەنىڭ ئەگىم قاشلىرى كۆتۈرۈلۈپ ئۇتلۇق كۆزلىرىدىن يېشىل ئۇچقۇن چاچرىدى، — ھە، بىلدىم. ئۇ بىرگە شىرەم تۇغقان، دادام ھايات ۋاقتىدا ئوردىغا ئەكىرىپ ياساۋۇل قىلىپ قويغانىدى. باجگىربەگ بولۇپ قاپتۇ — دە، ئىشەنچلىك ئادەم.

— بەگ ئاچ كۆز ئىكەن، يارۇقنىڭ ئۆيىدىن ئېلىپ كەلگەن جاۋاھىراتنىڭ ئۇچتىن بىرىنى ئېلىپ قالدى، ئەبلەخ! — بوزاغۇ ئاغزىنى بۇزدى، بېشىدىكى قارا بۆكىنى ئېلىپ يېنىغا قويدى، چاچلىرى چۇشۇپ پايىنەكباش بولۇپ قالغانىدى. قويۇن يانچۇقىدىن گۆھەر كۆز قادالغان ئالتۇن زەنجىرلىك زۇننارنى ئېلىپ قۇماربىكەگە سۇندى، — بۇنى ساڭا ئېلىپ كەلدىم، قالغان ئالتۇن - كۈمۈشنى يوشۇرۇپ قويدۇم.

— ۋاھ، ئەجەب چىرايلىقكىنا، — ئۇ كۈلگىنىچە زۇننارنى ئېلىپ بويىنىغا ئېسىۋالدى، — قوزئوردۇدىن قانداق قېچىپ چىقتىڭلار؟

— سىڭلىم، تەكشۈرۈش ئاياغلاشقىچە سىرتقا چىقالمىدۇق، ھېلىقى شۇملارنىمۇ ئۇجۇقتۇرالمىدىم. پەيت كۈتۈپ تۇرسام، توغرائى دىۋان باشى بەكيۇسۇپنىڭ يارلىق ئېلىپ ئوردۇكەنتتىن كەلگىنىنى پەرمانبەگدىن ئۇقتۇم. بېشىمغا بىر قاپاق سۇ قۇيۇلدى. يارۇق، ئادارلارنىڭ قورۇلىرىنىڭ مۇھاپىزەتى كۈچەيتىلگەنلىكىدىنمۇ خەۋەر تاپتىم. دەرھال كېتىشىمىز زۆرۈر بولۇپ قالدى. بىر بىچارە مەپكەشكە ئەللىك تىللا بېرىپ كىرا قىلدۇق، پەرمانبەگنىڭ مەسلىھەتى بىلەن ئايالچە ياسىنىپ مەپىدە شەھەر دەرۋازىسىدىن چىقىۋالدۇق...

بوزاغۇ مەپكەشنى ئۆلتۈرۈپ، ئەللىك تىللانى يانچۇقىدىن

ئۆلتۈرگەننى، ئىككى كۈن جاڭگالدا شىكار قىلىپ ئاندىن تالاس شەھىرىگە قەدەم باسقانلىقىنى قالدۇرماي سۆزلەپ بەردى.

— ناھايىتى ئوبدان قىلىپسەن، ئاكا. ئەمدى قۇزئوردۇ، تالاس، بارىسخان، سۇياپ شەھەرلىرىدىكى غورۇرىنى يوقاتمىغان قىساسكار قارلۇقلارنى ۋە بۇغرا قاراخاندىن نارازى قەبىلە باشلىقلىرىنى قولغا كەلتۈرۈپ، سۇلايمان ئارسلانخاننى تەختتىن چۈشۈرۈشكە تەييارلىنىشىمىز كېرەك، — دېدى قۇماربىكە.

— ئەلۋەتتە شۇنداق قىلىمىز، سىڭلىم، — دېدى بوزاغۇ، — سۇلايمان ئارسلانخاننى تەختتىن قانداق چۈشۈرىمىز؟

— مۇھەممەت ئارسلانخاننى ئۇنىڭغا قارشى ئاتلاندۇرۇپ تەختتىن چۈشۈرىمىز.

— ئۇ چاغدا بۇغرا قاراخان تەختكە كىم چىقىدۇ.

— ئىرىم مۇھەممەت ئارسلانخان.

— تاجۇ تەخت يەنە ياغمىلارنىڭ قولىدا قالىدىكەنغۇ، بۇنىڭ بىزگە نېمە پايدىسى، — ئۈمىدسىزلەنگەن بوزاغۇ ئاچچىقلىنىپ تۇرۇپ كەتتى.

— ئولتۇرغىن، ئاكا، — قۇماربىكە چاپىنىنىڭ پېشىدىن تارتىپ ئولتۇرغۇزدى، — ئالدىرىما، گەپنىڭ ئاخىرىنى ئاڭلا. مۇھەممەت ئارسلانخاننى ئاكىسى سۇلايمان ئارسلانخانغا قارشى قويماي تاجۇ تەختنى تارتىۋالالمايمىز. تاجۇ تەخت مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ ئىلكىگە ئۆتتى دېگەن سۆز، قارلۇقلارنىڭ قولىغا ئۆتتى دېگەن سۆز، — قۇماربىكەنىڭ چىرايى ئاپتەپتەك نۇرلىنىپ بوزاغۇنى ھەيران قالدۇردى.

— مۇھەممەت ئارسلانخان بۇغرا قاراخان بولسا، تاجۇ تەخت قانداقمۇ بىز قارلۇقلارنىڭ قولىغا ئۆتكەن بولىدۇ؟ — بوزاغۇ گەپنىڭ تېگىگە يېتەلمەي يەنە سورىدى.

— مۇھەممەت ئارسلانخان ياشاندى. ئۇ بۇغرا قاراخان

بولغاندىن كېيىن تەختنى ئوغلۇم ئىبراھىم تىكىنگە ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ، تەختكە ئوغلۇمنىڭ چىققىنى — مېنىڭ چىققىنىم، جۇمـ-لىدىن سىنىڭمۇ چىققىنىڭ.

— ئەمدى چۈشەندىم. ئەگەر بۇ ئارزۇيىمىزغا يەتسەك، مەن ئالدى بىلەن دادام ئېسىلغان دارغا بەگيۇسۇپنى ئاسىمەن. خوتۇننى خانىشىمنىڭ خىزمىتىگە سېلىپ بېرىمەن، — بوزاغۇ ئورنىدىن تۇردى، — مەن چىقاي، يەنە ئېرىك ئۈستىمىزگە كىرىپ قالمىسۇن.

— شۇنى ئېسىڭدە تۇتقىنكى، يۇسۇپ بىلەن بىرگە ئۇنىڭ خوتۇنىمۇ دارغا ئېسىلىدۇ، — قۇماربىكە كۆڭلىدىكىنى ئېيتىپ ئاكىسىنى ئۇزىتىپ قويدى.

يىگىرمە يەتتىنچى باب

قانغا بويالغان دەشت

1

ھېچكىمگە يۈز – خاتىر قىلماي، ئالدىماي، ئالدىماي ئۆتتۈۋاتقان كۈن – ئايلارنى پادىشاھ – خاقانلارمۇ، ئالىم – دانىشمەنلەرمۇ، ئەۋلىيا – ماشايىقلارمۇ ئۆز قەسىر – كەپىلىرىدە توختىتىپ قالالمايدۇ. خۇددا ۋاقىتقا ئەنە شۇنداق ئەركىنلىك، خىسلەت ۋە ھېكمەتنى بېرىپتۇ.

كۈن – ئايلارنى يۇدۇپ ماڭغان يىللار كارۋىنى ئۆمۈر مەنزىلىنى ئىتتىك بېسىپ ئۆتتىدۇ، ۋۇجۇد دەرىخىنىڭ سارغايغان ياپراقلىرىنى بىر – بىرلەپ تۆكىدۇ. ھەرقانداق كىشى مەغرۇر ياشلىقىدا ئۆمۈرۋايەت تۇرۇۋەرمەيدۇ، قېرىلىقنىڭ جاپاسىنى تارتمايدىغان ئىنسان يوق.

بەگيۈسۈپ بۇ يىل ئۆمۈر شوتىسىنىڭ قىرىقىنچى بالدىقىغا دەسسەپ تۇۋەنكە قارىدى: ئوتتۇز ئالتىنچى بالداقتا چاي سۇنۇپ تۇرغان ئاقبىرانى، يىگىرمىنچى بالداقتا بالىسىنى ئېمىتىۋاتقان بوۋىئايىشەمنى، ئون ئىككىنچى بالداقتا كىتاب ئوقۇۋاتقان بەكتۇرمىشنى كۆردى. يۇقىرىغا قاراپ ئاتمىشىنچى بالداقتا غەمكە چۆككەن سۇلايمان ئارسلانخاننى، يەتمىش ئىككىنچى بالداقتا دۇئا قىلىۋاتقان ئانىسى يابىرا ئاغىچىنى كۆردى. ئۇ يۇقىرى – تۆۋەن قاراپ، يەنە نۇرغۇن ياش – قېرىلارنى كۆردى. بەزىلەر-

دىن سۆيۈنۈپ ئالەمچە خۇشاللىققا چۆمدى، بەزىلەردىن يىرگە-
نىپ ۋۇجۇدى تىكەنلەشتى، بەزىلەردىن پەخىرلەندى، بەزىلەر-
دىن نەپرەتلەندى. ئۇ ئۆمۈر دەپتىرىنى ۋاراقلاپ، تۆۋەندىكى
مىسرالارغا كۆزى چۈشتى:

قوشۇلما پىتنىخورغا، بارما يېقىن،
ئۇنىڭكىم، تىلىدىن چىقار ئوت – چېقىن.

جاھان پىتنىسىنى تېرەر پىتنىچى،
ئۇنىڭ سەن بېشىن كەس، ئايا مەرد – سېخىي.[1]

يەنە بىرنەچچە ۋاراقنى ئۆرۈپ بۇ مىسرالارنى ئوقۇدى:

كىشى ئەسلىگە ئىش – ھەرىكىتى گۇۋا،
ئىش – ھەرىكەت نە ئولسا، ئەسلى شۇ بولا.

كىم ئۇ ئەسلى ياخشى، ئىش – ھەرىكىتى ئۆز؟
يامانىنىڭ ئەسلىگە ئۆز خۇلقى گۇۋا[2]...

ئوردا ئىشىكىدىن خىيالغا چۆمۈپ چىققان بەگيۈسۈپ
بولاقبېشى مەھەللىسىگە قاراپ ماڭدى. كەينىدىن قارا كۈنلۈك-
نى ئۇنىڭ بېشىغا تۇتۇپ قەدەم باسقان مۇھاپىزەتچى خادىم
ئاداي «شۇنچە ئۇچۇق – يورۇق يۈرىدىغان يۇغرۇش باشى
بۈگۈن نېمە بولغاندۇ؟ ئەجەب غەمكىن كۆرۈنىدىغۇ، بىرەر ئىش
بولدىمۇ يا؟» دەپ ئويلاپ سوراپ باقماقچى بولدىيۇ، ھۆرمەت-
سىزلىك بولمىسۇن دەپ يالتىيىپ قالدى.

---

① ② «قۇتادغۇبىلىك» — 867 – ، 1185 – بەت.

بەگيۇسۇپ ھىجرىيە 448 ـ يىلىنىڭ باش ئەتىيازىدا[1] بۇغرا قاراخاننىڭ پەرمانى بىلەن قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ يۇغرۇش باشى بولغانىدى، يۇغرۇش باشى بولۇپ كېلىۋاتقان ئابدۇلۋاھىدبەگنى كىنگىتقا ھاكىم قىلىپ ئەۋەتكەنىدى.

ئۇچرىغانلىكى ئادەملەر بىلەن كۆرۈشۈپ، ئەھۋال سوراپ، چاقچاقلىشىپ ماڭىدىغان بەگيۇسۇپ مۇشۇ دەم يەردىن باش كۆتۈرمەي ئىتتىك كېتىۋاتاتتى. باھارنىڭ غۇر ـ غۇر شامىلىدا بەقەسەم تونىنىڭ پەشلىرى قايرىلاتتى. ئوردا بىلەن ئۆيىنىڭ ئارىلىقى يېقىن بولغاچقا ئاتلىق ياكى مەپىدە ماڭماي، پىيادە بېرىپ ـ كېلىشكە ئادەتلەنگەنىدى. ئوردا ئىشىكىنىڭ ئۇدۇلىدىكى تار كوچىدىن ئۆتۈپ، كۆپ باسقۇچلۇق پەلەمپەيدىن چۈشۈپلا بۇلاقبېشى مەھەللىسىگە قەدەم باستى. تال دەرەخلىرى سايە تاشلىغان چوڭ ـ چوڭ بۇلاقلار، چۆرىسىنى يېشىل لەش باسقان كىچىك ـ كىچىك بۇلاقلار ماڭدامدا بىر ئۇچرايتتى. سۆگەت شاخلىرى بىخ چىقىرىشقا باشلىغانىدى.

كەچكى شەپەق نۇرىدا ھال رەڭگە كىرىپ بولدۇقلاپ تۇرغان بۇلاق كۆزلىرىگە زەن سېلىپ كېتىۋاتقان بەگيۇسۇپ، «قانداق قىلىش كېرەك؟ لەشكەر تارتىپ كېلىۋاتقان مۇھەممەت ئارسلانخانغا قارشى چىقىش كېرەكمۇ ياكى سۇلايمان ئارسلانخانغا تەختنى بوشىتىش توغرىسىدا تەكلىپ بېرىش كېرەكمۇ؟ خۇدا بىزنى ئۆزۈڭ توغرا يولغا باشلىغىن، ئەلدە قان تۆكۈلۈشتىن ساقلىنىشىمىزغا نېسىپ قىلغىن» دەپ كۆڭلىدە ئىلتىجا قىلغان ھالدا، قورۇسىنىڭ بوسۇغىسىدىن ئاتلاپ، شام ـ چىراغلار يېقىلغان ھويلىغا كىردى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم، مەرھابا دادا، — قولىدىكى قەلىچنى دەرەخكە يۆلەپ قويۇپ، ئاتىسىنىڭ ئالدىغا يۈگۈ-

---

① مىلادىيە 1056 ـ يىلى 2 ـ ئايغا توغرا كېلىدۇ.

رۇپ كەلگەن بەكتۇرمىش قوللىرىنى كۆكسىگە ئېلىپ ئې-
گىلدى.

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام ئوغلۇم، مەدرىسىدىن قاچان
كەلدىڭ؟ — بەگيۇسۇپ ئوغلىنى باغرىغا تارتىپ بېشىنى
سىلىدى.

شەمشادتەك بوي تارتىپ ئۆسۈۋاتقان بەكتۇرمىش ئورۇق-
لاپ قالغاندەك كۆرۈنەتتى. بېشىدا بادام دوپپا، ئۇچىسىدا ئاق
شايى كەمزۇل، پۇتىدا سەندەل كەش بار ئىدى. قارا كۆزلىرى،
ئاقۇچ چېھرى ئاتىسىغا قويۇپ قويغاندەك ئوخشايتتى.

— ھېلى كېلىۋىدىم، سىلىنى ساقلىغاچ ھويلىدا قىلىچ
ئويۇنىنى، خەنجەر ئېتىشنى مەشىق قىلدىم.

— موماڭ ئىچكىرى ھويلىدىمۇ؟

— ھەئە دادا، سۇتۇق بۇغرانى بېقىپ ئولتۇرىدۇ.

— مەن موماڭنىڭ يېنىغا كىرەي. ئاباڭغا ئېيتقىن،
تاماقنى شۇ يەرگە ئېلىپ كىرسۇن.

— ماقۇل، دادا، — بەكتۇرمىش ھويلىنىڭ ئوڭ بولۇڭد-
دىكى چەللە — باراڭلىق ئاشخانىغا كىرىپ كەتتى.

بەگيۇسۇپ سەيناسىغا يازلىق گۈل تېرىش ئۈچۈن تەييار-
لاپ قويۇلغان دەل — دەرەخلىك ئىچكىرى ھويلىغا كىردى.
دېرىزىدىن قاراپ، مومىسىنىڭ قۇچىقىدا تېپىرلاپ ئولتۇرغان
ئوغۇل نەۋرىسىنى كۆردى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم ئانا، سىلىنى بۇ بەگۋاش نەۋرەم
ھارغۇزۇپ قويمىغاندۇ؟ مەن ئالاي، — دېدى ئۇ ئۆيگە
كىرىپ ۋە قولىنى ئۇزىتىپ ئۇمتۇلغان سۇتۇق بۇغرا-
نى ئالدى.

— يامان بولۇپ كېتىپسەنغۇ، ساقىلىمنى يۇلما، — سۇ-
تۇق بۇغرا ساقالىنى قويۇۋېتىپ سەللىسىگە ئېسىلدى.

— داددا، داد — دا... — تىلى ئەمدىلەتىن چىقىشقا

باشلىغان سۇتۇق بۇغرا بوۋىسىنىڭ سەللىسىنى تارتىپ چۇۋۇۋەتتى.

— بالام، كىيىملىرىنى مەينەت قىلىپ قويمىسۇن، ماڭا بەرسىلە،— يابىرا ئاغىچا ئەۋرىسىنى قۇچىقىغا ئالدى،— چۈشتىن كېيىن ئۇردىغا كېتىپ تۇرۇشلىرىغا بۇۋىئايىشە ئېرى بىلەن كەپتىكەن. كۈيئوغلىمىز تاماقنى يەپلا ساچ مەدرىسكە كەتتى.

— كۈيئوغلىمىز كېلىپتىكەنمۇ؟— دېدى بەگيۇسۇپ ئويچان ھالدا،— كۆرۈشسەم بولۇپتىكەن، خەيرىيەت، يەنە پۇرسەت چىقار. بۇ كۈيئوغلۇمنىڭ پۈتۈن ئىشتىياقى ئاتىسىدەك ئالىپ سانغۇن بولۇشتا. قىزىم تاشقىرى ھويلىدىمۇ؟

— ئانىسىنىڭ قېشىدا تاماقتا قارىشىۋاتىدۇ، ئەتىمالىم.

— كۈيئوغلىمىز بوۋىسى بىلەن مومىسىغا ئامراق بولۇپ كېتىپتۇ. ئۇ، بۇ بۇزرۇكۋارلىرى ئۇچۇن قورغاندا كاتتا باغ ئەھيا قىلدى، ئابا. قۇدىمىز ئادامتوغرىل، ئارازان ئانا قېرىغان چېغىدا ئاشۇ باغقا كۆچۈپ چىقىپ راھەتتە ئۆتۈۋاتىدۇ. سىلىنى بىر سەيلە قىلدۇرۇپ كىرگۈم بار ئىدى، ئەمما...— بەگيۇسۇپ سۆزىنى توختىتىۋالدى، «شام نامىزىنى ئوقۇۋالاي» دەپ يان ئۆيگە چىقىپ كەتتى.

«بالام يۇسۇپكە نېمە بولغاندۇ؟ ھەرقاچان ئۇردىدىن قايتىپ كەلسە قىزىق كەپلەرنى قىلىپ ھەممىمىزنى كۈلدۇرۇپ، ئۆي ئىچىنى خۇشاللىققا تولدۇرۇۋېتەتتى. بۈگۈن ئۇماق نەۋرىسىنى ئەركىلىتىپمۇ قويمىدى، بىر ۋەقە بولغان چېغى...» دەپ ئويلاپ سۇتۇق بۇغرانى كۆرپىدە ياتقۇزۇپ قويغان يابىرا ئاغىچا، جايناماز نى سېلىپ نامازغا تۇردى. سۇتۇق بۇغرا «داد — دا... — دا...» دېگىنىچە ئۆملەپ بېرىپ تەكچىگە ئېسىلىپ قوپۇۋالدى، شام يېنىپ تۇرغان شامدانىنى كۆتۈرۈۋېلىپ ئوينىغىلى تۇرغاندا، بەگيۇسۇپ كىرىپ قولىدىن ئېلىۋالدى.

— يەنە شوخلۇق قىلغىلى تۇردۇڭمۇ قوزام، موماڭنىڭ نامىزىنى بۇزۇۋېتەي دەپسەن — ھە.

بەگيۈسۈپ ئۇنى كۆتۈرۈۋالدى. ئۇنىڭغا ئۇزۇن ئۆمۈر، بەخت — سائادەت تىلەپ دۇئا قىلغان ئانا:

— بالام، كۆڭۈللىرى ئارامىدا ئەمەس ئوخشىمامدۇ؟ غەمكىن كۆرۈنىدىلا، چىرايلىرىمۇ تۇتۇلۇپ قاپتۇ، — دېدى زەن سېلىپ قاراپ.

بەگيۈسۈپ ئانىسىنىڭ ئالدىدا يۈكۈندى.

— پېقىر ئوغۇللىرى يۇغرۇش باشى بولغان بۇ ئىككى يىلدىن بېرى مەملىكىتىمىز تىنچ كېلىۋاتاتتى، ئابا. ھېچ كۈتمىگەندە مۇھەممەت ئارسلانخان بويۇنتاۋلىق قىلىپ، بۇغرا قاراخانلىق تەختىنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن، ئون تۈمەن لەشكەرنى باشلاپ ئوردۇكەنتكە كېلىۋېتىپتۇ، بۇ خەۋەرنى چۈشتىن كېيىن ئوردىغا بېرىشىمغا، ئۈچتا تۇرۇشلۇق لەشكەرلىرىمىزنىڭ سۇباشى جەۋلانبەگ يەتكۈزدى. ئۇنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، بەدەلئارت داۋىنىدىن ئېشىپ چۈشكەن مۇھەممەت ئارسلانخان لەشكەرلىرى بىلەن ئۈچ شەھەرگە باستۇرۇپ كىرىپ، ئۆزىگە بەيئەت قىلغانلارنى ئامان قالدۇرۇپ، بەيئەت قىلمىغانلارنى قىرغىن قىلىپتۇ. جەۋلانبەگ سانغۇن ئازغىنە سىپاھلىرى بىلەن قېچىپ ئوردۇكەنتكە كېلىپتۇ. بۇغرا قاراخان ئىنىسىنىڭ بۇ ئاسىيلىقىنى ئاڭلاپ قاتتىق غەزەپلەندى. ئۇ دەرھال تايانغۇلار ھەم دىۋانى ئارىزنىڭ كېڭىشىنى چاقىردى. مەن شۇ كېڭەشتىن كېلىشىم، شۇڭا كەچ قالدىم، ئابا. بۇغرا قاراخانىڭلا ئەمەس، پۈتۈن ئەلنىڭ بېشىغا كۈن چۈشتى، يەلكەمگە تاغ يىقىلدى. مەن قانداقمۇ ئارامخۇدا ئولتۇرالاي!

— «يىغا كەلسە ياندىن، بالا كەلسە قېرىنداشتىن» دېگەن شۇدە. مۇھەممەت ئارسلانخانىنىڭ ئاكىسىغا قول كۆتۈرگىنى — ئەلگە مۇشت ئاتقىنى ئەمەسمۇ، بالام. خۇدايىم

بۇغرا قاراخانىمىزغا كۈچ ــ قۇدرەت، خەلققە ئامانلىق ئاتا قىلغاي.

يابىرا ئاغىچا كۆز يېشى قىلىپ، سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ قۇزئوردۇغا بۇغرا قاراخان بولۇپ بارغاندىن كېيىن يۈز بەرگەن ئىشلارنى ئەسلىدى: ئۇ چاغدا رەيھانىدىنبەگ بار ئىدى. كېيىن قېيناتا، قېيىنانىسى، ئاندىن ئاتىسى، ئانىسى ئارقا ــ ئارقىدىن ۋاپات بولۇشتى. ياتلىق قىلغان قىزلىرى باللىق بولدى. يىللار تېز ئۆتمەكتە، ئەل ئامان ياشماقتا ئىدى. رەيھانىدىنبەگ ئۇشتۇمتۇت ئالەمدىن ئۆتكەندە، چىرايىغا تۈزۈك قورۇق چۈشمەگەن يابىرانىڭ چاچلىرى ئاقىرىپ كەتتى. بەگتۇرمىش تۇغۇلۇپ بەكيۇسۇپ ئوغۇللۇق بولدى. يابىرا ئاغىچا چوڭ ئوغلى قايتا تۆرەلگەندەك شادلىققا چۆمدى. شادلىقنىڭ قايغۇسى، ۋىسالنىڭ ھىجرانى بار دېگەندەك، ئىنساپتىن چىققان بويانقارنىڭ جەستى سىر دەرياسىدىن سۈزۈۋېلىندى. ئايسىلىك يەتتە بالىسى بىلەن تۇل قالدى. بۆرەتىكىن ئۆزىنى «تامغاچ بۇغراخان» دەپ ئاتاپ، غەربىي قاراخانىلار ئېلىنىڭ ئايرىلىپ چىققانلىقىنى جاكارلىغاندىن كېيىن، بۇغرا قاراخاننىڭ قەشقەرگە يۆتكىلىشى بىلەن ئۇلارمۇ قەشقەرگە كۆچۈپ كېلىشتى. يارۇق، ئايتىمىشنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى، كۆز يېشى ئەمدىلا توختىغان يابىرانى يەنە قايغۇغا غەرق قىلىۋەتتى. بۇۋىئايىشە ئېلبەگكە ياتلىق بولغاندىن كېيىنمۇ كۆز يېشى توختىمىدى. قىز ئەۋرىسى نادىرە، ئوغۇل ئەۋرىسى بانىپىدا تۇغۇلۇپ ئاندىن كۆز يېشى توختىدى. سۈتۈق بۇغرا تۇغۇلغاندا كېلىنى ئاقبىرانى قۇچاقلاپ تۇرۇپ: «قىزىم، ئوغۇل نەۋرەم تاق بولسىمۇ، ئوغۇل ئەۋرەم قوش بولدى. مەن بۇنىڭدىن ناھايىتى خۇش. ئىلاھىم بىزنىڭ ئەۋلادىمىزنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىگەي» دەپ دۇئا قىلدى. تۇغۇتلۇق ياتقان نەۋرىسى بۇۋىئايىشەگە ئالتۇن بىلەزۈكنى، كۈيئوغلى ئېلبەگكە مەرھۇم ئېرىنىڭ كۈمۈش ساپلىق خەنجىرىنى تەقدىم قىلدى. يىللار

بولغاندىن كېيىن تەختنى ئوغلۇم ئىبراھىم تىكىنگە ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ، تەختكە ئوغلۇمنىڭ چىققىنى — مېنىڭ چىققىنىم، جۈمەلىدىن سېنىڭمۇ چىققىنىڭ.

— ئەمدى چۈشەندىم. ئەگەر بۇ ئارزۇيىمىزغا يەتسەك، مەن ئالدى بىلەن دادام ئېسىلغان دارغا بەگيۇسۇپنى ئاسىمەن. خوتۇننى خانىشىمنىڭ خىزمىتىگە سېلىپ بېرىمەن، — بوزاغۇ ئورنىدىن تۇردى، — مەن چىقاي، يەنە ئېرىك ئۈستىمىزگە كىرىپ قالمىسۇن.

— شۇنى ئېسىڭدە تۇتقىنىكى، يۇسۇپ بىلەن بىرگە ئۇنىڭ خوتۇنىمۇ دارغا ئېسىلىدۇ، — قۇماربىكە كۆڭلىدىكىنى ئېيتىپ ئاكىسىنى ئۇزىتىپ قويىدى.

يىگىرمە يەتتىنچى باب

قانغا بويالغان دەشت

1

ھېچكىمگە يۈز ـ خاتىر قىلماي، ئالدىنماي، ئالدىماي ئۆتۈۋاتقان كۈن ـ ئايلارنى پادىشاھ ـ خاقانلارمۇ، ئالىم ـ دانىشمەنلەرمۇ، ئەۋلىيا ـ ماشايىقلارمۇ ئۆز قەسىر ـ كەپىلىرىدە توختىتىپ قالالمايدۇ. خۇدا ۋاقىتقا ئەنە شۇنداق ئەركىنلىك، خىسلەت ۋە ھېكمەتنى بېرىپتۇ ئەتكەن.

كۈن ـ ئايلارنى يۇدۇپ ماڭغان يىللار كارۋىنى ئۆمۈر مەنزىلىنى ئىتتىك بېسىپ ئۆتتىدۇ، ۋۇجۇد دەرىخىنىڭ سارغايغان ياپراقلىرىنى بىر ـ بىرلەپ تۆكىدۇ. ھەرقانداق كىشى مەغرۇر ياشلىقىدا ئۆمۈرۋايەت تۇرۇۋەرمەيدۇ، قېرىلىقنىڭ جاپاسىنى تارتمايدىغان ئىنسان يوق.

بەگيۈسۈپ بۇ يىل ئۆمۈر شوتىسىنىڭ قىرىقىنچى بالدىقىغا دەسسەپ تۇرۇۋەنگە قارىدى: ئوتتۇز ئالتىنچى بالداقتا چاي سۇ-نۇپ تۇرغان ئاقبىرانى، يىگىرمىنچى بالداقتا بالىسىنى ئېمىتىۋات-قان بۇۋىئايىشەنى، ئون ئىككىنچى بالداقتا كىتاب ئوقۇۋاتقان بەگتۇرمىشنى كۆردى. يۇقىرىغا قاراپ ئاتمىشىنچى بالداقتا غەمگە چۆككەن سۇلايمان ئارسلانخاننى، يەتمىش ئىككىنچى بالداقتا دۇئا قىلىۋاتقان ئانىسى يابىرا ئاغىچىنى كۆردى. ئۇ يۇقىرى ـ تۆۋەن قاراپ، يەنە نۇرغۇن ياش ـ قېرىلارنى كۆردى. بەزىلەر-

دىن سۆيۈنۈپ ئالەمچە خۇشاللىقتا چۆمدى، بەزىلەردىن يىرگە-
نىپ ۋۇجۇدى تىكەنلەشتى، بەزىلەردىن پەخىرلەندى، بەزىلەر-
دىن نەپرەتلەندى. ئۇ ئۆمۈر دەپتىرىنى ۋاراقلاپ، تۆۋەندىكى
مىسرالارغا كۆزى چۈشتى:

قوشۇلما پىتنىخورغا، بارما يېقىن،
ئۇنىڭكىم، تىلىدىن چىقار ئوت - چېقىن.

جاھان پىتنىسىنى تېرەر پىتنىچى،
ئۇنىڭ سەن بېشىن كەس، ئايا مەرد - سېخىي.①

يەنە بىرنەچچە ۋاراقنى ئۆرۈپ بۇ مىسرالارنى ئوقۇدى:

كىشى ئەسلىگە ئىش - ھەرىكىتى گۇۋا،
ئىش - ھەرىكەت نە ئولسا، ئەسلى شۇ بولا.

كىم ئۇ ئەسلى ياخشى، ئىش - ھەرىكىتى ئۆز؟
يامانىنىڭ ئەسلىگە ئۆز خۇلقى گۇۋا②...

ئوردا ئىشىكىدىن خىيالغا چۆمۈپ چىققان بەگيۈسۈپ
بولاقبېشى مەھەللىسىگە قاراپ ماڭدى. كەينىدىن قارا كۈنلۈك-
نى ئۇنىڭ بېشىغا تۇتۇپ قەدەم باسقان مۇھاپىزەتچى خادىم
ئاداي «شۇنچە ئوچۇق - يورۇق يۈرىدىغان يۇغرۇش باشى
بۈگۈن نېمە بولغاندۇ؟ ئەجەب غەمكىن كۆرۈنىدىغۇ، بىرەر ئىش
بولدىمۇ يا؟» دەپ ئويلاپ سوراپ باقماقچى بولدىيۇ، ھۆرمەت-
سىزلىك بولمىسۇن دەپ يالتىيىپ قالدى.

---

① ② «قۇتادغۇبىلىك» — 867 -، 1185 - بەت.

بەگيۇسۇپ ھىجرىيە 448 ـ يىلىنىڭ باش ئەتيازىدا[1] بۇغرا قاراخانىنىڭ پەرمانى بىلەن قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ يۇغرۇش باشى بولغانىدى، يۇغرۇش باشى بولۇپ كېلىۋاتقان ئابدۇلۋا-ھىدبەگنى كىنىكىتقا ھاكىم قىلىپ ئەۋەتكەنىدى.

ئۇچرىغانلىكى ئادەملەر بىلەن كۆرۈشۈپ، ئەھۋال سوراپ، چاقچاقلىشىپ ماڭىدىغان بەگيۇسۇپ مۇشۇ دەم يەردىن باش كۆتۈرمەي ئىتتىك كېتىۋاتاتتى. باھارنىڭ غۇر ـ غۇر شامىلىدا بەقەسەم تونىنىڭ پەشلىرى قايرىلاتتى. ئوردا بىلەن ئۆيىنىڭ ئارىلىقى يېقىن بولغاچقا ئاتلىق ياكى مەپىدە ماڭماي، پىيادە بېرىپ ـ كېلىشكە ئادەتلەنگەنىدى. ئوردا ئىشىكىنىڭ ئۇدۇلىدى-كى تار كوچىدىن ئۆتۈپ، كۆپ باسقۇچلۇق پەلەمپەيدىن چۈشۈپلا بۇلاقبېشى مەھەللىسىگە قەدەم باستى. تال دەرەخلىرى سايە تاشلىغان چوڭ ـ چوڭ بۇلاقلار، چۆرىسىنى يېشىل لەش باسقان كىچىك ـ كىچىك بۇلاقلار ماڭدامدا بىر ئۇچرايتتى. سۆگەت شاخلىرى بىخ چىقىرىشقا باشلىغانىدى.

كەچكى شەپەق نۇرىدا ھال رەڭگە كىرىپ بولدۇقلاپ تۇرغان بۇلاق كۆزلىرىگە زەن سېلىپ كېتىۋاتقان بەگيۇسۇپ، «قانداق قىلىش كېرەك؟ لەشكەر تارتىپ كېلىۋاتقان مۇھەممەت ئارسلانخانغا قارشى چىقىش كېرەكمۇ ياكى سۇلايمان ئارسلان-خانغا تەختنى بوشىتىش توغرىسىدا تەكلىپ بېرىش كېرەكمۇ؟ خۇدا بىزنى ئۆزۈڭ توغرا يولغا باشلىغىن، ئەلدە قان تۆكۈلۈش-تىن ساقلىنىشىمىزغا نېسىپ قىلغىن» دەپ كۆڭلىدە ئىلتىجا قىلغان ھالدا، قورۇسىنىڭ بوسۇغىسىدىن ئاتلاپ، شام ـ چىراغ-لار يېقىلغان ھويلىغا كىردى.

ــ ئەسسالامۇئەلەيكۇم، مەرھابا دادا، ــ قولىدىكى قە-لىچنى دەرەخكە يۆلەپ قويۇپ، ئاتىسىنىڭ ئالدىغا يۈگۈ-

---

① مىلادىيە ــ 1056 ـ يىلى 2 ـ ئايغا توغرا كېلىدۇ.

رۇپ كەلــگەن بەكتۇرمــش قوللىرىنــى كۆكسىگە ئېلىپ ئې-
گىلدى.

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام ئوغلۇم، مەدرىسىدىن قاچان كەلدىڭ؟— بەگيۈسۈپ ئوغلىنى باغرىغا تارتىپ بېشىنى سىلىدى.

شەمشادتەك بويى تارتىپ ئۆسۈۋاتقان بەكتۇرمىش ئورۇق-لاپ قالغاندەك كۆرۈنەتتى. بېشىدا بادام دوپپا، ئۇچىسىدا ئاق شايى كەمزۇل، پۇتىدا سەندەل كەش بار ئىدى. قارا كۆزلىرى، ئاقۇچ چىرايى ئاتىسىغا قۇيۇپ قويغاندەك ئوخشايتتى.

— ھېلى كېلىۋىدىم، سىلىنى ساقلىغاچ ھويلىدا قىلىچ ئۇرۇشنى، خەنجەر ئېتىشنى مەشىق قىلدىم.

— موماڭ ئىچكىرى ھويلىدىمۇ؟

— ھەئە دادا، سۇتۇق بۇغرانى بېقىپ ئولتۇرىدۇ.

— مەن موماڭنىڭ يېنىغا كىرەي. ئاباڭغا ئېيتقىن، تاماقنى شۇ يەرگە ئېلىپ كىرسۇن.

— ماقۇل، دادا،— بەكتۇرمىش ھويلىنىڭ ئوڭ بۇلۇڭى-دىكى چەللە - باراڭلىق ئاشخانىغا كىرىپ كەتتى.

بەگيۈسۈپ سەيناسىغا يازلىق گۈل تېرىش ئۈچۈن تەييار-لاپ قويۇلغان دەل - دەرەخلىك ئىچكىرى ھويلىغا كىردى. دېرىزىدىن قاراپ، مومىسىنىڭ قۇچىقىدا تېپىرلاپ ئولتۇرغان ئوغۇل نەۋرىسىنى كۆردى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم ئانا، سىلىنى بۇ بەگۋاش نەۋرەم ھارغۇزۇپ قويمىغاندۇ؟ مەن ئالاي،— دېدى ئۇ ئۆيگە كىرىپ ۋە قولىنى ئۇزىتىپ ئومتۇلغان سۇتۇق بۇغرا-نى ئالدى.

— يامان بولۇپ كېتىپسەنغۇ، ساقلىمنى يۇلما،— سۇ-تۇق بۇغرا ساقالنى قويۇۋېتىپ سەللىسىگە ئېسىلدى.

— داددا، داد - دا...— تىلى ئەمدىلەتىن چىقىشقا

باشلىغان سوتۇق بۇغرا بۈۋىسىنىڭ سەللىسىنى تارتىپ چۇۋۇۋەتتى.

— بالام، كىيىملىرىنى مەينەت قىلىپ قويمىسۇن، ماڭا بەرسىلە،— يابىرا ئاغىچا ئەۋرىسىنى قۇچىقىغا ئالدى،— چۈشتىن كېيىن ئوردىغا كېتىپ تۇرۇشلىرىغا بۈۋىئايىشە ئېرى بىلەن كەپتىكەن. كۆيئوغلىمىز تاماقنى يەپلا ساچ مەدرىسكە كەتتى.

— كۆيئوغلىمىز كېلىپتىكەنمۇ؟— دېدى بەگيۇسۇپ ئۈيچان ھالدا،— كۆرۈشسەم بولۇپتىكەن، خەيرىيەت، يەنە پۇرسەت چىقار. بۇ كۆيئوغلۇمنىڭ پۈتۈن ئىشتىياقى ئاتىسىدەك ئالىپ سانغۇن بولۇشتا. قىزىم تاشقىرى ھويلىدىمۇ؟

— ئانىسىنىڭ قېشىدا تاماققا قارىشىۋاتىدۇ، ئەتىمالىم.

— كۆيئوغلىمىز بۈۋىسى بىلەن مومىسىغا ئامراق بولۇپ كېتىپتۇ. ئۇ، بۇ بۇزرۇكۋارلىرى ئۈچۈن قورغاندا كاتتا باغ ئەھيا قىلدى، ئابا. قۇدىمىز ئادامتوغرىل، ئارازان ئانا قېرىغان چېغىدا ئاشۇ باغقا كۆچۈپ چىقىپ راھەتتە ئۆتتۈۋاتىدۇ. سىلىنى بىر سەيلە قىلدۇرۇپ كىرگۈم بار ئىدى، ئەمما...— بەگيۇسۇپ سۆزىنى توختىتىۋالدى، «شام نامىزىنى ئوقۇۋالاي» دەپ يان ئۆيگە چىقىپ كەتتى.

«بالام يۇسۇپكە نېمە بولغاندۇ؟ ھەرقاچان ئوردىدىن قايتىپ كەلسە قىزىق گەپلەرنى قىلىپ ھەممىمىزنى كۈلدۈرۈپ، ئۆي ئىچىنى خۇشاللىققا تولدۇرۇۋېتەتتى. بۈگۈن ئۇماق نەۋرىسىنى ئەركىلىتىپمۇ قويمىدى، بىر ۋەقە بولغان چېغى...» دەپ ئويلاپ سوتۇق بۇغرانى كۆرپىدە ياتقۇزۇپ قويغان يابىرا ئاغىچا، جاينامازنى سېلىپ نامازغا تۇردى. سوتۇق بۇغرا «داد — دا... — دا...» دېگىنىچە ئۆمىلەپ بېرىپ تەكچىگە ئېسىلىپ قوپۇۋالدى، شام يېنىپ تۇرغان شامدانىنى كۆتۈرۈۋېلىپ ئوينىغىلى تۇرغاندا، بەگيۇسۇپ كىرىپ قولىدىن ئېلىۋالدى.

— يەنە شوخلۇق قىلغىلى تۇردۇڭمۇ قوزام، موماڭنىڭ نامىزىنى بۇزۇۋېتەي دەپسەن - ھە.

بەگيۇسۇپ ئۇنى كۆتۈرۈۋالدى. ئۇنىڭغا ئۇزۇن ئۆمۈر، بەخت - سائادەت تىلەپ دۇئا قىلغان ئانا:

— بالام، كۆڭۈللىرى ئارامىدا ئەمەس ئوخشىمامدۇ؟ غەمكىن كۆرۈنىدىلا، چىرايلىرىمۇ تۇتۇلۇپ قاپتۇ، — دېدى زەن سېلىپ قاراپ.

بەگيۇسۇپ ئانىسىنىڭ ئالدىدا يۈكۈندى.

— پېقىر ئوغۇللىرى يۇغرۇش باشى بولغان بۇ ئىككى يىلدىن بېرى مەملىكىتىمىز تىنچ كېلىۋاتاتتى، ئانا. ھېچ كۈتمىگەندە مۇھەممەت ئارسلانخان بويۇنتاۋلىق قىلىپ، بۇغرا قاراخانلىق تەختىنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن، ئون تۈمەن لەشكەرنى باشلاپ ئوردۇكەنتكە كېلىۋېتىپتۇ، بۇ خەۋەرنى چۈشتىن كېيىن ئوردىغا بېرىشىمغا، ئۇچىتا تۇرۇشلۇق لەشكەرلىرىمىزنىڭ سۇباشى جەۋلانبەگ يەتكۈزدى. ئۇنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، بەدەلئارت داۋىنىدىن ئېشىپ چۈشكەن مۇھەممەت ئارسلانخان لەشكەرلىرى بىلەن ئۈچ شەھىرىگە باستۇرۇپ كىرىپ، ئۆزىگە بەيئەت قىلغانلارنى ئامان قالدۇرۇپ، بەيئەت قىلمىغانلارنى قىرغىن قىلىپتۇ. جەۋلانبەگ سانغۇن ئازغىنە سىپاھىلىرى بىلەن قېچىپ ئوردۇكەنتكە كېلىپتۇ. بۇغرا قاراخان ئىنىسىنىڭ بۇ ئاسىيلىقىنى ئاڭلاپ قاتتىق غەزەپلەندى. ئۇ دەرھال تايانغۇلار ھەم دىۋانى ئارىزنىڭ كېڭىشىنى چاقىردى. مەن شۇ كېڭەشتىن كېلىشىم، شۇڭا كەچ قالدىم، ئانا. بۇغرا قاراخانىڭلا ئەمەس، پۈتۈن ئەلنىڭ بېشىغا كۈن چۈشتى، يەلكەمگە تاغ يىقىلدى. مەن قانداقمۇ ئارامخۇدا ئولتۇرالاي!

— «يىغا كەلسە ياندىن، بالا كەلسە قېرىنداشتىن» دېگەن شۇدە. مۇھەممەت ئارسلانخانىنىڭ ئاكىسىغا قول كۆتۈرگىنى — ئەلگە مۇشت ئاتقىنى ئەمەسمۇ، بالام. خۇدايىم

بۇغرا قاراخانىمىزغا كۈچ ــ قۇدرەت، خەلققە ئامانلىق ئاتا قىلغاي.

يابىرا ئاغىچا كۆز يېشى قىلىپ، سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ قۇزئوردۇغا بۇغرا قاراخان بولۇپ بارغاندىن كېيىن يۈز بەرگەن ئىشلارنى ئەسلىدى: ئۇ چاغدا رەيھانىدىنبەگ بار ئىدى. كېيىن قېيناتا، قېينانىسى، ئاندىن ئاتىسى، ئانىسى ئارقا ــ ئارقىدىن ۋاپات بولۇشتى. ياتلىق قىلغان قىزلىرى باللىق بولدى. يىللار تېز ئۆتمەكتە، ئەل ئامان ياشماقتا ئىدى. رەيھانىدىنبەگ ئۇش-تۇمتۇت ئالەمدىن ئۆتكەندە، چىرايىغا تۇرۇك قورۇق چۈشمە-گەن يابىرانىڭ چاچلىرى ئاقىرىپ كەتتى. بەگتۇرمىش تۇغۇلۇپ بەكيۇسۇپ ئوغۇللۇق بولدى. يابىرا ئاغىچا چوڭ ئوغلى قايتا تۆرەلگەندەك شادلىققا چۆمدى. شادلىقنىڭ قايغۇسى، ۋىسالنىڭ ھىجرانى بار دېگەندەك، ئىنساپتىن چىققان بويانقارنىڭ جەستى سىر دەرياسىدىن سۈزۈۋېلىندى. ئايسىلىك يەتتە بالىسى بىلەن تۇل قالدى. بۆرەتىكىن ئۆزىنى «تامغاچ بۇغراخان» دەپ ئاتاپ، غەربىي قاراخانىلار ئېلىنىڭ ئايرىلىپ چىققانلىقىنى جاكارلىغان-دىن كېيىن، بۇغرا قاراخانىڭ قەشقەرگە يۆتكىلىشى بىلەن ئۇلارمۇ قەشقەرگە كۆچۈپ كېلىشتى. ياۇق، ئايتىمىشنىڭ ئۆلتۇ-رۇلۇشى، كۆز يېشى ئەمدىلا توختىغان يابىرانى يەنە قايغۇغا غەرق قىلىۋەتتى. بۇۋىئايىشە ئېلىبەگكە ياتلىق بولغاندىن كېيىنمۇ كۆز يېشى توختىمىدى. قىز ئەۋرىسى نادىرە، ئوغۇل ئەۋرىسى جانىپىدا تۇغۇلۇپ ئاندىن كۆز يېشى توختىدى. سۇتۇق بۇغرا تۇغۇلغاندا كېلىنى ئاقىبرانى قۇچاقلاپ تۇرۇپ: «قىزىم، ئوغۇل ئەۋرەم تاق بولىسىمۇ، ئوغۇل ئەۋرەم قوش بولدى. مەن بۇنىڭ-دىن ناھايىتى خۇش. ئىلاھىم بىزنىڭ ئەۋلادىمىزنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىگەي» دەپ دۇئا قىلدى. تۇغۇتلۇق ياتقان نەۋرىسى بۇۋىئايىشەگە ئالتۇن بىلەزۈكىنى، كۈيئوغلى ئېلىبەگكە مەرھۇم ئېرىنىڭ كۈمۈش ساپلىق خەنجىرىنى تەقدىم قىلدى. يىللار

ئۆتمەكتە، ھايات شۇنداق داۋام قىلماقتا ئىدى...
يابىرا ئاغىچا خىيالچان نەزىرىنى سۇتۇق بۇغرادىن يۇ-سۇپكە يۆتكىدى.
— كېچەشتە نېمە گەپ - سۆزلەر بولۇندى، بالام؟
— بولۇنغان گەپ - سۆزلەر ناھايىتى كۆپ، ئابا، — يۇسۇپ ھەدەپ مومىسىنىڭ رومىلىغا ئېسىلىپ قوپماقچى بولغان سۇتۇق بۇغرانىڭ قولىنى تۇتۇۋېلىپ سۆزىنى داۋام قىلدى، — بەزى يۇغرۇش، ھاجىپ، سۇباشىلار: بىز ئاق كۆڭۈل، خەلقپەر-ۋەر بۇغرا قاراخانىمىزنى ھىمايە قىلىمىز، ئەمرىگە بويسۇنىمىز، تاجۇ تەختىنى مۇھەممەت ئارسلانخانغا تارتقۇزۇپ قويمايمىز، ئۇنىڭ بىلەن جان تىكىپ ئېلىشىمىز، دېيىشتى. بەزىلىرى: تاجۇ تەختنى دەپ قان تۆكۈش گۇناھ! مۇھەممەت ئارسلانخان بىلەن جەڭ قىلىش ئورنىغا سۆھبەتلىشىپ يارىشىپ ئۆتەيلى، دېيىشتى. يەنە بەزى دۆلەت ئەربابلىرى: مۇھەممەت ئارسلانخان ئون تۈمەن لەشكەر بىلەن باستۇرۇپ كېلىۋېتىپتۇ، ھازىر ئوردۇ كەنتتە ئاران ئۈچ تۈمەنلا سپاھ بار، باشقا جايلاردىن سپاھ يۆتكەپ كېلىشكە ئۈلگۈرەلمەيمىز. بۇنى بۇغرا قاراخانىمىز ئويلاپ كۆرۈپ ئاندىن پەرمان چۈشۈرسە، دېيىشتى. بۇ دېگەنلىك — بۇغرا قاراخان تاجۇ تەختنى مۇھەممەت ئارسلانخانغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشى كېرەك، دېگەنلىك ئىدى. باشقا كۈن چۈشكەندە دوست - دۈشمەننى ھەققىي پەرق ئەتكىلى بولىدۇ. بۇغرا قاراخانىمىزنىڭ بېشىغا كۈن چۈشكەندە، ئۇنىڭ دوست - دۈشمەنلىرى ئۆزىنى ئاشكارىلىدى. مەن ئادەملەر توغرىسىدا يېڭى چۈشەنچىگە ئىگە بولدۇم، ئابا.
يابىرا ئاغىچا ئوغلىغا قاراپ كېتىپ ئۇھ تارتتى:
— رەھمەتلىك ئاتىلىرىمۇ ھەر قېتىم بىر مۇشكۇللۇككە دۇچ كەلگەندە، ئادەملەر توغرىسىدا يېڭى چۈشەنچىگە ئىگە بولدۇم، دەيتتى. ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە ئادەملەر توغرىسىدىكى

چۈشەنچىسى يېگىلىنىۋەردى، ئەمما بىر خۇلاسىگە كېلەلمەي ئالەمدىن ئۆتتى. ئادەمنىڭ مۇڭگۇزى ئىچىدە، چۈشەنمەك راستلا تەس.

يۈسۈپ چاچلىرى ئاقىرىپ كەتكەن ئانىسىنىڭ قورۇق باسقان يۈزىگە سىرغىپ چۈشكەن ياشنى قولى بىلەن ئېرتىپ دېدى:

— دېگەنلىرى راست، ئابا، ئادەمنى بىلمەك ئالەمنى بىلمەكتىنمۇ تەس. بىراق بىر ئۇسۇل باركى، ئۇنىڭ بىلەن ئادەمنى بىلىش، چۈشىنىش، باھا بېرىش مۇمكىن. ماڭا بۇ ئۇسۇلنى ئادەملەرنىڭ ئۆزى ئۆگەتتى،— يۈسۈپ قىرقىراپ يىغىلىغان سۇتتۇق بۇغرانى بەزلىدى،— قورسىقىڭ ئاچتىمۇ ھە قوزام، سەل چىدا. قارا، ئاكاڭ كىردى،— ئۇ ئىشىكتىن كىر-گەن بەكتۇرمىشقا سۇتتۇق بۇغرانى بەردى،— بالام، ئۇكاڭنى ئانىسىغا ئاچىقىپ بەرگىن،— ئۇلار چىقىپ كەتكەندىن كېيىن سۆزىنى داۋام قىلدى،— ئابا، مەن دېگەن ئۇسۇل ئادەملەرنىڭ سۆزىگە، سالاپىتىگە ئەمەس، ھەرىكىتىگە قاراشتىن ئىبارەت.

— توغرا دېدىلە، بالام. ئاللاتائالا بەندىلىرىنى تەۋبە قىلىشقا، راستچىل سەممىي - بولۇشقا، پىكىر قىلىپ توغرا يولدا مېڭىشقا ئۈندىگەن، شەيتاننىڭ ۋەسۋەسىسىدىن ئاگاھلان-دۇرغان.

— شۇنداق، ئابا. ئەمەل - ھەرىكەت ئادەمنىڭ قانداقلى-قىنى، قانداق نىيەتتە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان ئەينەك. زالىم-لار ياۋۇزلۇقىنى چىرايلىق سۆز، يالغان كۈلكىسى بىلەن يوشۇ-رىدۇ. ئاسىيلار ئۆزىنىڭ مۇناپىقلىقىنى ھەمىشە ساداقىتىنى پەش قىلىش، قولتۇققا كىرىۋېلىش بىلەن يوشۇرىدۇ. بۇنى بىر قاراپلا بىلىش مۇمكىن ئەمەس، ئۇزاق ۋاقىت ئەستايىدىل كۆزىتىشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئوي - پىكىرلىرى ئەقلىنىڭ ئىككىنـ-چى، ئۈچىنچى قاتلىمىغا يوشۇرۇقلۇق. ھالقىلىق پەيتلەردە،

پايدا - زىيان توقۇنۇشى يۈز بەرگەندە ئەقلىنىڭ ئىككىنچى پاكى ئۈچىنچى قاتلىمىدىكى نىيەت ئاشكارىلىنىدۇ. مانا بۇگۈن بۇغرا قاراخان ۋە پۈتۈن ئەلنىڭ بېشىغا كۈن چۈشۈۋىدى، ساداقەتمەنلەرنىڭمۇ، ئاسىي - مۇناپىقلارنىڭمۇ نىيىتى ئاشكارىلاندى.

— بۇغرا قاراخان بۇنى بىلگەنمىدۇ، ئۇ قانداق قارار چىقاردى، بالام؟ — سورىدى ئەل غېمىدە قالغان يابىرا ئاغىچا بىلگۈسى كېلىپ.

— بۇغرا قاراخان، قارارىمنى ئەتە ئاڭلاڭلار، — دەپ تەختتىن چۈشۈپ، ھېچكىمگە قارىماي چىقىپ كەتتى. بۇرۇن بىلمىگەن بولسىمۇ، بۇ كېچىدە ئۇز يېنىدا خىزمەت قىلىۋاتقانلارنىڭ نىيەت - مۇددىئاسىنى، قانداق ئادەم ئىكەنلىكىنى بىرئاز چۈشەندى، دەپ قارايمەن. قارىغاندا، تاجۇ تەختنى ئىنىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىش قارارىغا كەلگەندەك قىلىدۇ، بىھۇدە قان تۆكۈلۈشنى خالىمىغانلىقىدىن شۇنداق قارارغا كېلىشى مۇمكىن. بۇغرا قاراخانىمىز ھازىر ئېغىر بېسىم ئاستىدا، تەڭلىكتە قالدى.

— بالام، سىلى نېمە دېدىلە؟

— مەن، بۇغرا قاراخانىمىز ئادىل ۋە ئىنساپلىق پادىشاھ، ئىلىم ۋە ئىلىم ئەھلىنىڭ ساداقەتمەن دوستى، دىنىنىڭ تەقۋا تەرغىباتچىسى، قوغدىغۇچىسى، مەرد - سېخىي، دانا پادىشاھ. مەملىكىتىمىز ئۇنىڭ ئادالىتىدە روناق تاپتى، ھەرقايسى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىتتىپاقلاشتى. بىز ئۇنىڭغا سەممىي - سادىق بولۇپ، ئوردىدىكەنتتىكى ئەر - ئايال، چوڭ - كىچىك ھەممىنى ئاستانىنى، سۇلايمان ئارسلانخاننى قوغداشقا، دۈشمەن ھۇجۇمىنى قايتۇرۇشقا پەرمانبەردار قىلىشىمىز زۆرۈر، دېدىم.

— ئوبدان دەپتىلا، بالام، — يابىرا ئاغىچا داستىخان كۆتۈرۈپ كىرگەن كېلىنى، نەۋرىسىنى كۆرۈپ سۆزىنى توختىتىۋالدى.

ئاقىۋرا مۇھەببەت يالقۇنجاپ تۇرغان كۆزلىرى بىلەن يۈسۈپكە تىكىلىپ، ئۈنسىز سالام بەردى. سۇتۇق بۇغرانى كۆتۈرۈۋالغان بۆۋىئايىشە:

— ئەسسالام دادا، بۇگۈن ئوردىدىن ئەجەب كەچ قايتتى-ڭىزغۇ، يوللىرىڭىزغا قاراپ كۆزۈم تۆت بولدى. سىزنى بەك سېغىنىپ كەتكەنىدىم، دادا، سىزمۇ نەۋرىلىرىڭىزنى سېغىنغانلا؟ — دەپ كەلگىنىچە سۇتۇق بۇغرانى تۇتقۇزۇپ قويۇپ يېنىدا ئولتۇردى.

— سېغىندىم، سېغىنمامدىغان قىزىم، بالىسىنى سېغىنمايدىغان ئاتا دۇنيادا يوق. نادىرە، جانپىدا غوجام بالامنىمۇ شۇنداق كۆرگۈم كەلدى.

يۈسۈپ سۇتۇق بۇغرانى يېنىشلاپ سۆيۈپ گەپ باشلاي دەپ تۇرۇۋىدى، بەگتۇرمىش، نادىرە، جانپىدا غوجام كىرىپ، داستىخاننى چۆرىدەپ ئەدەپ بىلەن ئولتۇرۇشتى.

بەگيۈسۈپ سۆيۈنۈپ خۇشال - خۇرام ئولتۇرۇشقان خوتۇنى، قىزى، ئوغلى، نەۋرىلىرىگە قاراپ «مۇشۇ تاپتا تۈمەن-لىگەن ئائىلىلەردە ئاتا - ئانىلار بالا - ۋاقىلىرى بىلەن خۇددى مانا شۇنداق خۇرسەن ئولتۇرۇشقاندۇ؟ ئۇلارنىڭ كۆڭۈل ئارامى بۇزۇلمىسا بولاتتى. مۇھەممەت ئارسلانخان باستۇرۇپ كەلسە ئۇلار نېمە كۈنگە قالار؟...» دەپ ئويلاپ كېلى غىققىدە بولدى. داستىخانغا قويۇلغان مەززە - گېزەكلەرگە ئېغىز تەگمەي چايلا ئىچتى.

نەۋرىلىرى كەلسە مەمنۇن بولغىنىدىن مەسەل - چۆچەك-لەرنى ئېيتىپ، ھەممەيلەننى كۈلدۈرۈپ ئولتۇرىدىغان ئېرىنىڭ شۈكلىشىپ قالغىنىغا ئاقىۋرا چىدالماي دېدى:

— نېمىلەرنى ئويلاۋاتقانلا بېگىم؟ سىزنى دەپ قىزىم باللىرىنى ئېلىپ كەلگەندە خۇشال ئولتۇرسىلىچۇ، نېمە بولدى سىلىگە؟

يۈسۈپ جاۋاب بەرمەي خوتۇنىغا قاراپ كۆلۈمسىرىدى، ئەمما چىرايىغا كۈلكە يۈگۈرمىدى، نەۋرىلىرىنى ئەركىلىتىپ قويۇپ جىمىپ قالدى.

مەيۈسلىنىپ قالغان ئاقىرا ئاشخانىغا چىقىپ، ئۆزى راسلىغان لەگمەننى[1] ئېلىپ كىردى.

يۈسۈپ ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان بۇ ئاشنىمۇ تۈزۈك يېمىدى. ئەل غېمى، جەڭ ۋەھىمىسى بىلەن بىئارام بولۇۋاتقان يۈسۈپنىڭ كۆڭلى تارتمىدى.

— ئوردىدا تاماق يەپ كەلگەنىدىم، — دەپ قويدى.

يابىرا ئانىلا ئوغلىنىڭ نېمە ئۈچۈن تاماق يېمىگەنلىكىنى بىلەتتى. ئۇنىڭ باللارنىڭ كۆڭلىنى بىئارام قىلغۇسى يوق ئىدى.

داستىخان يىغىلدى. چوڭلار خۇپتەن نامىزىنى ئوقۇۋالدى. قېينانىسى، بالا – نەۋرىلىرى ئۆز خانىلىرىغا كىرىپ كەتكەندىن كېيىن، ئاقىرا ئېرى بىلەن ئۆز ھۇجرىسىغا كىردى. ھەمىشە خۇشبۇي كېلىپ تۇرىدىغان راھەتبەخش بۇ ئۆيمۇ يۈسۈپنىڭ ھەۋىسىنى قوزغىيالمىدى. زۇۋان سۈرمەي جىمىدە يېتىۋالدى. يوتقانغا كىرگەن ئاقىرا ئېرىنىڭ ئۇچىسىنى سىلىدى.

— يۇغرۇش باشى، بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى ئۆزلىرىنى ئوردىغا دەرھال كەلسۇن، دەپ ئادەم ئەۋەتىپتۇ، — دېگەن ئادايىنىڭ ئاۋازى قۇلىقىغا كىرگەن بەگيۈسۈپ ئۇندەرەپ تۇرۇپ كەتتى. ئۇ كەمزۇل تونىنىڭ ئۈرىنىغا دۇبۇلغا، ساۋۇت كىيىپ قىلىچىنى ئاستى، قولىغا گۇرزىنى ئالدى.

— ئانىسى، ئەتىگىچە كېلەلمەسلىكىم مۇمكىن، ئابامغا،

---

① لەگمەن — قەدىمىي ئۇيغۇر تائامى. قاراخانىلار دەۋرىدە، ئۇيغۇرلار بۇ ئاشنى دەريا دولقۇنىغا ئوخشىتىپ «لەگمەن» دەپ ئاتىغان.

باللارغا ئوبدان قاراڭ،ـــ دەپ ئۆيدىن چىقىشىغا چىقىپ چې-
قىپ، ھاۋا گۈلدۈرلەپ، يۈزىگە سوغۇق شامال ئۇرۇلدى.

2

يېرىم كېچە بولۇپ قالغانىدى. شارقىراپ يېغىۋاتقان يام-
غۇر، ئارامگاھ سارايىنىڭ دېرىزىلىرىگە تاراسلاپ ئۇرۇلاتتى.
ئورىدىـــن ھەرەمـــگە قايتماي ئۇدۇل مۇشۇ سارايغا كەلگەن
سۇلايمان ئارسلانخان گىلەم ئۈستىدە ئۇيىاقتىن ـ بۇياققا مېڭىپ
يۈرەتتى. روھى چۈشۈپ، كۆزلىرى ئولتۇرۇشۇپ كەتكەنىدى.
«دەرىخا، مەن ئىنىم مۇھەممەت ئارسلانخانغا نېمە يامانلىق
قىلدىم ـ ھە! ئۇنى ھۆرمەتلەپ، ئورنىنى كۆتۈرۈپ كەلگەنى-
دىمغۇ. لەشكەر تارتىپ ئۈستۈمگە باستۇرۇپ كەلگىنىدە قارا
نىيەت بار، ئۇنى ئازدۇرغان ئادەممۇ بار! قارشىلاشسام قان
تۆكۈلىدۇ، يۇرت ۋەيران بولىدۇ. قاراپ تۇرۇپ شۇنداق بولۇشقا
يول قويسام ئاللا ئالدىدا گۇناھكار بولمامدىمەن؟... مىڭ
جېنىمىز بولسا بىرىنىمۇ ئايىمايمىز، دەپ مەيدىسىگە ئۇرغان
بىرنەچچە ھاجىپ، يۇغرۇش، سۇباشىلار تۈنۈگۈنكى كېڭەشتە
تەختنى بوشىتىپ بېرىشىمنى سايە قىلىشتـــى، مۇھەممەت
ئارسلانخاننىڭ يۈز تۈمەن لەشكەر بىلەن كېلىۋاتقىنىنى كۆپتۈ-
رۈپ سۆزلەپ مېنى قورقۇتماقچى بولۇشتى. لەنەت ئۇلارغا!
قورقۇپ ئەمەس، بىھۇدە قان تۆكۈلۈشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن
تەختنى بوشىتىپ بېرىش قارارىغا كەلگىنىمنى بىلدۈرسەممۇ،
ئۇلار ئۆزلىرى ئويلىغان خۇلاسىگە كېلىدۇ. بەگيۇسۇپلا مېنى
چۈشىنىدۇ. تەختنى بوشىتىپ بېرىشىمگە ئۇنىڭ قوشۇلمايدىغان-
لىقى تۈنۈگۈنكى كېڭەشتە ئايان بولدى. كەلسە نېمىدەپ
ئەسلىھەت بېرىدۇ، ئاڭلاپ ئاندىن بىر قارارغا كېلەي...»
ئۇ تەختتىن چۈشۈپ، ئىشىك يېنىغا بېرىپ، يەنە ئارقى-

سىغا ياندى. كۆچىيىۋاتقان شامال يامغۇر تامچىلىرىنى دېرىزىگە تاراسلىتىپ ئۇراتتى. ئىشىكئاغىسى قۇلۇنبەگ ئاستا كىرىپ، بىرقانچە يۇغرۇش، سۇباشى، سانغۇنلارنىڭ كەلگىنىنى خەۋەر قىلدى.

— كۈتۈپ تۇرسۇن، — دېدى سۇلايمان ئارسلانخان ئۇلارنىڭ ئاغزىغا كەلگەننى دەپ، كاللىسىنى قوچۇۋېتىشىدىن ئەندىشە قىلىپ.

«كەلگەنلەر كىملەردۇ؟ مېنى قورقۇتۇپ تەختنى تېزرەك بوشىتىپ بېرىشىمگە ھەيدەكچىلىك قىلىش ئۈچۈن كەلگەنمىدۇ، يا تەسەللى بېرىپ مېنىمۇ، ئۆزلىرىنىمۇ ئالداش ئۈچۈن كەلگەن-مىدۇ، زادى نېمە مۇددىئا - مەقسەت بىلەن كەلگەندۇ؟...»

ئىشىكئاغىسى قۇلۇنبەگ يەنە كىردى:

— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، يۇغرۇش باشى كەلدى.

— كىرسۇن.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى. چاقىرت-قان ئىكەنلا، بارگاھى ئالىيغا كېلىپ ئۆزلىرىنى مالال قىلمىغان-دىمەن؟

— يوقسۇ، يوقسۇ، يۇغرۇش باشى. بېشىمنىڭ ئىچىمۇ، تېشىمۇ قاتقان چاغدا، سىزدەك سەمىمىي - ساداقەتمەن بىر ئادەمنىڭ ھەمراھ بولۇشىنى خالاپ چاقىرتقانىدىم، ئولتۇرۇڭ.

بەگيۇسۇپ كۆرستا ئولتۇردى.

— ئالىيلىرى، تېخىچە ئۇخلىماپتىلا، ئۇيقۇ — تائاملار ئىچىدە ئىغىز بىلەن يېيىلمەيدىغان، تەن ھەممە تەرەپتىن قوبۇل قىلىدىغان ئەڭ شېرىن تائام. باشقا تائاملارنى يېمەيمۇ ئادەم ئۆرە بولالايدۇ. ئەمما ئۇيقۇدىن ئىبارەت بۇ لەزىز تائامنى يېمەي ئۆرە بولالمايدۇ. ئاندەك ئۇخلىۋالغان بولسىلا.

— يۇغرۇش باشى، قىلىچ يالىڭاچلاپ نەچچە تۈمەن لەشكەر ئۈستۈمگە باستۇرۇپ كېلىۋاتقاندا قانداقمۇ ئۇيقۇم كەلسۇن؟

— ئۇنداق بولسا بىر قارارغا كەلدىلىمۇ، ئالىيلىرى؟ —
بەگيۇسۇپ ئۇرنىدىن قوپۇپ سورىدى.
— ئولتۇرۇڭ، يۇغرۇش باشى، — بەگيۇسۇپ ئولتۇرغاندىن كېيىن، سۇلايمان ئارسلانخان جاۋاب بەردى، — مەن بىر قارارغا كەلدىم.
— ئاڭلاشقا تەقەززامەن، ئالىيلىرى، — بەگيۇسۇپ قول قوۋۇشتۇردى.
— مەملىكىتىمىنىڭ قانغا غەرق بولماسلىقى ئۈچۈن، تاجۇ تەختىمنى ئىنىم مۇھەممەت ئارسلانخانغا بوشىتىپ بېرىش قارارىغا كەلدىم، يۇغرۇش باشى.
— بۇ قارارنى ئەھلى ۋەتەن قوللىمايدۇ، ئالىيلىرى.
— نېمىشقا؟
— بىر ئىشرەتخور نامەردنىڭ قولىدا ئازابلىنىشنى خالىمىغانلىقى ئۈچۈن.
— مېنىڭ ئىنىم نامەرد ئەمەس، ئالىپ سەركەردە، ئارسلانخان، — ئاچچىقلانغىنىدىن بۇغرا قاراخان تەختتىن تۇرۇپ كەتتى.
— ئالىيلىرىدەك خەلقنىڭ دوستى، ئادالەتنىڭ ھامىيسى بولغان پەزىلەتلىك خاقان ئاكىسىغا قىلىچ كۆتۈرگىنى ئۈچۈن ئەھلى ۋەتەن ئۇنى نامەرد ھېسابلايدۇ.
سۇلايمان ئارسلانخان تەختتىن چۈشۈپ بەگيۇسۇپنىڭ ئۇدۇلىدا توختىدى.
— دېمەك، بۇ قارارىمنى ئاقىلانە ئەمەس، دەپ بىلەمسىز؟
— شۇنداق ئالىيلىرى، بۇ قارار باھادىر بۇغرا قاراخاننىڭ قارارى بولماي قاپتۇ، ئەلنىڭ كۆتكىنى بۇ ئەمەس ئىدى.
سۇلايمان ئارسلانخان قولىنى بېلىدىكى ئالتۇن كەمەرگە ئۇزىتىپ بىردىن توختىۋالدى.

— ھە، بىلدىم. سىز شۇنچە ئۇرغۇن لەشكەر باشلاپ كەلگەن ئىنىم بىلەن جەڭ قىلىش ئۈچۈن، دۇبۇلغا - ساۋۇت كىيىپ كەلگەن ئىكەنسىز - دە؟

— شۇنداق، ئالىيلىرى، تاجۇ تەختلىرىنى تارتقۇزۇپ قويماسلىق ئۈچۈن.

سۇلايمان ئارسلانخان تەختكە چىقىپ ئولتۇردى.

— ئولتۇرۇڭ، يۇغرۇش باشى.

— ئالىيلىرى، قارارلىرىنى ئۆزگەرتمىگۈچە، ئولتۇرۇش پىقىر ئۈچۈن نومۇس!

— بۇ نېمە دېگىنىڭىز، يۇغرۇش باشى؟ — تاتىرىپ كەتكەن سۇلايمان ئارسلانخان چاچراپ قوپتى.

بەكيۇسۇپ ئۇنىڭغا بىردەم قاراپ تۇرغاندىن كېيىن تەخت ئالدىغا كەلدى، يەكتىز بولۇپ، قوللىرىنى كۆكسىگە ئالدى.

— ئالىيلىرى، بۇ شۇنداق دېگىنىمكى: مەملىكەتنى بىر نائىنساپ زالىم ئىگىلىۋالسا، باج، ئالۋان - ياساقنى يىلسېرى كۆپەيتىپ، خەلقنى نامراتلاشتۇرۇۋېتىدۇ ۋە ھەمىشە تەلۋىلىك بىلەن ئۆزى نەپ ئالىدىغان، كۆپكە زىيىنى تېگىدىغان ئىشلارنى قىلىشقا ئاۋامنى مەجبۇرلايدۇ. راست گەپ قىلماي، ئۆزىنى ئاقىل، دانا كۆرسىتىپ، كىشىلەرنى قارىغۇلارچە چوقۇنۇشقا زورلايدۇ. نەتىجىدە، مەملىكەت پۇقرالىرىنى قورقۇتۇپ، بىر - بىرىگە ئىشەنمەيدىغان، بىر - بىرى بىلەن ئۆچەكىشىدىغان، خۇشامەتچى، كاززاپ، يۈرەكئالدى قىلىۋېتىدۇ. ئاياللارنى داپ - شاق، ئەرلەرنى قاشىشاق نادانلارغا، بېيىغانلارنى بېخىلغا، يوقسۇللارنى تەمەخور، قورقۇنچاققا ئايلاندۇرۇۋېتىدۇ. بۇ، تارىختا تەكرارلىنىپ تۇرۇۋاتقان ئېچىنىشلىق ساۋاق! تاجۇ تەختلىرىنى دۈشمەنگە تاشلاپ بەرسىلە، خەلقنىڭ ئۈمىد - ئىشەنچىسىنى يەرگە ئۇرغان، ۋەتەنگە ئاسىيلىق قىلغان بولمامدىلا؟

سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ بېشى چۈشۈپ كەتتى.

ئىشىكئاغىسى يەنە كىرىپ:
— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، دىۋانخانىدا كۈتۈپ تۇرغانلار، ئۆزلىرىنىڭ تېززەك قوبۇل قىلىشىنى بەجاندىل ئۆتۈنۈۋاتىدۇ،— دېدى تېز چۆكۈپ.
— نېمە! دىۋانخانىدىكى كىم ئىكەن ئۇلار؟— سۇلايمان ئارسلانخان ئاقارغان چېكىسىنى چاڭگاللاپ سورىدى.
ئىشىكئاغىسى ئورنىغا بەگيۈسۈپ جاۋاب بەردى:
— ئۇلۇغ ھاجىپ مۇھەممەت بارىسخانى، شەيخۇلئىسلام نۇرىدىن داموللاھاجى، دىۋانبېگى ئىنالچۇق تىكىن، ئوردا بېگى بەگتۇتۇق، ساچ مەدرىسىنىڭ باش مۇدەررىسى ھۇسيىن ئىبنى خەلەپ كاشغەرى، سۇباشى تۇمۇر بۇقا نەسرىدىن، دەم ئېلىشقا چىققان چاغرىبەگ ئادامتوغرىل، جاندارلار باشى ئۇدمىش سانغۇن قاتارلىق دۆلەت ۋە جامائەت ئەربابلىرى، خاقانىم.
— سىزمۇ بىلىدىكەنسىزغۇ، ئۇلارنىڭ كەلگىنىنى نېمىشقا بۇرۇنراق ئېيتمىدىڭىز؟ تۇرۇپ سۆزلەڭ.
بەگيۈسۈپ يەكتىز بولغىنىچە تۇرماستىن جاۋاب بەردى:
— قارارلىرىنى ئۆزگەرتكەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ كەلگەندىن خەۋەرلەندۇرمەكچىدىم.
— ھىم... مەن قارارىمنى ئۆزگەرتىشىم كېرەكمۇ زادى!؟— سۇلايمان ئارسلانخان يامغۇر تامچىلىرى تاراسلاپ ئۇرۇلۇۋاتقان دېرىزىگە يېقىنلاپ بىر پەس تۇرۇپ قالدى. چېكىسىدىكى تومۇر كۆپۈپ چىقتى. بەگيۈسۈپ قەتئىي ھالدا دېدى:
— ئۆزگەرتىش كېرەكلا ئەمەس، ئىنتايىن زۆرۈر، ئالىيلىرى.
— خوش، مەن قارارىمنى قارشى تۇرۇشقا، جەڭ قىلىشقا ئۆزگەرتسەم، ئاقىۋىتى مەغلۇبىيەت بىلەن نەتىجىلىنىسچۇ؟— سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ چىرايى ھەسرەتلىك تۇس ئالدى.
— تاجۇ تەختنى ئىككى قوللاپ رەقىبىگە تۇتۇپ بېرىپ

خورلانغاندىن مىڭ ياخشى، ئالىيلىرى. ھەققانىيەت ۋە ئادالەت-نىڭ كۈچىنى پەقەت قارشىلىق قىلىش، قۇربان بېرىش بىلەنلا نامايان قىلغىلى، ئەۋلادلارغا ئۈلگە تىكلىگىلى بولىدۇ.

— ئۇنداق بولسا ئۇلارنى چاقىرىڭ، مەن قارارىمنى ئۆزگەرتتىم، — دېدى ئېغىر يۈكنى يەلكىسىدىن ئىرغىتىپ تاشلىۋەتكەندەك يەڭگىللەپ قالغان سۇلايمان ئارسلانخان.

يۇسۇپ ئىتتىك چىقىپ ئۇلارنى باشلاپ كىردى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، ئامان بولغايلا.

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، — سۇلايمان ئارسلانخان ئادىتىنى بۇزۇپ بىر - بىرلەپ قول بېرىپ كۆرۈشتى، — ئولتۇرۇڭلار تەقسىرلەر.

— ئەمرلىرىنى ئادا قىلىشقا تەييارمىز، ئالىيلىرى، — ھەممەيلەن تەختنىڭ ئىككى يېنىدىكى كۇرسىلاردىن ئورۇن ئالدى. ئۇلار ئىچىدە چاغرىبەگ ئادامتوغرىل بىلەن سۇباشى تۆمۈربۇقا نەسرىدىننىڭ يېشى سەكسەندىن ئاشقان بولۇپ، چاچ - ساقاللىرى ئۇچتەك ئاقىرىپ كەتكەنىدى. مەۋلانا ھۈسەيىن ئىبنى خەلەپ يەتمىشتىن ئېشىپ، چاچ - ساقاللىرىغا ئاق سانجىلغان بولسىمۇ، ئۆزى ناھايىتى تېمەن ئىدى. ئۇ بۇرادىرى شەيخۇلئىسلامدىن كېچەشتە بولۇنغان گەپ - سۆزلەرنى ئاڭلاپ بۇغرا قاراخانغا مەدەت بەرگىلى كەلگەنىدى.

سۇلايمان ئارسلانخان تەختكە چىقىپ ئۆرە تۇرغىنىچە قارارىنى ئېلان قىلدى:

— تالاس، ئىسپىجاپ دىيارىنىڭ ئىلىكخانى مۇھەممەت ئارسلانخان ئون تۈمەن لەشكەر بىلەن ئوردىكەنتكە باستۇرۇپ كېلىۋېتىپتۇ. مەن قاراخانلار ئېلىنىڭ بۇغرا قاراخانغا سادىقەتمەن دۆلەت ئەربابلىرىنىڭ مەسلىھەتىنى ئېلىپ، ھەققانىيەت ۋە ئادالەتنى قوغداش ئۈچۈن، بارلىق كۈچىمىز بىلەن ئۇنىڭغا

تاقابىل تۇرۇش قارارىغا كەلدىم.

— بۇغرا خانىمىزنىڭ قارارى دانادۇر!

— ھەققانىيەت، ئادالەت ئۈچۈن جېنىمىز پىدا!

— قاراخانىلار ئېلىنىڭ تاجۇ تەختىنى جان تىكىپ قوغدايمىز! — دەپ گۈرۈلدەپ كەتتى ۋەزىر - ۋۇزرالار.

— بۇ زۇلمەتلىك كېچىدە شېرىن ئۇيقۇدىن كېچىپ ماڭا ھەمنەپەس بولغىلى كەلگەنلەر، كېچەشتە مېنى ۋە تاجۇ تەختىمنى قوغداش ئۈچۈن قەسەمياد قىلغانلار ئىكەن. تاجۇ تەختتىن ۋاز كېچىشكە ئۈندىگەنلەرنىڭ بىرسىمۇ كەلمەپتۇ. بەلكىم چۇشىدە مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ ئىلتىپاتىغا ئېرىشىۋاتقاندۇ. مەن قارارىمنى ئىجرا قىلىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئاسىيلىق قىلىشقا تەييارلىنىۋاتقانلارنى زىندانغا تاشلاشنى يۇغرۇش باشىغا بۇيرۇيمەن.

— باش ئۈستىگە، ئالىيلىرى، — بەگيۇسۇپ ئورنىدىن تۇردى، — ئەمرلىرىنى دەرھال ئادا قىلىمەن.

— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، — دېدى ھۇسەين ئىبنى خەلەپ قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ، — ھەققانىيەت ۋە ئادالەتنى قوغداپ جەڭ قىلىش — بىھۇدە قان تۆكۈلۈشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈندۇر. جەڭدە كۆپ قان تۆكۈلىدۇ، جەڭ ئاخىرلاشسا قان تۆكۈلۈشمۇ توختايدۇ. ھالبۇكى، ھەققانىيەت ۋە ئادالەت تەقىب قىلىنغان مەملىكەتتە ھەر سائەت، ھەر كۈن قان تۆكۈلۈپ تۇرىدۇ. مەن بارلىق شاگىرتلىرىم بىلەن سىزگە نۆكەر بولۇپ، ھەققانىيەت ۋە ئادالەتنى قوغدىغۇچى جەڭگە ئاتلانماقچىمەن. مەغلۇپ بولساقمۇ ھەققانىيەت ۋە ئادالەتنى قوغدىغۇچى پىداكارنىڭ يوق ئەمەسلىكىنى بىلدۈرۈپ، غەلىبە قىلغان دۈشمەنلىرىمىزنى خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرەلمەيدىغان قىلىپ قويىمىز.

— بوگۈبىلگە ھەزرەتلىرىنىڭ سۆزى بەرھەق، مەن ئۇ-

دۈن كۆپپارلىرىنى يوقىتىش جېڭىگە قاتناشقان. ئالىيلىرىدەك
ئادىل شاھنى قوغداشقا بۇ قېرى جېنىمنى تىكىپ قويدۇم،—
ساۋۇت - دۇبۇلغا كىيگەن تۆمۈربۇقا نەسرىدىن كۆرزىنى چىك
تۇتۇپ بۇغرا قاراخانغا ساداقىتىنى بىلدۈردى.

— پېقىر مەرھۇم ئاتىلىرى مەلىكۇل مەشرىقنىڭ مىڭبېگى-
مەن، بىرگە جەڭ قىلىپ سامانىلار شاھى مەئمۇن سۇلتانىنى
ئەسىر ئالغان چاغرىبەگمەن، ھېلىمۇ جەڭ قىلىپ مۇھەممەت
ئارسلانخانغا ئۆزۈمنى تونۇتۇپ قويالايمەن،— ئادامتوغرىل ئال-
دىغا بىر قەدەم چامداپ، بۇغرا قاراخانغا باش ئەگدى.

ئۇلۇغ ھاجىپ مۇھەممەت بارىسخانى تەزىم قىلىپ دېدى:

— ئالىيلىرى، ئادالەت ۋە ھەققانىيەت پادىشاھنىڭ ئىككى
قانىتى. بۇ قاناتتىن ئايرىلغان پادىشاھ خەلقتىن ئايرىلىپ قالىدۇ،
خەلقتىن ئايرىلغان پادىشاھ جاندىنمۇ ئايرىلىدۇ. ئادالەت ۋە
ھەققانىيەتنى قوغداشتا بىز سىلى بىلەن بىللە، سىلىدىن ئايرىل-
مايمىز.

— ئادالەت ئىسلام دىنىنىڭ زۇلپىقارى، جاندىن ئايرىل-
ساممۇ، بۇ زۇلپىقاردىن ئايرىلىپ قالماسلىق ئۈچۈن جەڭ
قىلىمەن،— دېدى شەيخۇلئىسلام نۇرىدىن داموللا
ھاجىم،— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى پېقىرنى لەشكىرىي قازى
قىلىپ بەلگىلەشلىرىنى ئۆتۈنىمەن.

سۇلايمان ئارسلانخان ياشانغان بۇ دۆلەت ئەربابلىرىنىڭ
سەممىيىتىدىن، پىداكار روھىدىن تەسىرلىنىپ كۆزىگە ياش
ئالدى، روھلاندى، ئىشەنچىسى كۈچەيدى. قەتئىي نىيەتكە كې-
لىپ ئارقا — ئارقىدىن پەرمان چاكارلاپ يەتتە سەركەردىنى
يىگىدىن سۇباشى قىلىپ تەيىنلىدى. ئوغلى — بالاساغۇن
ئىلىكخانى ئەبۇئەلى ھەسەن ئارسلانخانغا، ئىنىسى پەرغانە دىيا-
رىنىڭ ئىلىكخانى توغرۇل تىكىن مەھمۇت ئارسلانخانغا، كىند-
كىت، سۇللاغ، ئالتاي، ئىدىقۇت دىيارلىرىنىڭ يابغۇ، ئارسلان-

خانلىرىغا چاپارمەن ماڭدۇردى. ئاستانەنىڭ مۇداپىئەسىنى كۆ-
چەيتىشكە سۇباشى تۆمۈربۇقا نەسرىدىننى، تۇسۇپ زەربە بەر-
گۈچى قىسىمغا چاغرىبەگ ئادامتوغرىل سانغۇننى بەلگىلىدى.
دۈشمەن بىلەن يۈزمۇيۈز تۇرۇپ جەڭ قىلىدىغان ئاساسلىق
قىسىمغا ئۆزى بەگيۇسۇپ بىلەن قوماندانلىق قىلىدىغانلىقىنى
ئۇقتۇرۇپ، ئۇدمىشنى چاپاۋۇل قىسىمنىڭ سۇباشى قىلىپ، دەر-
ھال ئاتلىنىشقا ئەمر قىلدى.

2

قەشقەردە ئۈچ تۈمەن لەشكەر بار ئىدى. بۇنىڭ بىر
تۈمەنى دۆلەتئاغ ۋە ئەسكى ھىساردىكى قورغانلاردا، بىر تۈمەنى
ئاتۇش ۋە مورۇتۇم[1] يېزىسىدىكى قورغانلاردا، بەش مىڭى ئوپال-
دىكى قورغاندا، بەش مىڭى ئوردا يېنىدىكى جان قورغاندا
تۇراتتى.

بۇغرا قاراخاننىڭ ئەمرى بىلەن ھەرقايسى قورغانلاردىكى
ئاساسلىق لەشكىري قىسىملار ئاتۇش مەشھەدكە بامدات نامىزى-
دىن يانغۇچە يىغىلىپ بولدى. ئۇلار مۇھەممەت ئارسلانخان
قوشۇنلىرى قەيەردە ئۇچرىسا، شۇ يەردە تۇسۇپ زەربە بېرىش
ئۈچۈن ئاتلاندى. ئەڭ ئالدىدا قاراكىرغا مىنگەن ئۇدمىش سان-
غۇننىڭ چاپاۋۇل قىسمى، ئۇنىڭ كەينىدىن توققۇز قىزغۇچ ھال
رەڭ تۇغنى كۆتۈرگەن ئەلەمدار ھەم بەگيۇسۇپ باشچىلىقىدىكى
ۋەزىر، سۇباشىلارنىڭ ھەمراھلىقىدا سۇلايمان ئارسلانخان ماڭ-
دى. لەشكەرلەرنىڭ باش - ئايىغى ئۈچ چاقىرىم يەرگە سوزۇل-

① مورۇتۇم — قەشقەرنىڭ شىمالىدىكى كەنت. بۇ كەنتنىڭ
جەنۇبىغا قاراخانلار دەۋرىدە بىر قورغان سېلىنغان بولۇپ، قورغاندا
لەشكەر تۇرغان، كېيىن بۇ ئەتراپ قورغان دەپ ئاتالغان.

غانىدى. مارالبېشىنىڭ ئاچىلىغا ئاز قالغاندا، ئالدىدا كېتىۋاتقان ئۇدمىش سانغۇننىڭ ئۈچ مىڭ كىشىلىك چاپاۋۇل قىسمىغا مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ ئون مىڭ كىشىلىك چاپاۋۇل قىسمى دۈچ كەلدى. ئۇدمىش سۇلايمان ئارسلانخان يېتىپ كەلگۈچە ئۇلارنى مۇشۇ يەردە توسۇپ زەربە بەرمەكچى بولدى. ئۇ پۈتۈن قوشۇنى بىلەن تۈيۈقسىز چىققان بوراندەك شىددەتلىك ھۇجۇم باشلىدى.

ئۇدمىش سانغۇن قولىغا گاھىدا قىلىچ، گاھىدا ئۇمۇت، گاھىدا نەيزە ئېلىپ، ئالدىدىن، ياندىن، كەينىدىن كەلگەن دۈشمەنلەرنى ئۇجۇقتۇرۇپ، يارىلاندۇرۇپ ئۆلگىرىلمەكتە ئىدى. ئۇنىڭ چاپاۋۇللىرىمۇ ئاجايىپ پىداكارلىق بىلەن رەقىبلىرىگە ئېتىلدى. دۈشمەن چاپاۋۇل قىسمى بىردىن ئاتلىرىنى كەينىگە بۇراپ قاچتى.

— قوغلاڭلار! — ئۇدمىش قامچىسىنى شىلتىدى، تاشقا تەككەن تۇياقلاردىن ئۇچقۇن چىقتى.

مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ بۇ چاپاۋۇللىرىغا ئاشانتۇتۇق ئىسىملىك ئۇيغۇر ئوغراق قەبىلىسىنىڭ چاۋلى بېگى باشچىلىق قىلاتتى. ئۇ ناھايىتى قەيسەر، پاراسەتلىك سەركەردە بولۇپ، جەڭ قىلىشقا ماھىر ئىدى. ئاز قوشۇن بىلەن كۆپ قوشۇن ئۈستىدىن غەلىبە قىلىش، ئالدام خالتىغا چۈشۈرۈپ مەغلۇپ قىلىش، قورشاپ ئەسىر ئېلىش، ھەيۋە بىلەن ئەل قىلىش قاتارلىق جەڭ ئۇسۇللىرى بىلەن كۆپ قېتىم غەلىبە قىلغان، قىتانلارغا قارشى ئۇرۇشتا ئالىپ بولغانىدى.

رەقىبلىرىنى سۈر - توقاي قىلىپ قوغلاپ كېتىۋاتقان ئۇدمىشنىڭ ئۈچ مىڭ لەشكىرى ئۈچ تاغ[2] ئېغىزىغا قاپسىلىپ قورشاۋدا قالدى. دەھشەتلىك جەڭ كۈكۈم چۈشكۈچە داۋام

① چاۋلى بېگى — ھاكىمبەگ.
② ئۈچ تاغ — مارالبېشى ئاچىلىدىكى ئۈچ تاغ.

قىلدى. ھەر تەرەپتىن باستۇرۇپ كەلگەن ئاشانتوتوقنىڭ چاپا-
ۋۇل قىسمىدىن مىڭ، ئۇدمىش قوشۇنىدىن بەش يۈز لەشكەر
ئۆلدى. بىر توپ دۈشمەن ئوتتۇرىسىدا قالغان ئۇدمىش، قىلىچ
ئۇرۇپ نەچچىسىنى ئاتتىن يىقىتتى، نەچچىسىنىڭ قۇلاق، قول-
لىرىنى چېپىپ تاشلىدى. ئۇدۇلمۇ ئۇدۇل كېلىپ قالغان ئاشان-
توتوق بىر زەربە بىلەن ئۇنىڭ سول قولىنى ئۈزۈۋەتتى. ئۇد-
مىش، بوينىغا گۈرزە تەگكەن ئىتى بىلەن تەڭلا يىقىلدى.

— تۇتۇپ، ئۆلتۈرمەي يېنىمغا ئېلىپ كېلىڭلار، — دەپ
بۇيرۇدى ئاشانتوتوق.

ئۇدمىشنىڭ بىر پۇتى ئۆلگەن ئات ئاستىدا قالغانىدى. بىر
قانچە سىپاھ ئۇنى تارتىپ ئات ئاستىدىن چىقاردى.

— نېرى تۇرۇش! — ئۇدمىش ئۇلارنى ئىتتىرىۋېتىپ
دەس تۇردى. مۇرىسىدىن چېپىپ تاشلانغان قولى ئۆلۈك ئات
يېنىدا قانغا مىلىنىپ تۇراتتى.

— داغلاڭلار! — ئاشانتوتوق سىپاھلىرىغا ئەمر قىلدى.
ئىككى نۆكەر كۆيۈپ چوغ بولغان توغراق ئوتۇننى ئېلىپ
كەلدى. ئاشانتوتوغ ئاتتىن سەكرەپ چۈشۈپ ۋىلىلداپ تۇرغان
ئوتۇننى ئالدى.

— ماڭا بەر، ئۆزۈم داغلايمەن! — ئۇدمىش قول ئۇزات-
تى، ئاشانتوتوق سەل تۇرۇۋېلىپ بەردى.

ئۇدمىش كۆزىنى يۇمۇپ چوغنى قان ئېقىپ تۇرغان يەرگە
باستى. ئاغرىقتىن بېشى پىرىلداپ ئايلىنىپ، لېۋىنى شۇنداق
قاتتىق چىشلىدىكى، مۇرىسىدىكى قان توختاپ، ئاغزىدىن ئې-
قىشقا باشلىدى. «خۇدا، دۈشمىنىم ئالدىدا يىقىلمىغىن» دەپ،
ئۆزىگە قادالغان ئاشانتوتوققا ئەمەس، جەڭ قىلىۋاتقان لەشكەر-
لىرىگە قارىدى. ئوتتەك يانغان كۆزلىرى توساتتىن ئوغلى ئېل-
بەگكە چۈشۈپ قالدى. ئۇ، ئوتلىغان دۈشمەن ئارىسىدا ئايلد-
نىپ يۈرۈپ قىلىچلاشماقتا ئىدى. ئۇدمىش بار ئاۋازى بىلەن:

— چاپ بالام!... ئايىماي چاپ! بېشىغا چاپ! بويىنىغا ئۇر!... چاپ! ئايىماي چاپ! — دەپ توۋلىدى.

ئاتىسىنىڭ ئۇننى ئاڭلىغان ئېلبەگ، ئۇنىڭغا قارايمەن دەپ بېشىنى بۇرۇشىغا يەلكىسىگە قىلىچ تەگدى.

— ئوغلۇم، قەددىىگىنى تىك تۇت! دۇشمەنگە بوي بەرمە! — دەپ ۋارقىرىدى ئۇدمىش.

سەنتۇرۇلۇپ ئورنىدىن تۇرغان ئېلبەگ غولىدىن ئېقىۋاتقان قانغا قارىماي، يەنە ئىككى سىپاھىنىڭ بېشىغا قىلىچ ئۇردى، ئۆزىنىڭمۇ ئوڭ قولى چېپىپ تاشلاندى. ئۇ يىقىلىۋېتىپ قىلىچىنى يەنە بىر دۇشمەننىڭ قارنىغا تىقىۋەتتى.

— رەھمەت، ئوغلۇم!... ئاللا ساڭا جەننەت ئىشىكىنى ئېچىپ بەرگەي! — دەپ توۋلىدى ئۇدمىش.

باياتىن ئۇنى كۆزىتىپ تۇرغان ئاشانتۇتۇق، قىلىچىنىڭ ئۇچى بىلەن ئۇدمىشنىڭ يۈزىدىكى سىم تورنى قايرىدى، سىنچىلاپ قاراپ:

— سانغۇن، سىز كىم بولىسىز؟ تونۇغاندەك قىلدىم، لېكىن ئىسمىڭىزنى يادىمغا كەلتۈرەلمەيۋاتىمەن، — دېدى.

— سىزمۇ نىقابىڭىزنى ئېلىۋېتىڭ، — دېدى ئۇدمىش ئاغرىقتىن پۈتۈن بەدىنى قىزىپ كېتىۋاتقان بولسىمۇ ئۆزىنى چىڭ تۇتۇپ، ئۇنىڭ كۆزلىرى ئوگدىسىغا ياتقان ئېلبەگدە ئىدى.

ئاشانتۇتۇق سىم تورنى يۈزىدىن ئېلىۋەتتى. ئۇدمىش، چاچ - ساقاللىرىغا ئاق كىرگەن بۇ سۇرلۇك ئادەمگە ئۇزاق قاراپ ئاخىر تونۇۋالدى:

— سىز ئالىپ ئاشانتۇتۇقمۇ، قىتانلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا زەپەر قازىنىپ بىرگە ئالىپ بولغانىدۇق.

— ئۇنىڭغا قىرىق يىلدىن ئاشتى. ئۇ چاغلاردا يادىن ئاتقان ئوقنى يۈلتۈزغا تەگكۈزەلەيدىغان ياش يىگىت ئىدۇق.

شۇدەم سىزنى ھېچ تونۇيالمايۋاتىمەن، چاچ ـ ساقاللىرىڭىز ئاقىرىپ قاپتۇ.

— مەن ئۇدمىش، ئوبدان قاراڭ. قىتانلارنى يېڭىپ يېگىرمە يىلدىن كېيىن، بۇغرا قاراخانغا بويۇنتاۋلۇق قىلىپ ئىسيان كۆتۈرگەن ياباقۇلارنى تىنچىتىشقا مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ باشچىلىقىدا بىرگە بارغان ئەمەسمىدۇق. ياباقۇلارنىڭ باش بۇغى بۆكە بۇدراچنى ئەسىر ئېلىپ كەلسەم، مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ بۇيرۇقى بىلەن سىز كاللىسىنى ئالغانىدىڭىزغۇ.

— ھە، راست، شۇنداق، ئەمدى تونۇدۇم. سىز چاغرىبەگ ئادامتوغرىلنىڭ ئوغلى ئۇدمىش. توغرا، ئالپ ئاتىلىپ بۇغرا قاراخانغا جاندار بولغانىدىڭىز، ماۋۇ تەقدىرنى كۆرۈڭ. بۇرۇن جەڭلەردە تەقدىرداش بولغان ئالپلار، بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە بىر ـ بىرىمىزگە قارشى قىلىچ كۆتۈرۈپ جەڭگاھتا ئۇچرىشىپ قالدۇق، خۇدايا توۋا... — دېدى ئاشانتۇتۇق.

— ئەمدى تونۇدىڭىز، سانغۇن، ئەگەر مالال كۆرمىسىڭىز، ئاۋۇ ئوغلۇمنىڭ جەستى ئاتلارنىڭ ئايىغى ئاستىدا چەيلىنىپ كەتمىسۇن. سىپاھلىرىڭىزغا بۇيرۇغان بولسىڭىز، ماۋۇ دۆمبە ئۈستىگە ئاچىقىپ قويىسكەن، — باغرى ئېچىشىپ كەتكەن ئاتا ئۆتۈنگەندىن ئۆتۈندى.

ئاشانتۇتۇق سىپاھلىرىغا بۇيرۇپ ئېلبەگنىڭ جەستىنى دۆمبە ئۈستىگە قويدۇردى. ئۇدمىش، كۆكسىگە نەيزە سانجىلىپ ئۆلگەن ئەلەمدارنىڭ قولىدىكى قاراخانىلار ئېلىنىڭ دۆلەت بايرىقىنى ئېلىپ كېلىپ ئۇنىڭ يۈزىگە ياپتى.

— مەن «بۆرە ئويۇنى» ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، قاچقان بولۇپ سىزنى ئالدام خالتامغا چۈشۈردۇم.

— بۇنى بىلدىم، نامەرد ئىكەنسىز، — ئوغلىنىڭ جەسىتىگە قاراپ ئولتۇرغان ئۇدمىش زەردە قىلدى.

— مەن مەردلىك قىلىۋاتىمەن. سىزنىمۇ مەيلىڭىزگە قويۇپ بەردىم، هايات قېلىشنى خالىمامسىز؟— سورىدى ئاشاند-تۇتۇق قىلىچىنىڭ بىسىدىكى قاننى يالاپ تۇرۇپ، ئۇنىڭ قورقۇنچلۇق چىرايىدا مەسخىرە كۈلكىسى بار ئىدى.

— كۆردىڭىز، ئوغلۇم ئەسىرگە چۈشۈشتىن ئۆلۈمنى ئەۋزەل كۆرۈپ، پىقىر ئاتىسىنى يەرگە قاراتمىدى، شۇڭا ياش تۆكمىدىم، سانغۇن. مەن ھەققانىيەت، ئادالەت ئۈچۈن، بۇغرا قاراخان ئۈچۈن، خەلقىنىڭ تىنچ - ئامانلىقى ئۈچۈن نامەردلەر بىلەن جەڭ قىلدىم.

— شۇنداقمۇ، ئۇدمىش سانغۇن،— ئاشانتۇتۇق قىلى-چىنى ئۇياق - بۇياققا ھەيۋە قىلىپ شىلتىدى،— قانخورلۇق قىلالىغان پادىشاھ، سانغۇنلار داڭق چىقىرالايدۇ. مەن شۇنىڭ ئۈچۈن جەڭگە ئامراق. مۇھەممەت ئارسلانخان ئالىيلىرى قارا-خانلار ئېلىگە بۇغرا قاراخان بولسا بىزدەك سانغۇنلارنىڭ ئامتى كېلىدۇ، جەڭگاھتا ياغ چاينايمىز، خوتۇنلىرىمىزنى پىگلايمىز. سىز ئەل بولۇڭ، گۇناھىڭىزنى ئارسلانخانىمىزدىن تىلەپ مەق-سىتىڭىزگە يەتكۈزەي.

— جۆيلۈمەڭ! سىز يوتقاندا ئەمەس، جەڭگاھتا...—

ئۇدمىش غەزەپلەنگىنىدىن چاچراپ تۇردى. ئاغرىق كۈچىيىپ «ۋاي...» دەپ تووۋلاپ سالماسلىقى ئۈچۈن لىۋىنى چىشلەپ قانىتىۋەتتى.

— ئۇدمىش سانغۇن،— دېدى ئاشانتۇتۇق مۇلايىملىق بىلەن قىلىچىنى قىنىغا سېلىپ،— مۇھەممەت ئارسلانخان ئا-لىيلىرى ئاكىسى قولدىن كەتكۈزۈپ قويغان ماۋەرائۇننەھر، خا-رەزىم ئېلىنى، ئىدىقۇت دىيارىنى ئۆز ئىلكىگە ئالماقچى. ئۇ غەيۇر، قولى ئۇچۇق، مەرد پادىشاھ، قىلمەن دېگىنىنى قىلىدۇ، سىزنى كەچۈرىدۇ. جەڭ قىلىۋاتقان قوشۇنىڭىزغا بۇيرۇق بې-رىڭ، قورالىنى تاشلاپ ئەل بولسۇن.

ئۇدمىش قىلىچىنىڭ سېپىنى چىڭ تۇتقان ئوڭ قولىنى يۇقىرى كۆتۈردى.
— مۇھەممەت ئارسلانخان بۇغرا قاراخانغا ئاسىيلىق قىلدى، ئادالەت، ھەققانىيەتتىن يۈز ئۆرۈدى! ئۇنىڭ قاراخانىلار ئېلىنى بىرلىككە كەلتۈرمەن دېگىنى يالغان، بۇغرا قاراخانلىق تەختىنى تارتىۋېلىپ، نامەرد، قانخور سانغۇنلارغا ئامەت كەلتۈ-رىدىغىنى راست! ئۇنىڭ بىلەن جەڭ قىلىمەن دەپ ئەھدە قىلغانمەن. سول قولۇمدىن، ئوغلۇمدىن، نۇرغۇن سىپاھىلىرىم-دىن ئايرىلدىم. ئوڭ قولۇمدىنمۇ، جېنىمدىنمۇ ئايرىلىشقا رازى-مەنكى، ھەرگىزمۇ ئۇ ئاسىيغا ئەل بولۇپ، ساڭا ئوخشاش قارا يۈز بولۇپ ياشاشنى خالىمايمەن! — ئۇدمىش نەيزىنى جەڭ قىلىۋاتقان قوشۇنلىرىغا قارىتىپ، — ئەزىمەتلەر، ئاسىي سىپاھلارغا ھەرگىز تەسلىم بولماڭلار! جاسارەت بىلەن جەڭ قىلىڭلار! — دەپ ئەمر قىلدى.
— توختات سۆزۈڭنى! — قەھرى بىلەن ۋارقىرىدى ئاشانتۇتۇق قىلىچىنى قىنىدىن شارتتىدە سۇغۇرۇپ، — بىرگە جەڭ قىلغان قېرىنداشىمكەن، دەپ رەھىم قىلسام، ھەددىڭدىن ئېشىۋاتىسەنغۇ. ئاللىبۇرۇن ئەسىرگە چۈشكەن سانغۇنسەن. مۇ-شۇ تاپ قىلىچىمنى بىر شىلتىسام، بېشىڭ تېنىڭدىن جۇدا بولىدۇ. ياشاشنى خالىساڭ تىزلىنىپ مەندىن كەچۈرۈم سورا، قېنى تىزلان!
ئۇدمىش كۈلدى.
— قارا نىيەتلەر ھېچقاچان ئالىيجاناب، مەردانە بولالىغان ئەمەس. سەنمۇ بىر نامەرد، تولا كۆرەڭلىمەي مەيدانغا چۈش!
ئاشانتۇتۇق قاقاقلاپ كۈلدى:
— كەل، ئارماندا قالما، تەلىيىڭنىڭ كاجلىقىنى ئۆزۈڭ-دىن كۆر، — ئۇ كۈچەپ قىلىچ ئۇردى، ئۇدمىش چاققانلىق بىلەن ئۆزىنى قاچۇردى. يۇلغۇن شېخىنى كېسىپ چۈشكەن

قىلىچ يەرگە قادالدى.

— تەلىيىڭ ئانچە كاج ئەمەس ئوخشايدۇ، ساق قالدىڭ، ئەمدى نۆۋەت ساڭا،— ئىككى پۇتىنى كېرىپ بىر قولىدا قالقان، بىر قولىدا قىلىچ تۇتقان ئاشانتۇتۇق، پىسەنت قىلمىغان هالدا ھىجايدى.

ئۇدمىش قىلىچىنى باش ئۈستىگە كۆتۈردى. ئاشانتۇتۇق-نىڭ سول قولىغا چاپماقچى بولۇپ، بىر ئۇرۇش بىلەن ئۇنىڭ ئوڭ قولىنى جەينىكىدىن ئۈزۈۋەتتى. ئۇ ۋارقىرىمىدى. مۇھاپىزەتچىلىرى قىلىچ - نەيزىلىرى بىلەن ئۇدمىشنى قىيما - چىيما قىلىۋەتمەكچى بولۇپ يوپۇرۇلۇپ كەلگەندە:

— ئارقاڭغا قايتىش، بۇنىڭغا ئۆزۈم تېتىيمەن،— دەپ توسۇۋالدى.

مۇھاپىزەتچىلەر ئارقىغا يېنىشتى.

— دەرھال جەڭگە كىرىپ، سۇلايمان ئارسلانخان چاپا-ۋۇللىرىنىڭ ھەممىسىنى ئەسىرگە ئېلىش! قارشىلىق قىلغانلارنىڭ زۇۋانىنى ئۆچۈرۈش!

— خوپ، سانغۇن جانابلىرى،— ئۇلار قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ جەڭگاھقا ئۆزلىرىنى ئېتىشتى.

ئاغرىقنىڭ قاتتىقلىقىدىن يۈزلىرى پۇرۇشۇپ، لەۋلىرى كۆكىرىپ كەتكەن ئاشانتۇتۇق، چەتترەك يىقىپ قويۇلغان كۆلخاندىن ئوتتۇن چوغىنى ئېلىپ، قان تامچىلاۋاتقان جەينىك-كە باستى. ۋارقىراپ سالماي دەپ لەۋلىرىنى چىشلەپ قانتۇۋەت-تى. پىژىلداپ كۆيگەن جەينەك قارايدى، ئېقىۋاتقان قان توخ-تىدى. ئەمما ئۇنىڭ بويۇن - بېشىدىن سۇدەك قۇيۇلۇۋاتقان تەر توختىمىدى.

— ئەمدى تەڭلەشتۇق ئاشانتۇتۇق. جەڭدە چېپىۋەتكەن قانچە - قانچە ئادەملەرنىڭ ئاغرىق ئازابىنى قانداق تارتقانلىقىنى خۇدا بىزگىمۇ كۆرسەتتى. بۇ بىر بېشارەت، جەڭدىن قول

ئۇزەي دېسەك ــــ سىپاھلىرىڭغا بۇيرۇق قىل، جەڭ مەيدانىدىن چېكىنىپ چىقسۇن.

ئۇدمىشنىڭ سۆزى تۈگىمەي، يەرگە چۈشۈپ كەتكەن قىلىچىنى قولىغا ئالغان ئاشانتۇتۇق ئۇنى چاپماقچى بولدى. ئۇدمىش ئۆزىنى قاچۇردى. ئاشانتۇتۇق بار كۈچى بىلەن قىلىچنى شىلتىپ، سەنتۈرۈلگىنىچە يىقىلىپ ھوشىدىن كەتتى. بۇنى كۆرگەن ئەتراپتىكى سىپاھلار يوپۇرۇلۇپ كەلگىنىچە نەيزە سانجىپ، قىلىچ ئۇرۇپ، ئۇدمىشنىڭ تېنىنى پارە ـ پارە قىلىۋەتتى.

جەڭمۇ توختىدى. ئۇدمىش چاپاۋۇللىرىنىڭ ئۆلگىنى ئۆلۈپ، تىرىكلىرى ئەسىر چۈشتى.

2

كۈن پاتتى. كەچكى شەپەق چۆلدىكى يۇلغۇنلارنى قىزارتتى. قانغا مىلىنىپ ياتقان جەسەتلەر تۇنىنىڭ غۇر ـ غۇر شامىلىدا قۇرۇشقا باشلىدى. شۇ چاغدا يېتىپ كەلگەن مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ چېرىكلىرى قانغا بويالغان سايلىقتا توختىدى.

چاپاۋۇللاردىن ئەھۋالنى ئۇقۇپ، ئاتتىن سەكرەپ چۈشكىنىچە مۇھەممەت ئارسلانخان ئالدىدا تىزلانغان بوزاغۇ:

ــــ ئۇلۇغ شاھىم، دەل ۋاقتىدا يېتىپ كېلىپتۇق، ــــ دەپ ئەھۋالنى بايان قىلىپ يەر ئۆپتى، ــــ غەلىبە قىلىپتۇق. ئاشانتۇتۇق سانغۇن سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ چاپاۋۇل قىسىملىرىنى پۈتۈنلەي ئەسىر ئاپتۇ. ئەمدى ئۆز ئادەملىرىمىزنىڭ جەسەتلىرىنى جەڭگاھتىن ئېلىپ چىقىپ دەپنە قىلغاچ، سىپاھلىرىمىز ئۆزلىرىنى دالدىغا ئالسۇن. سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ سىپاھلىرىمۇ دەرمەھەل يېتىپ كېلىشى مۇمكىن. ئۇلار ساي تېشىدە ياتقان ئۆز ئادەملىرىنىڭ ئۆلۈكلىرىنى كۆرۈپ قورقۇپ كەتسۇن،

كۈچ ـ قۇدرىتىمىزدىن تىترىسۇن، روھلىرى چۈشۈپ ئۈمىدى ئۈزۈلسۇن.
دۇبۇلغا ـ ساۋۇت كىيىپ، يۈزىگە سىم تور تارتقان بوزاغۇنىڭ كۆرۈنۈشى ھەيۋەتلىك ئىدى.
مۇھەممەت ئارسلانخان ئەھۋالنىڭ ئۆزلىرىگە پايدىلىق ئىكەنلىكىنى بىلىپ، بوزاغۇنىڭ تەلپىي بويىچە پەرمان چۈشۈردى. سىپاھلار جەڭگاھتىكى ئۆز ئادەملىرىنىڭ جەسەتلىرىنى يۆلگەن، توغراقلىق ئىچىگە دەپنە قىلىپ، ئۆزلىرىنى دالدىغا ئالدى.
مۇھەممەت ئارسلانخان بارگاھ قۇرغۇزمىدى، ۋەزىر ـ ۋۇزرالىرى، جاندارلىرى بىلەن توغراقلىقنىڭ ئىچكىرىسىگە يوشۇرۇندى.
سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ لەشكەرلىرى خۇپتەندىن يانغان مەھەلدە يېتىپ كەلدى. ئوتقاشلارنىڭ يورۇقىدا جەڭگاھتىكى جەسەتلەرنى كۆرۈشتى. بەزىلەرنىڭ ئىچىگە قورقۇنچ چۈشتى، بەزىلەر ئىچىنىشىپ يىغلاشتى، بەزىلەر غەزەپكە كەلدى.
غەزەپتىن قويقا چاچلىرى تىكلەشكەن يۈسۈپ ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ:
— بۇغرا قاراخان ئالىيلىرى، قايغۇرۇپ ھەسرەت چېكىش بىلەن زىياننى ئورنىغا كەلتۈرگىلى بولمايدۇ. قارىغاندا، مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ سىپاھلىرى مۇشۇ ئەتراپتا يوشۇرۇنۇۋالغاندەك تۇرىدۇ. بىز دۈشمەن قورشىۋالغۇچە دەرھال چېكىنەيلى، بولمىسا تۇزاققا چۈشۈپ قالىمىز، — دېدى.
سۇلايمان ئارسلانخان باش ۋەزىرىنىڭ سۆزىنى توغرا تېپىپ دەررۇ بۇيرۇق بەردى.
— سۇباشىلار، سىپاھلىرىمىز يارىدار ۋە ئۆلگەنلەرنىڭ جەسەتلىرىنى ئېلىپ چاپسان ئارقىغا قايتسۇن!

سپاھلار ئالدىراشلىق بىلەن ئارقىغا قايتىشقا باشلىدى. بۇ چاغدا مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ يوشۇرۇنغان لەشكەرلىرى تەرەپ - تەرەپتىن قاپساپ كېلىپ ئۇر - چاپ قىلىشقا كىرىشتى. قارا قۇيۇن كۆتۈرۈلگەندەك شىددەتلىك جەڭ باشلاندى.

تۇمەنلىگەن ئۇتقاشلارنىڭ يورۇقىدا بىر - بىرىگە ئۇرۇلغان قىلىچ - نەيزىلەرنىڭ جاراقشىغان ئاۋازى، ئۇمۇت، گۇرزىلەرنىڭ تاراڭ - تۇرۇڭلىرى، يەر تېپىپ كىشنىگەن ئاتلارنىڭ ئاۋازلىرى، يارىلانغان، ئاتتىن يىقىلغانلارنىڭ قىيا - چىيالىرى قوشۇلۇپ، يەرۇ ئاسمان نالە قىلغاندەك گۇرۇلدەيتتى، زېمىن قانغا بويالدى.

بەگيۇسۇپ ۋە ئۇنىڭ نۆكەرلىرىمۇ، چۇمۇلىدەك يامراپ كەتكەن دۈشمەن سپاھلىرى بىلەن قىلىچلىشىپ، نەيزىلىشىپ، سەھەرگىچە بۇغرا قاراخانغا ئۇلارنى يېقىن كەلتۈرمىدى. نەچچە ھەسسە كۆپ بولغان مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ لەشكەرلىرى تاڭ يورۇشقا باشلىغاندا، سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ قورشاۋدا قالغان سپاھلىرىنى توپ - توپى بىلەن ئەسىر ئېلىپ، تېخىمۇ غالجىرلىق بىلەن ھۇجۇمنى كۈچەيتتى.

بەگيۇسۇپ بىر يولغۇن تۈۋىدە ئۆملەپ كېتىۋاتقان ئادەمتوغرىلنى كۆرۈپ «يارىلانغان بولسا كېرەك» دەپ ئېتىنى شۇ تەرەپكە چاپتۇردى. بىرقانچە مۇھاپىزەتچى نۆكەرلەرمۇ بىللە ئات سالدى. تاغىقىغا نەيزە سانجىلغان بۇ قېرى سانغۇن قوللىرىنى سوزغىنىچە جىم ياتاتتى. بەگيۇسۇپ ئاتتىن سەكرەپ چۈشۈپ تىنىقىنى تىڭشاپ، قۇربان بولغانلىقىنى بىلدى. ئۇنىڭ ئاپئاق ساقىلى قانغا مىلەنگەنىدى.

بەگيۇسۇپنىڭ ھەر ياققا تىكىلگەن كۆزى سەل نېرىدا پارچە - پارچە قىلىۋېتىلگەن بىر جەسەتكە چۈشتى، بېرىپ سەپسېلىپ جەسەتنى تونۇدى. «ئۇدمىش ئاغام...» دەپ نالە

قىلدى ئۇ. ئاندىن يۈزىگە توغ يىپىلغان جەسەتنىڭ يېنىغا كەلدى، تۇغنى قايرىپ چۆچۈپ كەتتى، كۈيئوغلى ئېلبەكنى تونۇغانىدى. ئۇنىڭ چىرايى ئاق مەشۇتتەك ئاقىرىپ كەتكەندى. بۇ ياش يىگىت ئۇخلاۋاتقاندەك شۇنداق چىرايلىق ياتاتتى. بەگيۈسۈپ يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ «ئادامتوغرىل بوۋام ئوغلى ۋە نەۋرىسىنىڭ يېنىغا كېلىۋېتىپ جان ئۈزۈپتىكەن — دە.... ئاھ، خۇدا! سەن كۆرۈپ تۇرغانسەن!...» دەپ نالە قىلىپ ئۆزىنى زادىلا تۇتالماي قالدى. ئىككى كۆزى ئوقچۇپ تۇرغان بۇلاقتا ئايلاندى، يېشى يامغۇردەك تۆكۈلدى...

— مانا بۇ بۇغرا قاراخانىنىڭ يۈگرۈش باشى بەگيۈسۈپ، تۇتۇڭلار! — دېگەن قوپال ئاۋاز قۇلىقىغا كىرگەندە، بېشىنى كۆتۈرۈپ قارىدى. كۆك چېقىر كۆز، سېرىق ساقال بىر ئادەم بېشىدا قىلىچ يالىڭاچلاپ تۇراتتى. ئۇ ئورنىدىن تۇرۇشىغا، بېشىغا گۈرزە تېگىپ ھوشىدىن كەتتى. ئۇنى ئۇرغان بوزاغۇ ئىدى.

مۇھاپىزەتچىلەر بەگيۈسۈپنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن جان تىكىپ ئېلىشقان بولسىمۇ، ئۆزلىرىدىن نەچچە ھەسسە كۆپ دۈشمەنگە تەڭ كېلەلمىدى. بەزىلىرى ئېغىر يارىلاندى، بەزىلىرى جېنىدىن ئايرىلدى.

يانپېشىغا نەيزە تېگىپ ئاتتىن يىقىلغان سۇلايمان ئارسلانخانمۇ ئەسىر چۈشتى.

بەگيۈسۈپ ھوشىغا كەلگەندە چەمبەرچاس باغلىۋېتىلگەنىدى. ئۇ، سۇلايمان ئارسلانخاننى، لەشكىرىي قازى نۇرىدىن داموللا ھاجىنى، باشقا ۋەزىر — سەركەردىلەرنىمۇ باغلىۋېتىلگەن ھالدا كۆرۈپ ئىچىدە مۇناجات قىلدى:

«ۋادەرىخا... بۇ بالا — قازا نېمە ئۈچۈن؟ ئادالەت، ھەققانىيەت ئۈستىدىن زالالەت ۋە جاھالەت غەلىبە قىلىپ كېتەرمۇ؟ خۇدا ئۆزۈڭ كۆرۈپ — بىلىپ تۇرۇپسەن، سەن

ئادىل ھۆكۈم قىلغۇچى، زالىمنىڭ زۇلمىدىن خەلققە پاناھ تىلەيمەن!...»

4

قۇمارىبىكە تالاسقا كېلىپ، جاندارلار باشى بولغان ئاكدىسى ۋە دوقاقىبەگنىڭ كۆچ چىقىرىشى بىلەن ھەرقايسى دىيار، ئايماقلاردىكى قىساسكار قارلۇقلارنى ئۇيۇشتۇرۇشقا كىرىشكەنىدى. بىرنەچچە يىل ئىچىدە بىر زور يوشۇرۇن قوراللىق كۈچنى بارلىققا كەلتۈردى. سۇلايمان ئارسلانخاننى تەختتىن چۈشۈرۈپ، مۇھەممەت ئارسلانخاننى تەختكە چىقىرىش ئۇلارنىڭ مەقسىتى ئىدى. مۇشۇ تۇپەيلىدىن قۇمارىبىكەگە ئالدانغان مۇھەممەت ئارسلانخان ئۇلارنى قوللىدى، مەدەت بەردى. سىپاھلىرى ئون تۈمەنگە يەتكەندە قەشقەرگە باستۇرۇپ كەلگەنىدى.

قۇمارىبىكەمۇ يۈزدىن ئارتۇق كېنىزەك، دېدەكلىرىنى كەينىگە سېلىپ، بۇ زور قوشۇن بىلەن بىرگە يولغا چىققانىدى. دۇبۇلغا — ساۋۇت كىيىپ، چىلانتورۇققا مىنگەن قۇمارىبىكە ناھايىتى روھلۇق بولۇپ، غەيرىتى ئۇرغۇپ تۇراتتى.

مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ چوڭ خوتۇنى ئالتۇن تارىم زىلەيخابىكەمۇ بۇ لەشكەرلەر بىلەن بىرگە ئىدى. ئۇ نەچچە يىلدىن بېرى ئوغلى ھۈسەين ئارسلانخاننىڭ يېنىدا كۈتۈنۈپ كېلىۋاتاتتى، كېلىنى بوۋرابىيەدىن تولىمۇ رازى ئىدى. ئېرىنى رام قىلىۋالغان قۇمارىبىكەنى كۆرۈشكە كۆزى يوق ئىدى. شۇڭا ئۇنىڭدىن نېرى تۇراي دەپ، بۇ ئوغلىنىڭ يېنىغا كېلىۋالغانىدى. بۇ قېتىم بويىنىدىن باغلاپ ئېلىپ ماڭغان كالىدەك ئىلاجسىز يولغا چىققانىدى. كۈندىشى قۇمارىبىكە بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىشنى خالىماي، كېنىزەك، مۇلازىملىرى بىلەن چۈشكەن مەپىنى ئاستا ھەيدىتىپ ئارقىدىراق قالغانىدى. قارا بويۇنغا مىنگەن

نەۋرىسى مەھمۇت تېكىن ئۇنىڭ يېنىدا كېلىۋاتاتتى. بۇ شاھزادە دۇبۇلغا ـ ساۋۇت كىيمەستىن ئادەتتىكىچە كىيىنگەنىدى. شۇنچە كۆپ لەشكەر بىلەن قەشقەرگە كېتىۋاتقان بوۋىسىنى ئۇ ئانچە ياقتۇرمايتتى. تاغىسى بۇغرا قاراخان سۇلايمان ئارسلانخاننى بولسا خېلى ھۆرمەت قىلاتتى. ئۇنى ئىلىمنىڭ، ئىلىم ئەھلىنىڭ دوستى، ھىمايىچىسى دەپ بىلەتتى. قەشقەرگە يۈرۈش قىلىشقا قوشۇلماي، بۇ تۇغرۇلۇق دادىسى ھۇسەيىن ئارسلانخانغا دەپمۇ كېيىنكى پىكىرلىرىنى ئېيتقاندى. بوۋىسى ئۇنىڭ مۇددىئاسىنى بىلگەندىن كېيىن، «ئاكام بوشاڭ، ئەلەۋلەرگە[1] مەملىكىتىمىزنىڭ يېرىمىنى تارتقۇزۇپ قويىدى. مەن تارتقۇزۇپ قويغان يەرلەرنى قايتۇرۇۋېلىپ، ھەسەنىلەرنى[2] قۇدرەت تاپقۇ- زىمەن» دەپ مەھمۇت تېكىننى ئۇيلاندۇرۇپ قويغانىدى. «ئە- گەر بوۋام ئەلەۋلەر بىلەن ھەسەنىلەرنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، مەملىكىتىمىزنى بىرلىككە كەلتۈرەلىسە ياخشى بولاتتى. بوۋام مەغرۇر، ئالدىراڭغۇ ئادەم، بۇ يۈرۈشنىڭ ئاقىۋىتى قانداق بولار- كىن؟ جەڭ بولۇپ قالسا ھەرگىز جەڭگە كىرمەيمەن» دېگەن ئىرادىگە كېلىپ، مومىسى بىلەن ئانىسىنىڭ مەپىلىرى ئارىلىقىدا يازماقچى بولۇۋاتقان كىتابى ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزۈپ كېتىۋا- تاتتى. ئۇ، ئۈچ ۋە ئۈچ تاغ ئېتىكىدە بولغان قانلىق جەڭگە قاتناشمىدى. قۇماربىكە ئۇنىڭ جەڭدە ئۆلۈشىنى ئارزۇ قىلىپ، بوزاغۇدىن پات ـ پات سوراپ تۇردى. مەھمۇت تېكىن جەڭگە قاتناشمىغىنى بىلەن، قېرىنداشلىرىنىڭ بىھۇدە ئۆلۈمىگە چىدد-

---

① ئەلەۋلەر — سۇتۇق بۇغراخاننىڭ قىزى نۇر ئەلانۇرخېنىمنىڭ ئوغلى سېيىت ئەلى ئارسلانخاننىڭ ئەۋلادلىرى بولۇپ، ئۆزلىرىنى سەئىد ئەۋلادى ۋە ھەقىقىي تەخت ۋارىسى دەپ ھېسابلايتتى.

② ھەسەنىلەر — سۇتۇق بۇغراخاننىڭ نەۋرىسى ھارۇن ھەسەن بۇغراخاننىڭ ئەۋلادلىرى بولۇپ، بۇلارمۇ ئۆزلىرىنى تەخت ۋارىسى دەپ بىلەتتى.

ـماي، پارىلانغان يۇرىكى نەيزە، قىلىچ تىكىپ يارىلانغانلاردىنمۇ بەكرەك ئاغرىۋاتاتتى. بۇغرا قاراخان سۇلايمان ئارسلانخاننىڭ، بەگيۇسۇپ، نۇرىدىن داموللا هاجىم قاتارلىق دۆلەت ئەربابلىرىـ ـنىڭ ئەسىرگە ئېلىنغانلىقىنى ئاڭلىغاندا، پەقەت چىداپ تۇرالمىـ ـدى. بۇ چاغقىچە تىزلىنىپ ياتقىنىغا مەھمۇت تىكىن، دادىسى هۈسەيىن ئارسلانخان ئالدىدا تىزلاندى:

— دادا، بۇ ئادالەتسىزلىك ئەمەسمۇ؟ بۇغرا قاراخاننى باغلاۋاتسا، بوۋام كەپ قىلماي قاراپ تۇرىدىغۇ. يۇغرۇش باشى بەگيۇسۇپ مەرىپەت كۆكىنىڭ چىراغى بولغۇبىلگە تۇرسا، ئۇ- نىڭغا زۇلۇم قىلساق خۇدا راۋا كۆرەرمۇ؟ ئەلنىڭ ئىمامى شەي- خۇلئىسلام نۇرىدىن داموللىغا يەتكەن ئازار بىزگە يەتمەسمۇ؟ دادا، ئۆتۈنۈپ قالاي، بوۋامغا دەپ ئۇلارنى باغلاقتىن خالاس قىلغايلا.

— بالام، ئوغلۇڭنىڭ تىزلىنىپ تەلەپ قىلىۋاتقىنى جەڭ قورالىمۇ ياكى بۇغرا قاراخاننىڭ گۇناهىنى تىلەشمۇ؟ — دەپ سورىدى ئاقباش جەدە ئۇستىدە مەغرۇر ئولتۇرغان مۇهەممەت ئارسلانخان.

هۈسەيىن ئارسلانخان ئوغلىنىڭ تەلىپىنى يەتكۈزدى. بۇ- نى ئاڭلاپ تۇرالماي قالغان بوزاغۇ مۇهەممەت ئارسلانخاننىڭ ئايىغىغا باش قويۇپ:

— ئۇلۇغ شاهىم، هەزرەتلىرى نۇسرەت قازاندىلا. بۇغرا قاراخانلىق تەختىگە چىقىۋالغان سۇلايمان ئارسلانخان مەغلۇپ بولدى. ئۇنىڭ يۇغرۇش باشى، سۇباشىلىرى، شەيخۇلئىسلامى، سانغۇنلىرى ئۆزى بىلەن بىرگە ئەسىر ئېلىندى. بۇلار قەتل قىلىنمىسا، ئۇلۇغ مەقسەتلىرىگە يېتەلمەيدىلا. بىلارنىڭ بېشى ئۈزۈلمىسە، قۇيرۇقى چىم ياتمايدۇ. ئۇلار هايات قالدۇرۇلسا، جايلاردىكى ۋە سىپاهلار ئارىسىدىكى هەمنەپەسلىرى ئەلگە ئا- راملىق بەرمەيدۇ. شاهىنشاهىم، ئوردۇكەنت دەرۋازىسىدىن كە-

رىشتىن بۇرۇن ئۇلار ئۆلتۈرۈلۈشى زۆرۈر،— دېدى ئىلتىجا قىلىپ.

— ئۇلۇغ ئەل باشى، مەملىكەت بېگى خاقانىم،— جەڭ لىباسى كىيىپ، يۈزىگە سىم تور تارتقان دوقاقبەگ بوزاغۇنىڭ يېنىدا تىز چۆكتى،— قەيسەربەگ جانابلىرى ھەق گەپنى قىلدى. ئالىيلىرىنىڭ شۇنچە داغدۇغا بىلەن كېلىۋاتقانلىرىنى ئاڭلىغان سۇلايمان ئارسلانخان قىلىچىنى بوينىغا ئېسىپ ئالدى-لىرىغا چىقسا، تىزلىنىپ گۇناھىنى تىلىسە، سىلى ئەپۇ قىلسىلا، تاجۇ تەختنى تىنچ - ئامان ئۆتكۈزۈۋالسىلا بولاتتى. ئەمما ئۇ لەشكەر تارتىپ چىقىپ يوللىرىنى توستى، نۇرغۇن سىپاھلىرىنى ئۆلتۈردى. ئۇنى قانداقمۇ كەچۈرگىلى بولسۇن! بوكۇبىلگە بولغان يۇغرۇش باشى بەگيۇسۇپنىڭ ئۇنىڭغا ھەمراھ بولۇپ ئالىيلىرىغا قارشى تۇرۇشىغا جۈرئەت قىلىشى ھەرگىز باش ئەگ-مەيدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. ئەگەر بىز ئۇلارنىڭ قولىغا چۈ-شۈپ قالغان بولساق ئاللىبۇرۇن قىيما - چىيما قىلىۋەتكەن بولاتتى. شاھىم، بۇ توغرىدا ئىككىلەنمىسىلە، دەرھال قەتل قىلىپ ئوردۇكەنتكە قاراپ يولغا چىقىشقا ئەمر قىلغايلا.

مۇھەممەت ئارسلانخان بىردەم ئاكىسى سۇلايمان ئارسلان-خانغا، بىردەم بوزاغۇ بىلەن دوقاقبەگكە كۆز يۈگۈرتۈپ، ئېغىز ئاچاي دەپ تۇرۇشىغا، مەھمۇت تىكىن دەس تۇرۇپ كېلىپ، ئۇنىڭ ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تۇتتى.

— بوۋا، سەۋر قىلسىلا، ئالدىراڭغۇلۇقنىڭ ئاقىۋىتى باشقا چوماق بولىدىغان نادامەتلىك پۇشايمان بولىدۇ. ئالدىلىرىدىكى بۇ باغلانغان كىشى — سىلىنىڭ ئاكىلىرى، مەملىكەتنىڭ ئۇلۇغ خاقانى، بىزگە قانات يېيىپ كېلىۋاتقان بۇغرا قاراخان! ئېيتى-سىلا، باغرىلىرى تارتىشماي ئۆلتۈرۈشكە ئەمر قىلامدىلا؟ ئۇ-لۇغ تەڭرى كۆرۈپ تۇرسا، ئۇنىڭ قەھرىدىن قورقماي كىشى قارا بوكۇ بىلگەنى ئۆلۈمگە بۇيرۇمدىلا؟ ئۇلارنى قەتل قىلىپ

مەملىكەت ئەھلىگە، بۇغرا قاراخان جەمەتىگە قانداق جاۋاب بېرىدىلا؟
مۇھەممەت ئارسلانخاننىڭ قىزارغان كۆزلىرى، ئاق يول-لۇق شايى تون كىيىپ، قارا جىيەكلىك سەككىز تالا بۆكىگە سەللە ئورالغان مەھمۇت تىكىنىگە قادالدىيۇ، ئاقىرىشقا باشلىغان ساقىلىنى سىقىمداپ تۇرۇپ قالدى.
— ئىلىكخان ئالىيلىرى، ئاچچىقلىرىغا هاي بەرسىلە، قارا نىيەت نامەردلەردىن ئەلگە زىيىنى تېگىدىغان شۇملۇق چىقىدۇ-كى، ئەلگە پايدىسى تېگىدىغان مەسلىھەت چىقمايدۇ. ئاكىلىرى بۇغرا قاراخان سۇلايمان ئارسلانخان ئالىيلىرى پەزىلەتلىك خا-قان، نادانلىق، جاھالەتنىڭ دۈشمىنى، ئىلىم — مەرىپەتنىڭ دوستى! قاراخانىلار ئېلى يىگىرمە يىلدىن بېرى ئۇنىڭ شاھىند-شاھلىقىدا ھەر جەھەتتىن روناق تاپتى. مانا شۇنداق بەرىكەت-لىك تۇرمۇشتا ئېجىل — ئىناق ياشاۋاتقان خەلقنىڭ خاتىرجەم-لىكىنى لەشكەر بىلەن باستۇرۇپ كېلىپ بۇزۇۋەتسىلە، مەقسەت-لىرى قان تۆكۈپ تەختكە چىقىش بولسا، مانا مېنى ئۆلتۈرسىلە. ئادىل، رەھىمدىل بۇغرا قاراخانىمىزغا بۇنىداق زۇلۇم قىلمى-سىلا. بويىنۇم قىلدا باغلاقلىق، ئاللادىن قورقمىغىنى، ئۆلۈمدىن قورقمايمەن،— دېدى بەگيۇسۇپ كۆكرىكىنى كېرىد-گەن ھالدا ئالدىغا بىر قەدەم چامداپ. ئۇ مەھمۇت تىكىنىگە بېشىنى ئېگىپ ئۈنسىز سالام بەردى.
— بەس! يۇغرۇش باشى، مەن تىلىڭنىزگە يەتكۈزەي، جاللات!— ۋارقىرىدى مۇھەممەت ئارسلانخان ئاتتىن سەل كۆتۈرۈلۈپ.
— لەببەي،— يۈزلىرىگە قارا نىقاب تارتىپ، قىزىل تون كىيگەن ئىككى جاللات قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ تىزلاندى.
— قايسى گۇناھكارنىڭ بېشىنى كېسىمىز؟
مەپىنىڭ پەردىسىنى سەل قايرىپ كۆز سالغان قۇماربىد-

كەنىڭ چىرايىغا كۆلكە يۈگۈردى. بوزاغۇ، دوقاقبەگ بىر ـ بىرىگە قاراپ كۈلۈمسىرەشتى.

ــ بوۋا! ــ مەھمۇت تىكىن ئىلتىجا قىلىپ، مۇھەممەت ئارسلانخاننى جاللاتلارغا بۇيرۇق چۈشۈرۈشكە ئىمكان بەرمىدى، ــ بوگۇ بىلگە يۇغرۇش باشى ھەق گەپنى قىلسا ئۆلۈمگە بۇيرۇمدىلا؟ ئاكىلىرى بۇغرا قاراخاندىن تەختنى تارتىۋېلىش ئۈچۈنلا ئۇنى ئۆلتۈرەمدىلا؟ «ئەلقىساسۇ مىنەلھەق» ئىكەنلىكى ئەسلىرىدىن چىقتىمۇ، بوۋا؟ قانغا بويالغان قىلىچلىرىنى ئەمدى قىنىغا سالسىلا! ئۆز قېرىنداشلىرىنىڭ، پاشىغىمۇ ئازارى يەتمەيدىغان ئالىملارنىڭ قاتىلى بولۇپ قالمىسىلا! راستىلا ئۆلتۈرمەكچى بولسىلا، ئاۋۋال پېقىرنىڭ بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلسىلا! ــ بوگۇ بىلگە مەھمۇت تىكىن بېشىنى يەرگە قويدى.

مۇھەممەت ئارسلانخان ئۇجۇقۇپ كەتتى. مەگىز گۆشلىرى تارتىشىپ، چېكە تومۇرلىرى كۆپۈپ چىقتى. چىرايى قارداپ، ئاغزىغا گەپ كەلمەي قالدى. ئۇنىڭغا ئېغىز ئېچىشقا جۈرئەت قىلىدىغان باشقا بىر كىشىمۇ چىقمىدى.

ــ بۇلار ئوردۇكەنتكە ئېلىپ بېرىلىپ زىندانغا تاشلانسۇن، ــ دەپ ئەمر قىلدى مۇھەممەت ئارسلانخان ئاخىر زۇۋان سۈرۈپ.

ــ باش ئۈستىگە، ئالىيلىرى، ــ دوقاقبەگ، بوزاغۇ تەڭلا پەرمانبەردار ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ تىزلاندى.

ــ دوقاقبەگ، قەيسەربەگ، سىلەر بەش تۈمەن سىپاھ بىلەن دەرھال ئاتلىنىپ، مەن بارغۇچە ئوردۇكەنتنىڭ دەرۋازىسىنى ئېچىپ تۇرۇڭلار.

ــ ئەمرلىرىنى بەجا كەلتۈرىمىز، ئالىيلىرى.

ئۇلار كەينىچە بىرقانچە قەدەم مېڭىپ، يەنە بىر قېتىم باش ئەگدى ـ دە، سۇلايمان ئارسلانخان، بەگيۇسۇپلەرنى ھارۋىغا سېلىپ مېڭىپ كېتىشتى.

مۇبادا، مەھمۇت تىكىن جاندىن كېچىپ خۇنخور پادىشاھنى توسۇمىغان بولسا، ئالەم بىر ئۇلۇغ ئالىمىدىن ئايرىلىپ قالغان بولاتتى.

مەھمۇت تىكىن:

— بوۋا، بېشى كېسىلگەن بىلەنمۇ ئەل قەلبىدە ئالىم ئۆلمەيدۇ. پۇت - قوللىرىنى باغلاش مۇمكىنكى، ئالىمنىڭ قاناتلانغان پىكرىنى باغلاش مۇمكىن ئەمەس! — دېدى - دە، بىرنەچچە قەدەم نېرىدا تىزگىن سىيرىپ تۇرغان قىزىل تورۇقنى مىنىپ ئۇچقاندەك چېپىپ كەتتى.

مۇھەممەت ئارسلانخان ئېغىز ئاچالماي، قاققان قوزۇقتەك تۇرۇپ قالدى. بۇ قاراڭغۇ تۈندە، قانغا بويالغان دەشت سانسىز ئوتقاشلار يورۇقىدا ۋەھىمىلىك، سىرلىق تۈسكە كىرگەنىدى.

بىرىنچى قىسىم تۈگىدى.

قەشقەر، 2000 - يىل 7 - ئاي.

مەسئۇل مۇھەررىرى: سۇلتان ھاشىم
مەسئۇل كوررېكتورى: ۋەلى زەيدىن

يۈسۈپ خاس ھاجىپ

(تارىخىي رومان)

بىرىنچى قىسىم (2)

ئاپتورى: ھاجى مىرزاھىد كېرىمى

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348№)
شىنجاڭدىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرىدا سېتىلىدۇ
شىنجاڭ مورتوم (MORTOM) مەتبەئەچىلىك چەكلىك شىركىتىدە بېسىلدى
فورماتى: 1168×850 مم 1/32 باسما تاۋىقى: 12.875
2002 - يىل 12 - ئاي 1 - نەشرى
2002 - يىل 12 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 5000 — 1
ISBN7—228—06340—6/I. 2327
باھاسى: 23.00 يۈەن

بۇ كىتابنىڭ بېسىپ تارقىتىش ھوقۇقى بىزدە. رۇخسەتسىز ئوغرىلىقچە
باسقانلارنىڭ قانۇنىي جاۋابكارلىقى سۈرۈشتۈرۈلىدۇ.
پاش قىلىش تېلېفونى: 0991—2881874